

0.1.

VOORREDE.

Vele jaren geleden reeds had ik het voornemen opgevat eenmaal het leven te beschrijven van de grondvester van onze staat, de Vader des Vaderlands. Allerlei omstandigheden hebben mij totnogtoe belet aan dat voornemen gevolg te geven, maar nooit is het mij uit de gedachte gegaan. Hoe gaarne hadden wij allen, Nederlandse geschiedkundigen, deze taak uitgevoerd gezien door onze vereerde grootmeester Fruin! Hoe dikwijls heb ik, hebben ook anderen daarover met hem gesproken! Wij wisten, dat hij de Prins diep vereerde; meer dan dat, dat hij deze grote persoonlijkheid innig liefhad. Hij is er, helaas, niet toe gekomen, hij, die beter dan iemand onzer dit leven had kunnen beschrijven. Na zijn dood heb ik het gevoeld als een dure plicht, die op mij rustte, de door Fruin niet opgenomen taak te volbrengen, zij het dan met mijn zwakkere krachten. Na de voltooiing van mijn *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* en van mijn *Geschiedenis eener Hollandsche Stad* moet dit mijn eerste werk zijn. Als een dure plicht, want het mag niet langer gezegd worden, dat sedert bijna twee eeuwen de Nederlandse geschiedkundigen deze taak aan vreemdelingen hebben overgelaten. Maar ik heb het niet alleen gevoeld als een plicht. Ik heb de taak ook op mij genomen uit een gevoel van liefdevolle verering voor de grootste van onze Oranjevorsten. Het was een zware taak — ik weet het misschien beter dan iemand — maar ik heb er mij aan gewijd met eerbied en liefde. Moge het mij gelukt zijn een waardig gedenkteken op te richten voor de grootste figuur van onze volkshistorie.

Over de beide aanhangsels heb ik niets te zeggen, evenmin als over de achter het boek geplaatste Bibliografie. Wat de aantekeningen

0.2.

betreft, in een ruim geïllustreerd werk als dit schijnen mij niet alleen talrijke nummertjes in de tekst maar ook verwijzingen onder de bladzijde hinderlijk voor de gewone lezer; wie de bronnen voor het beweerde wenst te kennen, vindt ze gemakkelijk op de door mij gekozen wijze van behandeling der aantekeningen, die vastgeknoopt zijn aan cursief gedrukte verwijzingen naar de bij de aantekeningen aangewezen bladzijden; voor het gemak der aanhaling zijn de aantekeningen bij ieder hoofdstuk genummerd.

Ik heb hier welgemeende dank te brengen aan mr. N. Beets, onder-directeur, van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, die de illustratie voor zijn rekening nam en daarover met mij overleg pleegde, waar hem dit wenselijk scheen. De illustratie van een werk over deze periode, die zoveel schoons op dit gebied deed ontstaan, moet hem een genot geweest zijn.

Natuurlijk heb ik ook vele anderen te danken voor betoonde hulp en steun. In de eerste plaats heb ik mijn diep gevoelde dank te betuigen aan Hare Majesteit de Koningin, die mij herhaaldelijk, toestond in Haar Huisarchief nasporingen te doen, waarbij de opeenvolgende directeuren van dat archief mij steeds welwillend hebben ter zijde gestaan. Ik zou hier verder de namen moeten noemen van tal van archivariissen, directeuren van bibliotheken en hun ondergeschikte ambtenaren, maar de lijst zou te omvangrijk worden : een woord van hartelijke dank zij hun allen hierbij gezegd.

P.J.B.

LEIDEN, 18 October 1919.

Het roemruchte geslacht* der graven van Nassau – in de 15de eeuw schreef men veelal Nassowe, in de 16de Nassaw – was in de 12de eeuw opgekomen onder de talrijke graven en heren, sedert de Karolingische tijd aan de rechteroever van de Midden-Rijn, tussen de Main en de Sieg, gevestigd. In later dagen, toen het geslacht beroemd geworden was, verhaalde men van hun afkomst van de Suevenkoning Nasua uit Caesar's tijd, van Merovingische, Carolingische en Salische voorvaderen en wat dies meer zij. Vast staat, dat de graven van Nassau afstamden van een aanzienlijk geslacht in genoemde streek, de graven van Laurenburg, gevestigd op het gelijknamige kasteel aan de Lahn.

Omstreeks 1100 bouwde een der zonen uit dit geslacht de burcht Nassau tegenover het dorp van die naam, tussen Ems en de burcht

* Vgl. Wagner, in *Je Maintiendrai*, I, blz, 1 vlg.

Afb. Burcht Nassau: <http://www.burgnassau.de/>

Laurenburg op een steile bergkegel in een zeer schilderachtig gedeelte van het waterrijke Lahndal, dat er echter toen niet zo liefelijk zal hebben uitgezien als thans. Na een lange strijd met de bisschoppen van Worms over het eigendomsrecht op deze berg en het daarop gebouwde kasteel namen de graven van Laurenburg in 1159 de burcht Nassau in leen van de aartsbisschop van Trier, welk leenverband, hoewel steeds lossen, zes eeuwen lang in stand bleef. Deze burcht werd sedert de hoofdzetel van hun geslacht, dat zijn oude naam spoedig met die van de nieuwe burcht zelf verwisselde en zich weldra grafelijke rechten en goederen verwierf in de naburige gouwen aan Rijn, Lahn en Taunus. De bezittingen en rechten van deze oudste graven van Nassau breidden zich allengs uit zowel ten noorden als ten zuiden van de Lahn tot de Rijn, de Main en diep in het Westerwald, zodat zij voor deze gehele streek in de 12de en 13de eeuw de machtigste dynasten werden, wier wapenteken, de „Gouden Leeuw van Nassau”, algemeen geacht en gevreesd werd.

Maar al die bezittingen en rechten bleven niet steeds in één hand: zij werden tussen de mannelijke leden van het geslacht telkens weer verdeeld, totdat op het einde der 12de eeuw graaf Walram van Nassau zo goed als alles weer in zijn bezit had. Hij en zijn zoon, graaf Heinrich II, als „de Rijke” bekend, waren woelige heeren, die met hun naburen tal van twisten en veten hadden uit te vechten en dit met lust en ijver deden. Nog vóór het midden der 13de eeuw werd door graaf Heinrich tijdens die twisten de op een bergplateau sterk gelegen Dillenburg aan het riviertje de Dill gesticht.

Heinrich's zoons, Walram en Otto, verdeelden de 16e December 1255* het vaderlijk bezit in twee delen. Het noordelijk van de Lahn gelegen deel met Siegen, Herborn, Dillenburg enz. kwam aan Otto, stamvader der jongste, der Ottonische linie, het zuidelijk van die rivier gelegen gebied met Idstein, Weilburg, Sonnenberg, Wiesbaden enz. aan Walram, stamvader der oudste, der Walramse linie. Uit de laatste kwam in de tweede helft der 13de eeuw de beroemde graaf Adolf voort, die zes jaren lang, van 1292 tot zijn heldendood op het slagveld van Göllheim in 1298, de Duitse koningskroon heeft gedragen, ten slotte tegenover de in dat laatste jaar door de keurvorsten in zijn plaats gestelde hertog Albrecht van Oostenrijk uit het Zwabische geslacht Habsburg, dat toen in zijn opkomst was. Zijn nakomelingen, uit wie in de tweede

* Codex diplom. Nassovicus, I, p. 389. Vgl. Krämer, in *Je Maintiendrai*, I, blz. 60 vlg. Het stuk heet : „Prima divisio”.

003 helft der 18de eeuw alleen het huis Nassau-Weilburg was overgebleven, beheersten nog in de 19de het hertogdom Nassau tot de annexatie van 1866 door Pruisen, na 1890 het groothertogdom Luxemburg.

De jongere Nassause linie hield haar bezit evenmin als de oudste steeds in één hand. Zij splitste zich weldra in de takken Dillenburg, Hadamar, Dietz en Beilstein, totdat in het begin der 15de eeuw door huwelijk en erfenis zo goed als geheel haar bezit in handen van de tak Nassau-Dillenburg kwam, sedert 1416, het jaar van de dood van zijn vader, vertegenwoordigd door graaf Engelbrecht of, zoals hij aan het verfranste Brabantse hof heette, Engelbert, die ook het oude graafschap Vianden met Grimbergen in Brabant, St. Veit enz. in het Luxemburgse van zijn vader erfde.

Engelbrecht* was de eerste graaf van Nassau, die zich in de Nederlanden had gevestigd ten gevolge van zijn huwelijk (1 Aug. 1404) met Johanna van Polanen, vrouwe van de Leck, erfdochter van het rijke bezit der Polanens, een tak van het oude Hollandse geslacht van Wassenaar. Het voornaamste deel van dit bezit was de Brabantse heerlijkheid Breda, in welker kasteel hij placht te resideren voorzover

* Rachfahl, Wilhelm von Oranien und der niederl. Aufstand, I, S. 21 ff.

Afb. De burcht Dillenburg: http://www.rijksmuseum.nl/aria/aria_assets/BIBL-325-A-7?lang=nl

004 het glansrijke hof der Bourgondiërs hem niet te Brussel terughield; verder behoorden ertoe de heerlijkheden Herstal in het Luikse, Geertruidenberg en Niervaart in het toenmalige Zuid-Holland, d. i. in wat wij thans het noordwestelijk deel van Noordbrabant noemen.

Engelbert I was de stamvader der Nederlandse Nassau's, die anderhalve eeuw als Brabantse edelen van de hoogste rang hun Brabantse en Hollandse, sedert Philips de Goede Bourgondische en Bourgondisch-Habsburgse lands- en leenheeren met grote toewijding en grote onderscheiding als veldoversten en staatslieden hebben gediend. Zijn prachtige door zijn gelijknamige kleinzoon opgerichte graftombe in de Grote kerk te Breda bewaart zijn overschot. Zijn zoon, Johan IV, verenigde Nassause en Nederlandse bezittingen der Ottonische linie weer in zijn hand en was, gelijk zijn vader, een der trouwste dienaren van Philips de Goede, later in de eeuw van Karel de Stoute. Hij heeft het slot Dillenburg belangrijk vergroot, evenzo dat te Breda*. Niet minder aanzienlijk was Johan's oudste zoon, Engelbert II, beroemd veldheer en staatsman onder Karel de Stoute, hertogin Maria, rooms-

* Roest van Limburg, Het kasteel van Breda, blz. 21.

Afb. Grafmonument van Engelbert 1 van Nassau en zijn zoon Johan van Nassau, in de Grote kerk te Breda.

[vgl. http://www.grotekerkbreda.nl/algemeen_vr-rondleiding_detail.php?id=9]

koning Maximiliaan en Philips de Schone en herhaaldelijk bij hun afwezigheid hun plaatsvervanger aan het hoofd van het bestuur der Nederlanden, als hoedanig hij de dynastieke staatkunde van Maximiliaan en Philips de Schone krachtig bevorderde. Hij had als Vliesridder tot zijn devies gekozen het trotsche: „Ce sera moy, Nassau“, won voor Maximiliaan de slag bij Guinegate (1479), leidde sedert 1494 als voorzitter de Grote Raad van Bourgondië, bouwde het Nassause paleis* te Brussel, was een bekend beschermer van de schone kunsten, vermeerderde door aankoop en ruil zijn bezittingen en rechten in Brabant en werd door de landsheer o. a. met het burggraafschap van Antwerpen begiftigd.

Zijn Brussels paleis stond in het begin der 16de eeuw bekend als mededinger van het vlak daarbij gelegen Bourgondische vorstenpaleis op de „Montagne de la Cour“. Het had een prachtig uitzicht over de

* Thans Belgisch Rijksarchief. Vgl. Muller en Veth, Albrecht Dürer's Reise, II, S. 97; Luigi d'Aragona Viaje (uitg. Pastor), S. 65.

Afb. Het Hof van Nassau.

Detail van een prent van JAN VAN DE VELDE: Gezicht op het Hof van Brabant te Brussel. [vgl. <http://www.kubrusseel.ac.be/onderwijs/letterenwijs/tlk/vakken/gaonl/gaonl2a%20brussel.ppt#478,7,Coudenberg> gebouw rechts boven]

stad aan de hellingen en de voet van deze heuvel was een museum van Renaissance-kunst, bekend vooral door het prachtige „tafelwerk“, dat wanden en zolderingen bedekte; de ruime voorhof trok de aandacht van alle bezoekers, het „reuzenbed“, waarop zijn zoon later stomdronken gasten gezamenlijk placht te bergen, werd hun als een bijzondere merkwaardigheid getoond; zijn bibliotheek was een der fraaiste en rijkste van het ganse land; zijn kunstschaten wekten algemene bewondering.

Omtrent de bezittingen van zijn vader had hij met zijn broer, graaf Johan V van Nassau-Dillenburg, in 1472 een „Erbeinigung“* getroffen, volgens welke alle landen links van de Rijn — dus in Luxemburg en de Nederlanden — aan hem en zijn erfgenamen, die rechts van de Rijn — dus in het Nassause — aan Johan en diens erfgenamen zouden blijven. Dit erfverdrag schiep dus voorgoed een Nederlandse en een Duitse tak der familie Nassau, van welke takken, bij eventueel uitsterven van een der twee, de andere erven zou.

Reeds bij zijn dood deed zich dit laatste geval voor. Engelbert II** liet namelijk bij zijn overlijden in 1504 geen wettige kinderen na, zodat zijn uitgestrekte bezittingen wegens het erfverdrag vervielen aan zijn door hem reeds in 1499 aangewezen en naar Brabant geroepen neef en erfgenaam, Hendrik, de oudste zoon van zijn broer, graaf Johan V, die zelf deze zoon echter eerst in 1502 al zijn rechten, op de Nederlandse bezittingen had afgestaan, behalve Vianden c. a. Dit laatste graafschap zou wel, zolang Engelbert nog leefde, aan Hendrik komen, maar na de dood van Engelbert met de Nassause landen aan diens jongere broer Wilhelm vervallen.

Graaf Hendrik***, die in 1504 met Wilhelm het verdrag van 1472 in deze geest hernieuwde, bekleedde in de Nederlanden een plaats, die met die van zijn beroemde oom veel overeenkomst had. Herhaaldelijk kapitein-generaal der Nederlanden, stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht en Franche Comté, bewees hij de jonge Karel V hier te lande en in Spanje, waar hij van 1522 tot 1529 vertoefde, als veldheer en raadsman onschatbare diensten, met name bij diens verheffing tot keizer en in diens oorlogen met Frankrijk en Gelre. Hij mocht een der meest vertrouwde en meest zelfstandige staatsdienaren en veldoversten der landvoogdissen Margaretha en Maria heten. Hij was een schitterend edelman, een aanzienlijk Vliesridder, vermaard beschermer van

* Arnoldi, *Geschichte der Nassau-Oranischen Länder*, II, S. 200 ff.; Meinardus, *Nassau-Oranische*

Correspondenzen, I, 1, S. 23.

** Engelbert II van Nassau. Arnoldi, 1.1., *Rachfahl*, 1.1.

*** Meinardus, 1.1. S. 25 ff.; *Rachfahl*, 1.1.

007 kunst en wetenschap en breidde zijn Brabantse bezittingen wederom uit. Hij herbouwde en versterkte het kasteel te Breda en maakte het tot een prachtig verblijf uit de Renaissance-tijd. De begonnen herbouw bleef echter na zijn spoedig gevolgde dood en die van zijn zoon onvoltooid. Toch was ook dit kasteel tegen het midden der 16de eeuw een vorstelijk verblijf, rijk versierd met tapijten en schilderijen en met een prachtig meubilair voorzien. Keizer Maximiliaan en Karel V hebben er herhaaldelijk de gastvrijheid genoten van de Nassause graaf, die door de laatste als een intiem vriend en krijgsmakker werd behandeld, met wie hij omging als met zijn gelijke. Dat Hendrik het origineel der Augsburgse Confessie onder zijn berusting had - zoals later blijken zal — spreekt misschien voor het hoge vertrouwen,

Afb. Hendrik III, graaf van Nassau, met zijn drie opeenvolgende gemalinnen Françoise de Savoye, Claude de Châlon en Mencia de Mendoca. (Beschrijving van Blok. Deze verschilt van onderstaande!)

Naar een carton van BAREND VAN ORLEY in het Prentenkabinet te München.

[vgl. <http://www.kunstkopie-server.de/motive/Barent-van-Orley/Johann-Graf-von-Nassau-mit-seiner-Gemahlin--sowie-seiner-Schwester-und-Schwaegerin-zu-Pferde-1006650.html> afwijkende beschrijving]

008 dat hij ook van andere zijde genoot, al weten wij niet juist, hoe het in zijn handen is gekomen. Hij huwde achtereenvolgens de aanzienlijke Franse edelvrouwen Françoise de Savoye en Claude de Châlon en de Spaanse Mencia de Mendoca*. Het tweede huwelijk bracht het prinsdom Oranje, waarvan Claude de erfgenaam was, aan zijn huis. Hij stierf te Breda, zijn gewone residentie, in 1538.

Zijn enige wettige zoon, graaf René, uit dit tweede huwelijk gesproten, had na de vroege dood van zijn oom Philibert van Châlon (1530) wapen en titel van Prins van Oranje aangenomen, met de aloude wapenspreuk der familie van zijn moeder: „Je Maintiendrai Châlon”. Hij trad daarmee in het bezit van rijke goederen in Franche Comté, terwijl die in Frankrijk en het prinsdom gedurende de oorlog met Frankrijk nog in Franse handen bleven; hij kreeg bij de vrede van Nizza (1538) ook Oranje terug, dat evenwel, bij het opnieuw uitbreken van de oorlog vier jaren later, weer door koning Frans I bezet werd.

Zo kwam Oranje, het sedert de 11de eeuw in een prinsdom veranderde kleine gebied in Provence, dat eenmaal het graafschap was geweest van de door de Karolingische legende met ridderlijke glans omgeven paladijn Guillaume au Cort-Nez** (Cornet), in het bezit van de Nederlandse tak der Nassau's. Het besloeg geen omvangrijk terrein, het leverde evenmin belangrijke inkomsten op en het werd aan alle zijden door het gebied van de machtige Franse koning omvat, maar het had door de vorstelijke titel, die ermede verbonden was, een eigenaardig belang voor de bezitter, die in de Nederlanden slechts leenman, zij het dan een der eerste leenmannen van zijn Bourgondische vorst was en wiens Duitse graventitel hem slechts maakte tot een der talloze Duitse rijksgraven, maar die hier, in Oranje, onafhankelijk vorst mocht heten zo goed, placht zijn neef Wilhelm later te zeggen, als de koningen van Frankrijk en Spanje zelf. De ridderlijke geslachten van Oranje, Baux en Châlon, die er elkaar waren opgevolgd, hadden zich er weten te handhaven zowel tegen de overweldigende macht der Franse koningen als tegenover de pauselijke macht in het naburige Avignon. De glans der Gallisch-Romeinse stad Arausio met haar aloud kasteel, dat een van de belangrijkste steunpeunten der Karolingers was geweest in de sagenrijke strijd tegen de Moren, later een der beroemdste vestingen uit de Provençaalse riddertijd, verleende aan de naam Prins van Oranje een niet geringe bekoring,

* Je Maintiendrai, I, blz. 70 vlg.; Meinardus, I, 2, S. 10.

** Van daar de hoorn in het wapen van Oranje, op den klank af naar de bijnaam „cort-nez”.

009 die door de krijgsdaden van prins Philibert, de veroveraar en plunderaar van Rome (1527), nog in de laatste tijd aan vermaardheid had gewonnen. De Oranjes uit het huis van Châlon waren in de 15de eeuw ook in de Nederlanden bekend geweest als trouwe dienaren en krijgsoversten van de Bourgondische vorsten.

Ook René van Châlon, zoals hij zich op verlangen van zijn beroemde oom had genoemd, prins van Oranje, graaf van Nassau, beloofde een van de schitterendste edelen te worden aan het Bourgondische hof, onder landvoogdes Maria het glansrijkste van die tijd. Ook hij begon zijn loopbaan in de legers van Karel V, werd stadhouder in de stadhoudersschappen van zijn vader, later nog van Gelre en Zutphen, en stond bij de Keizer, die ook hem gelijk zijn voorvaderen, tot ridder van het Gulden Vlies verheef, in hoge gunst als zoon van Karel's vriend. Zijn huwelijk met hertogin Anna van Lotharingen verhoogde de glans van zijn naam. Maar, nog geen 26 jaar oud, overleed hij 21 Juli 1544 in het keizerlijke legerkamp aan een bij het beleg van St. Dizier in Picardië bekomen schouderwond, tot diepe smart van Karel V, die zijn sterfbed herhaaldelijk en met aandoening had bezocht. Hij liet geen kinderen na, behalve een onwettige zoon, Palamedes. Een maand vóór zijn dood, op 20 Juni, had hij in het kamp bij Richemont voor notarissen, met 's Keizers vergunning, zijn testament* gemaakt: een

* Het olographisch testament ligt in het Huis-archief van H. M. de Koningin. Gedrukt bij Loenig, Reichsarchiv, Spicilegium seculare, II, Zweite Fortsetz., 6 (Nassau), S. 464.

Afb. René van Nassau, prins van Oranje. [vgl. <http://www.historisch-toerisme-bureau.nl/artikelen/goudenzoutvat.htm>]

010 „militair” testament in het gezicht van de vijand, zonder dat de Keizer van de inhoud geheel op de hoogte was. Het hield in, dat 's Prinsen jonge weduwe voor haar leven het vruchtgebruik van al zijn bezittingen zou hebben. Na haar dood of haar eventueel hertrouwen echter zou alles volgens het verdrag van 1472 komen aan zijn oudste neef, zoon van zijn oom graaf Wilhelm* van Nassau-Dillenburg. De jonge Wilhelm zou vooreerst slechts f 20000 's jaars uit de renten der goederen ontvangen; Palamedes ontving een lijfrente. Mocht echter de weduwe nog na zijn dood een kind van hem ter wereld brengen, dan zou dat kind de universele erfgenaam zijn. Uitvoerders van deze uiterste wil zouden zijn: Francois, hertog van Lotharingen, broer der Prinses, Adolf, graaf van Holstein-Schauenburg, coadjutor van het aartsbisdom Keulen, benevens de aanzienlijke Bourgondische staatsambtenaren De Praet, De Granvelle (de oude) en Van Schore.

Prins René was met zijn oom Wilhelm van Nassau-Dillenburg steeds in nauwe betrekking gebleven en deze zelf, altijd voor de belangen

Afb. Graaf Wilhelm van Nassau-Dillenburg
http://nl.wikipedia.org/wiki/Willem_I_van_Nassau-Dillenburg

van zijn geslacht wakend, had voor zijn jonge neef, de enige zoon van zijn geliefde broer, veel belangstelling getoond. René had, evenals zijn vader, zijn oom krachtig gesteund in diens langdurige erftwist met Hessen over het bezit van het belangrijke graafschap Katzenelnbogen*.

Wilhelm had van zijn kant zijn neef op diens verzoek van raad gediend bij diens moeilijkheden over de erfenis van zijn vader met de Spaanse weduwe, die deze had nagelaten; hij was daarvoor o.a. in 1538 naar Brussel en Breda gereisd en had de jonge Prins ook bij diens huwelijk als naaste bloedverwant ter zijde gestaan gelijk deze hem bij zijn aanspraken op Katzenelnbogen tegenover Hessen trachtte te helpen door zijn invloed bij de Keizer.

Bij 's Prinsen vroegtijdig en onverwacht afsterven was het natuurlijk, dat graaf Wilhelm zich aanstonds gereed maakte de reis naar de Nederlanden te aanvaarden ten einde de belangen van zijn huis en vooral die van zijn oudste zoon beter te kunnen behartigen.

Graaf Wilhelm van Nassau-Dillenburg, de vader van de jonge

* Vgl. Meinardus, *Correspondenzen*, I, passim.

Afb. Juliana van Stolberg: vgl. <http://nl.wikipedia.org/wiki/Afbeelding:Julianavanstolberg.jpg>

erfgenaam, droeg later de bijnaam "de Rijke"* , al had hij bijna zijn ganse leven lang met financiële zorgen te kampen en was hij feitelijk alleen rijk aan kinderen. Hij werd in 1487 geboren, was zijn vader, graaf Johan, in 1516 in Nassau opgevolgd, huwde in 1505 met de Nederlandse edelvrouw Walpurgis van Egmond en na haar dood (1529) met de Luthersgezinde Juliana, gravin van Stolberg-Wernigerode, zelf weduwe reeds van graaf Philips van Hanau. Het huwelijk werd 20 Sept. 1531 gecontracteerd en dezelfde dag voltrokken.

Graaf Wilhelm, een gemoedelijk, voorzichtig en verstandig vorst, hield zich in de eerste plaats bezig met het landsvaderlijk beheer van zijn goederen, dan met het proces over Katzenelnbogen, dat reeds sedert 1500 aanhangig was en hem met landgraaf Philips van Hessen, een der hoofden van de „Lutherij“, in dodelijke vijandschap deed leven. „Il a consumé en ceste poursuite son bien et son âge“, zegt de Prins, zijn zoon, er later van. Toch liet hij zich door die felle vijandschap niet weerhouden zelf tot de denkbeelden van Luther over te hellen. Johann Friedrich, hertog van Saksen-Coburg, Luther's beschermer, bezocht hem in 1526 op de Dillenburg en zond hem later enige boeken van Luther. Wilhelm riep in 1529, blijkbaar in verband met zijn tweede huwelijk met een lutherse, een lutherse predikant als kapellaan naar zijn slot maar bleef, overeenkomstig zijn voorzichtige aard, voor het uiterlijk nog katholiek zoals zijn broer Hendrik hem nog steeds als zodanig beschouwde; ook Karel V liet hem nog in 1530, blijkbaar ook als zodanig, mèt de graaf van Nieuwenaar, de ijverig lutherse keurvorst Johann Georg van Saksen over diens kerkelijke houding 's Keizers ontevredenheid betuigen. Hij onthield zich voorlopig dan ook van aansluiting bij de krachtige protestantse oppositie in het Rijk tegenover de Keizer, wiens hulp hij immers nodig had in zijn proces en die hij als de landsheer en vriend van zijn broer had te ontzien. De Keizer heeft Wilhelm in 1533 zelfs het Gulden Vlies aangeboden, welke katholieke orde deze evenwel op gezochte gronden afwees. Eerst in 1536 sloot hij zich, na een reis naar Wenen met de keurvorst van Saksen, aan bij de Schmalkaldische Bond.

Maar zijn huwelijk met de ijverig protestantse Juliana had toch reeds voldoende zijn werkelijke godsdienstige gezindheid** getoond, al onthield hij zich tot zijn dood van alle bemoeilijking der Katholieken in zijn gebied en bleef hij nog lang sommige katholieke godsdienst-

* Rachfahl, I, S. 128. Zijn portret en dat van gravin Juliana, vgl. Muller, in Eigen Haard, 1892, blz. 724. Zijn

proces, vgl. Groen, Archives, I, p. 12, maar vooral Meinardus, Nassau-Oranische Correspondenzen.

** Groen, I, p. 2*, 68* ; Rachfahl, I, S. 134, 136.

vormen in ere houden, terwijl hij overigens de leringen van Luther als de ware erkende.

Deze dubbelzinnigheid, ook elders aan sommige Duitse hoven op te merken in een tijd, waarin nog de hereniging tussen de beide kerkelijke gezindheden op allerlei wijzen tot de mogelijkheden scheen te behoren, heerste nog steeds in zijn optreden, toen hem op Donderdag 24 April 1533 een zoon geboren werd*, die naar zijn vader Wilhelm werd genoemd. De vader tekende nauwkeurig op, dat de geboorte tegen 3 uur in de morgen gebeurd was.

Zondag 4 Mei werd het kind in de Dillenburger slotkapel gedoopt** volgens een door graaf Wilhelm zelf zorgvuldig opgemaakt program, dat ten dele naar de oude katholieke ritus was ingericht, met mis, exorcisme en doopgetuigen. Een aanzienlijke schaar van familieleden en vrienden, onder wie verscheidene overtuigde Protestanten, was bij de plechtigheid en het daarop volgende doopfeest tegenwoordig tot luisterrijke viering, der geboorte van graaf Wilhelm's oudste zoon.

Het kind groeide op onder de uitnemende zorgen der vrome en verstandige moeder, die volgens een op haar gemaakt lofdicht „weit und breit“ bekend stond als de voortreffelijke leidster van het steeds aangroeiende gezin op het hoge slot, dat door graaf Wilhelm aanzienlijk vergroot en versterkt was. Zij richtte er een hofschool*** in, waar graaf Wilhelm's dochter uit het eerste huwelijk, Magdalena, met Juliana's vier kinderen uit haar Hanaus huwelijk, haar acht latere kinderen uit het tweede en een aantal uit de naburige grafelijke en adellijke geslachten onderwijs hebben genoten : Hanau's, Nassau's, Schauenburgen, Isenburgen, Solmsen, Schwarzburgen, Stolbergen, alles dooreen in vrolijke drukte.

Het moet een aardige huiselijke kring geweest zijn op het oude hooggelegen slot te midden der fraaie, bosrijke, landelijke streek, waarvan de bevolking bekend stond door zekere eenvoudige ruwheid, van waar zij de bijnaam "grobe Westerwöller" droegen. De uitgestrekte gebouwen van het door sterke muren en veilige kelders uitmuntende kasteel**** konden in deze tijd desnoods 400 personen herbergen en gaven dikwijls aan veel meer een wijkplaats. De voortreffelijke waterputten, die door waterleidingen uit de naburige bergen en door het van de daken opgevangen regenwater werden gevoed; de ruime, door houten staketsels omgeven veeweiden; de wildrijke bossen en

* Jacobs, Juliana van Stolberg, S. 82 ff.; Meinardus, I, 2, S. 316.

** Meinardus, I.1.

*** Rachfahl, I, S. 141; Jacobs, S. 48 ff. Ook graaf Wilhelm zelf toonde grote belangstelling voor onderwijs.

**** Annalen des Vereins für Nass. Geschichte, Bd. X (1870), S. 223 ff., met afbeelding.

bergwouden in de omtrek en het visrijke riviertje leverden gemakkelijk wat voor het onderhoud van een zo talrijke bevolking nodig was. Een uitvoerige "Bergfriedordnung" stelde vaste regels voor de handhaving van orde en rust te midden van die allen. Het stadje aan de voet van de berg was van weinig betekenis en ontleende zijn belang vooral aan de behoeften van de slotbewoners, die huisden in de talrijke vertrekken van het telkens vergrote kasteel met zijn monumentale poorten en zijn ruime binnenhoven.

De opvoeding, die de jonge Wilhelm genoot, was echt-Duits, huiselijk, gemoedelijk, eenvoudig, gericht op krachtige ontwikkeling van lichaam en geest; wat het godsdienstig leven betreft, volgens de beginselen der Augsburgsche Confessie, die zijn moeder met geheel haar ziel aanhing. Al bleef de vader nog steeds een voorzichtige houding aannemen en hield hij zich trouw aan de Keizer in diens strijd van 1546/7 tegen de Schmalkaldische Bond, waarbij hij aanvankelijk aangesloten was geweest, hij gold in deze dagen, vooral sedert omstreeks 1540, zonder twijfel aan het Bourgondische hof toch voor een "ketter".

Zou de elfjarige, in het lutherse geloof opgevoede zoon van deze ketter de rijke erfenis van zijn neef mogen aanvaarden? Deze vraag werd na René's dood in de Geheime Raad te Brussel ernstig overwogen, ondanks 's Keizer's aan René gegeven algemene toestemming tot het samenstellen van zijn testament. De Prins zelf vermeldt later in zijn Apologie, dat met name de president Lodewijk van Schore in die Raad het bezwaar opwierp. Nog in de herfst had de Keizer het testament niet uitdrukkelijk bevestigd. Die bevestiging is eerst toen verstrekt en bij antidatering op 14 Juli gesteld, dus nog vóór de dood van René*.

De reis van de vader naar Brussel was dan ook allerminst overbodig, te eer omdat hijzelf in René's testament niet aangewezen was als een der uitvoerders van diens wilsbeschikking. Gedurende zijn verblijf in de Nederlanden werd over het testament en zijn gevolgen tussen hem en zijn raad Wilhelm Knüttel, de Keizer, landvoogdes Maria en de Bourgondische raden, onder wie vooral met de oudere Granvelle en Hugo Burgundius, onderhandeld. Het resultaat van deze onderhandelingen werd nog vóór Kerstmis vastgesteld. De ketterse vader moest alle aanspraken op de voogdij van zijn zoon laten varen; zij werd eershalve opgedragen aan de in René's testament genoem-

* Vgl. Rachfahl, I, S. 588; Meinardus, II, I, S. 17; II, 2, S. 49 ff.; Hamant, in *Je Maintiendrai*, I, blz. 123; Blok, *ib.*, I, blz. 131 vlg.

Afb. Karel V. Naar het schilderij van Titiaan in de Oude Pinakothek te München.
vgl. <http://www.wga.hu/frames-e.html?/html/t/tiziano/index.html>

de bloedverwant Adolf van Holstein-Schauenburg, maar naast deze wezenlijk aan twee door de Keizer aangewezen vertrouwde raden, de edellieden Jean de Mérode, oud dienaar der Nassau's, en Claude Bouton de Corbaron, stalmeester der landvoogdes en vertrouwd hoveling.

Zij lieten de feitelijke administratie over aan de te Breda residerende Nassause raden Montanus (Steven van den Berghe), Jan van Renesse, drost van Breda, en Hugo Maubus, van wie de eerste twee gunstig gezind waren jegens de aanspraken van de vader, terwijl de laatste daarentegen vooral de rechten der voogden behartigde en zonder enige twijfel de invloedrijkste was. De vader moest er zelfs in toestemmen, dat zijn zoon geheel, aan de ouderlijke zorgen werd onttrokken en onder het toezicht der benoemde voogden in de Nederlanden, d. i. te Brussel en Breda, verder werd opgevoed voor de taak, die hem later, volgens het voorbeeld van zijn beroemde Nederlandse voorgangers, in de Bourgondische staat zou wachten. De ouders moesten er ook in toestemmen, dat hun oudste zoon niet langer in de lutherse leer maar in de katholieke werd grootgebracht — een offer aan de toekomst van hun kind, dat de zeer protestantsgezinde moeder veel moet hebben gekost, meer dan de vader. Een Nederlands schoolmeester of gouverneur zou hem "uf die hielandische (d. i. Bourgondische) weis" onderrichten.

Van de aanvankelijke hoop van zijn vader, dat de bezittingen en rechten van de Nederlandse tak van zijn huis voortaan onmiddellijk dienstbaar gemaakt zouden worden aan de belangen van hemzelf en de Duitse tak, kwam niet veel terecht; hoogstens zou later, als de nieuwe Prins van Oranje meerderjarig zou zijn en meester van zijn eigen lot, de oude vriendschappelijke verhouding tussen de beide

Afb. Landvoogdes Maria van Hongarije. Schilderij Hofmuseum Wenen.
Vgl. http://www.rijksmuseum.nl/aria/aria_assets/SK-A-4463?lang=nl

takken der familie Nassau ook aan de Duitse tak, gelijk vanouds, ten goede kunnen komen. De jonge Wilhelm zou voortaan in de taal der Bourgondische regering „Guillaume de Nassau, prince d' Orange” zijn en een Bourgondisch, geen Duits edelman, zij het dan "van Duitschen bloed".

Bij dat alles was ook van de rechten van René's jonge weduwe, door het testament zelf begunstigd, natuurlijk ernstig sprake geweest. De Bourgondische regering wenste blijkbaar het uitgestrekte bezit der Nederlandse Nassau's niet in haar handen, die van een Lotharingse, te laten, zelfs niet bij vruchtgebruik. De bepalingen van het testament werden door 's Keizers beslissing eenvoudig omgekeerd ten gunste van de jonge Wilhelm : deze zou reeds dadelijk in de rechten van René treden, terwijl de weduwe bij overeenkomst van 9 Sept. 1544 werd afgescheept met een jaarlijkse rente van F. 14000, uitbetaling van haar huwelijksgift en een aandeel in de rijke meubelen van het Nassause paleis te Brussel. Zij heeft herhaaldelijk getracht die rente te doen vermeerderen, maar de toestand der met allerlei schuld bezwaarde en door de Franse inbezitneming zeer benadeelde goederen van René was niet bepaald schitterend te noemen, zodat haar pogingen weinig succes hadden, al nam haar oom, kardinaal Jean van Lotharingen, haar belangen ter harte. Zij is intussen reeds in 1548 hertrouwd met Philippe van Croy, hertog van Aerschot, zodat zij volgens het testament sedert alleen recht kon behouden op haar „weduwgeld”, de huwelijksgift, die bij haar huwelijk met René was vastgesteld. Over deze som, die bij keizerlijk besluit van Maart 1549 op een uitkering van f. 100000 gesteld werd, is nog veel te doen geweest : de voogden verklaarden zich buiten staat een zo hoog bedrag te betalen en rieden aan het geld in Duitsland te lenen, waartoe graaf Wilhelm en de oppervoogd Adolf van Schauenburg hun best zouden doen. De zaak heeft nog later moeilijkheden veroorzaakt tussen de jonge Prins en de familie van haar nieuwe echtgenoot, waarbij de oude tegenstelling der wedijverende geslachten Nassau en Croy ongetwijfeld ook enige invloed heeft geoefend, al schijnt er ten slotte een bevredigende overeenkomst te zijn getroffen. De hertogin van Aerschot is reeds in 1558 gestorven.

De elfjarige „Junggraf” Wilhelm, zoals hij op de Dillenburg heette,

had zijn vader naar de Nederlanden vergezeld en was met hem 28 Aug. 1544 te Breda aangekomen*. Op de 6de September verscheen hij te Brussel, „dies nefastus”, ongeluksdag, zegt Pontus Heuterus, de strenge katholiek, vele jaren later bij de gedachte aan het ongeluk, dat hij volgens deze over de Nederlanden had gebracht. Aan de onderhandeling van zijn vader met de Bourgondische regering en met de weduwe van René nam hij natuurlijk geen deel en weldra keerde hij met graaf Wilhelm naar Dillenburg terug in afwachting van de loop van die onderhandeling. Zij bracht beiden nog vóór half November weer naar Breda en Brussel, van waar de vader eerlang naar zijn land terugging, zijn zoon thans voorgoed aan het Bourgondische hof achterlatend. Diens toekomst was verzekerd en de gemaakte afspraken hadden een definitieve vorm aangenomen, zij het dan niet geheel volgens 's vaders eigen wensen en verwachtingen.

In het voorjaar van 1545, toen graaf Wilhelm weer naar de Nederlanden was gereisd, is omtrent de voogdij en de opvoeding alles in orde gekomen. Twee jonge vrienden en verwanten, graven van Isenburg en Westenburg, werden naast de jonge Prins in diens paleis opgenomen; een kleine hofhouding werd voor hem ingericht, zo eenvoudig en zo zuinig als maar mogelijk was. Corbaron, de ervaren Bourgondische hoveling, zou de opvoeding van de jonge vorst te leiden hebben onder persoonlijk toezicht van de landvoogdes zelf, wier moederlijke zorgen voor de knaap meer dan eens worden geroemd. De gezamenlijke jaarlijkse kosten van zijn onderhoud en dat van zijn hofhouding** werden op slechts ruim 3500 gulden vastgesteld, opdat de inkomsten van zijn goederen onder zuinig beheer gedurende zijn minderjarigheid weer enigszins zouden kunnen toenemen.

Maar zowel Corbaron als Merode waren oude heren en de oppervoogd, de coadjutor, werd in 1546 keurvorst van Keulen, zodat de feitelijke uitoefening der voogdij weldra tot allerlei bezwaren aanleiding gaf. Bovendien vroeg graaf Wilhelm de voogden telkens met aandrang om financiële hulp*** uit de opbrengst van René's erfenis ten behoeve van zijn eeuwig proces, wat slechts in geringe mate door de Nassause ambtenaren in de Nederlanden kon worden toegestaan, wilden zij die erfenis zoveel mogelijk ontzien. Ook graaf Wilhelm's hoop op definitieve toewijzing van Katzenelnbogen, nu in 1547 de Schmalkaldische Bond en haar hoofd, Philips van Hessen, het onderspit

* Wilhelm's aankomst in de Nederlanden. Blok. I.I.; Pontus Heuterus, Rer. Austr. libri, p. 286; Roest van

Limburg, blz. 66. De koets, waarmee de reis uit Nassau gedaan was, werd nog aan het eind van de 17de

eeuw te Breda bewaard en vertoond.

** Meinardus, II, 2, S. 59, 85, 105.

*** 12 Juni 1547 zonden de voogden hem 3000 goudgulden.

moesten delven tegenover de zegevierende legers van de Keizer, werd voorlopig nog niet vervuld, al handelde hij daarover voortdurend met de Keizer, met diens zegevierende veldheer, Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren, met de Granvelles en kreeg hij ten slotte de veelbegeerde toezegging. Deze werd echter in 1552 bij het de Keizer door keurvorst Moritz van Saksen afgedwongen verdrag van Passau weer ingetrokken ten gunste van de toen vrijgelaten landgraaf.

Intussen groeide de jonge Prins op*. Corbaron roemt hem als een volgzame knaap, die belooft "qu'il sera homme de bien"; hij was geliefd in zijn ganse omgeving en bijzonder gezien bij de landvoogdes en aan het hof**. Ook de Keizer zelf was zeer met hem ingenomen en nam hem herhaaldelijk op in zijn gevolg, o.a. op zijn reis naar de rijksdag van Augsburg in de voorzomer van 1548. Er wordt vermeld, dat de Keizer bij belangrijke besprekingen hem in zijn kabinet liet blijven met een „demeurez Prince". Maximiliaan van Buren, die in dat jaar stierf, had reeds ernstige plannen gemaakt voor een toekomstig huwelijk tussen de Prins, de erfgenaam van zijn gestorven boezemvriend Hendrik van Nassau, en zijn enige dochter Anna. Voorlopig zou hij nog aan het hof blijven, ja onmiddellijk aan 's Keizers persoon worden verbonden. Hij volgde alvast 's Keizers zoon Philips in 1549 op diens huldigingsreis naar Antwerpen, waar hij met Corbaron in prachtig ridderkostuum deelnam aan een beroemd tournoi***. Hij ontving Philips op schitterende wijze vervolgens in zijn kasteel te Breda.

Hij oefende zich ijverig in de zaken, die tot de opvoeding van een jong edelman behoren : rijden, schermen, dansen enz. Verder mogen wij aannemen, dat hij, opgevoed volgens de „hielandische" methode, d. i. die der Nederlandse humanisten, in deze tijd de grond legde voor de ruime talenkennis, die hij later blijkt te bezitten. Behalve het Duits, dat hij totnogtoe uitsluitend had gesproken, en het thans grondig aangeleerde Frans, kende hij later Latijn, Spaans, Italiaans, misschien ook wat Engels; ook het Dietsch, het Nederlands, de taal van een groot deel der bewoners van zijn bezittingen, zal hij in deze tijd machtig zijn geworden, want hij blijkt het later goed te kennen, al schreef hij het ongetwijfeld doorspekt met Duitse termen en vormen zoals hij het ook moet gesproken hebben. Verder zal hij enige kennis hebben opgedaan van het beheer van goederen, groot grondbezitter als hij eenmaal zou worden. Zijn gods-

* Blok, in je Maintiendrai, blz. 133.

** Blok, ib.; Meinardus, II, I, S. 159, 178; Huizinga, Herfsttij der Middeleeuwen, blz. 81, wijst op enige

overeenkomst van zijn verhouding tot Karel V met die der „mignons" aan het Franse hof.

*** Calvete d'Estrella, EI felicissimo viaje de don Felipe, p. 258a.

dienstige vorming trad bij dat alles zeker niet op de voorgrond; aan het weinig kerkelijkgezinde Bourgondische hof zal zij zich wel beperkt hebben tot de nakoming der formele plichten, die het leven van een jong Bourgondisch edelman meebracht; wij horen er niets van en kennen zelfs niet de datum van zijn confirmatie, die echter ongetwijfeld moet hebben plaats gehad. Zijn latere geschiedenis geeft voortdurend blijk van zijn vroege rijpheid, zijn scherp verstand, zijn gevoelig gemoed, zijn grote algemene ontwikkeling. De geringe overblijfselen van zijn gedurende zijn veelbewogen en later zwervend leven niet met grote zorg behandelde bibliotheek* — van zijn archief** is iets meer bewaard gebleven — leveren niet genoeg, gegevens om er enige conclusies uit te trekken. Hij bezat in ieder geval voorshands de rijke bibliotheken van zijn voorvaderen uit de tijd der Renaissance. Dat hij Froissard gelezen had en Sleidanus' Commentarii kende, zal blijken; politieke en theologische literatuur bestudeerde hij later met ijver. Maar wat van zijn vroege jeugd af vooral niet minder dan zijn gaven de aandacht trok, was zijn meeslepende vriendelijkheid, zijn slag om met iedereen om te gaan. Pontus Payen vermeldt*** zijn wondervolle levendigheid en zijn ongemene zelfbeheersing, zodat ieder onbescheiden, toornig of aanmatigend woord hem vreemd was, ook tegenover zijn bedienden, die hij placht te „admonester gracieusement”; hij sprak gemakkelijk, zacht en aangenaam en met grote kracht van overtuiging; hij was zeer toegankelijk en had een bevallige wijze van optreden, van groeten en vriendelijk toespreken tegenover iedereen, wie het ook mocht zijn; zelfs als hij zweeg, was hij welsprekend : „tacendo parla, parlando incanta”, zegt een tijdgenoot, hij „spreekt al zwijgend en betovert al sprekend”.

Te Brussel hield men een wakend oog op zijn betrekkingen met zijn Duitse verwanten, die, naar men er vreesde, wel eens een minder gewenste invloed op hem zouden kunnen krijgen. Vooral Antoine de Granvelle, de jonge, de bisschop van Atrecht, die de positie van zijn overleden vader, vooral in de buitenlandse zaken der Bourgondische regering had geërfd, waakte in het bijzonder daartegen, opdat de bekende ketterse neigingen van die verwanten de jongman niet zouden afwenden van de oude Kerk en hij niet al te zeer in de Duitse sfeer zou worden gebracht. De benoeming van Granvelle's broer, Jérôme, heer van Champagney, tot 's Prinsen gouverneur naast de oude

* Oranje-Nassau boekerij ('s Gravenh. 1898), blz. 6, 18; Froissard ms. aldaar, n°. 22. Zij viel in

1567 in Alva's handen en werd verkocht of verspreid.

** In het Huisarchief is uit het eigenlijke archief van prins Willem I betrekkelijk zeer weinig bewaard; veel is daarin uit de Nassause archieven afkomstig en door Groen in de Archives uitgegeven. Een groot deel van 's Prinsen archief is in 1581 te Breda in Spaanse handen gevallen.

*** Pontus Payen, *Memoires*, I, p. 42; Gachard, *Corresp. de Guillaume le Taciturne*, II, p. III suiv.;

Delaborde, *Charlotte de Bourbon*, p. 77.

Corbaron in de zomer van 1549 stond daarmee blijkbaar in verband: de Prins moest Bourgondisch edelman zijn en blijven. Zijn beide Duitse neven werden nu aanstonds weggezonden en Champagne zou hem verder ontwikkelen in de aan het Bourgondische hof gewenste richting*.

Ook zijn reeds vroeg besproken huwelijk met Anna van Buren vond ernstige bedenking bij de Bourgondische staatslieden, daar haar vader, hoe gezien ook bij de Keizer, op kerkelijk gebied nooit ten volle vertrouwd was geworden en haar verwanten allerlei Duitse relatie's hadden. Zij achtten het beter hem met een Spaanse vrouw te verbinden, zoals zijn oom Hendrik in derde huwelijk had getrouwd. Ten slotte echter gaf de Keizer op aandrang der Nassauers toestemming tot het door zijn getrouwe veldheer zo ernstig begeerde huwelijk** met de jonge en rijke Anna, dat de 8ste Juli 1551 eindelijk te Buren werd voltrokken, in tegenwoordigheid van Anna's moeder, Françoise de Lannoy, van haar grootmoeder, Margaretha van Bergen, van de graven van Aremberg en Boussu, van George van Egmond, bisschop van Utrecht, van de beide graven van Nieuwenaar en andere Nederlandse en Duitse verwanten der jonggehuwden.

Oranje's onbezorgde jeugd was voorbij.

* Blok, in je Maintiendrai, l.l. blz. 135; Groen, Archives, I, p. 199*; Meinardus, II, I, S. 200. Merode

stierf in Januari 1550 (Meinardus, l.l., S. 208); Jérôme de Granvelle sneuvelde 1555 voor Béthune. Zijn jongere broeder Frédéric erfde de titel van Champagne; hij speelde na 1572 een grote rol.

** Meinardus, 1.1. S. 178, 221. Huwelijks-contract van 6 Juli 1551: Bijdr. en Meded. Hist. Gen.

1893, blz. 69 vlg. Oranje zei later dat zijn schoonvader in diens huis luthers had laten preken

(Kolligs, Wilhelm von Oranien, S. 17); De la Pise, Histoire des princes d'Orange, p. 266.

TWEEDE HOOFDSTUK. HOF- EN KAMPLEVEN.

De achttienjarige Oranje had reeds een jaar te voren persoonlijk de eed afgelegd op zijn Brabantse lenen*: stad, land en huis van Breda met Steenberg, Roozendaal en Oosterhout, het burggraafschap van Antwerpen, de heerlijkheid Rumpt, slot en stad Sichern, de heerlijkheden Herstal, Assche en Grimbergen, het dorp Zundert, de heerlijkheden Gageldonck, Meerhout, Vorst, Holede, de uitgestrekte hofstede Weyenberge, enig land te Wolmerssem. Ook zijn Zuid-Hollandsche bezittingen uit de erfenis van Polanen, die weldra veel hadden te lijden van de vreselijke watervloed van 1552, en verder die in Oranje, Dauphiné, Bourgogne en Franche Comté nam hij thans zelf in beheer. Daarbij kwamen nu de rijke bezittingen zijner eveneens achttienjarige gemalin, waarvan Buren, IJselstein, Leerdam, Cortgene, St. Maartens

* *Leenverheffing in Brabant* (29 April 1550). Maandblad Nederl. Leeuw, V, blz. 104.

Afb. Het Kasteel van Breda. Prent Bartholommaeus Dolendo. Zie <http://www.kma-officier.nl/gesKMA.htm>

-dijk, Warneton, Lannoy, Jaarsveld, Benschop, Polsbroek enz. de middelpunten waren. De inkomsten uit dat alles, werden geschat op ongeveer 80000 Franse schilden. Voorlopig liet hij het eigenlijke beheer nog in de handen van hen, die het tijdens zijn minderjarigheid hadden gevoerd, daar de toestand van zijn vermogen allesbehalve bevredigend mocht heten en de eisen van zijn leven thans zeer stegen*.

Koning Frans I had bij de vrede van Crépy ook het prinsdom Oranje met de verdere gedurende de nieuwe oorlog weer geconfiscieerde bezittingen van René op Frans gebied aan de Prins moeten teruggeven**. Het waren de heerlijkheden Orpierre, Trescleous, Montbrison en Pareirie de Noveyran in Dauphiné; Cuyseaux, Varenne, Beaurepaire bij Châlon sur Saône en een paleis te Dyon. Deze teruggave was geschied in December 1544 en werd 11 Febr. 1546 nader bevestigd, maar eerst na de dood van de Franse Koning krachtens besluit van zijn opvolger, Hendrik II, konden 's Prinsen gemachtigden Sacht en De Virieu in Juli 1547*** het prinsdom voor de jonge souverain in bezit nemen. Dit bezit bleef intussen nog lang niet onaangevochten. Er kwamen ernstige moeilijkheden over de rechtspraak, die volgens een oorkonde van 1471 appel op de Franse parlementen van Dauphiné of Provence toeliet; een hevig oproer te Oranje in 1548 kon niet dan met moeite gedempt worden en de Franse parlementen handhaafden hun aanspraken, waartegen 's Prinsen voogden ernstig verzet aantekenden maar feitelijk weinig vermochten.

In verband met deze moeilijkheden over Oranje en met de in het Duitse Rijk gerezen twisten tussen de protestantse vorsten en de Keizer kwam in October 1551 — zo verhalen ons de Mémoires van de Franse maarschalk De Vieilleville**** — een klein gezantschap, geleid door de paltsgraaf van Zimmern, naar Fontainebleau. Ook de de graaf van Nassau, die de jonge Oranje had meegebracht — zo staat daar — maakte er deel van uit. Wij krijgen dan een merkwaardig en uitvoerig verhaal over hun optreden, naar wordt gezegd volgens de eigen berichten van de beroemde Franse veldoverste, die zelf door Hendrik II met hun ontvangst was belast. De oude graaf van Nassau zo verhalen ons de Mémoires - betuigde deze o. a., dat zijn zoon had „le coeur francais" en men in diens hart, kon het opengesneden worden, een „fleur de lys" zou vinden, het wapenteken immers van het Franse koningshuis; ja hij ging zo ver van te ver-

* Rachfahl, I, S. 206 ff.; De la Pise, Histoire d'Orange, p. 262. 23.

** De Pontbriant, Histoire de la principauté d'Orange, p. 37 suiv.

*** De Pontbriant, p. 43. Het was reeds geschonken aan koningin Maria van Schotland. Vroeger en

ook in 1553 aan de graaf De la Chambre (ib. p. 38).

**** Mémoires de Vieilleville. Ed. Petitot, vol. XXVI, p. 349 suiv. Zij heten bewerkt te zijn door de

secretaris van de maarschalk, Carloix, maar zijn in werkelijkheid van een latere compiler.

Het hier verhaalde heet geschied te zijn in Oct. 1551 (p. 351, 396) en wel op een Zondag

„environ le 20 Oct." Maar het is alles romantisch verdicht naar werkelijke gebeurtenissen. Vgl.

Garnier, in Mémoires de l'Académie des inscriptions, t. 43 (1778), p. 635 suiv.; en Marchand,

Mémoires de Vieilleville (Paris, 1893), welk boek de heer Gideon Huet te Parijs voor mij naging, daar het nergens te verkrijgen was. Vgl. over de politieke toestand: Ranke,

Deutsche

Geschichte im Zeitalter der Reformation, V, S. 155 ff.; 's Prinsen en zijns vaders briefwisseling uit die tijd bij Meinardus, I, 2, S. 225 ff. Zie in de tekst, blz. 22 vlg.

zekeren, dat zijn zoon eerder geneigd zou zijn de gunst van de Koning te zoeken dan die van de Keizer, die het meest op Spanjaarden gesteld was; reeds nu, zei de graaf, had zijn zoon voortdurend „vos roys, vous et vostre nation en la bouche”. En de jonge Prins zelf, „jeune seigneur très agréable et de façon fort modeste”, wierp zich aanstonds in de armen van Vieilleville, met wie hij door de Châlons in een soort van verwantschap was gekomen en die hij daarom zijn enige „parent en France” noemde, ja die hij voor zijn verder leven ten voorbeeld wenste te nemen. Hij betuigde eveneens zijn sterke neiging tot Frankrijk maar wees er tevens op, dat het prinsdom Oranje, geheel door Frans gebied omringd, slechts een deel zijner bezittingen uitmaakte; toch klaagde hij volgens onze berichtgever reeds over de minder goede gezindheid van 's Keizers zoon en aangewezen opvolger, Philips, tegenover hem, waarvan hij de oorzaak niet kende, en gewaagde zelfs, zegt de auteur, van een horoscoop, die zijn dood door Philips' eigen hand of door een van wege deze op touw gezette samenzwering zou hebben voorspeld. In tegenstelling met zijn vader zou hij, de jonge Prins, echter verklaard hebben de Keizer, die hem zoveel gunst had betoond en hem daardoor had „enchatené à sa suite”, zo lang deze leefde nooit te zullen verlaten.

Jammer, dat van dit hele verhaal geen woord, om zo te zeggen, waar kan zijn: het is een goed geschreven en handig opgezette roman van een begaafd auteur. De opsteller dezer Memoires, werkend in opdracht der nagelaten familie van de beroemde maarschalk, heeft blijkbaar iets geweten van de zeer geheime zending naar Frankrijk van Friedrich von Reichenberg in Mei 1551 en de nog geheimere van markgraaf Albrecht van Brandenburg-Culmbach in het najaar. Hij schreef zijn boek tijdens koning Hendrik III of IV, in ieder geval lang na de dood van de maarschalk, ten dele naar diens verhalen, ten dele naar kortere of langere aantekeningen van deze en vulde met vaardige hand uit zijn rijke fantasie aan, wat hem daaraan voor een spannend en interessant verhaal over zijn held scheen te ontbreken, natuurlijk ook onder de indruk van de latere houding van de toen beroemde prins Willem tegenover koning Philips.

Het verhaal is in deze vorm vooral hierom zeker onwaar, omdat wij uit de ons vrij volledig bewaarde correspondentie van de Prins met zijn vader weten, dat beiden juist in diezelfde tijd, op het eind

van 1551, geheel aan de zijde van de Keizer en volstrekt tegenover de ontevreden protestantse vorsten stonden, zodat zij onmogelijk aan een gezantschap van deze aard deel hebben kunnen nemen. Reeds in Januari 1551 toch had de Keizer de aanspraken van graaf Wilhelm op het graafschap Katzenelnbogen ten volle erkend en hem ten koste van Hessen een groot deel daarvan toegewezen. Zowel de graaf als zijn zoon, die herhaaldelijk zijn vader in de loop van dit jaar met geldsommen steunde in diens pogingen om definitief in het bezit der toegewezen bezittingen te geraken, stonden toen juist ten scherpste tegenover keurvorst Moritz van Saksen en de zijnen, onder wie Philips van Hessen de eerste plaats innam. Dit blijkt overtuigend uit de briefwisseling van het najaar zelf, waarin niet de geringste mogelijkheid wordt opengelaten voor het aannemen van een afwijkende houding; integendeel, graaf Wilhelm maakte zich aanhoudend ongerust over een aanval van zijn Hessisch-Saksische tegenpartij op Dillenburg zelf, dat hij met hulp van zijn zoon en koningin Maria versterkte. Wel is ten gevolge van 's Keizers onverwachte nederlaag in Tirol en het hem door keurvorst Moritz afgedwongen verdrag van Passau (29 Juli 1552) de zaak van Katzenelnbogen ten slotte toch door graaf Wilhelm ten enenmale verloren en heeft deze zijn diepe ergernis daarover niet verborgen, maar van aansluiting bij enig Duits vorst tegen de Keizer is ook dan niet de minste sprake noch bij graaf Wilhelm noch bij de jonge Oranje, die blijven bij klachten en protesten over het geleden onrecht en steeds nog aandringen en hopen op 's Keizers steun bij hun aanspraken.

Toen de Duitse protestantse vorsten zich werkelijk met Frankrijk tegen de Keizer verbonden en Kamerijk, Metz, Toul en Verdun als prijs voor de Franse hulp beloofden, bleef Oranje dan ook, zo goed als zijn vader, de Keizer getrouw en zag dientengevolge zijn prinsdom en zijn andere Franse bezittingen reeds 16 Dec. 1551 weer door Hendrik II confisqueren. Hij moest ze missen tot na de vrede van Câteau-Cambresis in 1559 en derfde dus al die jaren de inkomsten uit dit deel van zijn bezit, dat hij nooit met eigen ogen heeft kunnen aanschouwen.

Het jonge gezin, dat door koningin Maria, de landvoogdes, nog steeds met moederlijke zorg werd omringd gelijk ook Champagney

zich bij voortduring in de omgeving van de Prins bevond en hem van raad bleef dienen, vestigde zich afwisselend te Brussel en Breda, nam in de hoofdstad deel aan het drukke hofleven maar trok zich soms met een deel van de gewone hofhouding in het stillere kasteel te Breda terug. Ook daar werd een weelderig leven geleid, dat de verbazing en bewondering der bezoekers wekte*.

Aan het prachtlievende Bourgondische hof, waar de krachtige, mannelijk gestemde landvoogdes met haar neigingen tot paardrijden, jagen en muziek de toon aangaf, was het leven bijzonder kostbaar en rumoerig. Onder de vorige landvoogdes, 's Keizers tante Margaretha, hadden kunst en wetenschap aan het hof een grotere plaats ingenomen en was het stemmige Mechelen en haar keurig klein paleis aldaar middelpunt van het hofleven geweest. Nog kon men zeggen, dat ten minste de hoge adel in humanistische zin was opgevoed en goed ontwikkeld. Thans, onder Maria, was het weelderige Brussel**, gelijk onder de oudste Bourgondiërs en onder Philips de Schone, vol van alles wat met dat hofleven samenhang. En dat leven droeg omstreeks 1550 een vrij ruw karakter. Tal van leden van de hoge Nederlandse adel hadden er hun paleizen; de Croys, de Lalaings, de Lignes, de Egmonds, de Montmorencys, de Megens, de Brederodes gaven er de toon aan en trokken er de lagere adel heen; beroemde krijgslieden als de ruwe Maarten van Rossum, thans keizerlijk maarschalk van Gelre, kwamen er zich geregeld vertonen. Men zag er een aaneenschakeling van tournooien, balspelen, caroussels, bals, maaltijden, recepties en feesten van allerlei aard, die hoge eisen stelden aan de financiële krachten van de adel. Er werd zwaar geleefd aan dit hof, veel gegeten en gedronken, hoog gespeeld, zo zelfs, dat de voor zichzelf godsdienstige landvoogdes, eertijds Erasmus' „christelijke weduwe“, hoewel zelf prachtlievend en geneigd tot een weelderig leven, herhaaldelijk haar ergernis luchtte over dit spilzieke, ruwe, brassende gedoe, waaraan zij, zo zij zoons had, deze niet zou willen blootstellen, naar zij zei, en dat ook haar neef, Philips, de toekomstige landsheer, met zijn strenge kerkelijke opvattingen, verre van sympathiek was.

Oranje was de schitterendste, de rijkste van die edelen, wier uitspattingen hij gaarne deelde. Feesten als het doopfeest te Breda van 12 Dec. 1553***, waarbij de landvoogdes, de aartsbisschop van Keulen, de hertog van Savoye, die van Aerschot, de graaf van Hoorne, de

* Roest van Limburg, blz. 56.

** Vgl. Pirenne, *Geschiede Belgiens*, III, S. 129 en 498; *Bakhuizen van den Brink, Cartons*, I, blz.

1 vlg. Oranje had bij zijn paleis een fraaie kaatsbaan (*Gachard*, VI, p. 253); *Apologie van Oranje*, 1581, p. 392.

*** Maandrekening in *Huisarchief*, archief Willem I, n°. 2148.

abt van Tongerlo e. a. tegenwoordig waren, kostten schatten. Hij was een geducht eter en stevig drinker. Zijn hofhouding* in het somptueuse Nassause paleis telde volgens een tijdgenoot 24 edellieden en 18 pages. Op zekere dag, zo zei zijn huisbewaarder, bezuinigde hij op zijn keukendienst door het wegzenden van niet minder dan 28 koks; die keuken was voor de huishoudingen der Duitse vorsten een soort van culinaire kweekschool. Zijn gastvrijheid was grenzenloos; buitenlandse gezanten en edelen vonden bij hem een vorstelijk onthaal, vorstelijker dan aan het hof zelf. Wel mocht de Prins later zeggen, dat hij in die tijd meer dacht aan wapenen, jacht en adellijke genoegens dan aan zijn geestelijk heil. Een zuinig leven was overigens iets, wat met 's Prinsen aard in het minst niet overeenkwam. In januari 1564 schrijft hij aan graaf Lodewijk : Je suis tousjours empesché pour faire mon estat et peus bien dire: sicut erat in principio et nunc et semper et in secula seculorum, et me samble que nous venons de race de estre un peu movès mesnaigiers en nostre jeun temps, mais quant nous serons vieu, serommes meilleur comme feu Monsieur nostre père".

Zelfs Oranje's aanzienlijke inkomsten schenen tegen een dergelijke levenswijze nauwelijks bestand. Hij klaagt reeds in het voorjaar van 1552 over zijn zware schulden, die zo hoog klommen, dat hij bij de Antwerpse bankiers geen krediet meer had en niet aan geld kon komen : de Antwerpse kooplieden, bij wie de adel steeds om geld trachtte aan te kloppen, kenden ook zijn financiële toestand zeer goed. Zijn schuld was in 1555 gestegen tot 800000 francs zoals hij aan de toen vertrekkende landvoogdes Maria zou gezegd hebben**.

Toch zou men zich vergissen, als men meende, dat die schulden bij beter beheer zijn krachten ten enenmale te boven zouden gegaan zijn. Men berekent, dat zijn vermogen op ongeveer 4 mill. gulden mocht gesteld worden met een jaarlijkse opbrengst van ongeveer 200000 gulden, waartegenover volgens de mededelingen van Granvelle, die van zijn broer, 's Prinsen voormalige gouverneur, goede inlichtingen kon krijgen, omstreeks 1560 een schuldenlast van 900000 gulden stond bij een jaarlijkse uitgave van 90000 voor zijn huishouding. Maar het beheer van deze voor die tijd ontzaggelijke sommen liet veel te wensen over en het behoeft geen verwondering te baren, dat de Prins zich dikwijls in geldverlegenheid bevond, waaruit hij zich niet dan met moeite wist te redden tegenover de aanspraken van zijn op de

* Van der Haer, *De initiis tumultuum Belgicorum*, p. 123, 182; Strada, *De Bello Belgico*, I, p. 95.

** Financiële toestand van Oranje. Rachfahl, I, S. 210 ff.; Meinardus, II, 2, passim; Gachard, VI, p. 249 suiv.; Tegenw. Staat, II, blz. 288; Groen, I, p. 38; Huisarchief, archief Willem I, n°. 1, 5, 12.

028

hoge renten van die tijd gestelde schuldeisers. In 1554 bleek bij een nauwkeurig onderzoek, dat in het bijzonder de kosten der dagelijkse huishouding veel te hoog liepen. 's Prinsen raad, belast met het beheer van zijn goederen en waarin wij de oude Nassause raadsheren van graaf Hendrik en prins René weer ontmoeten — hetzelfde lichaam, dat wij onder zijn nakomelingen onder de naam van Nassause Domeinraad kennen — onderzocht volgens zijn opdracht de toestand en bracht een omstandig advies uit, waarin de gezamenlijke kosten der huishouding op 52000 gulden per jaar werden berekend voor een personeel van 160 personen, waaronder 10 of 12 edellieden. Aan het hoofd der prinselijke huishouding kwam toen volgens hun advies een "maitre d'hotel" of hofmeester van ervaring, zelf edelman "de bien et de qualité"; onder hem een tweede hofmeester en een „esquier" of stalmeester, eveneens van adel; dan was er nog een vrij wat besnoeide hofstaat. De huishouding zou voortaan slechts 24000 gulden kosten; voor kleding, reizen, processen, reparatie, slijtage enz. bleef dan nog 12000 gulden over, wat genoeg scheen, als de Prins ook in zijn persoonlijke uitgaven meer orde wilde brengen, meende de raad. Tien jaar later blijkt de huishouding weer 44000 pd. te kosten en te bestaan uit 256 personen, waaronder 23 edelen, 26 pages, 26 keukenbedienden, 17 stalbedienden, 8 valkeniers, 7 jagers, 3 goudsmiden, 18 hellebardiers, enige kleermakers, borduurwerkers, enz. In 1565 waren er 16 edellieden aan 's Prinsen hof verbonden. In 1569 wordt gemeld, dat hij in de laatste tijd 152000 gulden inkomen had gehad tegenover een schuld van 98000 gulden en dat hij aan de financier Schetz de heerlijkheden Rumpst, Boom, Heyndonck, Hoboken, Willebroeck, Ruysbroeck en Hingine had verkocht, bovendien Herstal had verpand.

Ten slotte echter stonden zijn activa nog verre boven zijne passiva, hetgeen vooral te danken was aan de hoge waarde zijner Nederlandse bezittingen, welker opbrengst geschat kon worden op 2/3 van 's Konings eigen inkomsten uit de Nederlandse domeinen. Van een snel naderend failliet, waarop Granvelle in de dagen van 's Prinsen ernstig verzet tegen de Koning herhaaldelijk toespelingen maakt, kon geen sprake zijn. Daarmede is ook in lijnrechte strijd het welsprekende feit, dat Oranje in 1559 de heerlijkheid Grave met het land van Kuik, eertijds in pandschap aan zijn schoonvader, Maximiliaan

029

Anna van Buren. Naar een anoniem schilderij in bezit van H.M. de Koningin-Moeder.
zie: http://nl.wikipedia.org/wiki/Anna_van_Egmond_van_Buren

van Buren, maar in 1549 afgelost, weer van Philips in pand nam tegen betaling ener som van f 60000, waarop hij er in het volgende jaar als heer werd gehuldigd. Zijn bezittingen werden beheerd door een rentmeester of ontvanger-generaal, omstreeks 1560 Mark van Steelant, onder wie een 15 tal ontvangers zetelden in de middelpunten van zijn grondbezit: Breda, Steenberg, de Leck, Niervaart, Buren, Leerdam, IJselstein, St. Maartensdijk, Oosterhout, Grimbergen, Diest, Vianden, Warneton, Grave. Te Breda bestuurde een drost.

Zijn gemalin, opgegroeid in deze omgeving, dochter van de veldheer, die zich in zijn stervensuur in het harnas liet kleden en stierf met een glas in de hand, drinkend op zijn Keizer, schijnt zich in dat roezige hofleven te hebben geschikt, maar toch voor het rustige leven te Breda meer te hebben gevoeld. Wij bezitten een aantal brieven van de Prins aan haar uit het kamp, waarin, ondanks alles wat dienaangaande bij latere geschiedschrijvers meer is aangeduid dan gezegd, voortdurend blijkt wordt gegeven van een uitnemende verstandhouding tussen de beide echtgenoten*: zorg voor haar soms wankelende gezondheid, begeerte naar geregelde ontvangst van haar brieven, als zij zich gedurende zijn afwezigheid stil in het kasteel van Breda ophoudt, aardige toespelingen op de genoegens van het huiselijk leven, dat hij zo lang moet missen, kleine plagerijen, hartelijke betuigingen van liefde en afhankelijkheid, van verlangen naar haar gezelschap zijn er volop in te vinden. Zij schonk hem twee kinderen, die haar overleefden: Philippe Guillaume (geb. 19 Dec. 1554) en Marie (geb. 7 Febr. 1556); de „petits”, waarvan in een van die brieven aan „ma femme mamie” sprake is, zijn wel de eerste en een vroeg gestorvene. Het liefvallige gelaat met de zachte, regelmatige trekken spreekt van een kalme, lieve gemoedsaard, waarmede ook de toon van 's Prinsen talrijke brieven — de hare zijn verloren - ten volle overeenkomt. Haar tot ons gekomen receptenboek, geërfd van haar grootmoeder, geeft getuigenis van haar huishoudelijke zorgen. En hijzelf, al mocht dan de maalstroom van het Brusselse hofleven ook hem hebben medegevoerd, ook uit zijn portret ** uit deze jaren spreekt de kalme heldere geest van de slanke, gezonde, door de buitenlucht gebruikte, zwierig geklede jongman met het donkerbruine krulhaar; de lichtbruine, heldere, verstandige ogen, die van dit portret uit tot ons spreken, zijn niet die van een lichtmis, een doorbrenger, maar die van een diep gemoed,

* Groen, I, p. 201*; Wilde, in Studiën, XV, blz. 26; Kronyk Hist. Gen. XV, blz. 46. De data van de brieven bij Groen, p. 7 suiv. zijn hier en daar foutief aangegeven, vgl. Gachard, I. p. 483; Je Maintiendrai, II, blz. 61 vlg.

** Vgl. Moes, in Oud-Holland, 1889, blz. 281 vlg. Uiterlijk van Oranje beschreven bij de tijdgenoot Cognatus, in Kunst- en Letterbode, I, blz. 251.

Het beleg van Théroouanne. Naar een houtsnede van Cornelis Anthonisz. in 's Rijksprentenkabinet te Amsterdam.

<http://www.rijksmuseum.nl/collectie/zoeken/asset.jsp?id=RP-P-BI-136&lang=nl>

dat, wel verre van door hartstochten te worden medegesleept, in dat ruwe en rumoerige leven ten slotte zijn evenwicht weet te bewaren. De taal, waarin bovengenoemde brieven geschreven zijn mèt die aan koningin Maria over krijgsgzaken de eerste, die wij van hem bezitten, is het Frans, de hoftaal, de omgangstaal van de hoge Nederlandse adel. Men mag onderstellen, dat zij ook voor het hofgezin te Breda de gewone taal was.

Zo was de jongman, die thans gerechtigd was tot de titels van prins van Oranje, graaf van Nassau, Katzenelnbogen, Dietz, Vianden, Tonnerre, Chamy en Buren, heer van Leerdam, Breda, Diest, Grimbergen, Arlay, Nozeroy, Chastelbellin, Waestene, IJselstein, Cranendonck, St. Maartensdijk, burggraaf van Antwerpen en Besançon. Zijn gewone handtekening „Guillaume de Nassau”, die talloze malen onder stukken van allerlei aard voorkomt, houdt de afkomst uit het oude Duitse geslacht stevig vast ; de andere, „Wilhelm, Printz zu Uranien”, komt veel minder en dan nog in hoofdzaak alleen onder Duitse en enkele Nederlandse brieven en stukken voor.

De in het voorjaar van 1552 uitgebroken oorlog met Frankrijk gaf de jonge vorst gelegenheid om zijn militaire talenten te tonen*. Reeds 27 Juli 1551 veroorloofde koningin Maria hem een bende** van 200 ruiters bijeen te brengen, waarvan hij "chef" zou zijn, en 16 Dec. had zij hem vergunning gegeven om bij Buren krijgsknechten te werven, de kern van een regiment voetvolk van 10 vendels, waarvan hij de kolonel zou zijn en dat hij in de voorzomer van 1552 op de toen gebruikelijke wijze in het sedert Karel van Gelre en Maarten van Rossum aan landsknechten rijke Gelderse gebied eerst bij Buren, daarna in het Overkwartier, van de omtrek van Thorn en Weert uit bijeenbracht. Half Juni was het regiment nog niet geheel bijeen maar de Prins haastte zich met een deel zijner vendels in Juli naar het Henegouwse land, daarna naar het keizerlijke legerkamp bij Aken, van waar hij zich in September met zijn regiment, dat bij de afdeling van Hoogstraten was gevoegd, over de Maas naar Artois begaf, nadat zijn plan om met het hoofdleger des Keizers tegen Metz op te trekken op de bevelen der landvoogdes was afgestuit. Hij nam vervolgens met de regimenten van Brederode, Maarten van Rossum, Aerschot, enz. deel aan de verwoestende veldtocht in Artois. In

* Gachard, I, p. 2. 5, 41, 473 suiv., en Préface; Groen, p. 7 suiv.; Meinardus, II, 2, S. 268, 274 ff.

Bij Groen zijn de data gedeeltelijk in de war, zodat op het eene jaar is gedrukt wat in het andere

behoort. Zie n°. 11.

** Gachard, I, p. 476 suiv.

November lag hij daar voor Atrecht. Zijn regiment werd, evenals andere, om dringende financiële redenen kort daarna ontbonden en hij keerde in de voorwinter naar Breda terug. Ook aan de veldtocht van 1553 in Artois, Henegouwen en Picardië, waar Théroutanne en Hesdin geheel verwoest werden, had hij onder de graaf van Roelx aandeel en hij hielp de dreigende Franse inval, die zelfs te Brussel een paniek veroorzaakte, afweren. Hem werd toen (20 Aug.) de leiding, als „chef et capitaine”, opgedragen van een bende van ordonnantie, vrijgekomen door de dood van de prins van Epinoy : een van die vaste benden, die sedert Karel de Stoute onder leiding van aanzienlijke Nederlandse edelen een soort van staand leger uitmaakten. De compagnie telde 50 zwaargewapenden en 100 boogschutters. In de winter van 1553 op 1554 vinden wij hem weer bij zijn gemalin te Breda.

In dit laatste jaar nam hij een belangrijker plaats bij het leger in dan in de vorige veldtochten. Hij voerde thans het bevel over een afdeling, samengesteld uit de vendels van Brederode en drie Duitse veldoversten, van het leger van de hertog van Savoye, dat tot diep in Artois en Picardië opereerde en er verder zware verwoestingen aanrichtte. Wij vinden de Prins daar in het leger voor Hesdin. Een korte reis naar Engeland, waarvan wij verder geen bijzonderheden kennen, brak het rustige winterverblijf te Breda af.

Belangrijker was zijn militaire werkzaamheid in het volgende jaar, toen hij, bij afwezigheid van Savoye, de 22ste Juli door de Keizer bij hoge gunst werd benoemd tot kapitein-generaal* van het gehele bij Givet verzamelde leger, nadat de in het voorjaar aangewezen bevelhebber, de beroemde Maarten van Rossum, in het kamp zelf aan de pest overleden was. Deze benoeming was des te eervoller, omdat daarbij de graven van Boussu, Lalaing, Aremberg, Megen, Egmond e. a. werden voorbijgegaan, al waren zij allen ouder en hadden zij meer ervaring van krijgsg zaken dan hij. Hij stond er tegenover niemand minder dan de Franse maarschalk St. André en de beroemde admiraal de Coligny. Voor dit aanzienlijke leger, dat, behalve een sterke Spaanse afdeling onder Fernando de Lannoy, 4700 ruiters en omstreeks 10000 voetknechten telde, had hij zelf 2000 Duitse en 1000 Waalse ruiters en 1000 landsknechten geworven; een graaf van Nassau, waarschijnlijk graaf Johan, voerde er het bevel over 10 Duitse vendels.

* Meinardus, 1.1. p. 483; Rachfahl, I, S. 180 ff. De Prins vergist zich in zijn Apologie, p. 388, als hij

zegt, dat hij toen nog geen 21 jaar was; hij was toen 23.

Hij had thans vooral te strijden tegen het sterke garnizoen van het door de Fransen veroverde Mariembourg en verder de Henegouwse en Namense grenzen in het Maasdal te dekken. Een der belangrijkste dingen, die hier moesten worden verricht, was de bouw van een sterk bergfort op dit belangrijke punt. De voeding van het leger in het afgelegen bergland leverde ernstige bezwaren op evenals de betaling door de altijd in geldverlegenheid verkerende regering; de brieven van de jonge bevelhebber aan de koningin-landvoogdes en haar opvolger, de hertog van Savoye, zijn vol klachten dienaangaande. Daarbij kwam nog een zware pestziekte zijn leger teisteren, zodat de verder in het plan liggende veldtocht in Noord-Frankrijk, met name tegen het sterke Rocroy, niet kon worden voortgezet. De Prins moest zich bij Givet blijven ophouden en vestigde een kamp bij Neufville. Op zijn verzoek werd Jacques van Marnix, heer van Thoulouze, belast met de leiding van het werk van de fortbouw*. Het fort werd in het najaar gebouwd en door de Prins ter ere van 's Keizers opvolger gedoopt met de naam van Philippeville gelijk een ander nieuw fort bij Givet kort te voren de naam van Charlemont had ontvangen.

Uit het kamp van Echerennes bij Givet snelde de Prins op bevel van de Keizer 20 October naar Brussel om er diens afstand** bij te wonen.

Het is algemeen bekend en later in geschrift en beeld vereeuwigd, hoe de vóór zijn tijd verouderde Keizer te midden der Groten van zijn hof en der afgevaardigden van zijn zeventien Nederlandse provinciën op 25 October plechtig afstand van die gewesten heeft gedaan en ze aan zijn zoon Philips heeft overgedragen. Leunend op de schouder van de jonge Prins, dien hij als zijn zoon lief had en, als waardig erfgenaam van graaf Hendrik en prins René, zijn gunst had doen genieten, heeft de Keizer er zijn beroemde afscheidsrede doen houden, waarin hij tegenover de aanzienlijke vergadering een overzicht gaf van zijn roemvolle regering. Nooit heeft de Prins 's Keizers welwillendheid en raadgevingen vergeten, die hij later pleegt te stellen tegenover het wantrouwen en de ongenade van diens zoon.

Na de indrukwekkende plechtigheid keerde de Prins reeds de volgende dag naar zijn kamp terug om het begonnen werk aan het fort voort te zetten. Nadat de fortbouw was voltooid, moest de voorgenomen „rèze” (reize, veldtocht) tegen Frankrijk ten gevolge van de zware najaarsregens en de toenemende ellende in het kamp weer worden

* Gachard, I, p. 72 suiv. en XIX suiv.; Meinardus, S. 332. De hier genoemde Jacques de Marnix, seigneur de Thoulouze of Tholouze (heerlijkheid bij Dôle in Bourgogne), is de vader van Jean en Philippe.

** Kronyk Hist. Gen. XV, blz. 34. Vgl. Gachard, Abdication de Charles Quint; Bulletin de l'Acad.

Royale XXI, 2, p. 880 suiv.; Gachard, Analecta, p. 78; Heuterus, Rer. Austr. libri, p. 335 sq.; De la Pise, p. 262, 268. Ook bij zijn eigen rede leunde hij op Oranje.

uitgesteld en begon spoedig de afdanking der troepen, die intussen niet dan onder ernstige moeilijkheden met de hoge eisen stellende soldaten afliep. Een en ander hield de Prins, na een voor die tijd lange, onafgebroken krijgsdienst van zes maanden, tot het einde van Januari 1556 in het Henegouwse vast. Eerst 28 Jan. was hij te Brussel terug, van waar hij weldra weer naar het rustige Breda toog om het lang ontbeerde huiselijk leven te genieten, waartoe de met Frankrijk gesloten wapenstilstand van Vaucelles (5 Febr. 1556) gereede aanleiding gaf*.

De Prins was in deze veldtochten geen veldheer** van zeer bijzonder talent gebleken, voorzover wij zien kunnen, geen geboren krijgsman zoals Egmond was. Schitterende resultaten van zijn optreden als zodanig zijn niet aan te wijzen en wij begrijpen dan ook het oordeel van de Venetiaanse gezant Soriano uit deze tijd: „Oranges è meglio da consiglio che da fatti”, meer een man van de raad dan van de daad. Daarmede komt overeen wat men aan het hof, waar men beiden kende, placht te zeggen over zijn "conseil", tegenover Egmond's "exécution". Trouwens, hij zou dit nu kunnen tonen, want de zoon en erfgenaam

* Gachard. I, passim; Groen, I, p. 23 suiv., 316.

** Albèri, Relazioni, III, p. 373; Gachard, II, p. III.

Illustratie: Koning Philips de Tweede. Naar een schilderij van 1557 door Antonio Moro in de Bibliotheek van het Escuriaal.

Zie: <http://www.wga.hu/frames-e.html?html/m/mor/index.html>

van de Keizer had hem 17 Nov. 1555 opgenomen in de „Conseil d'Etat de par dechà”, een benoeming* die de Prins had aanvaard met de betuiging bereid te zijn de vorst „faire tout humble service”. Zo zien wij de Prins dan ook in het volgende jaar herhaaldelijk door Philips — van wiens tegenzin tegen de jonge edelman wij nog geen spoor vinden — gebruikt in staatszaken: bij de vergadering der Staten-Generaal in het voorjaar, bij het vragen der bede in Brabant, bij het vernieuwen van de regering te 's Hertogenbosch. Zijn militaire diensten worden niet meer in de eerste plaats gevraagd, al nam hij in 1556 deel aan de voorbereiding van een nieuwe veldtocht in Picardië, waarvoor door zijn bemiddeling onderhandelingen werden gevoerd met de Duitse kolonel George von Holl, die in de dienst van de Koning zou treden. Toch vinden wij hem in Augustus 1557 weer voor St. Quentin, waar Savoye met krachtige medewerking van de Prins — hij zou zelfs „la charge et principale conduite” gehad hebben — toen juist zijn schitterende overwinning op de Fransen behaalde, en later bij Ham. De bij St. Quentin gevangen Franse maarschalk St. André en de rijngraaf van Solms, eveneens daar gevangen genomen, werden beiden op zijn kasteel Breda vastgehouden voor de tijd van de oorlog of totdat zij uitgewisseld zouden zijn. Aan de laatste veldtocht, die van 1558, waarin Egmond de schone zegepraal op het strand van Grevelingen behaalde, nam de Prins in Picardië deel.

Hij was er spoedig diep gemengd in de onderhandelingen**, die leidden tot de vrede van Câteau Cambrésis — het einde van de lange krijg, die zoveel financiële en economische ellende in de Nederlanden had teweeg gebracht, die de koninklijke schatkist ten enenmale had uitgeput en de gewestelijke en stedelijke financiën had ontredderd, terwijl de grensprovinciën door het krijgsvolk van beide kanten waren uitgeplunderd, handel en nijverheid ernstig waren aangetast en hongersnood herhaaldelijk de bevolking had geteisterd, zodat de vrede inderdaad een weldaad, zo niet een noodzakelijkheid voor de Nederlanden mocht heten***. De Prins had in de onderhandelingen zijn bijzondere geschiktheid kunnen tonen en ontwikkelen voor de staatsdienst, waarin hij thans was opgenomen.

* Groen, I, 1, p. 23; Gachard, I, p. 217 en 227. Van zekere „réserve” in 's Konings antwoord, laat

staan van „sécheresse et laconisme”, zoals Gachard wil, zie ik niets: het zijn officiële aanstellingen, meer niet.

** Gachard, I, p. 339 suiv. ; Groen, p. 274. Vgl. De la Pise, waar gehele verhalen, in antieke litteraire vorm, van gesprekken enz.

*** Pirenne, III, S. 468 ff.

Oranje's benoeming in de Raad van State en zijn verheffing tot ridder in de Orde van het Gulden Vlies* bij gelegenheid van het eerste kapittel van die Orde, dat koning Philips 30 Nov. 1555 te Antwerpen hield, mogen nauwelijks beschouwd worden als beloningen voor buitengewone diensten. Wel staat in de commissie tot de eerste, dat de benoeming geschiedt, „pour les grands sens, prudence et expérience que çavons estre en la personne de nostre tres chier et tres-féal cousin ... en considération aussi des bons, léaulx et agréables services qu'il a faicts à Sa Majesté l'Empereur, mon seigneur et père, et à nous et mesmes (vooral) dernièrement comme capitaine-général de nostre armée à Philippeville et faict encores journellement“. Wat het Gulden Vlies betreft, Oranje heeft voortaan deel aan de grote voorrechten dezer beroemde Bourgondische Orde. De benoemingen konden beschouwd worden als toe te komen aan de erfgenaam der Nederlandse tradities van de huizen Oranje en Nassau.

De Prins kwam thans in ambtelijke betrekking tot de toenmalige leider der buitenlandse zaken van de Brusselse regering, de reeds vóór de dood van zijn vader, de kanselier van Karel V (1549), invloedrijke en geheel in de school van zijn vader gevormde, thans bijna 40-jarige Antoine Perrenot, heer van Granvelle**, bisschop van Atrecht, de broer van 's Prinsen voormalige gouverneur en ook ten gevolge van die betrekking met deze welbekend, ja met hem bevriend. De goede verstandhouding tussen Oranje en Granvelle,

* Groen, I, p. 23 ; Le Petit, p. 6 (St. Andries), 190.

** Geb. 1517. Over zijn opkomst vgl. Memoires de Granvelle, I, F. 179. Zie verder de Belgische

Biographie Nationale i. v.

038

die wij sedert 1550 uit menige tussen hen gewisselde brief kennen, werd tot omstreeks 1560, voorzover wij weten, door zo goed als geen wanklank verstoord. Wij bezitten uit 1554 en 1557 twee „militaire“ testamenten* van de Prins, het eerste vóór Théroutanne, het tweede vóór St. Quentin eigenhandig opgemaakt, waarin Granvelle als mede-executeur wordt aangewezen, in het laatste o. a. met Viglius. In dat van 22 Juni 1558, kort na de dood zijner gemalin voor notarissen te Namen opgemaakt, zijn beiden echter verdwenen: hertog Willem van Kleef, Egmond, Hoorne en Herman van Nieuwenaar zijn dan de executeurs. Blijkbaar is de verhouding reeds toen niet zo goed meer geweest, al komt dat eerst later duidelijk aan de dag. Een brief van 30 Sept. 1556, waarin Oranje de bisschop bedankt voor hem verleende hulp, spreekt dankbaar van de „affection vers moy, laquelle m'aves mounstré jusques maintenant“ en werd door nog vele in dezelfde toon gevolgd gelijk Granvelle nog tot in 1560 de Prins in vele brieven** aan de Koning herhaaldelijk prijst wegens zijn goede diensten. Bij de vredesonderhandeling met Frankrijk op het eind van 1555 beveelt Oranje met de meeste aandrang en in hoogst vriendschappelijke termen de behartiging van zijn persoonlijke belangen in Frankrijk bij de bisschop

* Testamenten van Oranje 1554 en 1557. Huisarchief, archief Willem I, n°. 2134 (Je Maintiendrai, I, blz. 137).

** Gachard, I, p. I, 60 suiv., 317, en 320. Vgl. Rachfahl, I, S. 559, noot op S, 235, 1.

aan. En deze liet zich daaraan werkelijk gelegen liggen, ook zelfs aan de geldelijke belangen van de verwanten van de Prins.

Met de nieuwe landvoogd en kapitein-generaal der Nederlanden sedert het optreden van Philips II als landsheer, hertog Emanuel Philibert van Savoye, stond Oranje eveneens op de beste voet en ook diens hulp riep hij herhaaldelijk, en niet te vergeefs, in bij het nog steeds voortslepende proces tussen Nassau en Hessen over Katzenelnbogen, welk proces eerst 30 Juni 1557 door bemiddeling van de keurvorsten van Saksen, Trier en de Paltz in tegenwoordigheid van een aantal Duitse vorsten te Frankfort a/d Main tot een einde werd gebracht. Hessen behield de graafschappen zelf, Nassau kreeg een aantal daarbij behorende goederen en ambten benevens een som van 600000 gulden. Ook de Prins was aanwezig bij het sluiten van dit eindverdrag*.

Ook overigens hielp hij zijn bejaarde vader in de zorg voor diens talrijk gezin. Hij betaalde herhaaldelijk de bruidsgiften van zijn zusters**; hij hielp de studies van zijn jongere broers*** Johan, Ludwig en Adolf bekostigen en hun verdere, hoofdzakelijk militaire opleiding verzekeren. Johan bracht door 's Prinsen bemiddeling geruime tijd aan het Kleefse hof door en kwam daarna zijn vader te Dillenburg helpen; Adolf ging te Wittenberg studeren; de achttienjarige Ludwig

* Meinardus, II, I, S. 96; II, 2, S. 360.

** Marie huwt 1556 met graaf Willem van den Bergh; Anna 1559 met graaf Albrecht van Nassau-

Weilburg; Elizabeth 1559 met graaf Conrad van Solms-Braunfels; Catharina 1560 met graaf

Günther van Schwarzburg; Magdalena 1567 met Wolfgang, graaf van Hohenlohe-Langenburg;

Juliana 1575 met Albrecht, graaf van Schwarzburg-Rudolstadt.

*** Rachfahl, I, S. 215 ff. Johan, geboren 1535, huwt 1559 met Elizabeth van Leuchtenberg. Over

graaf Ludwig vgl. Blok, Lodewijk van Nassau. Hij was 10 Jan. 1538 geboren. Adolf, vgl. Meinardus, II, 2, S. 352 ff.

Afb. Antoine Perrenot, heer van Granvelle. Hofmuseum Wenen:

<http://www.wga.hu/frames-e.html?html/m/mor/index.html>

werd in het late najaar van 1556 door Oranje in zijn eigen omgeving opgenomen en leefde voortaan als aanzienlijk edelman aan diens hof te Brussel en te Breda, waar hij de Prins als „Amtmann“, schertst zijn moeder, in het beheer van diens goederen hielp.

Met deze talentvolle vijf jaar jongere broer, de intieme vriend weldra van Hendrik van Brederode, is de Prins altijd ten nauwste verbonden geweest. Hij gebruikte hem niet alleen als secretaris en als medebestuurder van zijn bezittingen, maar tevens als de in alle familie- en staatsgeheimen ingewijde vertrouweling, die wegens zijn militaire en diplomatieke gaven bijzonder geschikt was om 's Prinsen betrekkingen naar alle zijden te helpen onderhouden en uitbreiden; aanvankelijk vooral ten opzichte van de Duitse vorsten en heren, met wie de Prins allengs meer in betrekking trad, later ook met de Hugenoten in Frankrijk en hun voornaamste leiders. De jongste broer, Heinrich, werd van zijn tiende jaar af bij hem opgevoed. Juliana van Stolberg zelf en de andere familieleden kwamen dikwijls op het kasteel te Breda logeren. De betrekkingen van de jonge

Afb. Graaf Lodewijk van Nassau: http://nl.wikipedia.org/wiki/Lodewijk_van_Nassau

Prins tot zijn naaste familie bleven dus van zeer intieme aard, wat niet naliet de opmerkzaamheid der katholieke regering te Brussel in belangrijke mate tot zich te trekken: daarvoor juist had men altijd enige vrees gekoesterd, daartegen had men aanvankelijk maatregelen willen nemen. Maar de stem des bloeds heeft bij de Prins steeds krachtig geklonken en hij heeft zich aan de geopperde bezwaren weinig gestoord.

De verhouding tussen de Nassause broers, zusters en zwagers* was steeds voortreffelijk, ook na de dood van de vader (6 Oct. 1559), waardoor Oranje het erkende hoofd der ganse Dillenburgse familie werd**. Allen wedijverden in eerbied en liefde voor gravin Juliana, die haar echtgenoot nog lange jaren overleefde op het stamslot te Dillenburg, waar thans graaf Johan volgens de familie- overeenkomst als burchtheer gebood.

Al deze familiebetrekkingen en de oude betrekkingen der Nassau's met tal van Duitse vorstenfamilies***, met Hessen, Saksen, de Paltz en de talrijke gravengeslachten aan de Midden-Rijn, in het bijzonder dus met protestantse vorsten, maakten de Prins van Oranje tot de aangewezen tussenpersoon bij onderhandelingen van allerlei aard tussen de Bourgondische regering en de Duitse vorsten****. Wij vinden hem dan ook in deze jaren herhaaldelijk door die regering met zulke onderhandelingen belast. Zo in het voorjaar van 1557 met het aanzoek van Philips II bij de geestelijke keurvorsten aan de Rijn - Keulen, Trier en Mainz - om zich met hem tegen Frankrijk te verbinden, nadat de wapenstilstand van Vaucelles weer in oorlog was omgeslagen. Rooms-Koning Ferdinand had hem toen naar Eger in Bohemen willen doen komen om er de daar bijeengeroepen keurvorsten te helpen bewegen Ferdinand de keizerskroon op te dragen, een samenkomst evenwel die ten slotte niet plaats had. Oranje, reeds op weg maar door een zware koortsaanval overvallen op het kasteel van de graaf van Hoorne te Weert, had daar enig oponthoud, maar slaagde al dadelijk niet bij de keurvorst van Keulen, die, evenals zijn medevorsten, aarzelde zich nauw met het altijd van plannen op bemachtiging van de Rijnstreken verdachte Bourgondië te verbinden. Kort daarna ging hij naar Frankfort om er de zaak van Katzenelnbogen te helpen beslechten, van waar hij spoedig terugkeerde om aan de veldtocht in Picardië deel te nemen.

* Ook graaf Herman van Nieuwenaar (Neuenahr), 1538 gehuwd met de enige halfzuster van de

Prins, Magdalena van Nassau.

** Bij de dood van zijn vader erfde hij de Luxemburgsche goederen, n.l. Vianden, St. Veit en Daesburg. Vgl. over Vianden : Mazel, in *Je Maintiendrai*, I, blz. 88 vlg.

*** Duitse relaties. Zie blz. 10.

**** Rachfahl, I, S. 220 ff.

In het voorjaar van 1558 moest hij weer naar Frankfort* reizen om er namens keizer Karel, die feitelijk reeds in Aug. 1556 de keizerswaardigheid had neergelegd, de rijksinsigniën over te geven aan rooms-koning Ferdinand bij gelegenheid van diens verheffing tot keizer door de daar thans verzamelde keurvorsten. De afgetreden Keizer had de Duitse rijksinsigniën nog lang onder zich gehouden, omdat het nog niet volstrekt vaststond, dat Philips zelf niet in aanmerking zou komen voor het rooms-koningschap als toekomstig opvolger van Ferdinand; deze wenste evenwel de toekomst van zijn eigen zoon Maximiliaan niet op te offeren aan de mogelijkheid van een herleving van de Spaans-Habsburgse wereldmonarchie van Karel V, waartoe ook de Duitse vorsten weinig gezind bleken. Thans was dit vraagstuk feitelijk beslist in de zin van definitieve scheiding van het Habsburgse huis in een Spaanse- en een Duits-Habsburgse tak. En de zending van Oranje met de rijksinsigniën was het teken van Karel's onderwerping aan deze noodzakelijkheid. Ook toen moest hij behalve deze eervolle opdracht, waarvan hij zich half Maart kon kwijten, op last der regering trachten naar een met keizerlijke toestemming te sluiten verbond tegen Frankrijk tussen Bourgondië en de Westduitse vorsten. Dit leidde echter ook ditmaal tot niet meer dan tot algemene verzekeringen van goede gezindheid tegenover de ook door Frankrijk gedane aanzoeken. Ook bij deze gelegenheid zal er in zijn tegenwoordigheid wel gesproken zijn over de godsdienstige verhoudingen in Duitsland**, waarvoor Oranje intussen nog slechts matige belangstelling scheen te koesteren. Hij ergerde zelfs, zegt een bericht, de streng Lutherse keurvorst August van Saksen en anderen door zijn loszinnige opmerkingen over het huwelijk en de wenselijkheid om het concubinaat te hulp te roepen bij gemis aan wettelijke nakomelingen: opmerkingen, die aan het Brusselse hof meer op haar plaats waren dan in een omgeving als deze en zeker niet getuigen van zeer ernstige morele en godsdienstige opvattingen; de Prins heeft nog in zijn Apologie, 25 jaren later, dan ook ronduit erkend, dat hij zich in zijn jonge tijd om religie weinig bekommerd had.

De Prins was nog te Frankfort, toen hij 11 Maart 1558 een vóór 13 dagen door zijn te Breda achtergebleven gemalin zelf geschreven brief ontving omtrent een ongesteldheid, die haar had overvallen. Die

* In zijn Apologie (1581) laat Oranje zich uit alsof deze zending hem weinig naar de zin was, omdat het niet „convenable” scheen, dat hij de keizerskroon wegbracht, die zijn oom Hendrik

voor de Keizer had helpen verkrijgen. Vgl. Rachfahl, I, 224 ; Groen, I, p. 30.

** Jacobs, Juliana van Stolberg, S. 119.

berichten maakten hem ernstig ongerust en hij schreef aanstonds een hartelijk briefje aan zijn „Aller Liebste“, vol betuigingen van aanhankelijkheid en beloften van spoedige terugkomst. Hij snelde dan ook over Dillenburg naar Breda terug, waar hij haar de 20ste nog levend vond maar reeds door de geneesheren opgegeven; haar ziekte nam een snel verloop en 24 Maart stierf zij, „christlich und wol“*. Haar heengaan heeft hem ten diepste getroffen en bracht hem tot uitingen van droefheid, die spreken van hartelijke liefde voor de overledene, van berusting in God's wil, en dat in woorden, die van ernstiger opvatting des levens getuigen dan men, op grond van uitingen als die boven vermeld werden, geneigd zou zijn in deze tijd uit zijn mond te verwachten. Nog weken later vinden wij hem in dezelfde diep bedroefde stemming, waarin ook de toekomst van zijn twee jonge kinderen hem met bekommering bezig houdt. Prinses Anna werd een paar weken later te Buren bijgezet natuurlijk volgens de katholieke ritus, waaraan ook, tot ergernis der streng-protestantse moeder te Dillenburg, graaf Ludwig deel moest nemen.

Maar de staats- en krijgskzaken ontrukten hem weldra aan zijn verweesde omgeving. In Augustus vinden wij hem tijdens de veldtocht in Artois, waaraan hij deelnam, weer in het kamp. Hij begaf zich toen naar Bapaume, waar hij zijn gevangene, de op parool voor twee maanden vrijgelaten maarschalk St. André**, had te ontmoeten op diens voorgenomen doortocht naar zijn lotgenoot, de connétable de Montmorency, die ook bij St. Quentin gevangen was genomen. St. André, die door koning Philips met dit doel losgelaten was, nadat Oranje te Breda hem, op Philips' aandrang wegens de uitgeputte toestand dezer gewesten, 's Konings neiging tot vrede had medegedeeld, kwam terug met een opdracht van koning Hendrik II, die na de zware nederlaag bij Grevelingén (13 Juli) eveneens tot onderhandeling over vrede bereid was.

De onderhandelingen begonnen inderdaad 9 September te Brussel en onder de vertegenwoordigers van koning Philips was ook de jonge Oranje naast de Spanjaard Ruy Gomez de Silva, de graaf de Melito en de ervaren diplomaat, de bisschop van Atrecht, terwijl van Franse zijde St. André en Montmorency als onderhandelaars optraden. De onderhandelingen werden sedert begin Oct. gevoerd te Cercamp, tussen Doullens en het Bourgondische legerkamp bij Othies, waar koning

* Dood van Anna van Buren. Vgl. Kron. Hist. Gen. V, blz. 144 ; Groen, 1, p. 32/3; Gachard, I, p.

398. De letters M. A. L. L., M. L. en L. in zijn briefwisseling met Anna bij Groen en in de Kron.

Hist. Gen. zijn te verklaren: Mein Aller Liebste, Mein Liebste, Liebste, enz. Bjjzetting: Rachfahl, I, S. 226.

** Gachard, I, p. 403/4 ; Apologie (éd. Lacroix), p. 391b; Vgl. De la Pise, Histoire des princes d'Orange, p. 269.

Philips zich ophield. De 17de Oct. werd een wapenstilstand gesloten. Thans werden ook de beroemde Spaanse krijgsoverste, de hertog van Alva, en de bekwame Bourgondische jurist Viglius naast Granvelle en Oranje tot mede-onderhandelaars benoemd, terwijl in Februari de definitieve onderhandelingen naar Câteau-Cambrésis werden verlegd.

Daar werd eindelijk 3 April 1559 de vrede* gesloten. De jonge Oranje blijkt werkelijk aandeel in de onderhandelingen te hebben gehad, waarbij van Bourgondische zijde intussen Granvelle en Viglius benevens de Spaanse heren de leiding hebben bezeten. Oranje had de onderhandelingen in ieder geval „sur l'instance du Roy” ingeleid door zijn besprekingen met St. André. Hij kreeg bij de vrede zijn prinsdom en verdere Franse bezittingen terug. Met Alva en Egmond begaf hij zich in Juni als gijzelaar en tot regeling der nadere overeenkomsten naar Parijs, waar hij bleef tot na de dood van Hendrik II. Deze stierf** ten gevolge ener verwonding bij een steekspel ter gelegenheid van de feesten, waarmede het huwelijk van prinses Marguérite, zuster van de Franse koning, met de hertog van Savoye zou worden gevierd, welk huwelijk gevolgd zou worden door een ander tussen koning Philips zelf, weduwnaar thans van koningin Maria van Engeland, en Elisabeth van Valois, dochter van koning Hendrik.

In deze feestdagen dus, tussen half Juni en 30 Juni 1559 moet het beroemde gesprek plaats gehad hebben, waarvan de Prins met zoveel nadruk in zijn Apologie melding maakt en dat volgens hem beslissende invloed moet hebben gehad op zijn latere staatkundige en godsdienstige meningen en handelingen.

Koning Hendrik, bij gelegenheid van een jachtpartij met hem alleen rijdend, zou hem verteld hebben, dat zijn mede-afgezant, Alva, namens koning Philips met hem gesproken had over een plan om alle verdachten op godsdienstig gebied in Frankrijk, de Nederlanden, ja in de gehele Christenheid uit te roeien; de Koning meende blijkbaar, dat ook de Prins, die zoveel vertrouwen genoot, daarvan wel zou weten, en had hem zo onwillekeurig „le fond du conseil” opengelegd. De Prins hoorde het lang en breed verhaal des Konings aan, zich houdend alsof hij geheel op de hoogte was. Ten zeerste getroffen door dit helse plan, had hij, schrijft hij in de Apologie, met hulp der jonge hertogin van Savoye, zo spoedig mogelijk na 's Konings onverwachte dood getracht uit zijn gijzelaarschap naar de Nederlanden terug te keren,

* Papiers d'Etat de Granvelle, V, p. 378 suiv.

** Dood van koning Hendrik II. Hij werd dodelijk getroffen op 30 Juni. De huwelijken, meer „funérailles” dan „noces”, werden 4 Juli gesloten. De koning stierf 10 Juli.

belovend terug te zullen komen om deel te nemen aan de kroning* van de opvolger, Frans II, te Rheims. De Prins verklaarde later door dit bericht „dès lors”, van dit oogenblik af, bewogen te zijn om te trachten de „vermine Espagnole”, volgens hem oorzaak en middel bij dit plan, uit de Nederlanden te doen verdwijnen, „esmeu de pitié et de compassion” als hij was door deze ontstellende mededelingen.

Het verhaal**, dat ons op deze wijze in 's Prinsen Apologie is overgeleverd, is volstrekt niet onwaarschijnlijk, als men namelijk daarbij niet denken wil aan een geheel uitgewerkt, binnen korten termijn uit te voeren moordplan, doch slechts aan algemene besprekingen over een samenwerking, die zonder twijfel geheel in de lijn der politiek-religieuze denkbeelden van Philips II past en, ook sedert de samenkomst te Bayonne*** in 1565 gelijk later, allerminst tot de onmogelijkheden zou hebben behoord. Werkelijk is er in die dagen gehandeld over een verbond met kerkelijke bedoelingen en in 1562 hebben Oranje en Egmond met Granvelle over de ook toen reeds dienaangaande lopende geruchten gesproken, waarbij zij melding maakten van Alva's voorstellen aan Hendrik II in 1559. Wat 's Prinsen gevoelens van medelijden betreft, men mag aannemen, dat, bij al zijn toenmalig gebrek aan werkelijke godsdienstzin, zijn gemoed voor dergelijke overwegingen wel vatbaar was. Ten slotte, zijn staatkundige houding in de eerstvolgende jaren is met zijn verklaring omtrent de toen ontstane omslag in zijn gevoelens tegenover 's Konings staatkunde, in het algemeen en diens kerkelijke plannen geenszins in strijd te achten. Een en ander geeft ons aanleiding de waarheid van het verhaal niet in twijfel te trekken, ook al zou het vaststaan, dat Granvelle van Alva's besprekingen over onderlinge hulp tegen de ketters en inquisitie-plannen niets geweten heeft, zoals hij in 1562 tegenover Egmond en Oranje volhield.

De Prins is inderdaad op verlangen van de nieuwe Koning van Frankrijk na half September naar Rheims gekomen, zij het dan enige dagen later dan deze gewenst had. Nog in December heeft Frans II hem, de gijzelaar, wederom naar Péronne ontboden, daar nog niet alle voorwaarden van de vrede door de Bourgondische regering waren vervuld, maar wij weten niet, of hij werkelijk heeft moeten gaan. Maar niet alleen in zaken van de buitenlandse staatkunde der

*Gachard, I, p. 422 suiv. ; Van der Goes, Holland onder Karel V, VI, blz. 255 vlg.; 4 Oct. was Oranje terug.

** Apologie (éd. Lacroix), p. 392r; Pontus Payen, Memoires, I, p. 6 suiv., 16 daaruit, dramatisch

opgesierd gelijk bij lateren. Rachfahl, I, S. 231 onderstelt vermenging van „Wahrheit” en „Dichtung”, wat ook wel zo is. Vgl. La Huguerye, Memoires, I, 147, 279. Vgl. Fruin, Verspr. Geschr., VIII, blz. 444 vlg., te wijzigen naar Blok's opmerking in Bijdr. Vaderl. Gesch. 4de R.,

VIII, blz. 440 vlg.

*** Vgl. Marcks, Die Zusammenkunft von Bayonne, S. 17, 183 ff.; 210 ff.; Marcks, Coligny, I, S.

152; Papiers d'Etat de Granvelle, VI, p. 569 suiv.

Bourgondisch-Spaanse regering is Oranje reeds in deze jaren diep gemengd geweest.

De periode der landvoogdij van hertog Emanuel Philibert van Savoye (1555-1559), welke landvoogdij wenselijk geworden was, behalve door de behoefte aan de leiding van een ervaren krijgsman, door de toen te verwachten herhaalde afwezigheid van koning Philips, die sedert 25 Juli 1554 gehuwd was met Maria, koningin van Engeland, was voor de Bourgondische gewesten geen tijdperk van rust en orde. De gevaarlijke oorlog met Frankrijk hield de landvoogd, tevens kapitein-generaal dezer gewesten, voortdurend bezig en tastte vooral de financiën ernstig aan.

De financiën* waren sinds lang het zwakke punt der Bourgondische regering. Reeds onder Karel V was dit in hoge mate het geval geweest. Bij diens aftreden was de financiële toestand van het land zeer treurig, de schatkist zo goed als leeg. Reeds in Juli en daarna nog eens in November 1556 hadden dan ook zowel de Spaanse als de Bourgondische Staatsraad de Koning een ernstige „remonstrance” dienaangaande aangeboden, gevolgd door een „compte-rendu” over de financiële toestand, die toen ten enenmale onhoudbaar was geworden. De domeinen waren zwaar belast, grote geldsommen waren bij de kooplieden in de Vlaamse, Brabantse en andere steden opgenomen en nog konden de troepen niet betaald, ja de dagelijkse uitgaven niet bestreden worden; de provincies waren

* Ernst Marx, *Studien zur Gesch. des niederl. Aufstandes*, S. 59 ff., 72, 78; *Justification van 1568*, ed.

Lacroix, p. 163.

Lijkstatie van Karel V te Brussel.

Detail van een anonieme prent. De rijksappel wordt gedragen door de Prins van Oranje.

<http://www.periodata.nl/dataweb/AfbBlokI.htm>

uitgeput, hongersnood en pest woedden, de ontevredenheid nam overal toe, de onbetaalde troepen muitten en plunderden, het hele land werd met ondergang bedreigd; de Keizer had zijn vertrek naar Spanje zelfs moeten uitstellen, omdat er geen geld was om de reiskosten te betalen, en koning Philips had tijdens zijn verblijf in Engeland het geld voor zijn onderhoud moeten lenen. Men deed wanhopige pogingen om aan geld te komen. De bijeengeroepen Staten-Generaal weigerden echter op grond van de algemene uitputting van het volk in het voorjaar van 1556 de verlangde algemene belastingen en de verarmde gewesten stemden slechts toe in, overigens zware, afzonderlijke opbrengsten. In Aug. 1557 vroeg Philips opnieuw in dringende termen van de Staten-Generaal te Valenciennes hulp en raad in zijn ernstige financiële moeilijkheden.

Bij de onderhandelingen over een en ander hadden de leden van de Raad van State, ook Oranje, die in het bijzonder als „chief des finances” voor deze belangen had te waken, op verzoek van de Koning, herhaaldelijk persoonlijk hun invloed te doen gelden, de laatste vooral in Brabant en Holland, waar zijn grootste bezittingen lagen. Oranje kweet zich noodgedrongen en blijkbaar met weinig lust en ijver van die taak, die hem tien maanden lang tot allerlei voorstellen en besprekingen aanleiding gaf en eerst in Mei 1558 eindigde met de schoorvoetende toestemming der Staten-Generaal in een zware staatslening, waarvoor 9 jaren lang 800000 pd. zou worden opgebracht voor rente, aflossing en troepenbetaling. Maar nieuwe financiële eisen van de Koning, in Aug. 1558 aan de weer te Atrecht samengeroepen Staten-Generaal, in April 1559 aan de provinciën afzonderlijk, in Juni 1559 aan de nieuwe Staten-Generaal te Brussel, in Augustus aan hetzelfde lichaam te Gent, werden door de gewestelijke Staten hardnekkig afgewezen, tot diepe ergernis des Konings, die sindsdien een hevige afkeer had van dergelijke vergaderingen wegens de toon, die de Staten aansloegen, en wegens hun zijn gezag bedreigende eisen. De ontevredenheid der bevolking nam bedenkelijk toe, vooral wegens de voortdurende aanwezigheid der 16 vendels Spaanse troepen in de grensvestingen, ook nog toen eenmaal de vrede gesloten was. Men zag in hen de werktuigen van de Koning, waarmee hij de stemming des volks mogelijk zou willen bedwingen, en eiste hun spoedige verwijdering, zodra zij afbetaald zouden zijn. Ook de hoge Neder-

landse adel, beducht voor een „staand leger”, dat 's Konings gezag ook tegenover hen zou kunnen steunen, verlangde dit en 8 Augustus 1559 eisten de Staten-Generaal te Gent, gesteund door de Vliesridders, onder wie ook Oranje, eenstemmig die verwijdering tot grote ergernis des Konings, die op het punt stond om naar Spanje te vertrekken en deze herhaalde sterke aandrang beschouwde als een poging om zijn gezag te ondermijnen of ten minste als een blijk van wantrouwen in zijn bedoelingen.

Hier nu vinden wij het voor eerst onmiskenbare sporen van persoonlijke en staatkundige verwijdering tussen Oranje en de Koning*. Oranje stond in de zaak der Spaanse troepen geheel aan de zijde der Staten en had evenals Egmond aanvankelijk geweigerd het hem door de Koning aangeboden bevel, ieder over 8 Spaanse vendels, te aanvaarden; ten slotte hadden zij wel toegegeven en het bevel aangenomen maar zeer tegen hun zin. Zij stijfden, naar 's Konings mening, de Staten in hun verzet. Hij had de Prins volgens deze gezegd: als de Staten geen „pilares” hadden, zouden zij niet zo luid spreken. Philips nam Oranje vooral diens houding hoogst kwalijk. Het verschil liep zo hoog, dat Oranje feitelijk zijn commissie als lid van de Raad en bestuurder der financiën reeds in 1558 neerlegde, ofschoon de Koning hem toch nog over allerlei bleef raadplegen.

Er was nog meer verschil. In het kapittel der Orde van het Gulden Vlies te Antwerpen, door Philips in Januari 1559 gehouden, had Oranje een aanzienlijk aandeel in de keuze van sommige nieuwe Vliesridders, tegen wier verkiezing Philips ernstige bezwaren had, met name tegen de heer van Montigny en de graaf van Hoogstraten. Het was daarbij de bedoeling geweest het aantal Nederlandse Vliesridders aanzienlijk te versterken en op die wijze het aanzien van die adel, die overwegende invloed wilde uitoefenen op het landsbestuur, te vergroten. En die invloed was in deze periode van Savoye's landvoogdij reeds aanzienlijk: de vreemde, uit zijn eigen gebied verdreven en met de Nederlanden weinig bekende landvoogd, tevens kapitein-generaal en als zodanig voortdurend met de Nederlandse heren samenwerkend, was in de oorlog met Frankrijk de wapenbroeder van deze heren geweest en zowel Granvelle als de latere landvoogdes Margaretha van Parma wijzen later meer dan eenmaal op hun schuld aan de verwarring en de financiële ontreddeering dezer periode, toen zij zoveel hadden in te brengen.

* Gachard, I, p. 421 en III, p. 146/7 ; Gachard, Doc. inéd., I, p. 327 suiv. ; Apologie 1581, éd. Lacroix, p. 389, 392; Aubéry Du Maurier, Memoires, p. 9 ; Le Petit, Grande Chronique, II, p. 26.

Toch kon Philips er niet buiten Oranje, die hem werkelijk grote diensten had bewezen, te belasten met een aanzienlijk aandeel in de na zijn vertrek in te richten nieuwe landsregering. Hij benoemde hem 9 Augustus 1559 tot gouverneur van de belangrijke gewesten Holland, Zeeland en Utrecht, op de waardigheid waarvan de Prins de 28ste te Gent de eed aflegde in handen van de nieuwbenoemde landvoogdes, Margaretha van Parma, bastaardzuster van de Koning. Een gratificatie van 40000 pd. uit de staatskas werd hem tevens toegezegd.

Even vóór deze eedsaflegging (24 Aug.) had de Koning de Nederlandse gewesten verlaten om er nooit meer terug te keren. Nog in de laatste dagen van zijn verblijf in Zeeland, van waar hij de zeereis naar Spanje ondernam, drong hij er bij de Prins op aan zijn post in de Raad van State weer te gaan bekleden*. Oranje gaf half onwillig toe, weinig gezind om mede te werken in de nieuwe regering, waarvoor Granvelle nog de 7de namens de Koning tegenover de Staten-Generaal beginselen had uiteengezet, die met zijn opvattingen volstrekt niet strookten. Een bericht uit veel later dagen vermeldt, dat Philips bij het afscheid te Vlissingen de Prins, die met hem over het verzet der Staten had gesproken, ontstemd en heftig toevoegde : „Non los Estados, ma vos, vos, vos”, „niet de Staten, maar gij, gij, gij”.

Deze anecdote tekent in ieder geval de reeds toen bestaande ontstemming van de Koning wegens de houding der Nederlandse heren tegenover hem, die niet de Nederlanden maar Spanje als het voornaamste gebied onder zijn gezag beschouwde en de Spaanse belangen tot richtsnoer van zijn ganse wereldpolitiek had aangenomen — een inzicht, dat door de Prins en zijn standgenoten onder de Nederlandse adel volstrekt niet werd gedeeld. Het was het oude, in de Bourgondische regeringskringen sedert Maximiliaan en Philips de Schone herhaaldelijk gebleken verschil tussen de Bourgondische staatkunde en de Habsburgs-Spaanse, de dynastieke wereldpolitiek der vorsten. Karel V had door zijn persoonlijke invloed en zijn populariteit de klip herhaaldelijk weten te ontzeilen; zijn zoon was vast van plan zijn wil ten deze onverbiddelijk door te zetten. Oranje daarentegen en wie er verder met hem de Bourgondische belangen vertegenwoordigden, waren niet gezind om zich aan deze plannen te onderwerpen en blinde dienaren te worden van 's Konings

*vgl. *Justification 1568*, 1.1, p. 164.

Afb. Margaretha, hertogin van Parma.

Naar een schilderij van Antonio Moro in het Kaiser Friedrich-Museum te Berlijn.

<http://cqfa.sunsite.dk/m/p-mor2.htm>

wil, die naar hun inzicht met genoemde belangen in klaarblijkelijke strijd was.

Voor koning Philips waren de Nederlanden feitelijk de belangrijke voorpost in Noord-Europa van zijn wereldrijk, dat zijn macht over de wereld moest vestigen en zijn kerkelijke en wereldlijke plannen moest verwezenlijken; voor de Prins en de zijnen waren zij een gebied, welks belangen de richting van de Brusselse, de Bourgondische regering in de eerste plaats moesten aanwijzen. In het bijzonder moest dit verschil uitkomen ten opzichte van de verhouding tot het Duitse Rijk. De door Karel V ingestelde Bourgondische kreits van 1548 moest volgens de opvatting van Philips zo los mogelijk van dat Rijk worden gemaakt en met Spanje zo nauw mogelijk worden verbonden; volgens die van de Prins moest juist de band, met het Rijk nauwer worden aangehaald om de afhankelijkheid van Spanje te verminderen.

Maar dat alles heeft ongetwijfeld in het brein van de nauwelijks 26-jarige nog geen afgeronde vormen aangenomen, hoe vroegrijp hij moge geweest zijn. Vroegrijp, want èn zijn brieven uit deze jaren èn zijn belangrijke werkzaamheid zelf getuigen daarvan ten duidelijkste.

Bij of kort vóór het afscheid is evenwel nog iets van betekenis geschied. In de instructie van de Prins als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht was hem uitdrukkelijk opgedragen „de veroordeelde gezindheden” te straffen en uit te roeien volgens de plakaten en in een nadere instructie was hem nog eens uitdrukkelijk ingescherpt de godsdienstplakaten in volle gestrengheid uit te voeren*. De Koning beval hem thans met zoveel woorden aan, zo verhaalt de Prins later, verscheidene suspecte „gens de bien” krachtens die plakaten om het leven te brengen, wat hem van het begin af zeer tegen de borst stuitte.

Doch niet alleen in politieke inzichten stonden Philips en Oranje reeds toen in tegenstelling tot elkaar. Er is tussen de twee ook een scherpe persoonlijke tegenstelling, een verschil van karakter, dat hen noodzakelijk tegenover elkaar moest plaatsen en beiden hebben dit — dat is waar in het verhaal der *Mémoires* van Vieilleville — zo goed als van het begin af gevoeld.

Koning Philips was een geheel ander man dan de wereldse Oranje van deze tijd, de Oranje, die hij persoonlijk gekend heeft en nooit

* Commissie bij Gachard, 1, p. 487. Verder over de verplichtingen ten opzichte der religie. Kluit,

Gesch. der Holl. Staatsregering, I, blz. 62 vlg.; Groen, II, p. 21. Gouverneur van Bourgogne

werd hij later op zijn eigen verzoek (*Corresp. de Marg. de Parme*, éd. Gachard, I, p. 94).

anders heeft kunnen leren verstaan. Hij was in vele opzichten diens tegenvoeter. Het katholieke geloof was hem dierbaar boven alles en werd door hem met dweepzieke overtuiging en diepe devotie vereerd. Hij achtte zich door God zelf geroepen om zijn door de Protestanten van allerlei richting bedreigde Kerk te redden van de ondergang en de heilloze ketterij te verdelgen met al haar openlijke of heimelijke aanhangers. Geen middel was hem te goed of te slecht, geen inspanning van al de krachten van zijn wereldrijk te veel, geen zelfopoffering, geen offer van mensen en geld te groot, geen hardheid of wreedheid te erg om dat grootse doel te bereiken, de hem door God opgelegde taak te volvoeren. Hij achtte die taak een gewijde taak, waaraan hij zijn eigen hele leven en al de tot zijn beschikking gestelde krachten had te besteden; God zou hem na zijn dood rekenschap vragen van wat hij ten dezen had gedaan en nagelaten, met wat hij had gedaan en nagelaten als de gezalfde koning en heer van zijn rijken. Ook zijn staatkundige daden en dynastieke overwegingen moesten ondergeschikt blijven aan de belangen van God's Kerk.

Er is in die godsdienstig-staatkundige conceptie iets onmiskenbaar groots maar tevens in de onverbiddelijke toepassing van haar beginselen iets schrikwekkends, iets onmenselijks. Er is in de bij Philips daarmee vermengde denkbeelden der macchiavellistische staatkunde van de tijd, in de meest ongunstige zin van het woord, veel wat ons tegen de borst stuit. Er is vooral iets treffends in de tegenstelling tussen die grootse denkbeelden en de kleinheid van de man, die ze koestert, de engheid van zijn gemoed en zijn verstand, de beperktheid van zijn geestelijke horizon, de kleinheid der middelen, die hij gebruikt, de voortdurende wisseling in zijn plannen.

Als koning Philips, na zich in alle bochten te hebben gewrongen, na afwisselende proefnemingen van allerlei aard, eindelijk inziet, dat de gevolgde weg hem niet zal brengen tot het vurig begeerde doel, trekt hij zich somber en meer dan ooit verbitterd terug in zijn Escuriaal, het kloosterpaleis, dat hij zich had gesticht, hij, tot in onze dagen de verpersoonlijking gebleven van de dweepzieke tiran, de sombere geweldenaar, die, onwrikbaar vasthoudend aan wat hij zijn roeping achtte, het ongeluk is geworden van zijn rijk en zijn volkeren. Daartegenover staat prins Willem, zoals hij in zijn volle ontwikkeling geworden is, tot in onze tijd als de vertegenwoordiger van de hoogste

idealen der mensheid op staatkundig en godsdienstig gebied, als een der grootsten van het geslacht der mensen, als een man van een hoog karakter, een scherp verstand, een diepe geest, van een onverzettelijk streven, dat zijn later leven geheel heeft gevuld en waaraan hij dit leven heeft geofferd.

Tussen die twee mannen was geen overeenstemming mogelijk.

ORANJE'S TWEEDE HUWELIJK.

De jonge Oranje — hij getuigt het later zelf — was niet iemand om lang ongehuwd te blijven; hij had behoefte aan vrouwelijke zorg en vrouwelijke omgeving. Van zijn vroeger levensgedrag is ons in dit opzicht niets ongunstigs bekend, maar het staat vast, dat hij na de dood van Anna van Egmond in betrekking heeft gestaan tot meer dan een vrouw van mindere geboorte dan de zijne : onder haar was Eva Elinx, volgens sommigen dochter van een burgemeester van Emmerik; uit deze verbintenis stamde zijn onechte zoon Justinus*, die wij in 1565 aan zijn hof onder de pages vinden aangeduid met de naam : „le petit de Monseigneur”. Justinus is vermoedelijk in September 1559 geboren.

Aan een tweede wettig huwelijk** is spoedig gedacht, zowel door hemzelf als door zijn verwanten, die hem verschillende Duitse gravinnen voorsloegen. Hijzelf had in het voorjaar van 1559 het oog gericht op de jonge hertogin Renée van Lotharingen, achternicht van koning Philips, die zelf bij haar moeder, hertogin Christina, dochter van zijn ongelukkige oom koning Christiaan II van Denemarken, 's Prinsen belangen bepleitte. De ook nog jeugdige moeder, naar men zei, zelf zeer op de Prins gesteld en niet zonder kans op de toen nog niet vervulde post van landvoogdes der Nederlanden, waar zij aan het Brusselse hof was opgevoed, wees na enige onderhandeling het aanzoek af. Men vertelde, dat het huwelijk zou afgestuit zijn op de eis der hertogin, dat de jonge graaf van Buren, 's Prinsen voorzoon, geestelijke zou worden, opdat 's Prinsen erfenis geheel zou

* Vgl. Swalve, Justinus van Nassau, blz. 1 vlg.; Rachfahl, II, 1, S. 86. Page: Huisarchief, archief Willem I, n°. 2146, 5.

** Rachfahl, II. S. 87; Aanw. Rijksarchief 1860, B. IV, 429 (brief van Montigny, dd. 14 Aug. 1559): „et devient tous les jours plus belle la dame que scavez. Je vous ay souhayté en mon lieu” (uit Vlissingen, waar men op de Koning wacht).

055 toevallen aan de kinderen uit het tweede huwelijk; het is evenwel zeer goed mogelijk, dat ook de Koning een dergelijke vorstelijke verbintenis voor de machtige edelman ten slotte niet gewenst heeft. Een tweede aanzoek van de Prins, ditmaal om de hand der jonge, schone en rijke weduwe van de hertog van Enghien, dochter van de graaf van St. Pol, stuitte af op de weigering van koning Hendrik II van Frankrijk om haar en haar bezittingen aan een vreemdeling te verbinden. Toen wendde hij zich in het najaar van 1559 door middel van zijn broer Ludwig en zijn aanstaande zwager Günther van Schwarzburg tot keurvorst August van Saksen om de hand van diens nicht Anna*, enige nagelaten dochter van diens broer en voorganger, de beroemde keurvorst Moritz.

De jonge en tamelijk vermogende vorstin was door haar oom, na de vroege dood van haar vader (1553), aan diens hof opgevoed. Zij was 23 April 1544 geboren, dus nog zeer jong, maar zij was lelijk, zelfs enigszins misvormd van rug, geestelijk weinig ontwikkeld, humeurig en eigenzinnig. Doch zij was de dochter van Moritz, de overwinnaar van keizer Karel, de aan-

* Böttiger, Wilhelms von Oranien Ehe mit Anna v. Sachsen (Hist. Taschenb., VII, 1836); Bakuizen
van den Brink, Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen; Kolligs, Wilhelm von Oranien (Bonn, 1890).

Afb. : Anna van Saksen naar een Gravure van Abraham de Bruyn. http://images.google.nl/imgres?imgurl=http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/5/5b/Annasaxony1544.jpg/200px-Annasaxony1544.jpg&imgrefurl=http://nl.wikipedia.org/wiki/Anna_van_Saksen&usq=D-V7gmAQP7BQTkkFx_xfhdcGRYU=&h=290&w=200&sz=19&hl=nl&start=5&um=1&tbnid=NPiOBItqsFCAXM:&tbnh=115&tbnw=79&prev=/images%3Fq%3D%2522anna%2Bvan%2Bsaksen%2522%26ndsp%3D20%26um%3D1%26hl%3Dnl%26sa%3DN

056 voerder der Protestanten, die tegen hem met Frankrijk in verbond waren getreden. En haar grootvader was landgraaf Philips van Hessen de heftige tegenstander van de Keizer, die met keurvorst August in 1556 een verdrag had gesloten om haar niet vóór haar 15e jaar en niet dan met wederzijdse toestemming uit te huwen. Het op zichzelf voor de Spaanse staatkunde van de Koning niet bevorderlijke huwelijk met een Duitse vorstin werd door deze bijzonder ongunstige verhoudingen tot de familie der vorstin nog minder begeerlijk voor het Brusselse hof. Het was duidelijk, dat zulk een verbintenis zou kunnen werken in de richting der hernieuwing van de banden met het Rijk en nog wel met de protestantse elementen aldaar.

Keurvorst August toonde zich aanvankelijk wel bereid om op het voorstel in te gaan, al had hij, zelf overtuigd Lutheraan en een der voornaamste protestantse vorsten, wel enig bezwaar* tegen een huwelijk met de toch feitelijk katholieke Oranje, wiens bezittingen in de Nederlanden bovendien voor een groot deel door zijn oudste zoon zouden geërfd worden.

* Rachfahl, S. 91 ff., Kolligs, S. 11. Een portret, van haar gemaakt, werd voorzichtiglijk niet verzonden.

Afb. August, keurvorst van Saksen. <http://www.meisterwerke-online.de/gemaelde/lucas-cranach-d-j/1092/kurfuerst-august-i-von-sachsen.html>

De Prins zelf begon in Februari 1560 voorzichtig bij de Koning te informeren, of deze ook iets had tegen zijn voornemen. Hij betuigde daarbij ernstig gedacht te hebben aan het verschil van godsdienst, maar meldde tevens niet geheel naar waarheid, dat de verwanten der prinses "remirent le tout à ma volonté et discrétion" en dat de Koning gerust kon zijn, dat hij zich zou „gouverner à son contentement, ne aiant chose que j'ay tant pour recommandé que nostre vraye religion catholique". Hij wees er verder op, van hoe groot belang deze verbintenis kon worden voor 's Konings betrekkingen met de Duitse vorsten, die hij, Oranje, zou kunnen „guyder en toute occurrence selon son service" en "réduire et entretenir en toute bonne dévotion et amitié envers Vostre Majesté". De Koning antwoordde vriendelijk, maar verklaarde eerst het gevoel van landvoogdes Margaretha te willen nemen; hij verzocht deze tegelijk met Granvelle en Viglius, haar door hem meest vertrouwde raadgevers, te willen overleggen en, als er bij hen enig bezwaar was ten opzichte der religie, de Prins van zijn voornemen terug te brengen.

Granvelle was verbaasd, dat de Prins de zaak niet eerst bij de landvoogdes ter sprake had gebracht en schreef de Koning, dat er naar zijn mening weinig voordeel voor de staat in het huwelijk lag, ofschoon hij Oranje's godsdienstige gezindheid nooit gewantrouwd had. Bovendien moest ook hij, in overeenstemming met Philips opvatting van het verdrag van 1548, geheel afkerig van nauwe betrekkingen met het Duitse Rijk, een Duits huwelijk van Oranje ongeraden* vinden uit het oogpunt der Spaanse staatkunde van zijn Koning. Oranje daarentegen moest zulk een huwelijk evenzeer wenschen. Deze zelf drong bij de landvoogdes nu op spoedige toestemming aan. Maar Margaretha en haar raadgevers, bij wie ook de Spaanse graaf

* Gachard, I, p. 430, 435 suiv.; Bakhuizen v. d. Brink, blz. 37 vlg.; De la Pise, p. 287.

afb. Philips de Grootmoedige.. Landgraaf van Hessen. http://images.google.nl/imgres?imgurl=http://www.heiligenlexikon.de/Fotos/Philipp_von_Hessen.jpg&imgrefurl=http://www.heiligenlexikon.de/BiographienP/Philipp_von_Hessen.html&h=711&w=571&sz=87&hl=nl&start=36&um=1&tbnid=HElysUNC6O_EVM:&tbnh=140&tbnw=112&prev=/images%3Fq%3D%2522landgraf%2Bvon%2BHessen%2522%26start%3D20%26ndsp%3D20%26um%3D1%26hl%3Dnl%26sa%3DN%26as_qdr%3Dall

van Feria zich voegde, waren, buiten hun verdere bezwaren om, door 's Prinsen woorden nog volstrekt niet overtuigd, dat de zaak van de godsdienst geheel in orde was; integendeel vreesden zij bezwaren, op den duur ook voor de gezindheid van de Prins zelf. De Prins wendde zich nu persoonlijk tot Granvelle en wees hem op de wenselijkheid om spoedig toe te stemmen, daar men in het voorjaar reeds over de bijzonderheden van het huwelijkscontract zou overleggen. Maar Granvelle antwoordde, dat de waarborgen voor Anna's goed katholieke houding, waartoe zij zich in ieder geval zou moeten verbinden, niet al te sterk konden aangezet worden, dat Oranje zelf voorzichtig moest zijn wegens zijn protestantse opvoeding en de blijkbare ketterij van zijn broer Ludwig, die zich b.v. niet aan de vasten stoorde, en van zijn zuster, de gravin Van den Bergh, die op haar kasteel bij 's Heerenberg zelfs een lutherse predikant onderhield. De Prins wees daartegenover op zijn eigen gedragingen als katholiek, niet meer van vorm maar van overtuiging, zei hij iets te luide; hij zou zijn gemalin eveneens daartoe verplichten, ja haar, als zij misdeed, zich aan de bepalingen der plakaten doen onderwerpen; hij had zijn zuster, zei hij, vermaand de predikant weg te zenden; graaf Ludwig ging wel degelijk naar de mis en liet zich in de katholieke leer onderwijzen, ja was zo goed als bekeerd en gedroeg zich in ieder ander geval ook als katholiek, al at hij in deze vastentijd vlees op medisch advies en met toestemming van de geestelijke. Op een op 16 Maart gehouden avondaudiëntie deelde de landvoogdes in tegenwoordigheid van Granvelle en Viglius de Prins eindelijk mede, dat zij een verklaring van Anna zelf eiste, waarbij deze zich verbond haar dwalingen af te zweren en kerkelijke absolutie te vragen; die verklaring zou dan aan de Koning worden gezonden, aan wie de beslissing nog voorbehouden zou blijven.

Oranje sloeg nu een andere toon aan. Hij toonde zich verontwaardigd over deze scherpe eis en betoogde wederom, dat het huwelijk in het belang des Konings was, maar dat hij ten slotte volkomen vrij zou zijn om te huwen wie hij wilde; hij verlangde nu geen langer uitstel en beriep zich op zijn „Duits bloed”, op zijn eergevoel, op keizer Karel's mening in zulke dingen; hij verklaarde trots geen verdere stappen bij de Koning te willen doen en diens toestemming niet als een bewijs van gunst of als een beloning te willen aanvaarden; hij herhaalde, dat hij zijn gemalin wel in het rechte (katholieke) spoor

zou weten te houden. De volgende morgen opnieuw bij de landvoogdes ontboden, sprak hij nog fierder, weigerde langer uitstel dan tot het einde der maand, wanneer het huwelijkscontract moest worden afgesloten, en verklaarde ten deze alleen met zijn eer te rade te zullen gaan. Evenwel kwam hij 9 April nogmaals bij de landvoogdes en Granvelle met de tammere verklaring, dat hij, overeenkomstig de geuite wensen des Konings en der regering, had "demandé avoyr déclaration particulière de la damme", waarop hij verzocht te willen wachten.

Ook in Duitsland ging alles volstrekt niet glad van stapel. De Prins zond daarom, na een bespreking te Deventer, zijn vertrouwde vrienden Günther van Schwarzburg en de ruitroverste Georg von Holl nogmaals naar Saksen*. Om hier alle bezwaren op te heffen, verklaarden zij namens de Prins, dat deze zich "wollbedechtig erboten" had om Anna's kinderen onder de titel van „markgraven” met een aanzienlijke jaarlijkse rente te begiftigen en tevens, dat hijzelf „die wahre christliche religion”, d. i. hier natuurlijk het Lutheranisme, nog wel niet openlijk liet prediken maar het „hertzlich geneigt” (d. i. in zijn hart, heimelijk toegedaan) was en geen bezwaar had zijn gemalin een lutherse predikant toe te staan, ja haar zelfs, zij het dan binnenskamers, het sacrament naar lutherse ritus te laten genieten.

Dit nu was juist het tegenovergestelde van wat hij aan de Koning, de landvoogdes en Granvelle betuigd had: hier aanhankelijkheid aan de "ware" Kerk, daar neiging tot het Lutheranisme - want aan een het als een soort van revolutionair volksgeloof beschouwde Calvinisme dacht de Prins zeker geen ogenblik. De vraag is hier, of 's Prinsen vertegenwoordigers inderdaad diens gevoelens naar waarheid hebben voorgesteld. Zij, of ten minste een van hen, hadden hem begin April te Deventer ongetwijfeld gesproken. De Prins geeft van de hun toen verstrekte machtiging aan Granvelle en de landvoogdes een geheel andere voorstelling, maar wat hemzelf in het bijzonder betreft, keurvorst August erkent later omtrent de "religion" in het algemeen, dat de Prins hem zoveel "vertreulich erklärt" had, dat de familie "unser gewissen halben zufriedenen sein sollte". Men mag dus, met het oog op wat later volgde, wel degelijk aannemen, dat zij naar Oranje's bedoeling hebben gesproken. Hoe dit zij — het is niet uit te maken, wat de Prins precies aan beide heren heeft gezegd, noch wat zij aan keurvorst August hebben verklaard — keurvorst August zond nu

* Kolligs, S. 11; Bakhuizen, blz. 28 vlg.; Groen, I, p. J3 suiv., 98.

een gemachtigde, zijn raad Hans von Carlowitz, naar landgraaf Philips, die van zijn kant allerlei bezwaren* opwierp en ook de godsdienstkwestie door 's Prinsen beloften, beloften van een „papist”, die de mis bezocht en op vastendagen geen vlees at, niet afgedaan achtte, daar deze niet in staat zou zijn om te doen, wat hij beloofde; de landgraaf wees verder op het standsverschil tussen een „graaf” en een hertogin, een keurvorstendochter, op 's Prinsen grote schulden, op Anna's, ook door August volmondig erkende lelijkheid en humeurigheid, die ten slotte de Prins nog wel zeer konden tegenvallen. Hij ried ernstig aan de onderhandeling af te breken. Carlowitz meende, dat hij zijn eigen dochter voor de Prins wilde bestemmen. Meer toeschietelijk scheen landgraaf Wilhelm, oudste zoon van Philips en vriend van graaf Ludwig.

In Juni deelde de teleurgestelde keurvorst een en ander aan graaf Günther mede; deze kwam weer naar Dresden en nu trachtte men landgraaf Philips om te praten. Maar dit bleek niet zo gemakkelijk. Te Brussel moest de Prins, die in Mei of Juni voor de regeling der zaken van zijn vader te Dillenburg geweest was, nog in de herfst bekennen, dat 's landgraafs verzet niet gebroken was, maar hij zei tevens, dat de keurvorst zeer geneigd was om toe te stemmen, gelijk Anna zelf, desnoods in een feitelijke bekering der hertogin tot het katholicisme; hij betuigde Granvelle nogmaals „per su propria consciencia” haar nooit te zullen huwen, als hij niet gedaan kon krijgen, dat zij als zijn gemalin zou „vivir catholica”, als katholiek zou leven**. En Granvelle verklaarde nu in de loop van 1560 de Koning meer dan eens niet de minste reden te hebben om de katholieke gezindheid van

* Böttiger, S. 1.1. 94 ff.

** Papiers d' Etat de Granvelle, VI, p. 176, 188 suiv. Ib., p. 29, 35; Groen, I, p. 64.

de Prins en diens goede wil om de Koning te dienen in twijfel te trekken. Zelfs de Koning gaf thans zijn aanvankelijke bedenkingen op. De huwelijkszaak sleepte echter zo lang voort, dat men zich te Brussel reeds vleide met de mislukking. De Prins, blijkbaar daarvoor ook ernstig beducht, besloot nu persoonlijk met keurvorst August en de bruid zelf in overleg te treden. Daartoe bood het huwelijk van graaf Günther met zijn zuster Catharina (17 Nov. 1560) gelegenheid. Hij reisde over Dillenburg en Arnstadt naar Schwarzburg, waar hij met de Dillenburgse familie en graaf Ludwig verscheen. Tien dagen daarna begaf hij zich over Weimar en Naumburg naar Dresden*.

Hij bracht er, volmaakt hoveling en knap van voorkomen als hij was, keurvorst August en Anna zelf in verrukking. Zij wilde geen kwaad van hem horen en toonde zich over de oren verliefd op de „schwarzen Verräther“; de keurvorst van zijn kant verheugde er zich buitengewoon in, dat de Prins te Dresden in de luthersche kerk kwam en zich op kerkelijk gebied „verwonderlijk“ uitliet. Maar de voorzichtige Prins weigerde toch, in een belangrijk gesprek „au bois“, al te ver te gaan met zijn beloften, met name dienaangaande iets op schrift te zetten. Evenwel, de kennismaking was zeer bevredigend uitgevallen, de ontvangst niet minder en in de beste stemming keerde de Prins naar Sondershausen terug om er de door de keurvorst beloofde beslissing, na nieuw aanzoek bij de landgraaf, af te wachten. De keurvorst had zelfs verklaard desnoods alleen te willen beslissen.

Oranje bleef te Sondershausen tot in Januari 1561 hangen, intussen zich op de hoogte stellend van de geheimzinnige troepenlichting in Frankenland, waar de avontuurlijke Wilhelm von Grumbach, die jaren achtereen het land in opschudding heeft gehouden, zich gereedmaakte om Midden-Duitsland in rep en roer te brengen; hij berichtte de Brusselse regering daarover, in het voorbijgaan weer aanwijzend, wat zijn Duitse relaties voor haar konden opleveren.

Bij Philips van Hessen verschenen nu tegen het einde van December twee afgezanten : de Nassau-Dillenburgse raad Wilhelm Knüttel namens Oranje, de Saksische Hans Genitzsch namens keurvorst August. De berichten van Knüttel bevatten inderdaad zeer belangrijke zaken omtrent Oranje's werkelijke gezindheid op godsdienstig gebied en waren er blijkbaar op berekend om de landgraaf over te halen. Hij zei namens de Prins, dat de Prins toch eigenlijk niet was „der babstischen

* Rachfahl, II, 1, S. (14) ; Böttiger, S. 95 ff. ; Groen, I, p. 67 suiv.; Gachard, I, p. 463 suiv.

religion", aangezien hij was opgevoed „in der wahren christlichen" en zijn ganse familie ertoe behoorde; hij moest wel als Vliesridder naar de mis gaan en kon niet door een Lutheraan in zijn kapel laten prediken maar "in seinem hertzen", zei Knüttel, was hij "der waren religion geneigt" en hoopte van het huwelijk met Anna de bevordering ervan in de Nederlanden, al kon hij er thans nog niet aan denken „öffentlich" te „mutieren". Hij wilde zijn gemalin niet dwingen maar haar „gewissen frei lassen" en haar laten spreken en lezen wat zij wilde; maar zij moest uiterlijk de schijn in acht nemen en kon alleen bij Oranje's zusters Nieuwenaar en Van den Bergh het sacrament "nach irem gefallen" gebruiken. Voor de inquisitie behoefde men niet te vrezen: die werd in de Nederlanden niet op "hohe fürstliche Personen" toegepast en desnoods kon de Prinses soms op het slot te Hadamar in Nassau gaan wonen. Oranje stelde een en ander voor, zei hij, "mit rat und vorwissen des Königs zu Spanien, auch des hertzen von Julich". Aldus Knüttel*. En Jenitzsch bevestigde een en ander namens de keurvorst, met wie Oranje immers zelf gesproken had.

Hier dienen weer dezelfde bezwaren ter sprake te komen als bij de verklaringen van Schwarzburg en Von Holl in het voorjaar; de namens de Prins ook door deze afgezant gedane betuigingen zijn opnieuw in strijd met die, door hemzelf aan de Koning, Granvelle en landvoogdes Margaretha gedaan. Overeenstemming is er alleen betreffende het uiterlijk „katholiek *leven*" der Prinses, dat nodig zal zijn en onvermijdelijk, maar de Prins, die zich tegenover de Brusselse regering en de Koning trouw en overtuigd Katholiek noemt, laat zich bij keurvorst August en landgraaf Philips door zijn raden als geheim Lutheraan voorstellen, ja uit zich tegenover de eerste zelf in die geest.

Hier is dus een dubbelzinnigheid, die zich niet laat goedpraten. De Prins hangt de huik naar de wind en heeft blijkbaar nog volstrekt geen enigszins diepgaande overtuiging op godsdienstig gebied; integendeel, uiterlijke houding is bij hem de hoofdzaak, opdat zijn huwelijksplan niet in duigen moge vallen. Eigenlijk godsdienstig leven was hem in deze jaren — we zien het in deze dingen ten duidelijkste en hijzelf erkent het later volmondig nog ten enenmale vreemd. Hij ziet er geen overwegend bezwaar in zich, naarmate van de omgeving, katholiek, onverschillig of zelfs heimelijk protestants te gedragen.

* Kolligs, S. 16 ff. (uit het archief te Marburg a/d Lahn). De voorstelling bij Bakhuizen, blz. 61 vlg., is

onjuist; beter die bij Rachfahl, II, 1, S. 106 ff.

Landgraaf Philips liet zich niet vangen. Hij vond de liefdesbetuigingen van zijn zestienjarige kleindochter „nur Kinderwerk” en de Prins ontwijfelbaar „katholiek” gelijk deze zijn vrouw ook geen vrije godsdienstoefening kon toestaan maar "katholiek leven" van haar verlangde. De landgraaf weigerde dus en wilde Knüttel zelfs niet meer ontvangen.

Dit bericht kreeg de Prins op Nieuwjaarsdag 1561 te Sondershausen, waar hij heel wat plezier had gemaakt en volgens Duitse gewoonte zwaar gedronken, zegt hij, op de gezondheid van de keurvorst. Deze liet hem thans weten, dat hij, de keurvorst, de zaak zou doorzetten, nadat hij op de afgesproken protestantendag te Naumburg nog eens met de landgraaf zou hebben gepraat : deze was immers, volgens de letter der afspraak, van het plan „verwittigd” en tot meer achtte zich de slimme keurvorst niet verplicht*. Op 3 Januari ging Oranje dus welgemoed op reis naar huis, bij verschillende vrienden, o. a. Georg von Holl, onderweg weer lustig feestvierend. Aan de regering te Brussel berichtte hij, dat de keurvorst bereid was om zijn belofte ten opzichte van Anna's houding na te komen en dat hijzelf bij de oude religie zou „leven en sterven”**. Granvelle, die nog hoopte, dat de landgraaf ten slotte een spaak in het wiel zou steken, ried de Koning nu ook om verder van zijn kant geen bezwaren meer te maken; van de eis tot overgang der jonge vorstin werd in hun correspondentie nu niet meer gerept, alleen van een nog misschien te hopen verklaring van haarzelf omtrent haar „katholiek leven”. De Koning heeft geen antwoord meer gezonden, zodat van deze zijde geen verzet meer gemaakt werd.

Juist in deze tijd bewees de Koning de Prins opnieuw zijn gunstige gezindheid door hem (1 Febr. 1561) te maken tot „grand veneur”, grootjagermeester, van zijn stadhouderschap Holland, een eerbewijs, dat de Prins buitengewoon aangenaam moet geweest zijn, daar hij een hartstochtelijk jager was : in zijn brieven, gewisseld met zijn broer Ludwig, die eveneens zeer gesteld was op dit ridderlijk vermaak, wordt talloze malen met geestdrift gesproken van een vrolijk „hallali”, van de jacht in de velden en bossen van Brabant, in de duinen en weiden van Holland en 's Prinsen jagermeester en jachthonden namen een belangrijke plaats in bij zijn huishouding. Staatkundig belangrijker was zijn van hoge gunst getuigende benoeming tot 's Konings stadhouder ook in Franche Comté (22 Febr. 1561), waar Oranje zelf aan-

* Böttiger, 1.1.

** Gachard, II, p. 6; Papiers d' Etat, VI, p. 200, 262, 280.

zienlijke bezittingen had en die vooral ten opzichte van zijn Franse relatie's grote betekenis kon krijgen, daar het „graafschap Bourgogne” aan Frankrijk's oostgrens paalde.

Landgraaf Philips bleef standvastig weigeren en liet zich ook op de vorstendag te Naumburg niet meer over de zaak uit, waarop keurvorst August, die Anna naar Naumburg meegenomen had, de Hessische raden meldde, dat hij zijn gang zou gaan. In overleg met Anna berichtte hij de Prins half Februari, dat het huwelijk, volgens beider wens, tegen Bartholomei (25 Aug.) vastgesteld kon worden, onder vertrouwen dat de Prins het „Heil” en de „Wohlfahrt ihrer Seele” zou ontzien, opdat de keurvorst er door zijn geloofsgenoten niet om lastig gevallen zou worden. Eind April zond hij de Prins echter „eine Notell”*, betreffende de religie der Prinses, die door deze moest getekend worden. Deze nota hield in, dat de Prins Anna „von der wahren christlichen Religion der Augspürgischen Confession” niet „mit bedrawung und berehdung abwenden oder abziehen” zou, maar haar integendeel „bei derselben unverhindert und unbetrübt bleiben lassen”; zij zou „christliche bücher derselben religion” mogen bezitten en lezen en zo dikwijls zij wenste mogen gaan naar een plaats, waar zij het „hochwürdige sacrament nach rechter einsetzung unter beiderlei gestalt” zonder gevaar kon gebruiken. Bij ziekte, bevalling of doodsnoed zou hij een predikant bij haar „fördern und bringen” om haar te troosten en het sacrament „obberürter gestalt” binnen haar kamer te doen genieten. De Prins moest zich verder verbinden om, „so viel uns immer möglich” de te verwachten kinderen „in des wahren religion der Augsburgischen Confession” te doen onderwijzen.

Dit waren eisen, waaraan de Prins zeer moeilijk zou kunnen voldoen, en die hij nog wel schriftelijk zou moeten aannemen. Hij ontving ze dus met enige verlegenheid. De landgraaf intussen motiveerde** nogmaals zijn verzet in een brief aan de Prins en twistte nog lang heftig met keurvorst August, wiens houding ook door andere protestantse vorsten, verontwaardigd over het huwelijk van keurvorst Moritz' dochter met een „papist”, scherp werd beoordeeld. Voor de laatste maal protesteerde landgraaf Philips 25 April 1561 bij Anna zelf, die zonder twijfel „de Satan ten prooi zou vallen”, en de volgende dag bij de keurvorst, die zo schandelijk met het over Anna's huwelijk gesloten verdrag kon spotten en

* Groen, I, p. 102. Vgl. Bakhuizen, blz. 75 vlg. De laatste bepaling ervan, omtrent de opvoeding der

kinderen, is in het exemplaar in August's archief te Dresden doorgehaald. Vgl. Bakhuizen, blz. 78; Weisze,

in Neues Museum für Sächs. Gesch. (1802), S. 196 ff.; Rachfahl, 1.1. S. 119.

** Groen, I, p. 81; Rachfahl, 1.1. S. 112 ff.

die hij met de wraak Gods bedreigde. Anna antwoordde kalm, dat zij zich aan haar eenmaal de Prins gegeven woord hield; de keurvorst schreef den „hitzigen Herrn“, dat hij niet verder met hem zou redetwisten.

Graaf Ludwig, die zich te Siegen ophield, werd nu door Oranje belast met de voorbereiding der huwelijksplechtigheid, die met vorstelijke pracht moest plaats hebben te Leipzig en op de afgesproken tijd*. Ludwig begaf zich daartoe in April naar Dresden, ook om nieuwe bezwaren van Saksische ofwel Hessische zijde te ondervangen, met name betreffende de verlangde ondertekening der nota, waaraan de Prins in ieder geval wilde ontkomen.

Terwijl dit alles werd besproken, vond de Prins er geen bezwaar in de Protestanten — wel is waar waren het „slechts“ Calvinisten — in zijn prinsdom**, waar hij in overleg met en met toestemming van Granvelle een algemeen „pardon“ had uitgeschreven en die er niettegenstaande zijn verbod van alle protestantse prediking „journallement“ in betekenis toenamen en bij nacht en bij dag lieten prediken, scherp te vervolgen in het belang van „nostre vraye et anchienne religion“, „nostre sainte et anchienne religion“, zoals hij aan Granvelle schreef.

Het moeilijke geval van de ondertekening der nota, die door graaf Ludwig zowel als door Günther van Schwarzburg „seltsam, weitläufig und spitzfindig“ geacht werd, zodat zij de Prins ernstig waarschuwden, gaf aanleiding tot de laatste bezwaren, want de Prins vreesde zich inderdaad te zeer te binden en vooral, dat het stuk eenmaal bekend zou worden en tegen hem gebruikt. Hij weigerde dus pertinent de ondertekening, maar het is niet onwaarschijnlijk, dat hij reeds toen mondeling beloofd heeft zo te zullen handelen en deze belofte nog voor de trouwplechtigheid te zullen herhalen.

Oranje zond in Mei zijn raad, de katholieken Heinrich von Wiltperg, met Knüttel naar Torgau, waar 2 Juni het huwelijkscontract*** getekend werd. De huwelijksgift van Anna bedroeg 100000 thaler; 's Prinsen „morgengift“ aan haar 10000; haar weduwgoed zou bestaan in de pas verkregen bezittingen Vianden, St. Veit, Warneton en Grave met Kuik, met een jaarlijks inkomen van 12000 thaler. Haar kinderen zouden markgraven heten en de genoemde bezittingen erven. Ook de landgraaf legde zich thans hoofdschuddend bij de zaak neer, maar verklaarde, voor zich en zijn zoons, niet op de bruiloft te zullen komen.

* Groen, I, p. 93 suiv.; graaf Ludwig's instructie bij Bakhuizen, blz. 150.

** Gachard, II, p. 15 suiv. ; Groen, 1, p. 105/6; De Pontbriant, passim.

*** Sammlung Vermischter Nachr. zur Sächs. Gesch. XI, 8. 287 ff.

Toch zond hij nog in het najaar een gouden ketting als bruidsgeschenk en erkende de Prins als zijn „lieve neef”.

Van Brusselse zijde was niet meer aan verzet gedacht, al bleef zowel de Koning als Granvelle beducht voor de gevolgen der zaak. De Prins verzocht de eerste om een gezant bij de plechtigheid en de Koning stemde toe: de heer van Montigny, 's Prinsen vriend, werd door de landvoogdes belast met het overbrengen van 's Konings huwelijksgeschenk aan de bruid, terwijl de Koning zelf Oranje een genadig schrijven toezond*. Kort voor de Prins naar Leipzig op reis ging, deed Granvelle hem ten opzichte van de godsdienstkwestie nog een oplossing aan de hand, die uiterst bedenkelijk mocht heten, n.l. dat de hertogin in het geheim haar luthers geloof zou afzweren!

Een groot aantal Duitse vorsten was door de keurvorst, een aantal Nederlandse groten door Oranje uitgenodigd; een aanzienlijk getal hunner nam de uitnodiging aan en de Prins, die 22 of 23 Juli Brussel had verlaten en langzaam door Duitsland was gereisd**, begaf zich de 20ste Aug. van Nordhausen uit op weg naar Leipzig met een schitterende stoet van meer dan 1000 man te paard, onder wie ook zijn broers Johan, Ludwig en Adolf. Onderweg groeide de stoet tot 2500 paarden aan**. De keurvorsten van Saksen en Brandenburg, de aartsbisschop van Keulen, de hertogen van Kleef, Mecklenburg en Brunswijk, de lutherse bisschoppen van Naumburg, Merseburg en Meiszen, een groot aantal Duitse en Nederlandse graven en heren kwamen de stoet buiten de stad tegemoet en hielden onder krijgsmuziek en kanongebulder met hem zijn prachtige intocht (24 Aug.) in Leipzig, waar hertogin Anna, de bruid, hem op het raadhuis ontving.

Even voor de plechtigheid, die natuurlijk — iets anders was in deze omgeving ondenkbaar — volgens lutherse ritus moest plaats hebben, beloofde de Prins in tegenwoordigheid van zijn bruid, de keurvorst en de keurvorstin, graaf Johan, de Saksische hofdame von Miltitz, twee Saksische raden en Heinrich von Wiltperg, na voorlezing van de hem gezonden maar niet door hem getekende nota, mondeling plechtig op zijn vorstelijk woord het daarin vermelde te zullen houden. Een notarieel stuk werd van deze handeling opgemaakt, maar tevens werd bepaald, dat men haar diep geheim zou houden, uit vrees voor de Brusselse regering en mogelijke inquisitoriale maatregelen. Eerst daarna kon het huwelijk plaats hebben.

* Gachard, II, p. 25. Vgl. Corresp. de Phil. II, 1, p. 227.

** Gachard, II, p. 25. Uitvoerige beschrijving in Wapenheraut, V, blz. 105 vlg., blijkbaar van een lid van het gevolg.

*** "Summa aller pferdt, so gefüttert sind worden, sindt gewesen, 6334 pferdt." Knuttel 121. Zie ook de pamfletten 120 en 122. (GWD)

Het werd in de grote feestzaal van het Leipziger raadhuus voltrokken en de markgraaf van Brandenburg-Cüstrin in het bijzonder herinnerde de Prins vóór de symbolieke bedbestijging met nadruk nog eens in aller bijzijn, dat Oranje zijn gemalin bij de „erkannte Wahrheit des heiligen Evangelii“ en het genot „der hochwürdigen Sakramente unverhindert“ moest laten blijven. Een schitterend feestmaal was aangericht voor de 15000 aanwezige personen, die met hun 11000 paarden reusachtige hoeveelheden eetwaren en dranken verorberden. Prachtige ridderfeesten, tournooien, bals en maskerades volgden elkander op, dagen achtereen.* 1 September verliet het prinselijke paar Leipzig en begaf zich over Fulda naar Dillenburg, waar enige dagen in de schoot der familie werden doorgebracht. Toen ging het over Mainz naar Breda, waar de jonggehuwden begin October aankwamen, weldra begroet door de Nederlandse adel, die er weer kwam feestvieren.**

De landvoogdes berichtte koning Philips uitvoerig over deze dingen, met name over de bevredigende berichten omtrent 's Prinsen katholieke gezindheid, die hij steeds met veel ijver had getoond. Over wat in het publiek door Brandenburg-Cüstrin en anderen hem ten dezen voorgehouden was, schreef de bij de landvoogdes zeer geziene keizerlijke veldoverste Lazarus von Schwendi, blijkbaar op verzoek van de Prins, haar een geruststellende brief, waarin hij het liet voorkomen, dat de Prins dienaangaande niet anders dan zeer in het vage geantwoord had om mogelijke bezwaren der protestantse vorsten te ontwijken. De Prins had de keurvorstin, die hem eveneens had vermaand haar niet aan godsvrucht en christelijk leven volgens haar opvoeding te houden, echter losweg geantwoord, dat hij de jonge Anna niet met zulke „melancholische Dinge“ zou plagen en dat zij veeleer dan

* Böttiger en Weisze, 1.1.; Bakhuizen, blz. 94. Over de feesten : Utr. Volksalm. 1847, blz. 79, waar

vermeld wordt dat 2636 ossen, 4000 schapen, 6400 ganzen, 6000 hazen, 14400 hoenders enz, werden

opgegeten; 1800 daalders aan wijn, waarbij een vat van 744 aam Uit de keurvorstelijke kelders.

** De streng luthersche hertog Johann Friedrich van Saksen, gehuwd met Anna's moeder, weigerde het

overnachten in zijn gebied; landgraaf Philips liet hen begroeten en zond een huwelijksgeschenk (Rachfahl,

1.1. S. 126).

Afb. Lazarus von Schwendi. http://images.google.nl/imgres?imgurl=http://am-kaiserstuhl.de/Orte/Vogtsburg/Burkheim/schwendi1.jpg&imgrefurl=http://am-kaiserstuhl.de/Orte/Vogtsburg/Burkheim/lazarus-von-schwendi.htm&h=169&w=197&sz=13&hl=nl&start=1&tbnid=QvwZvkwYgYSV3M:&tbnh=89&tbnw=104&prev=/images%3Fq%3D%2B%2522lazarus%2Bvon%2BSchwendi%2522%26svnum%3D10%26hl%3Dnl%26lr%3D%26sa%3DN%26as_qdr%3Dall

de zware Heilige Schrift de luchtige roman Amadis de Gauwele* en dergelijke boeken „de amore” moest lezen en de gaillarde moest leren dansen op de hier te lande gebruikelijke wijze, in plaats van naaien en breien zoals de Duitse vorstinnen deden - een uiting, die geheel overeenstemt met de lichtvaardige wijze, waarop Oranje toenmaals in vertrouwelijke kring over de godsdienst placht te spreken, en met de aard van zijn officiële betuigingen naar beide kanten, die wij hebben leren kennen. De godsdienstige indrukken zijner jeugd te Dillenburg mochten, zoals hij al in 1566 beweerde en later in zijn Apologie met nadruk verklaarde, niet geheel verdwenen zijn, die van zijn oppervlakkige katholieke opvoeding aan het Brusselse hof hadden hem blijkbaar niet in de ziel gegrepen: de godsdienst bestond toen voor hem slechts in het volgen van zekere kerkelijke vormen, die hij zonder enig bezwaar van zijn kant te Brussel en Breda in katholieke, te Dresden en Leipzig in protestantse geest meemaakte. Van dieper godsdienstig gevoel is bij hem nog geen sprake.

Maar er is bij de beoordeeling van 's Prinsen houding en gevoelens in deze tijd nog iets anders in het oog te vatten, n.l. de in die tijd nog veelszins heersende onzekerheid ten opzichte van de vraag, hoe de godsdienstkwesitie in West-, Noord- en Midden-Europa definitief zou kunnen worden opgelost.**

Er waren natuurlijk tal van onverzoenlijken, zowel aan de ene als aan de andere zijde, die van een vergelijk omtrent de godsdienst niet wilden horen: aan de ene kant zij, die het Catholicisme ongerept gehandhaafd wilden zien, aan de andere kant, zij, die het verafschuwden. Maar de grote, de overgrote meerderheid was niet zo fel gestemd. Er waren talloos velen, die van het nog werkzame concilie van Trente, bijeengeroepen om de Christenheid zo mogelijk in één Kerk bijeen te houden, een verzoening der gemoederen hoopten; er waren er in niet geringer getal, die te midden van al deze reeds langjarige twisten een aanmerkelijke mate van onverschilligheid toonden en zich van alle kerkelijke vormen weinig aantrokken. Bij deze gesteldheid der geesten van de grote meerderheid is een houding als die van Oranje in deze dagen verklaarbaar. Maar nogmaals: de jongman van 1560 dacht over dergelijke vraagstukken blijkens zijn uitingen naar beide kanten nog niet diep na. Zijn eigen gemoedsgesteldheid, afkerig van alle uitersten, maakte het hem gemakkelijk om zich tussen

* Vgl. Böttiger, S. 115.

** Vgl. Bakhuizen, blz. 26.

verschillende godsdienstige gezindheden te bewegen, naar de omstandigheden en de omgeving, nu weer als katholiek, dan weer als heimelijk protestants gezind maar verre van innige gehechtheid aan de ene of de andere godsdienstvorm.

En hoe is het in de praktijk met Anna's geloof gegaan? In de eerstvolgende jaren en ook in verband met 's Prinsen staatkundige moeilijkheden, die hem herhaaldelijk aanleiding gaven Brussel te verlaten en zijn verblijf te Breda te kiezen, was het gezin meestal daar gevestigd; gewoonlijk in het gezelschap van protestantse familieleden die „er steeds over de vloer waren”, zegt Granvelle in Mei 1562*. Van onderwijs der jonge vrouw in het katholieke geloof kwam niet veel, al bleef de Prins zelf steeds zijn afhankelijkheid aan het oude geloof betuigen en gaf zijn eigen houding geen dadelijke aanleiding tot verdenking. Toen de bezorgde grootvader, de oude landgraaf van Hessen in Januari 1562 ernstig bij de Prinses informeerde, of zij wel bleef „bey der religion, darinnen E. L. ufferzogen ist”, antwoordde zij ontwijkend, dat zij zich daarin zo zou gedragen, „das ichs mit götlicher hülfe gegen den Almechtigen und die welt zu vertheidigen gedenke”. Met andere woorden, zij gedroeg zich als de Prins, dat is, zij „leefde katholiek” en — wat meer zegt — aan de „nota” werd de hand niet gehouden. Als in Nov. 1562 Anna te Brussel bevalt van een bijna dadelijk gestorven kind, werd dit ontwijfelbaar, zij het dan wegens „faiblesse et apparence de mort”, in haast in tegenwoordigheid van de katholieke vrouw van de tesorier Schetz gedoopt, terwijl de katholieke pastoor van St. Goedele daarbij de vereiste ceremoniën van de katholieke ritus vervulde; ook de Prinses, die zelf in doodsgevaar verkeerde, werd toen naar katholieke ritus bediend.

Men mag dus aannemen, dat de Prinses te Brussel in het paleis der Nassau's inderdaad „katholiek leefde”, wat ook wel niet anders ging na 's Prinsen beloften aan Philips. En ook te Breda, waar evenals te Brussel een katholiek geestelijke de kapel bediende, wijst alles op een dergelijk „katholiek leven”, al zal er, te midden van een dikwijls protestantse omgeving, van enigszins nauwkeurige naleving der katholieke leer en gebruiken niet veel gekomen zijn**. Dat het de moeder „hard gevallen” zou zijn, naar beweerd wordt, toen haar dochttertje Anna (geb. 5 Nov. 1563) door een katholieke priester gedoopt moest worden, blijkt uit niets. Maar omtrent de priester, die

* Bakhuizen, blz. 99 vlg.; Papiers d' Etat, VI, p. 551.

** Groen, I, p. 123, 139; Bakhuizen, blz. 108 116, 128; Rachfahl, 11. S. 358 en (34), ; Juste, Guillaume de Nassau, p. 45.

de kleine gedoopt had, schreef Granvelle's correspondent Morillon de dag vóór Pasen aan hem, dat hij niet vertrouwd werd; Morillon had ook vernomen, dat „le fait de la religion se porte bien mal à Breda”, dat men daar in vier maanden na de dood van de vorige kapellaan geen mis had gelezen en dat Egmond en Oranje in de verlopen vastentijd des Zaterdag vlees hadden gegeten.

Blijkbaar gaf men te Brussel, aan het hof der landvoogdes, meer om de schijn dan te Breda, waar men onder elkaar was, doen kon wat men verkoos en geen last had van de weinig ijverige geestelijke, die er de belangen der Kerk heette te behartigen in deze weinig kerkelijke, alleen voor de vorm katholieke omgeving.

Omtrent de doop te Breda van de 18 December 1564 geboren zoon Maurits, die 8 Dec. daar overleed, is enige onzekerheid, maar landvoogdes Margaretha schrijft aan Philips 15 Febr. 1565 uitdrukkelijk, dat het kind katholiek gedoopt was. Kortom, al bleef de Prinses in haar hart misschien protestants, zij heeft in deze jaren geen aanleiding gegeven tot ernstige klachten van de andere zijde, die haar echter nooit geheel vertrouwde, en bezocht zowel te Breda als te Brussel de mis, die 's Prinsen katholieke kapellaan bediende. Met de te Breda reeds omstreeks 1560 heimelijk bestaande kleine calvinistische gemeente heeft het prinselijke hof, dat van deze verachte „secte” niets weten wilde, aanvankelijk geen de minste betrekkingen gehad.

Maar de tijden veranderden en de Prins, die nog in 1563 zijn jongste broer, graaf Heinrich, in het streng katholieke Leuven theologie liet studeren en ook hem, tot ergernis van gravin Juliana, graaf Johan en graaf Ludwig zelf, geregeld de mis moest laten bijwonen*, kwam door de gebeurtenissen in de Nederlanden ook tegenover de godsdienst eerst omstreeks 1566 tot andere gedachten en andere daden.

Ook in het afgelegene Oranje had hij steeds met godsdienstkwesties te kampen, hoezeer van een andere aard, daar hij hier stond tegenover het hugenootse Calvinisme, dat hij toen nog versmaadde. In zijn prinsdom, waar de energieke en weinig scrupuleuse hugenootse leiders Charles du Puy-Montbrun en De Crussol hun geloofsgenoten aanvoerden, heerste in deze tijd een hopeloze verwarring. In November 1561 maakten de Hugenoten zich van de stad meester en richtten er een woeste beeldenstorm in kerken en kloosters aan**, zodat de bis-

* Groen, I, p. 258. 70. 27. Godsdienstoorlog in Oranje. De Pontbriant, p. 54 suiv.

** De Pontbriant, p. 54 suiv.

schop van Oranje met de grote meerderheid van zijn geestelijken de vlucht moest nemen. Oranje werd sedert het middelpunt van een krachtige hugenootse opstand in geheel Provence. De Katholieken der streek, vooral steunend op het naburige pauselijke Avignon, maakten zich op hun beurt van stad en kasteel meester en plunderden en verwoestten ze deerlijk, totdat Crussol er (April 1562) in slaagde ze weer voor de Hugenoten te heroveren.

's Prinsen gezag, vertegenwoordigd door de katholieke gouverneur De Causans, betekende er feitelijk weinig en zijn boven vermelde poging (26 Aug. 1563) om de twistende partijen in het prinsdom tot onderlinge verdraagzaamheid te brengen met toelating der Hugenoten en zelfs vergunning om er tijdelijk in de Jacobijnenkerk te prediken, terwijl de Katholieken in de andere kerken werden hersteld, kon het beoogde doel niet bereiken. Zijn commissaris, de Duitse edelman

Wolfgang, kwam in Februari 1564 niet veel verder, evenmin als zijn nieuwe gouverneur, de Geldersman Pieter van Varick*, heer van Grypestein, die kort daarna optrad en zich weldra in het half verwoeste kasteel vestigde, daar de stad onbewoonbaar geworden was. Eerst de persoonlijke tussenkomst van koning Karel IX van Frankrijk, die naar Provence was gekomen, herstelde er in October 1564 enigszins de orde met handhaving in het algemeen van 's Prinsen edict van verdraagzaamheid. Toch duurde het nog tot in Augustus 1565, eer de Katholieken er de mis weer konden horen, en tot in December 1566, eer de bisschop er terug kon keren.

Tot die tijd toe was de Prins er steeds als katholiek vorst opgetreden maar tevens met een gematigdheid tegenover zijn hugenootse onderdanen, die niet naliet in streng-katholieke kringen verdenking te wekken, ondanks 's Prinsen brief** aan paus Pius IV van 6 Nov. 1561, waarin hij de „haeretica pestis” der calvinistische secte verklaarde te verafschuw en de leer „nostrae Orthodoxae et Catholicae religionis” te willen beschermen, zich weer beroepend op "fides mea Catholica, quam unice observavi et colui semper". Een strenge brief van dezelfde Paus uit December 1563 toonde, dat deze de verzoenende houding van de Prins tegenover de rumoerige Hugenoten niet billijkte, integendeel hun verdrijving, zo niet hun verdelging van hem eiste. Maar daartoe was de Prins niet gezind, ook wegens zijn betrekkingen tot de hoofden der Hugenoten in Frankrijk, die in deze tijd reeds vrij krachtig waren.

In ieder geval, 's Prinsen gezag in zijn afgelegene prinsdom werd aanhoudend ernstig geschokt en de moeilijkheden namen er telkens weer zulk een vorm aan, dat het bezit van dit gebied voor hem eerder een last dan een voordeel betekende. Toch dacht de Prins er niet aan zich ervan te ontdoen, ook wegens zijn betrekkingen met de hugenootse leiders, die voor hem in zijn opkomende strijd met de eigen landsregering van grote betekenis waren. Zijn titel alleen reeds van Prins van Oranje heeft hem ten minste later belangrijke diensten kunnen bewijzen. Zijn werkzaamheid bleef in hoofdzaak tot de Nederlanden bepaald: daar was zijn tweede vaderland, daar zou zijn levenslot bezegeld worden. Maar niet in katholieke zin.

* De Pontbriant, p. 87 suiv. Vgl. Groen, I, p. 387.

** Groen, I, p. 119 en 189.

DE STRIJD TEGEN GRANVELLE.

Het eigenlijke hoofd der Bourgondische regering sedert het vertrek van koning Philips naar Spanje was niet de door hem aangestelde landvoogdes, hertogin Margaretha van Parma, die op verre na niet de talenten van haar voorgangster, haar tante Maria van Hongarije, of van haar oud-tante Margaretha van Savoye bezat, maar sedert 1540, toen hij nauwelijks 23 jaar was, de allengs vertrouwde raadsman van zijn vader en later van hemzelf geworden, Antoine Perrenot de Granvelle, bisschop van Atrecht. De Venetiaansche gezant Suriano roemt hem als de beste van Philips' raadslieden, handig en bekwaam, ervaren en doortastend. Hij was verder eerezuchtig, trots onder de schijn van priesterlijke welwillendheid en bovenal heerszuchtig, gehecht aan de macht, die hij bezat. Bij de onderhandelingen over de wapenstilstand van Vaucelles, maar nog meer bij die te Câteau-Cambresis, die eindelijk tot de zo gewenste vrede leidden, had hij zich een uitstekend diplomaat getoond. Hij had de Koning de raad gegeven niet de hertogin van Lotharingen maar Margaretha landvoogdes* te maken; hij werd thans het invloedrijkste lid van de Raad van State, samenwerkend met de president van de Geheime Raad, de geleerde jurist Viglius van Zwichem, evenals hij trouw dienaar van Karel V en lid van de Raad van State, en met die van de Raad der Financiën, de belangzuchtige en onbetekenende maar jegens de Koning, zijn machtige beschermer, van wie hij voor zich en

* Papiers d' Etat, VIII, p. 168.

zijn talrijk gezin gunsten mocht hopen, volkomen volgzaam heer van Berlaymont, die ook tevens lid van de Raad van State was. Deze drie had Philips bij zijn vertrek aan zijn zuster bijzonder aanbevolen; zij vormden in theorie slechts een soort van „consulta”* of achterraad volgens Spaanse gewoonte, teneinde de landvoogdes in te lichten bij het bezetten van geestelijke en wereldlijke posten, maar in de praktijk ging Margaretha in alle belangrijke zaken uitsluitend met hen te rade.

Het enige, wat de bisschop in het oog van zijn vorst ontbrak, was dit, dat hij geen Spanjaard was; overigens bezat Granvelle Philips' vertrouwen**. Hij was het type van de kardinaal-minister van die tijd.

Ten volle genoot hij dat vertrouwen evenmin als iemand anders, wie ook. Dat bleek reeds bij de grote hervorming op kerkelijk gebied, een geliefkoosd denkbeeld van de Koning: de instelling van drie aartsbisdommen en 15 bisdommen in de Nederlanden met het doel om des te beter de daar, ondanks de bloedplakkaten van keizer Karel, veldwinnende ketterijen van Calvinisten, Lutheranen en Doopsgezinden te kunnen bestrijden en de niet zeer ijverige Nederlandse geestelijkheid krachtiger onder leiding te houden. De Koning had daarbij aanvankelijk de hulp gevraagd niet van Granvelle maar van de bekwame Brabantse theoloog Franciscus Sonnius (van der Velde), die sedert 1557 de zaak met succes te Rome bij paus Paulus IV bepleitte; alleen de markies van Bergen op Zoom, onder de hoge edelen, was aanvankelijk door Philips gedurende zijn laatste Engelse reis op de hoogte van het plan gebracht. Toch werd ook Granvelle spoedig ingewijd, want hij was in hetzelfde jaar met Viglius en de kanselier van het Gulden Vlies, Philippe Negri, benoemd in een commissie uit de Raad van State, die met het voorlopig inrichten der te Rome voorgestelde nieuwe bisdommen belast werd. Maar Sonnius bleef de drijfkracht in deze zaak. Eerst in 1559 kwam zij geheel in orde; de pauselijke bul dienaangaande is gedagtekend van 12 Mei, al werd zij eerst 21 Juli voltrokken en afgezonden. Philips kreeg er nog juist te Vlissingen bericht van en ontmoette er de uit Italië teruggesnelde Sonnius, die de bul had vooruitgezonden. Paulus' opvolger Pius IV bevestigde haar op 7 Maart 1561.

Granvelle was echter over de wijze van uitvoering van het plan niet zeer tevreden. Hij had gaarne zijn voordelige zetel te Atrecht verheven gezien tot die van een Waals aartsbisdom, maar daarvoor

* Rachfahl, II, 1, S. 48; dez. in Westd. Zeitschr. XX, S. 80 ff. Kolligs, Wilhelm von Oranien, S. 63; Marx,

Beiträge, S. 16; Fruin, Verspr Geschr. II, blz. 301, 337.

** Pirenne, III, S. 486; Papiers d' Etat, VI, p. 79; Rachfahl, II, 1, S. 138.

was na beraad Kamerijk aangewezen en hij werd, met de titel van primate der Nederlandse Kerk, aartsbisschop van Mechelen, welke nieuwe stoel minder rijk gedoteerd was dan die van Atrecht. Maar hij schikte zich ten slotte, werd door andere inkomsten schadeloos gesteld en liet zich zelfs opnemen in de door Philips nog vóór zijn vertrek benoemde nadere commissie van uitvoering*.

Zo was hij dan na 1559 de werkelijke leider van het Nederlandse bestuur zowel op kerkelijk als op staatkundig gebied. Zijn verheffing tot kardinaal door Pius IV in diens consistorium van 26 Febr. 1561 plaatste hem nog hoger; zijn aartsbisschoppelijk paleis was het middelpunt van kerkelijk en staatkundig leven, waar hij gaarne en rijkelijk recipieerde en zich met kunstschaten omgaf op het voorbeeld der Italiaanse kardinalen. De landvoogdes, die hij met grote slimheid in dagelijkse omgang wist te beheersen, liet zich door hem leiden en zijn geregelde correspondentie met de Koning toont slag op slag, dat hij ook deze meestal bracht tot wat hij wilde of anders handiglijk zijn eigen meningen naar 's Konings wensen wist te plooiën.

De jonge Oranje had aanvankelijk met de machtige, de steeds machtigere primate ogenschijnlijk op de beste voet gestaan en

* Papiers d'Etat, VIII, p. 517; Rachfahl, II, 1, S. 25.

hem in ieder geval als oudere vriend en leermeester in staatszaken geëerd; Granvelle van zijn kant had de veelbelovende jongman vriendelijk behandeld met een soort van vaderlijke genegenheid, die ook van de andere zijde beantwoord scheen te worden. Toch bestond er, zoals wij zagen, sedert 1558, van Oranje's zijde ten minste, een merkbare tegenstelling.

In 1561 begon Oranje duidelijk een scherpere houding tegenover hem aan te nemen*. Reeds in de zaak van het tweede huwelijk was verschil van inzicht gebleken. Maar er was veel meer. De nieuwe bisschoppelijke inrichting, waarvan Granvelle het hoofd Granvelle zou zijn, was de Nederlandse adel, die zich daardoor voortaan verstoken zag van invloed op de bezetting der voordelige hoge geestelijke ambten en verder met name in Brabant de macht der nieuwe van de Koning afhankelijke bisschoppen in de Statenvergadering vreesde, een doorn in het oog. Oranje, Egmond en Bergen, de aanzienlijkste Brabantse edelen**, waren weldra de werkelijke hoofden van een heftige Brabantse oppositie tegen de uitvoering der kerkelijke plannen, waartegenover men zich in de Brabantse Statenvergadering op de Joyeuse Entrée beriep, ook uit vrees voor sterkere werkzaamheid der hier te lande niet populaire en in Brabant nooit toegelaten inquisitie, waarvan men vreesde, dat zij iets moest worden als de beruchte Spaanse.

De met die uitvoering belaste Granvelle stond daarbij tegenover hen en trachtte Oranje en Egmond, als leden van de Raad van State, mede verantwoordelijk te stellen voor de ten deze genomen besluiten gelijk voor andere daden der regering. Dit nu ging de beide heren veel te ver, daar die regering feitelijk in handen van Granvelle was. Zij hielden deze, ten onrechte, voor de man, die het gehele bisschoppelijke plan had uitgedacht, ook voor de man, die het vertrek der nog lang na de vrede in de Nederlanden aanwezige en veel geld kostende Spaanse regimenten***, die eerst 10 Jan. 1561 het land verlieten en van Zeeland uit naar Spanje terugkeerden, had vertraagd. Zij klaagden terecht over feitelijke achteruitzetting in regeringszaken, omdat Granvelle de onder Savoye oppermachtige Raad van State alleen een schijnwerkzaamheid liet, geheel in strijd met de belofte des Konings vóór zijn vertrek om hen als te voren de autoriteit in de regering te laten. Zij vonden steun bij hun medelid in de Raad van State, de heer van Glajon, bevelhebber der artillerie, en vooral bij Bergen, die, wegens zijn oppo-

* Zie tekst, blz. 37; Van Vloten, IJsselkout, blz. 1. vlg.

** Ook Egmond, thans prins van Gavre, behoorde daartoe.

*** Marx, Beiträge, S. 98 ff.

sitie in de Brabantse Statenvergadering tegen de financiële politiek van de Koning in 1559 niet herbenoemd was als lid van die Raad; eindelijk bij Granvelle's mededinger en doods vijand, de bekwame Bourgondische diplomaat Simon Renard, die als gezant belangrijke diensten in Frankrijk, Engeland en Duitsland had bewezen, met name bij het sluiten van de wapenstilstand van Vaucelles. De Koning trachtte door genadige brieven het verzet tegen de kerkvorst langs de weg van welwillende tussenkomst te breken maar de beide heren lieten zich niet overtuigen en schreven in diep geheim 23 Juli 1561*— even vóór Oranje's bruigomsreis — de Koning een scherpe, tegen Granvelle gerichte brief, die door Egmond gesteld was.

Oranje en Egmond verklaarden daarin, dat zij de Koning reeds vóór diens vertrek gewaarschuwd hadden, dat zij de Raad van State zouden verlaten, als de zaken, zoals ook toen reeds nu en dan gebeurd was, feitelijk buiten hen om en toch onder hun verantwoordelijkheid werden behandeld. Dit nu geschiedde thans in sterker mate dan ooit : de zittingen van de Raad hadden weinig om het lijf, de belangrijke zaken werden buiten de Raad behandeld, terwijl Granvelle zelfs „nageires” met nadruk had meegedeeld, dat ook zij desniettemin daarvoor verantwoordelijk moesten zijn. Deze wijze van doen maakte hen, schreven zij, belachelijk; zij wilden zich niet langer op die manier laten behandelen en stelden de Koning voor de keus hen als leden van de Raad te ontslaan of te willen bevelen, dat alle zaken van belang in de volle Raad zouden worden gebracht en niet door een of twee personen daaruit zouden worden afgedaan. Zij eindigden met de betuiging van hun trouw aan de Koning en het verzoek hun belasteraars niet te willen geloven. De brief werd in het Spaans vertaald en eerst half Augustus weggezonden en wel aan een vijand van Granvelle, 's Konings staatssecretaris Erasso, die hem in diep geheim aan de Koning moest overgeven. Het is waarschijnlijk, dat niet de weliswaar elf jaar oudere maar weinig politiek ontwikkelde Egmond, hoewel steller en afzender van de brief, maar Oranje de leider** is geweest bij dit eerste blijk van verzet tegen de nieuwe kardinaal, die het gewicht van deze hoge waardigheid ook tegenover de heren sterk placht te doen uitkomen.

Toen de brief in Spanje aankwam, bevond zich aan 's Konings hof nog altijd de graaf van Hoorne, Philips van Montmorency, de toen

* Marx, Beiträge, S. 98 ff. (<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/10906>)

** Rachfahl, II, 1, S. 159.

43-jarige admiraal van de Bourgondische vloot, die Philips naar Spanje* had gebracht, eveneens een der aanzienlijkste Brabantse edelen, die met de anderen vóór 1559 reeds had samengewerkt en met Granvelle weinig ingenomen was, daarentegen een goed vriend van Oranje, die herhaaldelijk op zijn slot te Weert** zijn gast geweest was. Hij werd echter niet van de zaak onderricht. De Koning, die gaarne belangrijke beslissingen placht uit te stellen, gaande „met loden voet”, schreef aan de beide heren een voorlopig bericht van ontvangst, prees hun dienstijver en beloofde de hoofdzaak te zullen beslissen en het antwoord door Hoorne te zullen laten weten, zodra deze naar de Nederlanden zou terugkeren, gelijk hij ook reeds aan Erasso had gezegd. Toen echter Hoorne in December werkelijk terugkwam, bracht hij geen koninklijk schrijven mede; de Koning had hem ook toen nog zelfs geen kennis gegeven van de immers geheime brief der beide heren.

Hij werd op aanwijzing van de Koning, die meende hem overgehaald te hebben tot zijn zijde, aanstonds in de Raad van State benoemd.

Philips was volstrekt niet gezind om de verlangens der beide heren te bevredigen. Integendeel, juist in hetzelfde najaar zond hij zijn staats-secretaris voor Nederlandse zaken, Courteville, over Parijs naar Brussel ten einde aan Margaretha, Granvelle en Viglius in diep geheim

* Rachfahl, II, 1, S. 173 en (20).

** Hoorne. Van dit oude graafschap was het kasteel te Weert het middelpunt.

Afb.: Philips van Montmorency, graaf van Hoorne:

http://www.allposters.com/-sp/Portrait-of-Philips-Van-Montmorency-1522-68-Count-of-Hoorne-Posters_i1343376_.htm

zijn plan mede te delen om een nieuwe oorlog van de Nederlanden uit tegen Frankrijk te beginnen. Het doel van die oorlog zou zijn er de hugenootse ketterij te onderdrukken met hulp der Guises, die na de vroege dood van koning Frans II tegenover de Hugenoten tijdelijk het onderspit hadden moeten delven, wegens de listige politiek van de koningin-moeder, Catharina de Medicis*.

Het plan moest voorzichtig in de Raad van State worden gebracht. Het werd er slecht ontvangen. Ook Granvelle was er, wegens de toestand van het land, dat zich volstrekt nog niet hersteld had uit de schade van de vorige oorlog, niet over te spreken en de omstandigheden in Frankrijk veranderden weldra weer. Oranje intussen tijd had er met kracht op gewezen, dat men de benden van ordonnantie niet zonder toestemming der Staten-Generaal voor buitenlandse krijgsveldtocht mocht gebruiken**.

Hoorne voldeed niet aan 's Konings verwachting. Nauwelijks teruggekeerd, werd hij door Oranje en Egmond over hun brief ingelicht en schreef toen zelf een heftige brief aan de Koning, waarin hij Granvelle's staatsbeleid in het algemeen op zijn ronde, ietwat ruwe wijze vinnig aanviel. Granvelle, zei hij ronduit, was niet bekwaam genoeg om de leiding der zaken te behouden. Daarentegen schreef Margaretha, thans door de Koning omtrent de brief der heren ingelicht, tot verdediging van de kardinaal een warme brief, waarin zij de eerezucht der briefschrijvers ten scherpste hekelde; zij stelde zich geheel aan Granvelle's zijde in zijn opvatting omtrent wat de Raad van State mocht weten van de staatszaken en beroemde er zich op, dat zij Oranje "nuper" had uitgesloten van de beraadslaging over de vernieuwing van de regering te Antwerpen***, waarbij hij, als burggraaf, evenals zijn voorgangers altijd de vertegenwoordiger der landsheren was geweest. Granvelle zelf, ook ingelicht, waarschuwde de Koning tegen de intriges van Oranje en Egmond, aangezet door "bedriegelijke babbelaars", met welke aanduiding hij op Renard zinspeelde.

Zo was de strijd der Groten tegen Granvelle begonnen, maar de Koning stond achter hem en schreef in Februari 1562 aan Oranje en Bergen, dat hij in de zaak der bisdommen verder geen verzet verwachtte. Hij was te meer ontstemd, omdat de Staten van Brabant zelfs een gezantschap over deze zaak naar Madrid hadden gezonden. De Groten gaven echter niet toe en kwamen in het voorjaar van

* Rachfahl, II, 1, S. 180 ff.

** Kervyn de Lettenhove, Huguenots et Gueux, I, p. 164.

*** Reiffenberg, Corresp. de Marg. d'Autriche, p. 1; Fruin, Verspr. Geschr. II, blz. 320. Vgl. Papiers d'Etat

de Granvelle, VII, p. 139.

1562 herhaaldelijk, te Maastricht en te Weert, bijeen om te beraadslagen. Het resultaat was, dat zij de landvoogdes vroegen, eerst om bijeenroeping der Vliesridders, daarna zelfs om die der Staten-Generaal, teneinde over de steeds bedenkelijker financiële toestand van het land te raadplegen; zij waarschuwden* haar en Granvelle voor de gevolgen der totnogtoe gevoerde binnenlandse staatkunde. Zij vroegen haar tevens een van hen naar Spanje te zenden ten einde de Koning mondeling beter in te lichten omtrent de werkelijke toestand. Hoorne en Glajon, door de landvoogdes daartoe aangezocht, weigerden deze zending maar Montigny, Hoorne's broer, stemde toe, en de landvoogdes keurde de bijeenroeping der Vliesridders goed. Een aanzoek van de zijde der Franse regering om een hulpkorps tegen de Hugenoten werd in de Raad van State afgewezen met toespeling op mogelijke ernstige ontstemming daarover in Duitsland, waarvoor Oranje, die steeds met Duitse vorsten en edelen in briefwisseling stond, dringend waarschuwde, daar men er, vol wantrouwen tegen Granvelle, reeds lang sprak over zekere geheime verbintenissen tussen de Paus, de Keizer, Philips en de Franse regering tot onderdrukking der Protestanten**. Doch het was niet het lot der Protestanten*** maar veeleer de vrees voor een voor de Nederlanden verderfelijke algemene oorlog, die zowel Oranje als de andere Groten bezielde, schreef Granvelle aan de Koning****. En deze zette zijn plan in Frankrijk aanvankelijk door met benoeming van de graaf van Aremberg tot bevelhebber van het hulpkorps van 7000 man, dat tegen de Hugenoten zou optreden.

Op de bijeenkomst der Vliesridders (eind Mei 1562) moest Granvelle het weer duchtig ontgelden en alleen de Croy's — de hertog van Aerschot en zijn broer, de jonge markies van Havré — weigerden zich aan te sluiten bij de voorgenomen "Liga" tegen de gehate kardinaal, de "rode vos", de "rode schurk", zoals zij hem onder elkaar plachten te noemen, zinspelend op de kleur van zijn kardinaalsmantel.

Deze beweging onder de Vliesridders ontging de landvoogdes en haar raadslieden natuurlijk niet. Zij deden hun best om deze en dergelijke geheime beraadslagingen der Groten te onderdrukken of ten minste onschadelijk te maken, maar Oranje, Egmond, Bergen, Hoogstraten en de hunnen gaven geen kamp. Toen Viglius in de Raad van State het voornemen der landvoogdes aankondigde om een zeer

* Rachfahl, II, 1, S. 188.

** Zie tekst, blz. 44/5.

*** Rachfahl, II, 1, S. 192. Vgl. De la Pise, p. 319. Persoonlijk wilde Oranje van Baudouin weinig weten.

**** Corresp. de Phil. II, 1, p. 210.

noodzakelijke bede te vragen, niet aan de door hen gewenste Staten-Generaal maar aan de afzonderlijke Statenvergaderingen, wezen de heren dit af en klaagden luid over de nieuwe bisdommen en de door het volk gevreesde verscherpte inquisitie; zij vroegen dringend bijeenroeping der Staten-Generaal. De landvoogdes wilde deze ten slotte wel toestaan maar zonder gezamenlijke beraadslaging der afgevaardigden van de verschillende Staten, zodat ieder gewest afzonderlijk kon worden behandeld en geen gemeenschappelijk optreden behoefde gevreesd te worden. Zo werd eindelijk besloten, tot verlichting van Margaretha, die de stemming der Vliesridders met grote angst had waargenomen en nog meer verzet vreesde, als de Koning het Franse plan werkelijk zou willen doorzetten. Weer kwamen er van de zijde van Oranje ernstige waarschuwingen daartegen, aangezien de Duitse vorsten zich dan ook zouden wapenen, en zelfs Granvelle waarschuwde de Koning, die de lichte troepen reeds beval, dat hij niet moest denken, dat de Nederlanden tegen hun zin gekommandeerd konden worden als Spanje of Italië. De Koning gaf ten slotte toe en zag van zijn plan af, dat teruggebracht werd tot de uitbetaling van een met grote moeite bij elkaar geschaapte subsidie aan de Franse regering. Ook met Engeland, waar de anglikaanse koningin Elizabeth de Hugenoten thans openlijk steunde*, werd door de scherp katholieke staatkunde van de Koning de verhouding minder goed en reeds begonnen de Engelsen de Nederlandse handel te bemoeilijken, ja door geheime agenten en paskwillen tegen het pausdom ook de krachtig werkzame calvinistische bewegingen in de aan Frankrijk grenzende provinciën te steunen. Met grote belangstelling volgde men onder het volk der Nederlanden zelf de gang der zaken in Frankrijk**, ten dele uit sympathie voor de verdrukte Hugenoten, ten dele uit vrees voor een streng katholieke politiek der eigen regering, waarvan de van de bloedplakkaten en van iets als de Spaanse Inquisitie afkerige burgerijen en handwerkslieden niet wilden weten.

De zending van Montigny, die drie maanden in Spanje bleef, had weinig gevolg, al zonden de heren van de Liga: Oranje, Egmond, Hoorne, Bergen, de graven van Megen, Mansfeld en Aremberg hem nog een duidelijke instructie omtrent hun bezwaren na. Op zijn afscheidsaudientie (29 Nov. 1562) sprak Montigny tot de Koning nog eens over de bisdommen, de inquisitie en Granvelle maar Philips

* Brugmans, Engeland en de Nederlanden, blz. 56 vlg.

** Corresp. de Phil. II, II, 1, p. 230.

antwoordde, dat hij volstrekt geen plan had om de Spaanse Inquisitie in de Nederlanden in te voeren, dat Granvelle in het geheel niet de man van de bisdommen was en altijd vriendelijk over de Groten schreef, dat men meer eendracht onder elkaar moest houden en dat hij zelf weldra zou overkomen om de Staten-Generaal bijeen te roepen. Montigny keerde daarop weinig tevreden, al meende de Koning ook hem overgehaald te hebben, naar de Nederlanden terug.

De Liga, die in de Raad van State de meerderheid had, ook al ontviel haar weldra Glajon, al begon ook Aremberg, zwager van Bergen, blijkbaar te wankelen en al hielden de machtige Croy's zich erbuiten, deed wat zij kon Granvelle te doen verwijderen ten einde zelf de volle macht in handen te krijgen en de zwakke landvoogdes te leiden in de door hen gewenste richting. Granvelle's verwijdering scheen hun meer en meer een onafwijsbare eis.

Oranje, ofschoon aanvankelijk niet de heftigste onder Granvelle's vijanden, van wie Egmond, Hoorne, Megen en Mansfeld hem daarin te boven gingen, was sedert het voorjaar van 1561 de eigenlijke leider der Groten geworden en toonde in deze moeilijke strijd zijn staatkundige begaafdheid. Men sprak van hem als van de toekomstige „superintendent” of „ruwaert” van Brabant, die als zodanig de leider der Brabantse Statenvergadering zou zijn, en er schijnen ernstige plannen te hebben bestaan om hem in dit aanzienlijke gewest*, waar naast de te Brussel residerende landvoogden nooit een stadhouder was aangesteld, een zodanige positie te verzekeren. Berlaymont, die de rol van aanbrengrer met talent speelde om zich de koninklijke gunst steeds meer waardig te tonen,

* Pirenne, III, S. 508.

afb. Floris van Montmorency. Heer van Montigny
<http://www.periodata.nl/dataweb/AfbBlokI.htm>

waarschuwde voortdurend tegen Oranje en zijn gevaarlijke plannen, die nog veel verder zouden reiken. En inderdaad begon diens vriend en medestander Bergen in het najaar van 1562 reeds te verlangen, dat de bijeen te roepen Staten-Generaal ook zouden beraadslagen over de godsdienstzaken in het algemeen. Deze begonnen in de provincies aan de Franse grenzen bij het openlijk optreden der calvinistische propaganda van de hierheen gevluchte Franse uitgewekenen* te Valenciennes, Doornik, Antwerpen en andere steden, bij de toenemende ontstemming tegen de door de Inquisitie genomen maatregelen een ernstig karakter aan te nemen en tot oproerige volksbewegingen aanleiding te geven, vooral bij het steeds onverbiddelijker toepassen der plakaten**. Granvelle vreesde het ergste, als de Groten zelf soms geweld zouden willen gebruiken.

Toen in October 1562 te Frankfort de grote rijksdag plaats had, waar Ferdinand's zoon Maximiliaan Rooms-Koning moest worden, koos de landvoogdes dan ook niet Oranje tot 's Konings vertegenwoordiger aldaar, doch Aerschot en trachtte Oranje en zijn zeer gematigde medestander Mansfeld, beiden als rijksgraven tot bijwoning der vergadering gerechtigd, zelfs terug te houden van deelneming aan deze rijksdag. Maar beiden gingen toch en de gekwetste Oranje ver-

* Pirenne, III, S. 512.

** Rachfahl, II, 1, S. 262.

Afb. Johan van Glimes, markies van Bergen: http://www.belet.nl/Jan_IV_en_Maria_van_Lannoy.jpg

oorloofde zich zelfs met enkele Duitse vorsten te spreken over de verderfelijke Franse plannen van de Koning, die Aerschot geheel anders had voorgesteld, en over de scherpe ketterjacht in de Nederlanden. Oranje kwam eerst in December uit Frankfort terug.

Toen nu Montigny even daarna uit Spanje terugkeerde met het onbevredigende resultaat van zijn reis, begon de Liga over verdere pogingen tegen Granvelle te handelen ter gelegenheid van een huwelijksfeest, dat in Egmond's paleis te Brussel gevierd werd en vele aanzienlijke edelen naar die stad had gebracht. Op de 11e Maart 1563 volgde na die besprekingen een nieuwe dringende brief* van Oranje, Egmond en Hoorne, als leden van de Raad van State, aan de Koning.

In dat geharnast schrijven waarschuwden zij hem met nadruk voor de „apparente ruyne des affaires” hier te lande, waardoor zij wel genoodzaakt waren de „source de ce dangier” zonder omwegen te noemen. Deze was geen andere dan „l'auctorité qu'a le cardinal de Granvelle ès affaires de ces pays”. Zij vroegen daarom hem deze macht te ontnemen en wel zonder „aucun dilay ni dissimulation”, wat zij zeiden te verlangen uit naam van „plusieurs principaulx seigneurs”. Mocht de Koning dit weigeren, dan begeerden zij van hem „de nous déporter de l'estat du Conseil”; zij betuigden echter, om de Koning gerust te stellen wat de godsdienst betreft, te willen blijven „bons subjectz et vassaulx catholiques”, waarvoor zij „bon zèle” hadden evenals de andere „seigneurs principaulx, la noblesse et aultres gens de bien”; het „commun peuple” daarentegen was „assez endommaigé” en, zeiden zij hatelijk, „n'y remédie en riens la vie du cardinal ny son auctorité”**. Zij eindigden met opnieuw hun onveranderlijke trouw aan de Koning te betuigen.

Glajon, die geweigerd had de brief te tekenen en thans voorgoed uit de Liga trad, trok zich, ook wegens de houding van zijn talrijke schuldeisers, spoedig terug naar zijn Franse goederen, waar hij aan het eind van het jaar overleed; Aremberg weigerde eveneens en ging heen naar zijn afgelegen stadhouderschap Friesland. Overigens hadden bijna alle vliesridders*** en stadhouders de brief goedgekeurd, zodat die als het ware in hun naam was geschreven. De drie ondertekenaars besloten verder de Raad van State niet meer te bezoeken, zolang de Koning geen antwoord had gezonden, en maakten dit besluit bekend; ook de andere leden der Liga toonden Granvelle onomwonden hun

* Gachard, II, p. 35. Op dit schrijven hebben Oranje's aantekeningen bij Groen, Suppl. p. 20* betrekking. (<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/6743>)

** Daaromtrent reeds lang kwade geruchten: Le Petit, Grande Chronique, II, p. 43.

*** Pirenne, III, S. 514.

vijandschap en vermeden alle omgang met hem. Hij van zijn kant, zijn aanvankelijk gematigde adviezen tegenover deze vijandelijke houding verloochenend, was reeds sedert het voorjaar van 1562 in zijn correspondentie met de Koning druk bezig deze tegen de heren, vooral tegen Oranje en Egmond, in te nemen; de eerste noemt hij nu een Catilina, de tweede beschuldigt hij rooms-koning Maximiliaan in de plaats van Philips tot landsheer te begeren, Montigny en Bergen van geheime neiging tot ketterij, waarvan Oranje natuurlijk ook niet volkomen vrij geacht werd. De omgang met de Groten had hij niet nodig, zei hij; hij werd genoeg door anderen opgezocht.

Granvelle was dus niet van plan het veld te ruimen. In zijn brieven* aan de Koning verklaarde hij, dat het zijn plicht was te blijven en dat hij tegenover God en de Koning die plicht zou vervullen, ja zelfs zijn leven daarvoor wilde wagen; dat hij christelijkerwijze zijn vijanden echter op alle manieren tegemoet wilde komen, tenzij de Koning zelf hem wilde terugroepen van zijn post. De Koning antwoordde, dat hij de kardinaal geheel vertrouwde en hem in de Nederlanden wilde handhaven. Granvelle bleef nu op zijn beurt, overeenkomstig zijn aanbod van tegemoetkoming, in het begin van 1563 uit de Raad van Financiën en de Consulta weg, ja bood wederom zijn ontslag aan tot grote schrik der landvoogdes, die hem toen nog onmisbaar achtte; de brief der drie heren behandelde hij met geringschatting en spot, daar zij toch in de Raad al niets hadden betekend en voortdurend onder elkaar twistten. Toch waarschuwde hij de Koning herhaaldelijk de Spanjaarden niet al te veel voor te trekken en wees hem erop, hoe goed het zou zijn om de Nederlandse heren in Spanje en Italië in hoge ambten te plaatsen, b.v. Oranje onderkoning** van Sicilië te maken. Men zou hen op deze wijze uit de Nederlanden kunnen verwijderen. Wat Egmond betreft, „vriend van rook“***, deze, die door Oranje werd aangezet, zou zeker te winnen zijn, als men hem vleide en hem ernstig de gevolgen van zijn optreden voorhield. Hij zei verder zijn oude vijand Renard te houden voor de raadgever der drie heren.

Dit vertoog maakte indruk op Philips, die (6 Juni 1563) zijn „cousins“ in een vriendelijk schrijven antwoordde, dat hij zelf spoedig zou overkomen maar in afwachting daarvan gaarne „quelcung de vous trois“ bij zich zag „pour me donner compte et raison particuliere de cest affaire“,

* Papiers d'Etat, VI en VII, passim; Corresp. de Phil. II, passim.

** Groen, p. 151 suiv.

*** Papiers d'Etat, VII, p. 11, 80, 81.

want „ce n'est pas ma coutume de grever aucuns de mes ministres sans cause” en die „causes” zou hij dus gaarne vernemen uit de mond van een van hen. In een zeer geheim particulier schrijven aan Egmond vroeg hij deze tot hem te komen; nog een tweede geheim schrijven moest Egmond daartoe doen besluiten, op hoop dat hij — zo schreef Philips aan de landvoogdes overeenkomstig Granvelle's raad — eenmaal buiten de dagelijkse invloed der anderen, gemakkelijker te behandelen zou zijn, daar hij in het geheel geen staatkundig inzicht had maar toch door zijn naam veel prestige bezat.

Granvelle meende intussen Renard* een kool te stoven door hem, zoals hij reeds vroeger gedaan had, thans uitdrukkelijk van diplomatiek verraad jegens de Koning te beschuldigen, nadat hij reeds enige tijd te voren weer begonnen was hem bij deze verdacht te maken. Inderdaad werd Renard, die men eerst gedacht had door een eervol maar onschadelijk gezantschap, b.v. naar Venetië, te verwijderen, einde 1562 naar Franche Comté, zijn geboorteland, verbannen.

Renard deed zijn best om aan de noodzakelijkheid van vertrek te ontkomen, verlangde voor de Raad van Brabant gebracht te worden, protesteerde, rekwestreerde, wendde zijn ongunstige gezondheidstoestand voor, Granvelle allerminst sparend in zijn brieven aan de

* Rachfahl, II, 1, S. 275 ff.

Koning en de landvoogdes, en riep Oranje en Egmond te hulp. Hij bleef in de Nederlanden, ook na een tweede verbanningsbesluit, en herhaalde telkens zijn protesten, waarop de Koning tot ergernis van Granvelle wel zijn verbanning handhaafde en dan een proces voor het parlement te Dôle toestond, maar als Renard's „gezondheidstoestand” dit belette, zou de Geheime Raad of een bijzondere commissie zijn zaak te Brussel zelf onderzoeken. Zo bleef Renard in de Nederlanden. Zelfs de landvoogdes en Viglius hadden Granvelle in deze zaak, ook naar hun mening uit persoonlijke vijandschap voortspruitend, niet willen steunen en de toeneemende impopulariteit van de kardinaal veroorzaakte overal zekere voldoening over de afloop van diens strijd tegen zijn oude vijand, die inderdaad zeer geheime betrekkingen met Oranje en de andere heren onderhield.

Te midden van dat alles begon de beweging op godsdienstig gebied in de Nederlanden bedenkelijk toe te nemen*. De „gemeine mann” schrijft graaf Ludwig, ijverig Lutheraan, in Mei uit Middelburg landgraaf Wilhelm van Hessen, houdt grote bijeenkomsten, op klaarlichte dag wordt gepredikt en gezongen; „drencken noch hencken” helpt, tot wanhoop van de kardinalisten: „in summa die Religion will platz haben, dweil der gottliche eiffer vorhanden ist”. In Juni spreekt hij van openlijke bijeenkomsten van 5, 6, 8000 personen; een volksopstand dreigt, zegt hij, tegenover het optreden der door de landvoogdes op hen afgezonden troepen, waartegen de Groten met ernst protesteerden als hoogst onvoorzichtig tegenover „disse arme Cristen”. Uitingen als deze wijzen duidelijk op een begin van ommekeer in de mening van de Groten tegenover de calvinistische beweging onder de „gemeinen mann”, waarvan zij te voren niets weten wilden. Graaf Ludwig ziet reeds God's heilige geest onder hen werken, al weten zij zelf niet „wie sie dartzu kommen”, en hoopt veel goeds van de toekomst. Hij onderricht de landgraaf omtrent de plannen der Groten tegen de kardinaal en de kardinalisten, die hij met de nodige scheldwoorden pleegt te overladen, in het bijzonder Granvelle op niet zeer fijne wijze daarmee versierend.

Intussen hielden de heren nauwkeurig het oog op wat er in Frankrijk en Duitsland plaats had en het was weer Oranje, die door zijn Duitse en Franse relatie's daarbij op de voorgrond trad**. Te Breda, waar hij in deze tijd meestal was, ontving hij in Mei de

* Blok, Corresp. van Lod. v. Nassau, blz. 7 vlg.

** Groen, I, p. 154 suiv.

te Brussel vanouds nooit geheel vertrouwdde hertog van Kleef. Zijn broer Ludwig was veelal tussenpersoon bij zijn Duitse correspondenten, waarin hij ook de Duitse vorsten voortdurend van de actie tegen de kardinaal op de hoogte hield. Breda werd zo een gewichtig middelpunt van politieke werkzaamheid, die bijna geheel Europa omvatte.

Het antwoord van de Koning op de brief van 11 Maart had vier maanden op zich laten wachten; het werd door de drie heren, die er onaangenaam door getroffen waren, in overleg met de landvoogdes half Juli aan hun te Brussel bijeengeroepen medeleden der Liga*, vliesridders, provinciale gouverneurs en andere edelen, medegedeeld en met hen, wel 80 tot 90 personen sterk, overwogen. Het resultaat van deze tiendaagse overwegingen was een nieuwe door Oranje opgestelde brief, van 29 Juli 1563**, waarin de drie heren betuigen, dat zij onmogelijk de Nederlanden kunnen verlaten zowel wegens de oorlogsgevaaren buitenaf als wegens de toenemende gisting in het land zelf; zij verklaren Granvelle's verwijdering te verlangen „ès aultre androit où il pourrait faire plus de fruict, selon sa profession et vocation”. Zij wijzen nogmaals in forse termen op het gevaar van zijn handhaving, weigeren als „accusateurs” ten opzichte van bepaalde feiten op te treden en verzoeken, vol vertrouwen op hun goed recht, de Koning een onderzoek in te stellen naar de juistheid van hun inzichten en beweringen omtrent de „doléance publique et commune” tegen de kardinaal : de heersende onrust, ontevredenheid en verwarring is wel „assez tesmoignaige” aangaande het gevaar van zijn handhaving. Zij berichten verder, dat zij een remonstrantie tot de landvoogdes hebben gericht en uit de Raad van State willen wegblijven zolang de Koning geen beslissing heeft genomen, terwijl zij hun gouvernementen: Oranje in Holland, Zeeland en Utrecht, Egmond in Vlaanderen en Artois, zouden blijven besturen gelijk zij in hun overige ambten nog zouden volharden. Zij eindigen met de gewone betuigingen van trouw en van bereidwilligheid om onder de landvoogdes te dienen en met een ironisch getinte karakteristiek van de „simplicité” van hun brief.

In een brief aan de landvoogdes spreken zij uit naam der verzamelde Groten van de Liga met nadruk hun vrees uit, dat het zo niet langer gaat; zij wijzen op de in het land toenemende „désobéissance” ook op het gebied van het geloof, herinnerend aan de ellende der onbe-

* Vergadering der Liga. Rachfahl, II, 1, S. 299 ; Blok, Corresp. Lod. v. Nassau, blz. 10, 15. Hoorne schijnt

de voorsteller der Liga geweest te zijn (Juste, Guillaume le Taciturne, p. 51).

** Gachard, II, p. 42 suiv.; Groen, I, p. 466.

(<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/6746>)

taalde soldaten te paard en te voet, aan de verwaarlozing der grensvestingen, aan de schulden van de Koning, die men buitenslands dreigt te verhalen op de kooplieden en andere onderdanen van deze landen; alleen de bijeenroeping der Staten-Generaal kan hier helpen, ofschoon zij weten, dat de Koning, „par sinistre information de personnes peu affectionnés á son service”, deze niet wenst. Om deze redenen willen zij wegblijven uit de Raad van State, waar de loop der zaken deze laatste vier jaren hun dienst tot een „umbre” heeft gemaakt. Op dezelfde wijze had Oranje, die thans geheel de leiding van de zaak op zich had genomen, de 26ste in tegenwoordigheid van Egmond, Hoorne, Bergen, Mansfeld en Megen de landvoogdes in een lange scherpe rede toegesproken.

Juist toen wendde ook de landvoogdes, die nog in Mei 1563 de kardinaal de hand boven het hoofd hield, zich van hem af, omdat zij hem verdacht de Italiaanse belangen der Farneses*, die haar gemaal, hertog Ottavio van Parma, in het voorjaar te Brussel was komen bespreken, bij de Koning tegen te werken. Zij had op Oranje's rede tegen de kardinaal dan ook slechts slapjes geantwoord** met te verklaren, dat het met de ketterij niet zo erg was, en zelfs Bergen geprezen om zijn optreden daartegen in Valenciennes en Doornik voor zijn afwezige vriend Montigny; verder had zij gesproken van plannen om de financiële toestand te verbeteren door een loterij ten behoeve van de onbetaalde garnizoenen en de inrichting van een bank met behulp van de grootste schuldeisers van de Koning, de Augsburgse, Ulmer, Neurenberger en andere bankiers; dan beloofde zij de Koning nog eens over de Staten-Generaal te zullen schrijven en verdedigde zwakkelijk Granvelle en Berlaymont; zij trachtte eindelijk de drie heren te bewegen weer in de Raad van State te komen, wat zij echter weigerden, al beloofden zij voorlopig te Brussel te blijven om bij de hand te zijn, als de landvoogdes hen nodig had, en dan in de Raad te komen, mits Granvelle daaruit wegbleef.

De laatste hoopte nog op verwijdering tussen Oranje en Egmond***, waarvan zich soms sporen vertoonden: Egmond, ijdel en weinig doorzicht bezittend, geneigd om een fraaie rol te spelen, bleek inderdaad niet zo afkerig van een reis naar Spanje als de gemeenschappelijke brief zei en zelfs niet ongeneigd om te bemiddelen; hij verontschuldigde zich ondershands bij de Koning, dat de Liga hier-

* Rachfahl, II, 1, S. 288 ff.

** Strada, I, p. 136.

*** Rachfahl, in Westd. Zeitschr., XX, S. 91 ff.; Groen, I p. 177.

van niet weten wilde, en deed het voorstel hem onder een of ander voorwendsel te ontbieden, terwijl hij nog in een naschrift de verantwoordelijkheid voor de besluiten der Liga van zich afwierp. Granvelle ried de Koning van dit aanbod gebruik te maken, maar de landvoogdes ried het af, beweerend, dat zij Egmond juist nu niet kon missen.

En Granvelle deed meer. Hij waarschuwde de Koning telkens voor Oranje's eerezucht en Duitse relaties, voor Montigny's ketterse neigingen, voor Bergen's plannen met de Staten-Generaal, voor de mogelijkheid, dat de heren het heft in handen zouden krijgen en daarmee als vanouds hun eigen belangen krachtig zouden trachten te bevorderen zonder op die van de Koning of van het geloof bijzonder te letten, ja zelfs met gevaarlijke toenadering tot de ketters, al waren zij dit zelf niet*. Maar de landvoogdes liet hem sedert de zomer van 1563 meer en meer los en wendde zich steeds meer naar de Liga. Toen zij in Augustus haar vertrouwde maar niet onomkoopbare Spaanse secretaris Armenteros, later als Argenteros en "barbier de Madame" (die een snor had) bespot, naar Spanje zond, stond deze reeds in de beste verhouding tot de heren**, die niet nalieten aan de landvoogdes beloften te doen omtrent hun medewerking tot regeling van de financiële toestand. Armenteros nu had niet meer of minder dan, behalve zijn officiële opdracht om de Koning namens de landvoogdes in te lichten omtrent de verlangens van de ligistische meerderheid in de Raad van State, de aanwijzing om de Koning tevens duidelijk de gevaren van een handhaving door dik en dun van Granvelle onder het oog te brengen. Zij betuigde in een nieuwe brief*** de Koning, dat zij eerst thans duidelijk inzag, wat het belang was van de aan haar zorg toevertrouwde landen.

De Koning aarzelde na ontvangst van deze brieven en mededelingen over de ten opzichte van Granvelle te nemen beslissing; hij was van de aanbiedingen der beide heren weinig gediend en kon toch zijn oor niet sluiten voor hun bezwaren en die der landvoogdes. Hij riep dus de raad in van zijn getrouwe hertog van Alva.

Deze beval in heftige termen aan Granvelle in ieder geval te handhaven, omdat hij immers naar 's Konings inzichten regeerde, en de heren met voorzichtig beleid te straffen voor hun schandelijk verzet. Egmond moest de Koning naar Spanje tronen en de beiden anderen kortaf bevelen in de Raad van State terug te keren; verder moest

* Papiers d'Etat en Corresp. de Phil. II, passim.

** Rachfahl, II, 1, S. 311; dez. in Westd. Zeitschr. XX, S. 103 ff.

*** Brief van 29 Aug. 1563, bij Reiffenberg, Corresp.

de Koning de Staten-Generaal onder geen voorwaarde gezamenlijk laten beraadslagen, met de heren temporiseren en zodra de goede gelegenheid kwam, ten strengste tegen hen optreden en „quitarles“, d. i. hen uit de weg ruimen*. Maar de Koning bleef aarzelen.

In afwachting van 's Konings beslissing hielden de Groten zich enige tijd vrij kalm; Schwendi prees** hen nog in September om hun gematigdheid in het volvoeren van hun plicht tegenover Koning en vaderland zonder al te veel toegeven aan „passions particulières“. Maar weken en maanden verliepen en 's Konings antwoord bleef steeds uit**. Er begon in het najaar een zekere onrust onder de Groten te heersen, een onrust, die ook naar Duitsland oversloeg, waar vooral de brieven en persoonlijke berichten van de dikwijls daar vertoevende graaf Ludwig over de stand der zaken in de Nederlanden grote invloed hadden.

En Oranje ging verder. De Koning en de kardinaal geen ogenblik vertrouwend, nam hij zijn maatregelen om voor het geval van geweld van die kant, waarop hertog Erich van Brunswijk's geheime militaire voorbereidselen schenen te wijzen, voorbereid te zijn. Hertog Erich toch was een soort van condottiere, die reeds lang met de regering te Brussel onderhandelde. Juist toen was er in Midden-Duitsland weer een wijdvertakte verbintenis van meer dan 400 leden van de lagere adel, van welke verbintenis, „ligue et confédération“, Wilhelm von Grumbach****weer de leider was; de deelnemers hadden zich verbonden om hem met een aanzienlijke macht ruitery te steunen, zelfs tegen de Keizer of welke vorst ook. Graaf Ludwig raadde zijn broer deze troepen op een of andere wijze tot zijn beschikking te krijgen, want de toestand in de Nederlanden was „en un pire estat qu'il ne fust jamais“ en het wantrouwen tegen de „gens de longue robe“ aldaar was gewettigd. Hij meende zelfs een goed middel gevonden te hebben om dit te bewerken, n.l. zijn eigen benoeming tot kreits-overste van de Westfaalse kreits, die er onder leiding van de hertog van Kleef, graaf Johan van Nassau en anderen ook ernstig aan dacht om troepen te voet en te paard te werven; zo zouden Oranje en de zijnen ten allen tijde „sans aulcune soupcon“ een voldoende macht aan „gens de guerre“ dicht bij de hand hebben, waarvoor zij zelfs een som gelds per jaar zouden kunnen betalen als bijdrage in de kosten. Ook op de geheime steun van keurvorst Salentin van Keulen, die zeer tegen Granvelle ingenomen was, konden de heren wel rekenen, meende hij*****.

* Rachfahl, II, 1, S. 316 en (29).

** Groen, I, p. 12*.

*** Groen, I, p. 172.

**** Groen, Suppl. p. 14*, dd. , Nov. 1563.

***** Groen, I, p. 145 suiv. ; Blok, Corresp. van Lod. v. Nassau, blz. 12 vlg.

De Prins ging op de zaak van het ambt voor zijn broer in en steunde hem ook in zijn huwelijksplannen ten opzichte van de rijke erfgename uit het grafelijk huis van Rietberg, welks bezittingen aan Bentheim en Oostfriesland paalden; hier zou graaf Ludwig, eenmaal met de gravin gehuwd, belangrijke diensten in dezelfde richting kunnen bewijzen. Maar in het voorjaar van 1564 zijn beide plannen mislukt; de Westfaalse kreits is op die weg niet verder gegaan en Ludwig's huwelijk is afgestuit op de weigering van de moeder van de jonge gravin: zij huwde met een zoon van de graaf van Oostfriesland, waardoor dit gebied met zijn graafschap verenigd werd. Ook een ander plan, dat om graaf Ludwig te doen benoemen tot de plaatsvervanger van zijn broer in zijn stadhouderschap over het afgelegen maar voor de betrekkingen met Frankrijk gewichtige Franche Comté, kwam niet tot vervulling, daar Granvelle de Koning uitdrukkelijk tegen de graaf, als een gevaarlijke ketter, had gewaarschuwd. Herhaaldelijk schijnt Oranje er in deze tijd aan gedacht te hebben zijn broer, die in deze tijd wat veel als zijn medewerker in het oog liep, in zijn prinsdom met de leiding der zaken te belasten — de graaf houdt zich in deze tijd dikwijls met de gebeurtenissen in Oranje bezig en voert daarover briefwisseling met de vertegenwoordiger van de Prins — maar Oranje hield hem ten slotte liever bij zich en graaf Ludwig werd zo meer en meer zijn vertrouwde en werkzame tussenpersoon, vooral bij zijn Duitse betrekkingen: een doorn in de ogen van Granvelle en de Koning, van Alva en de kardinalisten, die allen Ludwig's toewijding aan het Lutherdom en zijn onmiskenbare werkzaamheid vreesden, ja zelfs hem voor de eigenlijke inblazer van zijn broer hielden.

Nog altijd kwam er geen antwoord uit Spanje op de brief der drie heren. Ook de landvoogdes kreeg geen antwoord op de hare. Zij riep toen op raad der Groten tegen begin December de Staten-Generaal naar Brussel tot een beraadslaging over de nieuwe bede, die broodnodig was voor de betaling der soldaten, nu de vorige reeds in Oct. 1563 was afgelopen. De vergadering werd druk bezocht, met name door de hoge adel, terwijl daarentegen Granvelle zich naar zijn buiten bij Antwerpen terugtrok om hen niet te ontmoeten; ook Aerschot, die door de leden der Liga niet vertrouwd en zeer koel bejegend werd, ging spoedig uit Brussel heen, verontwaardigd over de ondervonden bejegening.

De vergadering verliep zeer eenvoudig: de landvoogdes vroeg de bede, hield een toespraak tot de leden en zond ze daarna naar huis om hun Staten te raadplegen. Die van Brabant, door Bergen gesteund, terwijl Oranje ogenschijnlijk zijn best deed om de vertegenwoordigers van de Brusselse burgerij tot toestemming over te halen, bleven bezwaren maken, ook nadat alle andere gewesten hadden toegestemd, mits Brabant ook toestemde. De Groten wilden blijkbaar uit de situatie halen wat zij konden en niet te gauw in de bede toegestemd zien.

Nog bleef 's Konings antwoord uit. De onrust onder de Groten nam toe, toen zij hoorden, dat hertog Erich van Brunswijk, de Lutherse condottiere, heimelijk in zijn stad Woerden, zelfs te Antwerpen* verschenen was en met Granvelle had overlegd. En Egmond toonde zich gekrenkt, nu de Koning heimelijk zijn aanbod scheen te versmaden: Hij verklaarde thans luide, dat hij en zijn vrienden, zo door de Koning behandeld, zich geheel uit de staatsdienst dachten terug te trekken. En de landvoogdes werd even ongeduldig; zij smeekte de Koning om antwoord; zij prees aan de andere zijde de Groten openlijk en trachtte hen zoveel mogelijk tot bedaren te brengen. Deze zelf begonnen aan te dringen op 's Konings herhaaldelijk beloofde overkomst; Oranje schreef een voor de Koning bestemde brief in die geest aan zijn oude krijgsmakker Lazarus von Schwendi, die de brief aan de vorst doorzond en er van zijn kant nog een ernstige waarschuwing** tegen Granvelle bijvoegde; graaf Ludwig, die toen in West-Duitsland*** reisde, werd voortdurend door zijn broer op de hoogte der zaken gehouden.

Nog steeds stelde de Koning uit. De gisting werd dagelijks groter. Men sprak van oproerige bewegingen overal, van belastingweigering, van aanslagen op het leven van de kardinaal, die in te Brussel en Antwerpen aangeplakte paskwillen, waarvan hij Renard verdacht, werd gehoond en bedreigd. De Groten hadden op een feest bij de tesorier Schetz een uniforme kleding voor hun bedienden aangenomen: een donker kleed met wijde mouwen, versierd met karikaturen en narrenkappen****. Zij zeiden aan de landvoogdes, die er aanmerking op maakte, dat zij slechts vereenvoudiging van de al te weelderige kleding der hunnen op het oog hadden, maar men geloofde algemeen, dat de narrenkappen de kardinaalshoed nabootsten en dat de karikaturen Aerschot, Berlaymont en Viglius moesten voorstellen. In het voorjaar van 1564

* Groen, I, p. 199.

** Eiermann, Lazarus von Schwendi, S. 64 ff.; Groen, Suppl. p. 12*; Groen, I, p. 191, 203 suiv.

*** Groen, I, p. 173 suiv.,; Blok, 1.1. blz. 17 vlg.

**** Hopper, Recueil, p. 35; Gachard, Procès d'Egmont, I, p. 107; Marx, Beiträge, S. 467 ff.

werd de kleding te Brussel zeer veel gedragen, vooral tijdens de dolle carnavalstijd, waarop de narrenkappen schenen te slaan.

De Koning raadpleegde eindelijk Alva* nog eens over het te nemen besluit. Hij vroeg hem, wat hij dacht van een „eervolle" verwijdering van de al te gehate kardinaal door hem naar keizer Ferdinand te zenden met een opdracht over zeker Italiaans huwelijksplan, waarna de afgezant b.v. zijn moeder in Bourgondië zou kunnen gaan bezoeken. Alva echter raadde nogmaals hem zonder schroom te handhaven tegenover de rebelse Groten en kwam weer met zijn plan om Egmond naar Spanje te lokken; als de Koning aan het plan bleef vasthouden, veeleer dan de kardinaal weg te zenden, zou deze zelf in ieder geval moeten vragen naar Bourgondië te mogen reizen en dan van daar uit zelf zijn ontslag kunnen aanbieden, want de Koning moest niet schijnen toe te geven. Hij raadde verder Renard uit Brussel te verwijderen en vooral voorzichtig te zijn met Oranje, die volstrekt niet weten mocht, hoe de Koning eigenlijk over hem dacht, vooral nu hij in zijn prinsdom zelf de Hugenoten toeliet, wat een duidelijk bewijs was voor zijn ketterse gezindheid. Maar het beste was zich zolang gedekt te houden, totdat de tijd zou komen om de leiders van het verzet de hoofden af te houwen.

De Koning dacht over een en ander na en zond eindelijk Armenteros

* Rachfahl, II, i, S. 128; Groen, I, p. 175; Marx, S. 463 ff.; Gachard, Corresp. de Phil. II, I, p. 272.

(24 Jan. 1564) uit Monzon in Aragon, waar Philips de vergadering der Cortes had bijgewoond, naar de Nederlanden terug met een antwoord op zijn instructies en een zestal belangrijke brieven : twee aan de landvoogdes en Granvelle, twee aan Egmond en nog twee zeer geheime eigenhandig aan de beide eerstgenoemden. In de eerste, die in de Raad van State konden getoond worden, weigerde hij te voldoen aan de eisen der Groten en behield zich nog steeds de beslissing aangaande Granvelle voor. Maar in de laatste was de toon anders: die aan Granvelle hield in, dat hij de landvoogdes zo spoedig mogelijk had te verzoeken om verlof tot een reis naar Bourgondië ten einde zijn oude moeder nog eens te zien; die aan de landvoogdes handelde vooral over haar belangen in Italië; verder bezwoer hij haar de katholieke godsdienst en het gezag te handhaven; eindelijk openbaarde hij haar het geheim van Granvelle's zogenaamde familiereis, haar diepe geheimhouding van zijn listig gevonden plan opleggend. De ene brief aan Egmond hield voorts het bevel in om naar Spanje te komen, de andere weinig anders dan algemene verzekeringen van 's Konings gunst en welgezindheid, die ook Armenteros zelf namens deze moest betuigen. Oranje zelf ontving een dergelijke brief door Erasso*.

Eerst drie weken later kregen de heren vervolgens door een koerier officieel antwoord op hun brief van 29 Juli**. Dit schrijven, gedagtekend uit Barcelona 19 Febr. 1564, was uiterst kort en ongenadig. De Koning verklaarde verbaasd te zijn over hun wegblijven uit de Raad van State en gebod hen kortaf: „ne faillez d'y rentrer”; wat de kardinaal betreft, ontwijkend: „mon intention est d'y penser encoires pour y pourveoir comme il conviendra”.(***) Aan de landvoogdes schreef Philips te gelijk, dat het misschien toch maar beter zou zijn, als de kardinaal zich aanstonds naar Mechelen begaf „om zijn diocees te bezoeken”; dan kon Margaretha hem, de Koning, eerst nog schrijven over de indruk, die Armenteros' brieven hadden gemaakt, alvorens Granvelle de Bourgondische reis zou hebben te ondernemen.

Armenteros, door Hoorne en andere Groten te Valenciennes opgewacht, wat hun intieme betrekkingen met hem duidelijk aanwijst, kwam 18 Februari daar aan en kweet zich spoedig van zijn verschillende opdrachten. Granvelle berichtte nu aan de landvoogdes zonder meer, dat hij dadelijk vertrekken zou, en Margaretha toonde zich in een brief aan de Koning zeer met dat vertrek ingenomen, daar het „vele onaan-

* Gachard, II, p. 62. Van den Esse, vgl. Juste, p. 56.

** Gachard, II, p. 67.

(***) <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/6752>

096

genaamheden zou doen eindigen". De koerier van drie weken later, die reeds 1 Maart aankwam, bracht enige verandering in haar stemming; de drie heren toch toonden zich geërgerd over 's Konings kort bescheid, weigerden het bevel tot terugkeer in de Raad te gehoorzamen en kondigden het voornemen aan om de vliesridders en gouverneurs weer bijeen te roepen. Margaretha wist niet, wat zij aan deze brieven had.

Maar de 5e Maart wist Oranje zeker, dat Granvelle, „nostre homme”, zou heengaan, en reeds de 13e gebeurde dit, toen een van Parijs, waar hij Philips' gezant was geweest, naar Wenen reizende jongere broer van Granvelle, Thomas, heer van Chantonay, Brussel passeerde. Oranje's vrienden Brederode en Hoogstraten kwamen aan de poort naar zijn uittocht zien en Egmond liet hem twee dagen lang nareizen om vast te weten, dat hij werkelijk het land ging verlaten. Er viel niet aan te twijfelen: Granvelle had afgedaan; hij reisde over Namen en Luxemburg naar Bourgondië om nooit meer terug te keren, al liet hij verspreiden, dat hij slechts voor enige maanden heenging.

Oranje had de zege behaald over zijn tegenstander, wiens schone Nederlandse carrière gebroken was. De kardinaal zou hem meer dan twintig jaren lang vervolgen met zijn bittere haat en zich ten slotte bloedig wreken op de voormalige jongere vriend en leerling, de eierzuchtige jongman, die zijn doodvijand was geworden en nu zelf op zijn plaats ging zitten.

Na het vertrek van de kardinaal was de landsregering in handen der Groten, die hem ten val hadden gebracht*. Zij waren niet weinig verbaasd over de plotselinge ommekeer, "ce subit partement", en dat nog wel na de ongenadige brief van de Koning, die hen geheel wat anders had doen verwachten. Zij vertrouwden de zaak dan ook niet maar gaven toch aanstonds gehoor aan de roepstem der landvoogdes, die hen verzocht nu in de Raad terug te keren, wat zij 18 Maart 1564 deden. Zij gehoorzaamden, zo schreven zij aan de Koning reeds de 27ste, „de meilleur coeur”, nu de kardinaal weg was, al stelden zij aan de landvoogdes de voorwaarde, dat zij weer zouden heengaan, als hij soms mocht terugkeren zoals hij hier en daar beweerd had spoedig te zullen doen**.

Oranje en Egmond beiden zonden de Koning nog een bijzondere brief. De eerste betuigde zeer verheugd te zijn over de welwil-

* Groen, I, p. 226.

** Gachard, II, p. 71 suiv.

lende mondelinge boodschap, hem door Armenteros overgebracht, en te hopen op een nadere brief, waarin de Koning hem afdoende zou verklaren niet tegen hem ingenomen te zijn door de "gens faulx et malicieux", wier "faulses et sinistres machinations" en "calumnies et délations faulses" zijn trouw in verdenking hadden gebracht(*). De Koning antwoordde inderdaad omgaande met twee uiterst vriendelijke brieven, waarin hij, geheel overeenkomstig Alva's listige raad om zijn tijd af te wachten, de Prins geruststelde omtrent zijn werkelijke gevoelens jegens deze en zijn beide vrienden; hij verklaarde zelfs — mirabile dictu — dat hij nooit iets kwaads van hen had gehoord en niet zo „legier” was om het oor te lenen aan mensen, die Oranje zouden belasteren, "ung personage de vostre qualité et que je cognois si bien"; hij prees zijn optreden tegen de woelingen in zijn prinsdom en vooral niet minder "le bon debvoir" der heren in de godsdienstzaken der Nederlanden! (**)

Desniettenstaande wantrouwen de heren de kardinalisten in de omgeving der zwakke landvoogdes nog wel degelijk. Haar secretaris Bave en vooral Berlaymont en Viglius bleven inderdaad druk met Granvelle corresponderen en bovendien was men nog volstrekt niet zeker van zijn definitief wegblijven, waaromtrent zelfs Viglius 1 Mei nog niet ingelicht bleek*. Granvelle's vertrouwde vriend Morillon, vicaris-generaal van het aartsbisdom Mechelen, was begonnen hem die lange, ons overgeleverde serie belangrijke brieven te schrijven, waardoor Granvelle steeds nauwkeurig op de hoogte bleef van wat hier gebeurde. De kardinaal stond zelfs met Margaretha nog in correspondentie en gaf haar soms raad**, b.v. in de zaak van de bijeenroeping der Staten-Generaal, waartegen hij haar steeds ernstig gewaarschuwd had in het belang van 's Konings gezag. Hij bleef ook in correspondentie met de Koning, bij wie hij nu de heren zo zwart mogelijk maakte, en hield zich op de hoogte der buitenlandse politiek.

De heren deden hun best in de Raad. Iedere morgen kwamen zij ten hove om met de landvoogdes te spreken; zij aten en jaagden met haar. Maar zij ontveinsden zich niet, dat ook met het vertrek van Granvelle niet alles nog naar hun zin ten goede gekeerd was. Daartoe was meer nodig. Zij verlangden hervorming van de richting van het gehele staatsbestuur door uitbreiding en machtsversterking van de Raad van State, waaraan de beide andere in 1531 ingestelde „colla-

* Groen, I, p. 242.

** Groen, I, p. 243.

(*) <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/6754>

(**) <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/6756> en
<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/6755>

terale" raden, de Geheime Raad en die van Financiën, ondergeschikt moesten zijn; zij wilden de financiën onder de door hen geleide Staten-Generaal brengen; zij wilden de macht der gewestelijke gouverneurs uitbreiden en die der gewestelijke hoven besnoeien. Ook de macht der landvoogdes* moest door de Raad van State beperkt worden. Zo begeerden zij de monarchale Bourgondische staat, waarin totnogtoe het streven naar centralisatie van het landsheerlijk gezag overheersend was geweest, te veranderen in een "républicque" — zo smaalden de kardinalisten —, waarin niet, als onder de Bourgondiërs, de beampten de leiding hadden, de "legisten", de "gens de longue robe", maar zij, de hoge heren zelf, die bovendien de bloedplakkaten wensten gematigd te zien wegens de toenemende ontstemming daarover in alle lagen der bevolking**.

Het was in deze tijd, dat de Prins een belangrijk deel had in plannen om te trachten door samenwerking tussen hoogstaande gematigde mannen de godsdienstverschillen tussen Katholieken en Protestanten zo mogelijk bij te leggen***. De hoofdpersoon daarbij was François Baudouin, hoogleraar te Heidelberg, aanhanger van de denkbeelden van de gematigde Cassander en zelf beroemd theoloog en jurist, die tot ergernis van beide uitersten had deelgenomen aan het met gelijke bedoelingen ingestelde godsdienstgesprek te Poissy en daarom als een gevaarlijk persoon uit de Nederlanden verbannen was maar thans weer werd toegelaten. In de zomer van 1564 had Baudouin door bemiddeling van graaf Ludwig, die hem in zijn studietijd te Straatsburg en Heidelberg als professor gehoord had, met Oranje een samenkomst in het Soniënbos bij Brussel. Het gevolg daarvan was zijn benoeming tot hoogleraar aan

* Rachfahl, II, 1, S. 404 ff.; Kervyn, Huguenots et Gueux, I, p. 202.

** Papiers d'Etat, VIII, passim.

*** Fruin, Verspr. Geschr. II, blz. 345 vlg., vooral naar Van der Haer, De initiis tum. Belg., p. 257 sq., De la Pise, p. 319; Le Petit, p. 75 suiv.

de nieuwe Nederlandse universiteit te Douai, ja de belofte om hem in de Geheime Raad op te nemen, waar hij dan de Groten van voorlichting kon dienen omtrent de gewenste veranderingen in kerkelijke en bestuurszaken. Maar zijn heftige twist met Calvijn en Beza en aan de andere kant het wantrouwen der Katholieken jegens de aanhanger van Cassander heeft hem naar beide zijden te zeer gecompromitteerd om van zijn diensten op het gebied van de godsdienstkwestie veel te doen verwachten. De Groten hebben hem toen losgelaten en zich voortaan bij deze plannen tot anderen gewend, namelijk tot de Brabantse raadsheer Maes en de Leuvense professor Molinaeus (Van der Meulen), die van gelijke gezindheid herhaaldelijk blijk hadden gegeven; zij werden nu de raadgevers der Groten in deze dingen.

Het feit van deze betrekkingen bewijst dat Oranje in het genoemde jaar een enigszins andere houding ten opzichte van godsdienstige vraagstukken was gaan aannemen, zij het dan waarschijnlijk meer ten gevolge van staatkundige overwegingen dan van een ommekeer in zijn zieleleven zelf, waarvan wij voor het ogenblik nog weinig bemerken. Intussen blijkt uit een en ander, dat de richting van zijn geest overeenkwam met wat velen verwachtten van een samensmelten der katholieke en protestantse meningen. De gematigden van beide kanten, die daartoe overhielden, hadden reden hem voortaan niet meer eenvoudig als een onverschillig naam-katholiek doch als een man van hun verwante gezindheid te beschouwen. Binnenkort zou dit nog sterker blijken bij de bepaling van zijn houding tegenover de kerkelijke dingen. Voor het ogenblik bleven deze nog op de achtergrond bij de bemoeiingen der Groten, die veeleer van staatkundig-administratieve aard waren.

Aanvankelijk was Margaretha het geheel met de heren eens; zij vond zelfs geen woorden genoeg om de kardinaal, haar voormalige raadsman, te smaden en bezwoer de Koning herhaaldelijk hem toch niet terug te laten komen. Ook Viglius ondervond in hoge mate haar ongenade en dacht er ernstig over om zich terug te trekken; zij beschuldigde hem, de humanist, bij de Koning niet alleen van tegenwerking in de financiële plannen maar ook van schraapzucht en oneerlijkheid, zelfs van zekere ketterse neigingen. Deze laatste trokken weldra ook de aandacht van Philips' geheime ketterjagers en kerkelijk-

politieke agenten in de Nederlanden: fray Lorenzo de Villavicencio en Alonzo del Canto, de eerste Augustijner monnik, de andere militair betaalmeester te Brugge, die de zeer gematigde Viglius wegens zijn slapheid tegenover de plakaten in hun geheime brieven weldra betichtten van bescherming der kettters in zijn functie van president van de Geheime Raad. Ook zijn bloedverwant, vriend en helper, Joachim Hopper, die de gunst der heren ijverig zocht, bleef van deze kant niet ongemoeid, zodat de Koning de beide hoge beambten ernstig begon te wantrouwen. De „verrader” Berlaymont werd door de Groten geheel ter zijde geschoven en met minachting behandeld.

Natuurlijk wilde de Koning niets weten van de staatkundige hervormingsplannen der heren, die zijn landsheerlijk gezag ernstig zouden hebben bedreigd. Zo moesten zij in het landsbestuur voortwerken met de regeringsmachine van de kardinaal, welke werking zij niet voldoende in de hand hadden. En één zaak bleek daarbij duidelijk: de karakterzwakte der landvoogdes. Zij beheersten haar thans geheel, ook door middel van haar secretaris Armenteros*. Deze baatzuchtige intrigant, neef van 's Konings machtige Madrileense secretaris Gonzalo Perez, werd thans steeds invloedrijker en schraapte heel wat geld bijeen, hetgeen de landvoogdes voor zichzelf ook niet naliet. Hij stond voortdurend in nauwe betrekking tot de Groten en genoot het volle vertrouwen van zijn meesteres. Deze deed thans niets meer buiten de Groten om, vroeg in alles hun raad, met name die van Oranje en Egmond, en nodigde hen telkens bij zich aan tafel**. Zij toonde zich zelfs geneigd om in godsdienstzaken hun zin te doen, ijverde tegen de bedorven Nederlandse geestelijkheid en sprak toegankelijk over de hervormingsbegrippen; ja, zij schijnt in deze tijd zelfs geen bezwaar gehad te hebben tegen de invoering van de kelk voor de leken en de afschaffing van het celibaat, waarvan in de kringen der Groten werd gesproken in verband met hun verzoeningsplannen***: gruwelijke dingen in de ogen van rechtgeaarde Katholieken, afschuwelijk in die van de Koning en inderdaad niet minder dan belangrijke stappen in de richting van het Protestantisme.

Ook Renard, nog steeds raadsman der Groten, thans meer dan ooit, stond bij haar nu natuurlijk in een beter licht, maar zij vermeed toch hem tot zich te roepen, toen de Koning, door Granvelle en Viglius voor zijn invloed gewaarschuwd, hem naar Spanje ontbood. De slimme

* Groen, I, p. 230, 259, 317 suiv.; Kervyn, I, p. 199.

** Rachfahl, II, I, S. 420 ff.

*** Zie tekst blz. 68.

diplomaat trachtte wederom aan de reis te ontkomen maar ging ten slotte in het najaar van 1564 met een aanbeveling van de landvoogdes op weg, vergezeld door de zegenwensen der Groten, die hem plechtig uitgeleide deden. Hij is negen jaar lang in halve gevangenschap in Spanje opgehouden en er in 1573 gestorven.

Onder de zaken, die thans in de Nederlanden vielen te regelen, behoorde ook de voorgenomen „incorporatie” van drie rijke Brabantse abdijen: Afflighem, St. Bernard en Tongerlo, in de drie nieuwe Brabantse bisdommen, waartegen de Groten, de Staten van Brabant en vooral de abten van de grote abdijen zelf zich krachtig hadden verzet. De Koning en Granvelle hadden deze incorporatie nodig geacht tot verzorging der inkomsten van de bisschoppen, maar Oranje leidde thans de oplossing dezer kwestie in tegenovergestelde zin en de Koning was in Juli 1564 genoodzaakt het plan op te geven tegen de betrekkelijk geringe rente van 8000 gulden, door de drie abdijen jaarlijks te betalen, terwijl de abtskeuze er op de oude wijze zou geregeld worden. Maar daarbij bleef het niet. De Staten van Brabant, die, uit vrees voor inquisitoriale maatregelen*, de nieuwe bisdommen niet begeerden, deden onder leiding der eveneens gezinde Groten hun best om de feitelijke invoering daarvan voorgoed te stuiten en slaagden er aanvankelijk in deze te beletten, zodat nog in 1565 in Brabant niets daarvan was gekomen. En ook in andere streken, met name in het Friese gouvernement en te Roermond, kwam van de invoering voorlopig weinig, terwijl de reeds aangestelde bisschoppen van Yperen, St. Omer, Namen, Atrecht, Brugge, Middelburg en Haarlem, zelfs de door Oranje sterk aanbevolen aartsbisschop van Utrecht, vrij algemeen als voor hun ambt weinig geschikt werden beschouwd.

Philips zag dit alles met verbeten ergernis aan maar in ieder geval verlangde hij de afkondiging in de Nederlanden van de op het concilie van Trente genomen besluiten. Doch ook in dat opzicht vond hij bij Margaretha en haar nieuwe regering weinig medewerking, al beval hij in de zomer van 1564 de afkondiging uitdrukkelijk.

In de Raad van State zowel als in de Geheime Raad had dat bevel heftige discussies ten gevolge: Oranje en Egmond waarschuwden voor de gevolgen en wezen met nadruk op het verschil van Spaanse en Nederlandse toestanden. Men besloot eindelijk de mening van

* Rachfahl, II, I, S. 439 ff.

de hoge centrale en gewestelijke overheid, van de bisschoppen en van de beide universiteiten, die te Leuven en de nieuwe te Douai, in te winnen en deze adviezen de Koning toe te zenden, alvorens zijn bevel op te volgen. Eerst in het najaar kwamen de onderhandelingen met de Koning, die de afkondiging met sterke aandrang bleef eisen, wat sneller vooruit. Eerst in Juli 1565 heeft de landvoogdes de Trentse besluiten laten afkondigen doch ook toen nog slechts met de beperkende bijvoeging, dat zij zouden gelden voorzover zij niet streden met de rechten en de jurisdictie van de Koning en die van zijn vazallen en onderdanen.

Toonden deze dingen voldoende, dat Oranje en de zijnen geenszins de inzichten van de Koning deelden en zijn kerkelijke politiek niet in de Nederlanden wensten toe te passen, vooral wilden zij hem niet volgen in zijn wens naar onverbiddelijke naleving der bloedplakaten. Volk en overheden in de Nederlanden, van nature afkerig van uiterste strengheid, begeerden integendeel matiging van die plakaten en de Groten steunden deze begeerte thans met alle kracht. Overal wemelde het van ketters, vooral in Holland, Zeeland, Vlaanderen, Henegouwen en Antwerpen; oproeren kwamen dikwijls voor bij de gevangenneming van verdachten of de executie van veroordeelden; in Vlaanderen trokken troepen beeldstormers door het platteland en plunderden en vernielden er kerken en kloosters; te Doornik en Valenciennes moesten tijdelijk garnizoenen worden gevestigd om er de lagere stadsbevolking in toom te houden; te Antwerpen kwam men achter de namen van tal van daar wonende Calvinisten, zowel onder de vreemde kooplieden als onder de burgerij; de Rederijkers speelden uit kerkelijk oogpunt bedenkelijke stukken. De Koning drong aan op scherp onderzoek omtrent deze dingen en de inquisiteur Titelman verscheen op aandrang der beide bovengenoemde geheime koninklijke agenten in Augustus 1564 te Brugge, waar hij zijn bloedig werk aanving. Maar de Staten van Vlaanderen en de overheid van Brugge protesteerden heftig en Margaretha zelf waarschuwde de Koning voor „nieuwigheden, excessen en ongeoorloofde inquisitie”, tot ergernis der agenten, die voortgingen de Koning te waarschuwen en aan te zetten.

Dat Oranje in deze tijd het eigenlijke hoofd der Brusselse regering was, valt niet te betwijfelen*; met Egmond, Bergen, Hoorne, Montigny

* Groen, I, p. 279; Kervyn, I, p. 197 suiv.

en andere "Mittbrüder" uit de oude Liga tegen Granvelle staat hij voortdurend in nauwe betrekking. Hij onderhoudt een drukke correspondentie met de landgraaf van Hessen, de keurvorst van Saksen en andere Duitse vorsten en heren, o. a. Lazarus von Schwendi, en let nauwkeurig op de gang van de zaken in Frankrijk, Engeland en Italië, waaromtrent vertrouwde personen aldaar hem geregeld inlichten*. Hij verlaat Brussel niet dan tijdelijk en laat de landvoogdes geen ogenblik aan zichzelf over. Hij toont zich zelfs niet ongeneigd om, zeker van zijn zaak, zich met Granvelle te verzoenen en laat zich gunstig uit over diens bekwaamheden. Nog in de zomer van 1565 schijnt Oranje aan de mogelijkheid van een verzoening met Granvelle gedacht te hebben: de wijze, waarop zijn zwager, graaf Günther van Schwarzburg, toen te Wenen met Granvelle's broer Chantonay heeft gesproken, kan zeer wel met een dergelijk denkbeeld in verband hebben gestaan. Maar er is in ieder geval niets van gekomen**.

Dat de zaken in de Nederlanden naar wens gingen, kon niemand echter beweren; de verwarring nam er toe en de toestand werd vergeleken met die onder de hertog van Savoye, toen de Groten ook veel hadden in te brengen. Met name gingen de financiële zaken des lands slechts weinig vooruit en moest de toeneming der ketterij erkend worden; slechts zeer langzaam bewilligde de ene Statenvergadering na de andere in de door de regering gewenste bedragen en dan nog onder voortdurende chicanes, terwijl de garnizoenen in de grenssteden, die op het eind van 1564 tien maanden ten achter waren met hun soldij, steeds ontevredener en oproeriger werden.

Inderdaad, over de resultaten van de nieuwe koers viel aanvankelijk niet bijzonder te roemen en de kardinaal, door Morillon en Viglius geheel op de hoogte, wreef zich op zijn wijkplaats in Franche Comté in de handen. Oranje verzuimde bij dat alles niet zijn betrekkingen zowel met de Duitse Protestanten als met de Franse Hugenoten aan te houden. Vooral de laatsten hadden hun hoop op een beweging in de Nederlanden niet opgegeven en de Spaanse gezant te Parijs, Francisco d'Alava, waarschuwde de Koning en de landvoogdes herhaaldelijk voor deze betrekkingen, die evenwel voorlopig op niets werkelijks uitliepen. De Hugenoten hoopten zelfs op samenwerking met Philips II, tegen hun eigen regering!

De Koning was allesbehalve gesticht over de loop der dingen en

* Groen, I, p. 281; Kervyn, I, p. 214 suiv.

** Groen, I, p. 327; Rachfahl, II, I, S. 508 ff.

wisselde met de Groten maanden achtereen geen enkele brief, al drong de landvoogdes erop aan, dat hij dit toch doen zou, zoals zij hem thans zelfs aanried de begeerde bijeenroeping der Staten-Generaal toe te staan. Hij antwoordde ontwijkend maar zij, door Oranje en zijn vrienden aangespoord, bleef aandringen. Vooral Egmond liet zich thans krachtig horen en kwam in December 1564 terug op het plan om iemand van hoge positie naar Spanje te zenden ten einde de Koning beter te stemmen*. Het was blijkbaar, dat hijzelf wilde gaan. Maar wat zou hij de Koning zeggen? Oranje, hier weer duidelijk tonend, dat hij gaarne toenadering tussen Katholieken en Lutherse zou willen bevorderen of anders een godsdienstvrede als die in Duitsland sedert 1555 bestond, raadpleegde met hem, met Molinaeus** en Maes over de mogelijkheid om de Koning ronduit voor te stellen alle inquisitie af te schaffen, het priesterhuwelijk en het gebruik van de miskelk door leken toe te staan, ja volledige gewetensvrijheid te verlenen. Opmerkenswaardige plannen, geheel in overeenstemming met die ten opzichte van Baudouin en thans onmiskenbaar aansturend op een compromis tussen katholiek en protestant, zij het dan weer bij de Prins uit staatkundige overwegingen geboren, zonder dat men ook nu nog bij hem iets bemerkt van meer dan zijn bekende gematigdheid, van meer dan medelijden met de arme slachtoffers der inquisitie, van meer dan staatkundige verwachtingen in verband met mogelijke volksbewegingen van kerkelijke aard of staatkundig-kerkelijke verbinding tussen Frankrijk en Spanje ten nadele van de vrijheden der beide volken. Oranje moest zich toen juist wegens de aanstaande bevalling der Prinses naar Breda begeven, waarvan Viglius gebruik maakte om de hele zending van Egmond krachtig af te raden en te wijzen op de onmogelijkheid om zulke dingen van de Koning te verkrijgen; hij achtte het beter de Koning te verzoeken om gevolg te geven aan zijn meermalen aangekondigd plan op een reis naar de Nederlanden. Maar de meerderheid in de Raad van State besloot toch tot de zending en droeg Viglius zelf op de instructie voor de gezant op te stellen.

Op de 31ste December 1564, toen Oranje weer terug was, had de definitieve beraadslaging over die instructie plaats. Het was de dag, waarop Oranje de beroemde urenlange rede hield, die ons, helaas, slechts in uittreksel en literaire vorm bekend is geworden*.

* Rachfahl, II, I. S. 470 ff.

** Gachard, II, p. IV.

*** Van der Haer, 1.1. p. 185. Daaruit Hopper, in Hoyne v. Papendrecht's *Analecta*, I, p. 41 sq. Vgl. *Papiers d'Etat*, VIII, p. 646.

Het was nu tijd, zei hij ongeveer, om op te houden met schijnbare volgzzaamheid ter bestrijding van een ernstige kwaal; men moest ronduit zeggen waar het op aankwam. De godsdienst was in de naburige landen in beroering en ook hier te lande hadden de bloedplakkaten, de nieuwe bisdommen en de losbandige levenswijze der geestelijkheid het hunne gedaan om de bevolking onrustig te maken. Dit moest men de Koning zonder omwegen mededelen. Het gezag der rechtbanken was door allerlei onenigheid over machtsbevoegdheid geschokt en het was niet mogelijk langer de lagere beambten in toom te houden, nu zelfs hoge ambtenaren, de kanselier van Brabant en raadsheer Maes en de drie grote Raden, met elkander twistten. De gewestelijke hoven trokken alle zaken meer en meer aan zich. Er moest één Raad zijn, die de landszaken leidde, samengesteld uit ervaren heren van hoge rang en met autoriteit. De Koning moest verder inzien, dat de Trentse besluiten hier niet konden worden ingevoerd; noch de protestantse noch de katholieke vorsten in Duitsland deden dit; hij moest ook hier de landvoogdes toestaan ervan af te wijken, als zij het nodig achtte, en hij moest de plakkaten matigen. Hij, Oranje, was katholiek en wilde, zei hij nogmaals, volstrekt niet van die godsdienst afwijken maar hij kon onmogelijk de gewoonte der koningen goedkeuren om naar eigen, toch ook slechts menselijk inzicht de godsdienst binnen bepaalde willekeurige grenzen te beperken. Hij eindigde met de verklaring, dat men nu eindelijk en voorgoed moest weten, wat de Koning van dat alles dacht.

Het was voor het eerst, dat dergelijke taal in 's lands raadzaal gehoord werd, en het was de jonge Oranje, die ze liet horen, de taal der gewetensvrijheid. Nog noemde hij zich katholiek, nog bleef hij erbij in dat geloof te willen leven en sterven, maar voor het eerst vernemen wij uit zijn mond iets van inzicht niet slechts in de verhouding tussen godsdienst en politiek maar in de behoeften van het vroom gemoed. Het mag worden verondersteld, dat de 31-jarige te midden van de groeiende beweging van het volk tegen de bloedplakkaten dit inzicht was geopenbaard, nu hij met mannen als Cassander, Baudouin, Molinaeus en Maes in nauwe aanraking was gekomen en hun denkbeelden had leren waarderen. Ook zijn broer Ludwig, toen reeds zijn rechterhand in alles, die reeds lang dezelfde verzoenende denkbeelden koesterde, kan op zijn denkwijze invloed hebben gehad. Nog

wilde Oranje niet weten van het militante Calvinisme, al was hij van mening, dat Lutheranen en Calvinisten ten slotte ook wel te verzoenen waren; nog stond hij scherp tegenover het toch rustiger geworden geloof der Doopsgezinden, beschouwd als verwant aan de opstandige Wederdopers; nog bleef hij, in zijn katholieke omgeving, buiten openlijke aansluiting bij de Augsburgse Confessie. Maar wij zien hem thans het onverschillige, lichtvaardige standpunt verlaten, dat hij twee of drie jaren te voren nog had ingenomen; wij horen hem in treffende woorden opkomen voor het goed recht van een vrome geloofsovertuiging, voor het beginsel der vrijheid van geweten. Hier is een ommekeer van betekenis te constateren in de denkwijze, neen in het gemoed van de man, die deze indrukwekkende woorden sprak: woorden, die van wereldbetekenis geacht mogen worden, het onmiskenbare geluid van een nieuwe periode in de wereldgeschiedenis zowel als in het leven van degene, die het deed horen.

De rede trof de landvoogdes, die de Raad beval over deze punten verder te beraadslagen; zij trof Viglius zó, dat hij, naar huis terugkeerd, op de Nieuwjaarsmorgen door een beroerte werd overvallen en, in zijn spraak belemmerd, voorlopig niet meer in de Raad kon verschijnen. Bergen ontwierp toen een nieuwe instructie, die door Hopper werd geredigeerd en geheel in de richting van Oranje's rede liep. Zij werd de 23ste Januari vastgesteld en door de landvoogdes getekend; Egmond werd definitief als afgezant naar Spanje aangewezen.

De instructie* wees op de insluiting van de Nederlanden door ketterse of half-ketterse landen, welker invloed men niet kon tegenhouden; duizenden inwoners waren reeds naar Engeland gevlucht en dreigden met een inval van daar uit; de hier gebleven kettters sloegen een hoge toon aan tegen de justitie, die zwak en weinig eensgezind bleek; de hogere en de lagere adel waren nog wel te vertrouwen maar ook al ontevreden over de plakkaten, over geringe beloning van hun ijverig dienstbetoon, over verkeerde verdeling der lasten, over de langzaamheid der rechtsbedeling; de financiën waren geheel in de war en geldnood was aan de orde van de dag. Het enige redmiddel scheen — zo luidde het overeenkomstig Viglius' advies — dat de Koning zelf, volgens zijn telkens herhaalde beloften, zou overkomen om alles opnieuw te regelen en dat hij intussen voldoende geldsommen uit Spanje overzond; of, als hij niet kwam, dat hij de land-

* Theissen, in Verslag Alg. Verg. Hist. Gen. 1917, blz. 59 vlg.

voogdes tot bepaalde hervormingen machtigde op het gebied van religie, rechtspraak en bestuur. Egmond moest mondeling nog meer zeggen en raden, ter versterking van het geschrevene.

Het viel geen ogenblik te verwachten — daarin had Viglius volkomen gelijk — dat de streng katholieke Koning aan deze eisen zou willen toegeven. Het was de handschoen, hem toegeworpen.

De Koning had nog in het late najaar de vroeger zo begeerde overkomst van Egmond trachten te beletten, doch zijn wenk aan de landvoogdes om die alsnog te verhinderen kwam te laat. Half Januari 1565 nam Egmond afscheid van zijn medestanders en de 18de verliet hij Brussel, onderweg door Aerschot en Hoogstraten begroet, welke laatste hem vergezelde tot Kamerijk, waar hij wachten moest op toestemming om door Frankrijk te reizen*. Daar kwamen vrienden der Groten: Mansfeld, Culemborg, Brederode, ook de door allen slechts half vertrouwde Noircarmes en anderen hem bezoeken; zij beloofden plechtig hem te zullen wreken, als Granvelle en de zijnen hem soms kwaad berokkenden, en gaven daarvan een schriftelijke verklaring, met hun bloed getekend, aan zijn gemalin. Eindelijk kwam de vereiste toestemming. Warluzel, luitenant van Bergen in de citadel van Kamerijk, vergezelde hem tot Orleans, de heer van Rasseghem en een zestal edellieden van zijn gevolg gingen mee naar Spanje, waar de beroemde veldheer, na op zijn doorreis grote eerbewijzen in Frankrijk ontvangen te hebben, begin Maart aankwam.

In de aanvang maakte Philips geen haast met de zaken. Egmond kreeg enige gelegenheid om te spreken over de matiging der plakكاتen, zelfs over een nationaal concilie, maar de Koning toonde zich daartoe volstrekt niet bereid en zei betreffende zijn telkens aangekondigde reis naar de Nederlanden, dat daarvan ook in het eerstvolgende jaar niets kon komen. Eind Maart drong Egmond, overeenkomstig zijn instructie, aan op de versterking der macht van de Raad van State en op zijn vergroting met vier leden, die hij aanwees: Bergen, Montigny, Megen en Noircarmes, daarnaast op benoeming van Megen, Brederode of Roelux tot bevelhebber der artillerie in plaats van Glajon, terwijl Hoorne dan in plaats van Megen weer stadhouder van Gelderland zou kunnen worden; in plaats van Viglius zou in de Raad van State de gematigde Beaufort, in de Geheime Raad Rasseghem president worden; voor zichzelf vroeg Egmond

* Groen, I, p. 345; Rachfahl, II, I, S. 480 ff.; Theissen, 1.1. blz. 48 vlg.

het kommando over het leger, als dit moest gevormd worden in geval van oorlog, verder ruiling van zijn pandgebied Ninove in Brabant met het volle bezit van de aanzienlijke Henegouwse heerlijkheid Enghien en ook de toestemming van de Koning in een hem door de Staten van Vlaanderen toegezegde gratificatie.

Van matiging der plakكاتen wilde Philips, juist toen bezig om een krachtige beweging in geheel Europa voor te bereiden en gereed voor een streng-katholieke actie, natuurlijk in het geheel niet weten, evenmin van een nationaal concilie of van de gewenste hervormingen op administratief gebied. Maar hij wachtte zich, als gewoonlijk, om dit duidelijk te zeggen. De door zijn secretaris Perez uitgewerkte instructie voor Egmond, het antwoord op die der Groten, stond alleen de bijeenroeping toe van een zeer geheime vergadering, waaraan de landvoogdes, de Raad van State, een paar bisschoppen en enige vertrouwde raden zouden deelnemen; zij moesten zien, wat er te doen zou zijn om het volk, in het bijzonder de jeugd, vast aan het oude katholieke geloof te binden. Wel wijziging maar geenszins verzachting der plakكاتen had deze vergadering te overwegen, veeleer verscherping. Wat de administratieve voorstellen betreft, Philips gaf de landvoogdes bevel in diep geheim over de twisten der rechters en andere ambte-

naren een onderzoek te beginnen en hem dienaangaande nader te berichten alsook over de denkbeelden ter versterking van de Raad van State. Financiële hulp uit Spanje verklaarde hij niet te kunnen zenden behalve wat hij beloofde te geven tot betaling der garnizoenen, ten behoeve der loterij en der lopende bestuurskosten. Egmond's eigen belangen werden op bevredigende wijze verzorgd. In het definitief vastgestelde stuk verzekerde Philips nog liever honderdduizend levens te willen verliezen, aler hij verandering van religie zou toestaan, en drukte op zijn weigering om verzachting der plakkaten te vergunnen.

Maar dit voor de landvoogdes bestemde stuk mocht Egmond niet zien; Perez mocht hem slechts mondeling daarover inlichten en wijzen op Philips' verplichting om met de landvoogdes te raadplegen. De Koning zou hem hoe eerder hoe liever zien vertrekken. In een laatste gesprek (begin April) in een rijtuig op weg naar Aranjuez vond Egmond nog gelegenheid om de houding der Groten tegenover Granvelle nader te verklaren en zijn trouw te betuigen aan de Koning. Toen hij op 6 April vertrok met den 20-jarige prins Alexander van Parma, zoon der landvoogdes, die naar de Nederlanden ging om aan het hof van zijn moeder met een Portugese prinses te huwen, was hij, in staatkundige zaken weinig ervaren, volkomen tevreden met het door hem verkregen resultaat en meldde dit in een laatste brief aan de Koning als de "tevredeste mens in de wereld", gelukkig in het vertrouwen van zijn edelen vorst!

Hij kwam 30 April 1565 te Brussel aan en 5 Mei reeds gaf hij in de Raad van State verslag van zijn reis met voorlezing der hem gegeven instructie aan de landvoogdes*. Gediscussieerd werd er toen weinig, want Oranje was nog in Holland, waar hij belangrijke zaken had te regelen; hij werd haastig ontboden maar kon eerst den 26ste komen, op dringend bevel van de landvoogdes en wegens het gewicht van de door Egmond meegenomen instructie. Intussen had Margaretha de door de Koning toegestane vergadering over de plakkaten reeds samengesteld en bijeengeroepen.

Egmond was in Mei 1565 de grote man te Brussel en Margaretha toonde zich niet minder tevreden dan hij. Door de onbescheidenheid van Armenteros lekte reeds een en ander uit over de grote bestuurshervorming, die, naar men meende, zou plaats hebben, zowel als over een nieuwe koers in godsdienstzaken, waaromtrent men de hoopvolste

* Theissen, blz. 73 vlg.; Blok, Corresp. van Lod. v. Nassau, blz. 31.

berichten rondstrooide. Maar spoedig na de terugkomst van Oranje begon in de grote vergadering over de plakaten reeds de ontgoocheling en het bleek thans duidelijk, wat 's Konings werkelijke bedoelingen waren*; Oranje's waarschuwende stem tegen het handhaven der doodstraf voor ketters vond bij de vergaderde theologen en juristen, die overigens door de hoogadellijke Groten met zekere minachting behandeld werden, even weinig gehoor als zijn aandrang op verzachting der plakaten in het algemeen. Het resultaat der beraadslagingen in die vergadering, door Hopper samengevat, was wel enige wens naar „moderatie” maar lang niet die, welke door de Groten in December 1564 gewenst was. Egmond liet zich door Oranje en de anderen overtuigen, dat de voorgestelde matiging te gering was, al had hij eerst betuigd, dat hij geen matiging der kettervervolgung aan de Koning had aanbevolen; Bergen protesteerde in het bijzonder tegen de doodstraf voor ketters als onverenigbaar met de Schrift, ten minste niet daarin te lezen. In de Raad van State heeft men dan ook ernstig gedacht aan het toevoegen aan de "moderatie" van een nadere verklaring, die echter achterwege bleef.

En spoedig bleek de Groten bij nadere overweging, onder Oranje's verstandige toelichting, van de door Philips gezonden instructie, dat deze ook geenszins 's Konings toestemming in de door de Groten gewenste hervormingen bevatte. Die indruk werd ondubbelzinnig bevestigd door nieuwe, in het begin van Juni ontvangen koninklijke brieven, waarin op onverbidelijke strengheid tegen de ketters werd aangedrongen. Egmond kreeg reeds van Oranje het verwijt te horen, dat hij beter voor zichzelf dan voor de algemene zaak had gezorgd, wat misschien ook sloeg op het feit, dat Oranje zelf voor zich het volle bezit van zijn pandgoed Grave en Kuik had gewenst, hetgeen de Koning juist in deze dagen weigerde, maar ongetwijfeld ook op wat "les seigneurs" hadden voorgesteld op andere punten.

Egmond, thans beter over de werkelijke zin van de mededelingen en brieven van de Koning ingelicht, sloeg dan ook weldra in een andere stemming over, achtte zich door de Koning schandelijk bij de neus genomen en dreigde thans de landvoogdes zich uit alle zaken terug te trekken. Zij zelf verkeerde na diezelfde koninklijke brieven in grote verlegenheid tegenover haar nieuwe vrienden. Zij drong bij de Koning alsnog aan op genade voor berouwhebbende ketters, op vasthouden

* Hopper, Recueil, p. 48 suiv.; Theissen, blz. 85; Groen, I. p. 438.

aan de oude privileges ook tegenover ketterij, op matiging der plakaten, aangezien de volksstemming tegenover de uitgelekte „moderatie” zeer slecht was. Inderdaad sprak men al spoedig daarvan als de „moorderatie”, sterker nog dan de Spaanse inquisitie zelf; zij bood aan haar vertrouwde Armenteros weer naar Spanje te zenden maar Philips weigerde dit en liet haar door Perez verzekeren, dat de schijnbare afwijking tussen Egmond's instructie en de later gezonden brieven alleen maar aan verschil van secretaris te wijten was. Ook Egmond schreef teleurgesteld aan de Koning. Maar de Koning antwoordde nu geen van beiden meer; hij liet de landvoogdes maanden lang zonder enig bericht zoals hij ook Granvelle een jaar lang niet schreef.

Hij dacht er echter niet aan om de plakaten enigszins te matigen; integendeel, hij wenste strenge uitvoering daarvan. En hij leende gaarne het oor aan de raadgevingen van Villavicencio en Del Canto, van wie de eerste in de zomer van 1565 naar Spanje kwam om persoonlijk de Koning voor de zwakke Margaretha en haar intrigerende Armenteros te waarschuwen, de terugkeer van Granvelle en de overkomst van de Koning te bepleiten, op strengheid en nog eens strengheid aan te dringen. Ook luisterde Philips met instemming naar Granvelle's aanhoudende waarschuwingen tegen de door de Groten gewenste bestuurshervormingen. Daarentegen bleven die Groten, met name Egmond, op hun standpunt staan, gesteund door de stemming bij volk en adel der Nederlanden, die zij steeds beter kenden.

De Koning, altijd langzaam in het besluiten, kwam er ten slotte toe eerst Villavicencio terug te zenden (begin Oct.) met krachtige aansporing aan de inquisiteurs en de orthodoxe Leuvense theologen om te volharden bij strengheid tegenover de ketterij. Daarop volgden 20 Oct. de noodlottige brieven* uit het park te Segovia, waarin hij na lange aarzeling eindelijk voor zijn eigenlijke mening uitkwam.

Deze brieven, die begin Nov. 1565 te Brussel aankwamen, waren voor het eerst duidelijk genoeg. Zij bevatten uitdrukkelijke verwerping van alle matiging, integendeel scherper optreden der inquisitie aanbevelend; zij hielden Titelman en zijn mede-inquisiteurs de hand boven het hoofd en eisten van de overheden hen te steunen en te eren, hun arbeid krachtig te beschermen. Omtrent de bestuursverandering verklaarde hij nog niet besloten te zijn. Egmond moest wederom

* Corresp. de Phil. II, I, p. 370 suiv.

verzekering aannemen, dat er werkelijk geen verschil was tussen 's Konings woorden tot hem en 's Konings brieven en instructies. Viglius kreeg zijn ontslag als voorzitter der beide raden; zijn vriend Hopper werd naar Spanje geroepen; zijn opvolger werd de getrouwe Tisnacq, totnogtoe zegelbewaarder. Geen der aanbevolen edelen maar alleen Aerschot, de vriend van Granvelle, kwam in de Raad van State. De landvoogdes ontving het bevel in de bestuursorganisatie niet het geringste te veranderen; de Koning weigerde de bijeenroeping der Staten-Generaal; zijn overkomst bleef nog altijd in zijn plan, als zij meende, dat die nuttig kon zijn, schreef hij weinig bemoedigend. Als hoofddoel van zijn leven bleef hij de bevordering van de godsdienst aanmerken, waarvoor hij alle gevaren wilde lopen en die hij haar nog eens uitdrukkelijk aanbeval.

De vraag was nu, hoe Oranje en de zijnen tegenover deze eindelijk duidelijk sprekende brieven zouden staan.

Te midden van de aanvankelijke onzekerheid omtrent Granvelle's terugkeer*, die door deze en de kardinalisten steeds als aanstaande werd aangekondigd, terwijl de Koning zich niet had uitgelaten, was de Liga der Groten ook na Granvelle's vertrek blijven bestaan. Het voortdurend uitstel van de verklaring omtrent de eigenlijke bedoelingen van de Koning had dit bestaan doen voortduren, ook nadat de overtuiging gevestigd was, dat Granvelle nooit meer terug zou komen. Oranje nam in de Liga meer en meer de leiding in handen. Hij was het middelpunt der ganse staatkundige actie. Hij bleef door zijn broer Lodewijk, die met de landgraaf van Hessen steeds in betrekking stond en geregelde correspondentie met hem hield, steeds op de hoogte van de toestand in Duitsland. Graaf Ludwig — Louis, Ludovick of Lodewijk zoals hij te Brussel genoemd werd — bleef zijn bemiddelaar in Noordduitsland**, nog meer dan graaf Johan; diens brieven deden de ronde langs de Duitse vorstenhoven, maar zij bleven bij de omkoopbaarheid der secretarissen geenszins geheim, zodat Oranje zijn broer ernstig waarschuwde zijn correspondentie niet al te onvoorzichtig te laten rondgaan. Oranje hield zich ook op de hoogte van de toestanden elders in Europa tot in Turkije toe, maar vooral in Frankrijk, waar de Hugenoten afwisselend in het voor- en nadeel waren en tussen Spanje en de Franse regering onderhandelingen werden gevoerd over samenwerking tegen hen en tegen de ketterij

* Groen, I, p. 372, 376.

** Groen, I, p. 397, 415, 445.

in het algemeen. Zijn secretarissen — hij had er verscheidene voor de verschillende talen hadden druk werk met deze correspondentie naar alle zijden. Hij had telkens samenkomsten met zijn vrienden, o.a. op 1 Mei 1565 te Vianen, bezitting van Hendrik van Brederode, Lodewijk's vriend, waar leden van de Liga en van de lagere adel toen meer dan een belangrijke bijeenkomst hielden.

Ook deze laatsten werden thans namelijk in de plannen der Groten ingewijd; Brederode en Lodewijk van Nassau waren daarbij de tussenpersonen. De eerste begon zijn kasteel te Vianen* te versterken, wat bij de tegenpartij wantrouwen verwekte, ook tegenover Oranje, die in deze tijd Brederode zo ongeveer als zijn vertegenwoordiger in zijn stadhouderschap Holland beschouwde en mét hem trachtte het wegens financiële zaken onwillige Amsterdam tot rede te brengen, wat hun beider namen in een daar gezongen "joly chanson", schrijft Brederode hem, bijeen deed voegen. In September 1565 kwam ook de hertog van Kleef, wiens gezindheid in godsdienstzaken bij de Katholieken vanouds niet in goede reuk stond, met de graaf van Nieuwenaar naar Vianen en ontmoette er den 8ste Oranje, Egmond, Hoorne, Hoogstraten, Culemborg en andere hoge edelen, wat natuurlijk ernstige

* Groen, I, p. 385 suiv.

verdenking wekte bij Alonzo del Canto, die er Granvelle over schreef. Maar aan de andere kant wekte een conferentie te Bayonne tussen Franse en Spaanse afgezanten de ernstige bekommering van Oranje en de zijnen, die wel iets begrepen van wat daar besproken was en zich op alle gebeurlijkheden wilden voorbereiden.

***

In de zomer verwijlde graaf Lodewijk, zoals hij meer deed, voor zijn gezondheid te Spa, waar Bergen hem kwam ontmoeten. Te Spa is meer gedaan dan het genezende water uit de bronnen aldaar te drinken, waartegen de dikwijls geestige, altijd lustige drinker Brederode zijn vriend schertsend waarschuwde: »de ne boir trop d'eau, car on s'en noye". Graaf Lodewijk ontmoette er in Augustus niet alleen Bergen maar ook enige leiders der door Oranje en de zijnen totnogtoe ter zijde gelaten, ja afgestoten Calvinisten in de Nederlanden*.

De Calvinisten waren bij de Lutheranen nog altijd weinig minder verafschuwd dan bij de Katholieken. Zij, die hier te lande hun aanhang vooral vonden bij het lagere volk in de steden, met name van Vlaanderen en Henegouwen, weldra ook van Holland en Zeeland, werden vrij algemeen beschouwd als verwant met de dweepzieke wederdoperse secten, die staat en maatschappelijke orde wilden omverwerpen en vóór 30 jaren in Munster het "Nieuwe Sion" hadden willen stichten. Wel zag men in Frankrijk een ander soort van Calvinisten, de Hugenoten, die bij adel en burgerij grote aanhang hadden gevonden; wel was de calvinistische republiek Genève onder Calvijn en Beza veeleer een republiek der burger-aristocratie; wel had men in de Paltz paltzgraaf Frederik de Vrome zelf tot het Calvinisme zien overgaan; wel onderhield Oranje met deze reeds in 1563 betrekkingen en dacht er zelfs over hem het pas in zijn eigen archief gevonden origineel** van de Augsburgse Confessie te zenden, maar graaf Lodewijk had toen zijn broer daarvoor nog ernstig gewaarschuwd, want „ces gens qui sont tous Calvins" konden dit hoogst belangrijke stuk wel eens misbruiken "pour l'interpréter á leur próffit". Lodewijk sprak bij die, gelegenheid zelfs van het "grand scandale", dat de paltzgraaf "donne avecques sa faulx opinion à toute la Crestiente" en had weinig op met 's Prinsen betrekkingen tot deze gevaarlijke ketter.

* Fruin, Verspr. Geschr. II, blz. 368.

* Zie tekst, blz. 7.

Maar in 1565 begonnen de zaken anders te staan. Het Calvinisme had in de Nederlanden aanzienlijke vorderingen gemaakt en de wederdoperse neigingen in vele streken overvleugeld. Onder de burgerij had het thans vele aanhangers gevonden en maakte het steeds meer proselieten, terwijl de ook onder de eerste Calvinisten in de Nederlanden wel voorkomende anarchistische en communistische begrippen geheel werden losgelaten.

Ook de lagere adel telde reeds enkele Calvinisten, met name de gebroeders Marnix*: de oudere Jan, heer van Thoulouze, en de jongere, Philips, heer van St. Aldegonde. Zij waren gesproten uit een Savoysch geslacht, waarvan een lid, Jean de Marnix, landvoogdes Margaretha van Savoye naar de Nederlanden gevolgd was. Diens zoon Jacques, bekwaam krijgskundige en inspecteur der benden van ordonnantie onder Karel V, was door zijn huwelijk in het bezit gekomen van aanzienlijke goederen in Henegouwen, waaronder St. Aldegonde. De broers hadden op hun omvangrijke studiereis hetzij in Italië, hetzij te Genève, waar zij in 1559 aan Calvijn's en Beza's universiteit kwamen studeren, het Calvinisme omhelsd en in de laatste stad twee jaren lang verblijf gehouden**. Als vurige Calvinisten kwamen zij, vermoedelijk op het einde van 1561, in de Nederlanden terug. Maar zij waren uitzonderingen evenals de Brusselaars Charles en Louis de Boisot, als de woeste Guillaume de la Marck, graaf van Lumey, die omstreeks deze tijd voor het Calvinisme gewonnen waren. Onder de adel der Nederlanden vond men overigens wel mannen als Brederode, graaf Willem van den Bergh, graaf Floris van Culemborg, die tegen alle priesterheerschappij ijverden maar evenals Nicolaas de Hames, wapenheraut van het Gulden Vlies, toch meer overhielden tot het Lutheranisme of zelfs daartoe reeds waren bekeerd, al zat die bekering bij deze heren niet zeer diep.

De Calvinisten hadden reeds sedert omstreeks 1560 onder leiding van de te Doornik ijverig werkzame predikant Guy de Bray, de samensteller van hun „Confession de Foy”, een geheime organisatie van hun kerken „onder het kruis” tot stand gebracht. In 1563 konden zelfs door afgevaardigden van die kerken reeds „provinciale synoden” gehouden worden, weldra „generale synoden”, waarvan Antwerpen sedert herhaaldelijk de zetel was en die in de Doornikse advocaat Gilles le Clercq een vaste secretaris hadden. Le Clercq werd het eigenlijke hoofd der calvinistische kerken, die in de voornaamste steden van

* Elkan, Joh. und Phil. von Marnix, I (Leipzig, 1910). Zie tekst, blz. 34.

** Elkan, S, 72 ff., 83.

Artois, Henegouwen en Vlaanderen, zelfs in Brabant waren ontstaan en zich uitbreidden tot gemeenten van enkele tientallen of honderden personen, niettegenstaande de scherpe vervolging, waaraan zij herhaaldelijk blootgesteld waren en die menigeen van hen deed sneven.

Le Clercq, Thoulouze en Hames nu, welke laatste natuurlijk graaf Lodewijk uit Brussel goed kenden, zochten hem in Juli of Augustus te Spa op. Wat daar precies verhandeld werd, weten wij niet, maar het is hoogstwaarschijnlijk, dat de zaak zich als volgt heeft toegedragen. Le Clercq zal zich het eerst gewend hebben tot Thoulouze, zijn adellijke geloofsgenoot; deze zal met Hames, die tot de kring van graaf Lodewijk's vrienden behoorde, hebben gesproken en het drietal zich daarop naar deze laatste hebben begeven. De inhoud der zeer geheime overleggingen, waarvan men bij de verhouding tussen de broers van Nassau moeilijk kan aannemen, dat zij door graaf Lodewijk niet spoedig aan zijn broer Oranje zouden zijn meegedeeld, moet volgens de eerste geweest zijn, dat zij gesproken hebben over de calvinistische plannen. Welke waren deze plannen? Graaf Lodewijk zegt, dat zij hierin bestonden: óf het land te verlaten en dan wel zich te begeven hetzij naar de Paltz, hetzij naar Engeland, waar sedert het midden der eeuw tal van calvinistische vluchtelingen uit de Nederlanden te Londen en in verschillende steden aan de zuid-oostkust verblijf hielden en zich in gemeenten hadden bijeengevoegd; òf zich in „frembde büntnis“ te verbinden — d. i. wel met de Hugenoten en de Duitse vorsten; òf anders, als zij tot het uiterste werden gedreven, de „gemene man“ in opstand te brengen tegen de inquisiteurs en de geestelijken in het algemeen, die dan groot levensgevaar zouden lopen. Van dit laatste zou ook voor de grote staatkundige plannen veel te wachten zijn. Inderdaad was graaf Lodewijk de man, die de Calvinisten in de arm moesten nemen, wilden zij met de Groten, wier verzet tegen de plakaten, wier aandrang op matiging hun zo niet ten volle toch enigszins bekend kon zijn, in aanraking komen.

Meer mag men, niet uit de armelijke gegevens opmaken: men behoeft nog volstrekt niet te denken aan een plan, toen reeds, op een verbond onder de adel, dat daar te Spa zou besproken zijn.

Hoe het zij, voorlopig hadden deze besprekingen nog geen dadelijk gevolg*. Graaf Lodewijk ging in September naar Dillenburg, misschien

* Rachfahl, II, I, S. 561 ff.; Blok, Apologie van Lod. v. Nassau (Ber. en Meded. Hist. Gen. 1880), afz. afdr., blz. 199.

slechts om namens Oranje familie zaken te behandelen, ook wel om steun te vragen voor zijn broer, en kwam eerst in November terug om deel te nemen aan de huwelijksfeesten, te Brussel gevierd wegens het huwelijk van Alexander van Parma.

Bij die familie zaken zal zeker ook de voor het eerst thans aan de dag komende minder gunstige verhouding tussen Oranje en zijn gemalin ter sprake gekomen zijn. In Mei 1564 horen wij het eerst van Anna's „vie fort mélancolique”, waarover Oranje, die in deze tijd zijn jonge vrouw wegens de ernstige belangen, die hij voortdurend had te behandelen, wel wat te veel alleen gelaten kan hebben, mededelingen doet aan de landvoogdes; zij eet weinig, wil soms 14 dagen haar kamers niet uit en weigert iemand te zien. In het volgende voorjaar vernemen wij, dat zij dit eenzame leven voortzet, ja de gehele dag met gesloten vensters en bij kaarslicht in haar kamer zit. De Saksische familie gaat er zich mee bemoeien en de keurvorst zendt een van zijn dienaren om de zaak te onderzoeken; ook Hessen doet zijn best en zij belooft ten slotte „gehoorzaam” te zijn, maar de Prins merkt op, dat zij dit al meer heeft gedaan, en ziet weinig kans op verbetering. Het waren blijkbaar sporen van een geestesstoornis, die later de ernstigste gevolgen zou hebben*.

Oranje verloor overigens ook de belangen der zijnen niet uit het oog, in deze tijd met name niet die van zijn jongste broer, Heinrich**. De Prins gaf zich veel moeite om hetzij in het aartsbisdom Utrecht, hetzij in het bisdom Luik iets in die richting voor zijn broer te verkrijgen, wat wegens de dan onafwijsbare verplichting om het Catholicisme, ten minste voor het oog, te omhelzen, bij zijn moeder en verdere familieleden weinig instemming vond. Maar deze persoonlijke aangelegenheden moesten op de achtergrond treden tegenover de ernstige keer, die de zaken der Nederlanden in het najaar van 1565 begonnen te nemen.

Van begin November tot in December werd er te Brussel ogenschijnlijk weinig anders gedaan dan feestvieren: tournooien, bals, maskerades, maaltijden ter ere van het jonge paar volgden elkaar op in onafgebroken reeks; de tentoongestelde pracht was fabelachtig en de overdadige weelde van die feesten wekte, bij de treurige toestand van het ganse land en de overal heersende spanning, onder het volk zekere ontstemming, die niet verborgen bleef. Tal van hoge en lage

1. Groen, I, p. 257, 386, 409.

2. Groen, I, p. 205, 399 suiv., 418, 432.

edelen waren overgekomen om deel te nemen aan de schitterende feesten. Landvoogdes Margaretha spaarde geen kosten, tot ergernis ook van hertog Ottavio, haar echtgenoot, die daarover hoge woorden met haar kreeg. En dat juist op het ogenblik, dat 's Konings brieven haar hadden bereikt. Zij verkeerde door dit alles in een toestand van zenuwachtige opgewondenheid.

Een week lang hield zij de brieven, die voor de Raad van State bestemd waren, geheim, daar zij er verlegen mee was. Eerst de 14de bracht zij ze in een vergadering van de Raad ter tafel. Zij verwekten er hevige ergernis. Hoorne en Bergen gaven overeenkomstig hun open karakter lucht aan hun verontwaardiging over 's Konings dubbelzinnige, ja nog erger, zijn krankzinnige wijze van handelen; Egmond, bevreesd voor zijn vrienden, liet zich bitter uit over de diepe teleurstelling, die deze brieven bij hem hadden gewekt, en sprak er weer van zich uit de regering en al zijn ambten te willen terugtrekken; hij uitte zijn wantrouwen zelfs tegenover de landvoogdes, die hij verdacht de Groten te hebben misleid omtrent haar ware gezindheid en de brieven te hebben uitgelokt. Deze zelf echter dacht ernstig aan aftreden, daar zij meer en meer begreep, dat de Koning ook haar niet vertrouwde en zij tegenover haar omgeving van de laatste tijd diens bevelen toch niet kon uitvoeren. Viglius, die, thans weer hersteld, aanvankelijk in de Raad het opvolgen van 's Konings bevelen had aangeraden, kwam weldra in de Geheime Raad met het voorstel om de instructies der inquisiteurs wel te wijzigen maar dit te doen in de zin van matiging. Algemeen was de verlegenheid met deze heilloze geschriften.

Oranje echter wilde van zulk een uitleg van 's Konings brieven niet weten. Men moest ze nemen zoals ze waren, meende hij, en ze opvolgen zonder meer. Een andere houding daartegenover was volgens hem niet aan te nemen: men wist thans, wat de Koning wilde, en hij was de Koning.

De bijeenkomsten van leden van de Liga in het begin van December werden door Oranje in deze geest geleid en toen op de helft van die maand de Raad van State over Viglius' voorstel had te oordelen, stelden Egmond en Hoorne, door Oranje overtuigd, zich met hem scherp daartegenover: er moest een einde komen aan alle dubbelzinnigheid, ook al zou de opstand, die zij voorspeld hadden, het gevolg moeten

zijn. Er werd besloten de gouverneurs en de gewestelijke en stedelijke overheden onverwijld met de inhoud der koninklijke bevelen in kennis te stellen. „Wij zullen nu binnenkort het treurspel zien aanvangen“*. moet Oranje gezegd hebben. Als het werkelijk waar is, wat onze berichtgever zegt, dat Oranje dit iemand verheugd in het oor fluisterde: „quasi laetus gloriabundusque“, dan zal hij later toch wel eens met weemoed aan die stemming hebben gedacht. Maar het treurspel was ongetwijfeld begonnen en tevens de crisis aangevangen, die op Oranjes verder levenslot een zo beslissende invloed zou hebben.

Oranje, voortreffelijk spreker en steller, uitnemend leider van vergaderingen en bijeenkomsten, waarin hij met grote kunst van „persuasie“ zijn medeleden tot zijn overtuiging wist over te halen of ten minste hen met geduld en handig overleg in de richting van die overtuiging te brengen, zou nu moeten tonen, of hij in staat zou zijn het lot van de in heftige gisting verkerende bevolking der Nederlanden te besturen en haar in toom te houden, de landsregering voorzichtig en toch met kracht te voeren door de ernstige moeilijkheden, waarin zij zich weldra zou bevinden, geslingerd als zij werd tussen de listige staatkunde van een tirannieke vorst en de noodzakelijkheid om te gemoet te komen aan de behoeften en neigingen van een volk, dat niet gewoon was zich willekeurig te laten beheersen maar van zijn vorsten eerbied voor rechten en privileges placht te verlangen en dat van nature een afkeer had van geloofsdwang en staatkundige tirannie.

* Vita Viglii. p. 45.

Totnogtoe was Oranje de Nederlandse edelman van Duitsen bloede geweest, wiens werkzaamheid zich in hoofdzaak had ontwikkeld binnen de kring der Nederlandse belangen. Wel was hij ook vorst van het kleine en afgelegen prinsdom Oranje, wel had hij aanzienlijke bezittingen in Franche Comté. Hij bezat in dit graafschap het stadhouderschap zonder het persoonlijk uit te oefenen; hij liet zich hier vertegenwoordigen door zijn „luitenant“, de inheemse heer De Vergy, die er zo goed als zelfstandig was. Hij werd totnogtoe geheel of ten minste zo goed als geheel bezig gehouden door wat er in de Nederlanden gebeurde. Het „wonderjaar“ 1566 zou hem plaatsen te midden van wereldhistorische voorvallen, waarin hij weldra een centrale positie zou innemen en die hem door alle eeuwen heen zou maken tot een der grootste voorvechters van de beginselen der staatkundige en godsdienstige vrijheid, zijn naam zouden verheffen tot een symbool van die vrijheid en zouden verbinden aan de stichting van een staat, die deze beginselen als grondslag voor zijn bestaan zou aannemen.

Met 1566 begint het drama van zijn leven. En hij ving zijn rol in dit drama aan in een positie, waarvan de grondslag verre van vast mocht heten: de mening, dat Lutheranen en Calvinisten zouden willen samenwerken en dat de katholieke Koning willens of onwillens zou zijn te brengen tot een godsdienstvrede voor allen.

De brieven uit Segovia waren ook voor hemzelf het begin van een tragedie, die in betrekkelijk korte tijd haar verloop zou nemen. Hij

had wel de uitvoering van 's Konings bevelen als noodwendig aangeraden, maar zelf wilde hij aan die uitvoering part noch deel hebben. Hij trok zich daarom weer uit de Raad van State terug, maar bleef nog enige weken te Brussel in zijn paleis, waarbuiten hij zich bijna niet liet zien.

Half Januari 1566 vertrok hij naar Breda en schreef er de landvoogdes een brief*, waarin hij, bij handhaving der plannen, zijn ontslag verzocht uit al zijn posten en ronduit zijn bezwaren ontvouwde. Hij verklaarde in dit uitvoerig schrijven, als „loial serviteur et vassal“ van de Koning en begerig om zich te houden aan plicht en eed, zijn mening „librement et franchement“ te willen ontvouwen op het gevaar af „mauvais gré“ te moeten wekken. Omtrent de Trentse besluiten meende hij na de aangenomen belangrijke „réservations“ zijn verzet niet langer te moeten volhouden, aangaande de kerkelijke hervormingen was hij bereid zich aan 's Konings bevelen te onderwerpen. Maar ten opzichte van de inquisitie, op welker krachtige ondersteuning door de Koning werd aangedrongen, weigerde hij als gouverneur van zijn gewesten medewerking wegens de algemene stemming tegen scherpere inquisitie, waarvan de naam zelf „odieux et désagréable“ was in het land en waarvan de invoering ongetwijfeld verzet, ja oproer zou wekken. Karel V en landvoogdes Maria, ofschoon van plakkaten tegen ketterij niet afkerig, hadden herhaaldelijk mondeling en schriftelijk verzekerd, dat die scherpere inquisitie, waartoe Karel zelf de aanloop had genomen, hier nooit zou ingevoerd worden, ten gevolge waarvan de handel toen had gebloeid, rust en orde waren verzekerd en de gevraagde beden grotendeels waren toegestaan. De door de Koning vroeger geëiste strenge toepassing van die plakkaten „sans aulcune modération et connivence“ was „fort dur“ en gevaarlijk voor het ogenblik, nu schaarsheid van voedsel en duurte de spanning alom hadden vergroot. Hij ried dus aan deze scherpere toepassing in ieder geval uit te stellen tot 's Konings herhaaldelijk aangekondigde overkomst, die nu werkelijk moest bespoedigd worden, opdat deze zelf de gevolgen van nabij zou kunnen overzien. Maar als een en ander thans moest doorgezet worden, verzocht hij dringend ontslag uit zijn posten, daar hij geen de minste verantwoordelijkheid wilde dragen voor de uitvoering van deze bevelen, al was hij overigens, als „bon crestien“, gezind om zijn plicht te vervullen, zelfs met gevaar voor zijn eigen leven, voor vrouw

* Gachard, II, p. 106 suiv.; Groen, II, p. 16 suiv.; Bakhuizen van den Brink, Cartons, II, blz. 54.

en kinderen. Alleen zijn stadhouderschap in Franche Comté, zijn burggraafschap te Besançon en zijn compagnie van ordonnantie dacht hij te behouden, als behorende bij de erfenis van Chálon.

Ook Bergen, de gouverneur van Henegouwen, en Megen, die van Gelderland, schreven, zelfs vóór Oranje, een dergelijke brief; Egmond, Hoorne en Montigny kondigden eveneens hun voornemen aan om zich terug te trekken* .

De landvoogdes antwoordde**de Prins welwillend, dat zij gaarne aannam, dat Oranje alleen gedreven werd door zijn gevoel als „léal vassal” en dat zij niet beter wist te doen dan nog eens aan de Koning te schrijven en volgens 's Prinsen raad hem te verzoeken toch spoedig zelf over te komen; zij verzocht hem inmiddels zijn posten vooralsnog te blijven waarnemen ten einde de bestaande ernstige moeilijkheden niet te vergroten. Eerst 24 Maart heeft zij intussen de verschillende brieven der Groten naar Spanje overgezonden, blijkbaar om tijd te winnen, volgens 's Konings eigen methode.

De Prins bleef intussen voorlopig te Breda, van waar hij de landvoogdes echter nog in Februari op haar verzoek inlichtingen verstrekke over zekere lichten van troepen, die hertog Erich van Brunswijk weer te Woerden scheen voor te bereiden. In Januari had hij van Breda uit een korte reis gedaan naar zijn noordelijke gouvernementen, waar wij hem 27 Januari in Holland vinden in onderhandeling met de Staten van dat gewest.***

Ook daar begonnen zich namelijk ernstige moeilijkheden voor te doen.

Totnogtoe had Oranje zich niet dan voor slechts korte tijd achtereen in deze stadhoudersschappen opgehouden en dan nog het langst in het belangrijkste van de drie gewesten, in Holland : de algemene staatszaken en zijn particuliere belangen hielden hem gewoonlijk in Brabant, te Brussel of te Breda, terug. Wel verplichtte hem zijn instructie van 1559**** in een artikel, dat hij „tiendra sa continuelle residence ès pays de son gouvernement”, maar dat artikel zei ook, dat hij daaraan niet gehouden was, „si avant toutes fois que le service de Sa Maj., le bien, utilité et proufict de ses dits pays le requerront'. Een Statenvergadering in zijn noordelijke gouvernementen woonde hij derhalve zeer zelden***** bij en dan nog alleen, gelijk vanouds gewoonte was, als het belangrijke financiële zaken, in het bijzonder beden betrof. Gewoonlijk liet hij het bestuur van de drie gewesten aldus over aan de gewestelijke

* Vgl. Rachfahl, II, 1, S. 551/2

** Gachard, II, p. 112 (dd. 3 Febr.).

*** Res. Holl. 27 Jan. 1566.

**** Gedrukt in het orig. Frans en in Nederl. vert. bij Wagenaar, Amsterdam, II, Bk. IX, Bijl. B.

***** Hij was er eind Juni en half Oct. 1560 geweest. (Reg. Van der Goes, 27 Juni en 12 Oct. 1560).

hoven en hun presidenten, die hem over belangrijke zaken mondeling of schriftelijk raadpleegden. Ofschoon de instructie ook bepaalde, dat hij de onderdanen van de landen onder zijn bestuur niet anders buiten hun gewesten mocht „avocquer, appeller ou faire venir” dan „ni fust pour cause urgente et raisonnable”, met „consentement”, of op „ordonnance” der landvoogdes, gebeurde het dikwijls, dat de Staten of hun afgevaardigden naar Brussel, naar Antwerpen kwamen, waar zij dan door de landvoogdes waren ontboden of wel uit eigen beweging de stadhouder kwamen bezoeken*.

Wrijvingen tussen de Staten en de stadhouder, die als vertegenwoordiger van de Koning een grote macht bezat, bleven niet uit. Hoofd der rechtspraak, handhaver van 's Konings financiële rechten, beschermer van diens domeinen, bewaarder van diens vestingen en sterkten, bevelhebber der in het gewest aanwezige troepen en garnizoenen, uitvoerder der plakaten en ordonnantiën, met name der plakaten op godsdienstig gebied, die in een bijzondere instructie hem nog eens dringend waren aanbevolen**, begever van een aantal belangrijke ambten voorzover de Koning zich deze zelf niet had voorbehouden, met name van de stedelijke magistraturen, waar de Koning het recht had deze aan te stellen, toezien op de bedijking en op de indijking van aanwassen, had hij in de drie gewesten zo goed als het volle gezag, zij het dan in sommige opzichten onder toezicht der landvoogdes en in uitdrukkelijk aanbevolen samenwerking met zijn ambtgenoten in de naburige gouvernementen Friesland*** en Gelderland. Maar de Staten van hun kant waren prat op hun duurgekochte rechten en privileges en dus konden conflicten**** niet uitblijven, ook om redenen van persoonlijk belang van de stadhouder. Zo maakte Oranje in 1561 ernstig bezwaar om zijn Hollandse heerlijkheid Zwaluwe te laten delen in de van het gewest gevraagde lasten; als ridders van het Gulden Vlies maakten hij en Egmond voor al hun heerlijkheden aanspraak op „generale exemptie” van alle gewestelijke „subventien ende consenten”; ook over zijn visserijen aan de Moerdijk wilde hij geen lasten betalen en de Staten zagen geen kans om hun machtige stadhouder tot betaling te dwingen. In de strijd tussen Holland en Zeeland over de door de Koning op het voorbeeld van zijn vader, grootvader en overgrootvader aangestelde admiraal voor alle Bourgondische gewesten, thans Oranje's vriend en bondgenoot Hoorne, aan wie de beide ge-

* Reg. Van der Goes en Res. Holl. 1560-7.

** Gordon, De Potestate Guilielmi I, p. 168.

*** D. i. Friesland, Groningen, Drente, Overijsel en Lingen.

**** Res. Holl. 12 Aug. 1561; Rijksarchief, Loketkas Holland, n°. 620.

westen, vanouds gekant tegen zulk een ambtenaar, de gehoorzaamheid weigerden, trad hij bemiddelend op; hij bewerkte in October 1565 ten dezen eindelijk een vergelijk, waarbij Holland voor de tijd van Hoorne's leven diens aanspraken erkende maar zich het recht voorbehield om na diens dood een eigen admiraal aan te stellen.

Een ernstig verschil was tussen hem en de Staten van Holland in 1564 ontstaan over de oude strijdvraag, of die Staten wel het recht hadden uit zichzelf een vergadering te beschrijven door hun eigen landsadvocaat dan wel of er geen Statenvergadering kon plaats hebben dan die bijeengeroepen werd door de griffier van het gewestelijke hof, de vroegere Raad van Holland en Zeeland, in naam van de stadhouder of van de president van het hof, toen Cornelis Suijs. De Staten en hun sedert 1560 opgetreden landsadvocaat Jacob van den Eynde hielden het eerste krachtig vol. Zij erkenden wel, dat „generale dagvaarten” over het toestaan van petitiees en dergelijke door de landsheer gevraagd, alleen door de gewestelijke regering kon worden beschreven, maar wezen er tevens op, dat zij ook onder 's Konings voorzaten over „particuliere loopende saecken, die dagelijks occurreren” talloze malen op eigen gezag vergaderd hadden. Oranje echter verklaarde met nadruk, dat hij dit laatste niet mocht toelaten. De twist duurde voort tot in 1566, toen Oranje (27 Januari) de Staten formeel „interdiceerde” buiten zijn last te vergaderen, waartegen zij van hun kant bij de landvoogdes een geharnast protest indienden.*

Er was dus wel wrijving tussen de Staten en de stadhouder, maar dit belette de Staten toch niet hem uit dankbaarheid voor zijn diensten op dezelfde dag, gelijk aan zijn voorgangers en niet zonder een wenk van zijn prinselijke raden, een „gratuiteit” toe te kennen, die hij echter wegens de reeds ernstige tijdsomstandigheden en waarschijnlijk in verband met zijn pas ingediende aanvraag om ontslag ten slotte weigerde, al was zijn financiële toestand** verre van schitterend; zij kwamen er 15 Juli 1566 op terug en schonken hem eindelijk (19 Nov.) de aanzienlijke som van 55000 pd., waarvan zij evenwel aftrokken wat zij van hem aan gewestelijke lasten voor Zwaluwe enz. meenden te mogen vorderen. Deze royale schenking stond ongetwijfeld in verband met 's Prinsen krachtige pogingen om de godsdienstige verwickelingen, die ook hier uit de gebeurtenissen van dit jaar voortvloeiden, in overleg met de Staten tot een goed einde te brengen.

* Res. Holl. 28 Nov., 13 Dec. 1564 enz. tot in 1566.

** Groen, II, p. 29. Vgl. vooral de inventaris van 1567 (Gachard VI, p. 249).

Die gebeurtenissen hadden zich namelijk sedert het voorjaar overeenkomstig 's Prinsen herhaaldelijk uitgesproken vrees in het hele land op een zeer gevaarlijke wijze ontwikkeld. Hij had dit met toenemende bekommering gadeslagen en niet het minst het oog gehouden op hertog Erich's bij hem en zijn vrienden verdachte pogingen tot troepenwerving. Hij aarzelde dan ook, zelfs voor korte tijd, het land te verlaten om deel te nemen aan de belangrijke onderhandelingen op de rijksdag te Augsburg*, waar de nieuwe keizer, Maximiliaan II, de verzoening der kerkelijke tegenstellingen in het Rijk hoopte tot stand te brengen. De dood van zijn zoontje Maurits** in het begin van Maart en de overspannen toestand van zijn vrouw, die in verband met een aanstaande bevalling ernstig ziek werd en zich voortdurend door haar drift liet meeslepen tot de schandelijkste verwijten aan haar echtgenoot, veroorzaakte hem bovendien vaak verdriet en beslommering. Maar niet minder deed dit de loop der staatkundige zaken.

Tegen half Maart begon de landvoogdes ernstig aan te dringen***op zijn terugkomst naar Brussel wegens "tant d'affaires de poix", die zij met hem had te overleggen. Hij antwoordde, dat de ziekte van zijn vrouw en „aucuns miens affaires particuliers” hem nog terughielden. Op dezelfde dag wees hij de landvoogdes ernstig op de alom in het land heersende onrust, nu er reeds iets uitgelekt was van de inquisitie-plannen van de Konng, waarmee men ook de wervingen van hertog Erich in verband bracht, vrezende, dat deze bestemd zouden zijn om de inquisitie, in het algemeen de scherpere uitvoering der plakaten met geweld en met vreemde troepen door te zetten. Eerst de 27ste verscheen hij te Brussel, nadat de landvoogdes hem herhaaldelijk dringend om zijn komst had verzocht. Zij wilde een samenkomst van de gewestelijke gouverneurs houden ten einde hen te raadplegen over maatregelen in verband juist met de toenemende onrust in het land, die tot zeer ernstige oproerige bewegingen scheen te zullen leiden en waarvoor de Groten zo uitdrukkelijk en herhaaldelijk hadden gewaarschuwd.

Inderdaad waren er sedert November 1565 zaken voorgevallen, die op de stemming van het volk een grote invloed hadden geoeffend.

Bij gelegenheid van de huwelijksfeesten in die maand en het begin van December was, zoals wij zagen, een aantal leden van de hoge en de lagere adel naar Brussel gekomen. Naar aanleiding van de in de zomer te Spa gehouden gesprekken en ongetwijfeld na wat

* Groen, II, p. 24.

** Gachard, II, p. 125.

*** Gachard, II, p. 131 suiv.

er in deze kringen toen reeds uitgelekt was omtrent de inhoud der brieven uit Segovia hadden er besprekingen plaats over de tegenover die brieven aan te nemen houding. Die besprekingen* gingen uit van enkele protestantsgezinde, niet uitsluitend calvinistische edelen, onder wie echter de calvinistische gebroeders Marnix een leidende rol speelden, met name de vurige Jan van Thoulouze**. Ook graaf Lodewijk en Brederode waren erin gemengd evenals Hames, Culemborg en anderen. De voorlopige besprekingen leidden op 1 of 2 December*** tot een bijeenkomst van ongeveer 20 edelen in het huis van Culemborg, waar, onder medewerking van de uit Antwerpen ontboden calvinistische predikant Junius (Francois Du Jon) na prediking en gebed — dus door calvinistisch gezinden het plan werd gevormd om een „Compromis”, „Ligue” of „Confédération” naar het voorbeeld der Grumbachse en Hugenootse "ligues", een verbond van de adel, op te richten tegen de Trentse besluiten, de inquisitie en de plakaten. Men zou trachten elders hulp te verkrijgen, met name van enige voorname Duitse vorsten, desnoods zelfs van de Hugenoten; twee dagen later werd het vragen van die hulp uitdrukkelijk bepaald en nog twee dagen later werd besloten ook andere edelen in zo groot mogelijk getal tot deelneming aan het Verbond uit te nodigen.

Alles werd diep geheim gehouden, maar de inmenging van graaf Lodewijk, de vertrouwde van de Prins en Brederode, die reeds zijn trouwe volgeling was, veroorlooft de onderstelling, dat Oranje, schoon volstrekt niet de uitvinder en nog veel minder de leider van het Compromis, spoedig op de hoogte is gebracht van wat er gaande was. **** Werkelijk was hij er toen mee bekend maar hij hechtte er zijn goedkeuring niet aan, van mening zijnde, dat deze bemoeiing van de rumoerige adel niet was "le vray moyen pour maintenir le repos et tranquillité publique". Oranje kon dan ook later zeggen, dat het Compromis***** gesloten was "sans nostre aveu et sans nostre sceu". En de reden van deze afkeuring is duidelijk: de Groten, die totnogtoe de zaak in handen hadden gehad, waren van de Calvinisten en ook van eigenlijke volksbewegingen niet gediend en evenmin erop gesteld, dat de rumoerige en lichtzinnige lagere adel een stem in het kapittel zou hebben, ja de leiding in handen zou krijgen. Dit is ook wel de betekenis van de latere uiting van de overtuigd calvinistische en van volksbewegingen niet afkerigen theoloog-staatsman

* Kaufmann, Über die Anfänge des Bundes der Adlichen (Bonner diss. 1889).

** Elkan, Johann und Philipp von Marnix, I, S. 12.

*** Over de data : Rachfahl, II, 1, S. (49)

**** Rachfahl, II, 1, S. 568; Justification van 1568, bij Lacroix, Apologie, p. 159 vlg. Vgl. Bakhuizen van den

Brink, Cartons, II, blz. 27 vlg.

***** Aanwezig waren de beide Marnixen, Dolhain, Charles de Boisot, Louverval, Corbaron, Lopez, Fleschy,

Le Sauvage, Leefdael, De Cocq van Neerijnen.

Languet: „Belgium esse plane eversum Procerum stultitia et ignavia”, het onverstand en de laksheid der Groten, die de calvinistische beweging niet hadden willen of durven steunen. De Prins wilde vooral niets horen van de reeds spoedig opkomende onmiddellijk gewelddadige plannen, waaromtrent men hem op het eind van Februari in het algemeen inlichtte en die reeds de volle instemming van de licht ontvlambare Brederode hadden gevonden. Oranje's verzet wekte de heftige ergernis van vurige geesten als die van de Marnixen en Hames*, welke laatste (27 Febr.) erover schreef aan de toen in Duitsland vertoevende graaf Lodewijk; Hames klaagde over de langzaamheid en krachteloosheid der Groten, die maar altijd wilden blijven bij „remonstrances, requestes et enfin parolles”, terwijl de inquisiteurs zonder genade onthoofdden en verbrandden naar hartelust. Men hoopte, dat de ijverige Lodewijk in zijn broer en de andere heren zou kunnen „faire luyre le feu” terwijl men nu de „povres fidèles” met beloften en tijd moest vertroosten, totdat ook de Groten, Oranje vooral, zouden leren inzien, dat wapengeweld de enige weg was naar het doel.

Omstreeks Kerstmis had in Hames' woning te Brussel een bijeenkomst plaats, waarin Thoulouze een door hem opgestelde verbondsoorkonde ter tafel bracht, die door het elftal aanwezigen aanstonds werd ondertekend, nadat Brederode en graaf Lodewijk de enigszins gewijzigde tekst hadden goedgekeurd. Ook deze beiden tekenden de volgende dag.

Onmiddellijk daarna trokken de eerste ondertekenaars erop uit om in alle gewesten der Nederlanden bondgenoten te werven en ondertekeningen op het Compromis in te zamelen. Dit gelukte zonder veel moeite en niet alleen protestantsgezinde en onverschillige maar ook bepaald katholieke edelen tekenden bij tientallen, zodat in het vroege voorjaar enige honderden zich bij het Verbond hadden aangesloten. Onder hen Van den Bergh en Culemborg, Karel van Mansfeld, Louis de Boisot, drie Mérodes, Philippe de Villers, Backerzeele, secretaris van Egmond, Karel van der Noot en vele anderen; tot diep in de zomer van 1566 werden nog nieuwe deelnemers aangenomen, vooral in het gouvernement Friesland, waar de deelneming buitengewoon krachtig was.

In Februari was die beweging onder de adel zo gegroeid, dat

* Vgl. brief van De Hames bij Groen, II, p. 35.

er wel iets moest geschieden. Hames, Brederode en enige anderen maakten daarom een plan op, waarvan reeds de bijzonderheden werden vastgesteld, ten einde zich van een aantal belangrijke plaatsen meester te maken. Oranje, daarover in zijn afzondering te Breda niet dan in het vage geraadpleegd, namelijk over het denkbeeld van verzet in het algemeen, zag nog steeds het meeste heil in het invoeren van de steun van Keizer en Rijk*, waaronder immers de Nederlanden sedert 1548 gezamenlijk behoorden, in ieder geval van de Duitse protestantse vorsten: hij hoopte veel van een door de Keizer bijeen te roepen concilie en van de hulp der Lutherse. Van dadelijk gewapend verzet wilde hij niets weten, voordat ten deze zekerheid was verkregen. Daarom heeft hij reeds eind Januari zijn broer Lodewijk naar Duitsland gezonden; hij had het voornemen om te trachten heimelijk geld en troepen bijeen te brengen ten einde, maar niet dan desnoods en in het uiterste geval alleen, het van de zijde des Konings verwachte geweld met geweld te kunnen beantwoorden en daarbij van het Compromis gebruik te maken. Maar de Duitse vorsten, diep afkerig van het gevaarlijke Calvinisme, dat thans in de Nederlanden overheerste onder de Protestanten, werkten aanvankelijk niet mee en Oranje's hoop om bij hen krachtige en onmiddellijke steun te vinden leidde tot niets. De Waalse edelman D'Andelot, die namens het Compromis deze plannen in Duitsland kwam aanbevelen, moest uit naam van graaf Lodewijk de als vertegenwoordiger der Nederlandse consistories reeds te Augsburg aanwezige Le Clercq weldra op de hoogte der mislukking brengen, wat deze evenwel niet verhinderde op de rijksdag de belangen der Nederlandse kerken met ijver te bepleiten en 1 April bij Keizer en Rijk een „libellus supplex" der Calvinisten in te dienen, waarin om 's Rijks tussenkomst bij de Koning werd verzocht.

Was dit alles echter reeds niet zeer bedenkelijk als een begin van opstand tegen de wettige vorst? Men houde bij de beoordeling van de houding van de Prins en die van de edelen in het oog, dat het invoeren der hulp en tussenkomst van Keizer en Rijk volstrekt niet mocht heten een beroep op „buitenlandse" hulp: de Nederlanden toch vormden als Bourgondische kreits een deel van het Rijk en de Keizer was ook hun opperheer, op wie zij zich beriepen tegenover hun vorst, eveneens als zodanig lid des Rijks, ten minste in theorie rijksvorst zo goed

* Rachfahl, II, 1, S. 570.

als de keurvorst van Saksen, de landgraaf van Hessen of de keurvorst van de Paltz. De overige delen van het Rijk waren voor de Nederlanden, ten minste in theorie, volstrekt geen „buitenland“ maar eenvoudig mede-onderdelen van het Rijk, dat ze samenbond en dus tegenover die delen zekere rechten en plichten had. Het was wel waar, dat sedert Philips' troonsbestijging in 1555 de band met het Rijk veel losser was geworden dan reeds onder Karel V en dat deze losmaking van Spanje uit werd bevorderd en onder Granvelle's bestuur inderdaad voortgang had gemaakt, maar Oranje vooral had steeds met nadruk gewezen op de samenhang dezer landen met het Rijk. Hij meende dan ook ten volle gerechtigd te zijn zich daarop te beroepen tegenover de steeds werkzame losmakingspolitiek van de Koning en van zijn Spaanse staatsdienaren.

Intussen had Oranje reeds in Januari te Breda met de nog altijd samenwerkende leden der Liga* overlegd, in het bijzonder over hertog Erich's wervingen en wat men daartegen kon doen; Egmond, Hoorne, Bergen, Montigny, Culemborg en Brederode waren daarbij tegenwoordig. Deze overleggingen werden buiten Egmond om, die reeds dadelijk bezwaren aanvoerde, al kende hij de verdere plannen nog niet, omstreeks het begin van Maart voortgezet door Oranje, Hoorne, Bergen, Montigny en Hoogstraten, thans met de hoofden van het Compromis, met de teruggekeerde graaf Lodewijk en de duitse troepenaanvoerders Günther von Schwarzburg, de zwager van de Prins, en zijn oude vriend Georg von Holl, die met Lodewijk waren gekomen. Overeenkomstig de voorstellen van de Prins aan het Compromis werd hier besloten, dat dit aan de landvoogdes een rekest, een smeekschrift moest aanbieden; het werd wel door Thoulouze ontworpen maar door graaf Lodewijk zelf — zeker niet zonder medewerking van de Prins belangrijk verkort, gewijzigd en eindelijk definitief vastgesteld**. Vervolgens werd aangenomen, dat de edelen van het Compromis het in het begin April in plechtige optocht, gewapend volgens hun gewone dracht maar zonder harnas, dus niet in krijgstenue, aan de landvoogdes zouden komen aanbieden. Marnix van St. Aldegonde zou de Antwerpse Synode met een en ander in kennis stellen en deze opwekken in haar kring het optreden der edelen te steunen en te verklaren zonder tot verdere stappen van verzet over te gaan.

Het was thans de vraag, in hoeverre de andere leden der Liga, in

* Rachfahl, II. S. 574.

** Lodewijk van Nassau's Apologie 1.1. blz. 215.

het bijzonder Egmond en Megen, met deze plannen* zouden instemmen. Oranje nodigde hen op een afscheidsfeest voor de beide Duitse troepenaanvoerders naar Breda, maar Egmond verklaarde zich slechts bereid om te Hoogstraten te komen ten einde er met hen dit feest luisterrijk te vieren. Het feest had de 12de Maart aldaar plaats: Oranje, Egmond, Hoorn, Megen, Bergen, Montigny, Hoogstraten zelf namen er lustig aan deel. De volgenden morgen verschenen, onverwacht voor Egmond en Megen, een tien- of twaalfstal leden van het Compromis, openbaarden de bovengenoemde plannen, waarbij zij spraken van een bijeen te brengen leger van 30000 man, en vroegen de gezamenlijke leden der oude Liga om steun en aanbeveling bij de landvoogdes. Oranje volgde met warme instemming**, die ook door de beide Duitse heren werd betuigd.

Maar Egmond en Megen liepen niet in de strik. Zij weigerden pertinent tegenover de uitdrukkelijke bevelen van de Koning op die wijze op te treden, verklaarden het als hun plicht het bestaan van het Compromis en zijn plannen van tegenstreviging onmiddellijk aan de landvoogdes over te brengen en sloegen alle samenwerking af; het enige wat zij doen wilden, was de landvoogdes persoonlijk en op welwillende wijze in te lichten***. De beide heren keerden daarop naar Brussel terug om dit te doen; Oranje en de zijnen naar Breda, waar het Rekest opnieuw werd gewijzigd en met Schwarzburg en Von Holl nadere afspraken werden gemaakt over het werven van troepen in Duitsland op naam van Oranje, wel te verstaan niet als, Nederlands vazal maar als onafhankelijk vorst van zijn prinsdom, en op naam van het Compromis.

Daarmede was Oranje feitelijk aan het hoofd van dit laatste getreden en, zij het dan nog in de hoop dat het niet nodig zou zijn, bekeerd tot de partij van het geweld, zich afscheidend van Egmond en Megen, die er verder niets mee te maken wilden hebben. De door de laatsten aan de landvoogdes gedane mededelingen waren de oorzaak van haar gemelde sterke aandrang bij Oranje om toch naar Brussel te komen; diens uitstel van zijn komst hangt natuurlijk ook samen met de voorbereiding van het plan der aanbieding van het Rekest en met een voorgenomen brief uit Breda aan de landvoogdes, waarin hij van zijn kant haar inlichting omtrent het Compromis zou geven.

Margaretha had door haar omgeving wel iets gehoord van een

1. Bakhuizen, Cartons, II, blz. 43.
2. Bakhuizen, Cartons, II, blz. 44 vlg.
3. Bakhuizen, Cartons, II, blz. 50.

beweging onder de adel, met name uit de noordelijke gewesten, maar werd thans door Egmond en Megen nader onderricht. De beide heren raadden haar bij de Koning aan te dringen op afschaffing der inquisitie en matiging der plakaten, ook volgens hen het enige redmiddel uit deze gevaarlijke toestand; een algemene amnestie voor de leden van het Compromis kon dan veel doen, meenden zij, om de rust in het land volledig te herstellen. De landvoogdes schreef ook dadelijk in die geest aan de Koning en ried hem het bezigen van geweld, waaromtrent ook haar, zei zij, berichten waren ter ore gekomen, met nadruk af. Op het gerucht, dat de adel haar gevangen wilde nemen, had zij een ogenblik eraan gedacht naar Bergen of een andere sterke vesting te wijken, maar Egmond en anderen stelden haar voorlopig gerust. Zij was echter door dit alles weer zeer zenuwachtig geworden, toonde haar ergernis in het bijzonder aan Oranje en Hoorne, eindelijk naar Brussel gekomen, toen zij zelf geen toenadering tot haar toonden, en sloeg in haar totnogtoe wantrouwende stemming tegenover de oude kardinalisten : Viglius, Berlaymont, Aerschot, merkbaar om. Megen en de oude Mansfeld, in het minst niet geneigd om zich met geweld tegenover de Koning te stellen, toonden zich over de thans geopenbaarde plannen weinig minder verontwaardigd dan zij zelf, maar de wankelmoedige Egmond aarzelde weer en begon meer en meer tot Oranje over te hellen.

Deze laatste en zijn vrienden bleven niet in gebreke luide hun trouw aan de Koning te betuigen, ontkenden zelfs de betrekkingen van het Compromis met „buitenlandse" heren en verdedigden het zoveel doenlijk. Op Pasen 1566 ging Oranje met zekere vertoning met gemalin en kinderen naar de kerk om zijn catholiciteit nogmaals te doen uitkomen tegenover de bij dit alles natuurlijk weer opkomende vermoedens en verwachtingen van beide kanten. Deze demonstratie kon echter het wantrouwen der Katholieken niet wegnemen en evenmin strekken om de Calvinisten tot hem te brengen. Dat hij in deze tijd er niet ernstig aan dacht om binnen afzienbaren tijd het katholieke geloof op te geven*, kan ook blijken uit de nog 12 Mei en 8 Juni door hem aan de Paus gegeven verzekering, dat hij wilde blijven „toute ma vie très humble et très obéissant fils de l'Eglise et du St. Siège et persévérer en ceste volonté, dévotion et obéissance" en dat hij voor zijn prinsdom beloofde: „antiqua et catholica religio

* Vgl. Allard, in *Studiën*, XIII, 2, blz. 65 vlg. De katholieke schrijvers onderscheiden gewoonlijk niet tussen

de verschillende perioden in 's Prinsen godsdienstige ontwikkeling. Zo vroeger Strada: „religio eius

ambigua vel potius nulla". Ten onrechte worden dikwijls officiële op zijn naam verschenen plakaten

gebruikt om zijn persoonlijke gevoelens te kenschetsen (vgl. *Studiën*, XXIII, blz. 191, en XXVII, blz. 42;

Nuyens, *Gesch. der Ned. Beroerten*, passim).

conservatur nec ea in parte umquam meo officio deero nec committam ut quidquid in me desiderari possit". Maar hij beklagde zich ook bij de landvoogdes, dat hij langs zekere wegen uit Spanje vernomen had, dat de Koning niet meer of minder van plan was dan om ter gelegener tijd hem het leven te benemen en zijn goederen te confisceren; de landvoogdes, van Alva's raadgevingen en Philips' werkelijke wensen minder goed onderricht, ontkende heftig. Ook de andere heren klaagden over de Koning en zijn vermoedelijke plannen en inzichten, met name Bergen en Hoorne, die thans hun sympathie met de protestantse beweging zonder omwegen begonnen te uiten.

In de Raad van State vingen de 28ste Maart de besprekingen* aan over de houding, die de landvoogdes zou aannemen bij de spoedig te wachten aanbieding van het Rekest, welks juiste inhoud haar en de kardinalisten nog onbekend was, al hadden zij van de strekking nu genoeg vernomen. Oranje ried aan de edelen te ontvangen, mits zij niet in groten getale kwamen en „modestement" spraken. Hij stemde ook voor versterking der voornaamste vestingen ten einde oproer te voorkomen. Viglius en andere leden van de Geheime Raad bleken, als vroeger, tegen de verscherping der inquisitie en tegen de strenge uitvoering der plakaten gekant.

De Raad van State dacht er even zo over maar nog werkelijk katholiekgezinde leden: Hoogstraten, Megen, Montigny en Egmond, betuigden toch, dat men de gewone bisschoppelijke inquisitie en de strafbepalingen tegen ketters niet missen kon, waartegenover eerst Bergen en daarna Oranje, die zich echter buitengemeen voorzichtig uitlieten, vooral spraken over noodzakelijkheid van verbetering der geestelijkheid en pleitten voor gewetensvrijheid. Het was in de zitting van de Raad op 29 Maart, dat Oranje de noodzakelijkheid van regeling der godsdienstzaken door de overheid volmondig toegaf : „en toutes choses du monde il faut qu'il y ait ordre et tout plus en la religion pour maintenir salut des ames et tranquillité du pays"; hij erkende, dat Karel V en Philips de plakaten hadden uitgevaardigd „à bonne intention". Maar „astheure et par l'inquisition la religion se pert, car veoir brusler ung homme pour penser avoir faict bien, faict mal aux hommes et leur semble conscience". Daarom willen de rechters de plakaten niet uitvoeren, zodat „la rigueur n'est nullement pour maintenir la religion". Hij dringt daarom als vroeger aan op matiging, op schor-

* Rachfahl, II, I. S. 588 ff., voor Gachard, VI, p. 362 suiv.

sing van plakaten en inquisitie in deze omstandigheden. Ten slotte verklaarde men zich algemeen voor een door de Geheime Raad uit te werken „moderatie" en een algemeen pardon, terwijl men gezamenlijk de landvoogdes tegen alle oproer beloofde te steunen. Reeds begonnen de verbonden edelen naar Lier te komen, dat als hun verzamelplaats was aangewezen. Daar verschenen op 1 April ook de hoofden: Brederode en graaf Lodewijk, die op de 31ste uit Vianen waren vertrokken. De 3de reden dezen met een aanzienlijk aantal leden van het Compromis in optocht uit Lier naar Brussel, waar hun verschijning groot opzien wekte. Culemborg en Van den Bergh, die ten slotte aarzelden, waren nog niet aangekomen. De verbondenen vroegen nu een audientie bij de landvoogdes, die deze tegen half een 's middags op de 5de toestond*. Geen vreemdelingen „en quantité",

* Groen, II, p. 75; Bakhuizen, Cartons II, blz. 47.

Afb. Het rekest der edelen:

<http://dutchrevolt.leidenuniv.nl/Nederlands/bronnen/1566%2000%2000%20ned.htm>

geen wapenen, had Oranje zijn broer geraden maar „le plus paisiblement que povrés venir et point de tout avecque si grande troupe ensemble”, ook „nulle salve ny dehors la ville ny dedans”.

Geheel en al hielden zij zich niet aan dit vriendschappelijk advies van de hun zo welgezinde. In een ietwat rumoerige optocht begaven zij zich, overigens niet in krijgsgewaad maar in gewone adelskleding, gevolgd door een aanzienlijke volksmenigte, naar het paleis, waar Brederode* namens allen aan de landvoogdes, die hen staande te midden van de Raad van State en haar hofstoet ontving, het Rekest overgaf**. Bij deze gelegenheid zou Berlaymont minachtend gezegd hebben : „ce ne sont que des gueux”, een toespeling op het weinig imponerend uiterlijk van verreweg de meesten. De landvoogdes hoorde Brederode's korte voorgelezen rede aan en antwoordde kortaf en verlegen, dat zij het Rekest zou onderzoeken en spoedig bescheid zou geven. Zij overlegde dadelijk met de Raad van State en liet volgens diens besluit een korte apostille op het Rekest plaatsen, waarna zij, wederom in overleg met de Raad, de 6de de edelen weer naar het paleis ontbood om het hun terug te geven. Thans waren ook Culemborg en Van den Bergh gekomen. De landvoogdes, reeds meer moed vattend, antwoordde toen, dat zij het Rekest bij de Koning zou aanbevelen, een gezantschap naar Spanje zou afvaardigen, dat zij reeds een moderatie had laten ontwerpen, de inquisiteurs en wereldlijke rechters voorlopig matiging zou aanbevelen en intussen van de edelen verwachtte, dat zij de oude religie niet zouden veranderen, integendeel deze zouden beschermen.

Met dit antwoord waren de edelen weinig tevreden en de 8ste kwamen zij opnieuw voor de landvoogdes, verlangend een formele belofte tot voorlopige schorsing van inquisitie en plakkat en ten opzichte van de oude godsdienst zich beroepend op de besluiten van een bijeen te roepen vergadering der Staten-Generaal; zij beloofden steun tegen oproer maar vroegen tevens officiële billijking van hun optreden. De landvoogdes antwoordde ontwijkend, waarop een der edelen, Esquerdes, in weinig eerbiedige termen dank betuigde en op die billijking nogmaals aandrong, hetgeen Margaretha wederom weigerde, ten slotte met de bitse opmerking, dat haar definitieve mening over het Compromis zou afhangen van het verdere gedrag der deelnemers. De Raad van State besloot daarop de edelen, om hen tot bedaren

* Hij logeerde, evenals graaf Lodewijk en de graven van Hoorne en Mansfeld, in Oranje's paleis (Groen, II, p.

92).

* Aanbieding van het rekest. Groen, II, p. 78. Het aangeboden en geapostilleerd teruggegeven ex. ligt in het

Huisarchief (Groen, II, p. 80). Het is tekenend, dat het in 's Prinsen archief bewaard is, tenzij het

afkomstig mocht zijn uit graaf Lodewijk's nalatenschap. De la Pise zegt p. 339, dat Oranje het stuk had

„adoucy”.

te brengen, het ontwerp voor de nieuwe instructie aan rechters en inquisiteurs te tonen: de katholieke Hoogstraten zou daartoe nogmaals de edelen bezoeken en hen namens de landvoogdes vragen, of zij werkelijk bereid waren de oude religie te handhaven en te verdedigen. Zij antwoordden echter in het algemeen weer met een betuiging van trouw te zullen blijven aan de gezamenlijke besluiten van Koning en Staten-Generaal. Zij waren bij Hoogstratens bezoek juist in Culemborg's paleis aan een maaltijd verenigd, waarop voor het eerst de naam Geuzen en de roep: „Vivent les Gueux" weergalmde. Toen Oranje, Egmond en Hoorne te paard voorbij reden en werden uitgenodigd binnen te komen, weigerden zij, maar voor de tweede maal voorbijrijdend, gaven zij eindelijk gehoor aan Brederode's verzoek, stegen af en traden even binnen, waarop zij staande een enkele dronk wijdden aan het Compromis en met de daverende roep: „Vive le Roi! Vivent les Gueux!" werden uitgeleid*. Een paar dagen later verlieten de meesten Brussel, nadat zij de geuzennap en een penning met het randschrift „Fideles au Roy jusqu'à la besace" als gemeenschappelijk teken hadden aangenomen.

Bij dat alles was het duidelijk, dat de landvoogdes, aanvankelijk tegenstribbelend, zelf geneigd was om toe te geven aan de aandrang der edelen op de Staten-Generaal en de matiging der plakكاتen en dat zij in deze zaak de inzichten van Oranje, Hoorne en de thans weer met hen samengaande Egmond verder wilde volgen.

Maar met 's Konings bedoelingen strookte dit geenszins evenmin als dit het geval was met de in April verder uitgewerkte moderatie der plakكاتen, al was die nog zo gering. Het voorstel van Oranje in de Raad van State om ze door de gewenste Staten-Generaal** te laten behandelen, nadat ze eerst door de gewestelijke hoven zou zijn onderzocht, vond geen instemming; zij ontmoette in de door die hoven geraadpleegde Statenvergaderingen der zuidelijke gewesten weinig verzet maar in het Noorden toonde men minder ingenomenheid met de voorgestelde geringe matiging en in het bijzonder de Staten van Holland drongen weer aan op de bijeenroeping der Staten-Generaal, die door Oranje zelf sedert lang gewenst werd.

Hij wanhoopde echter reeds aan de bevrediging van adel en volk. Bij de behandeling in de Raad van State (9 April) van de vraag, wie in gezantschap*** naar Spanje zou gaan om de Koning nader in te lichten,

* Vgl. Rachfahl, I.I. S. 602.

** Gachard, VI, p. 374, 386.

*** Rachfahl, 1.1. S. 612/3 ; Bakhuizen, Cartons, II, blz. 55; Gachard, VI, p. 377, 390 suiv.

verklaarde hij genoeg te hebben van 's Konings argwaan jegens hem en de zijnen; hij betuigde besloten te zijn het land te verlaten, totdat de Koning hem weer zijn vertrouwen zou schenken. Egmond en Hoorne gaven hetzelfde voornemen te kennen. 20 April en 17 Mei herhaalde Oranje zijn verzoek aan de Koning om ontslag uit zijn posten. Bergen en Montigny lieten zich ten slotte bewegen om het gezantschap op zich te nemen, als de Koning hen ten minste wilde ontvangen; daarop beloofden de drie heren hun ambten te zullen blijven waarnemen, totdat deze beiden teruggekeerd zouden zijn. Maar zij gingen voorlopig nog niet en in April werd er nog ernstig in de Raad overlegd over Bergen's en Oranje's plannen met de Staten-Generaal en de hervorming van de Raad, waarover men de Koning opnieuw had willen spreken. Een ongelukkige verwonding van Bergen deed het vertrek der beide gezanten nog enige tijd uitstellen; eerst einde Mei ging Montigny op reis, terwijl Bergen beloofde spoedig te zullen volgen. Het aanzoek van de landvoogdes op voorstel van Bergen, dat Oranje zelf voorgoed naar Spanje zou gaan om er de Koning in de grote Staatsraad te dienen, werd door de voorzichtige en omtrent 's Konings gezindheid welingelichte Prins ten enenmale afgeslagen.

Montigny kwam half Juni, Bergen half Augustus in Spanje aan. De eerste had de brief van de telkens, ook uit Duitsland, gewaarschuwde Oranje meegenomen, waarin deze de Koning zijn ontslag aanbood; de landvoogdes, toen nog onder Oranje's invloed, had haar koninklijke broer ook herhaaldelijk gewaarschuwd zijn „trouwe dienaar" toch niet langer te verbitteren door een naar haar mening misplaatst wantrouwen, dat ook Egmond en Hoorne ten onrechte trof. Maar de Koning, voortdurend ingelicht en aangezet door zijn beide nog altijd te Brugge werkzame vertrouwde geheime agenten : Villavicencio en Del Canto, liet die argwaan allerminst varen en beschouwde de drie heren als de ware leiders van het Compromis, dat hem een onvergefelijke daad van oproerigheid scheen, als de ware beschermers van de ketters, wier uitroeiing zijn dure plicht was, als de geheime drijvers tegen de handhaving van zijn vorstelijk gezag in de Nederlanden. Hij wilde hen volgens Alva's raad zonder genade straffen maar op de tijd, waarop hij dit zonder bezwaar zou kunnen doen, en intussen hen niet al te zeer verbitteren. Uitstellend volgens

* Corresp. de Marg., p. 25 ; Rachfahl, S. 620.

zijn gewone taktiek, hoopte hij die tijd van straf weldra te kunnen bepalen. Ook de landvoogdes zelf, door de agenten eveneens als onvertrouwbaar aangewezen, zou dan haar verdiend loon ontvangen, al zou hij tegenover haar niet streng zijn.

Maar terwijl de Koning zijn werkelijke plannen uitstelde en uitstelde in afwachting van de gunstige tijd, namen de gebeurtenissen in de Nederlanden haar loop.

Het optreden der edelen had in het voorjaar de hoop der door vurige predikers aangezette Calvinisten aangewakkerd; de voorgenomen „moorderatie" had hun gemoed nog sterker in beweging gebracht. Was Oranje, waren de Groten, die immers het Compromis hadden beschermd, waren die edelen van het Compromis zelf, met de populaire Brederode aan het hoofd, ook niet hun beschermers?* In het voorjaar van 1566 sloten zich op het voorbeeld der edelen vele burgers en kooplieden in Vlaanderen en Brabant aaneen tot een „burgercompromis" tegen de onvoldoende moderatie; ook daar, bij de rijke kooplieden van Brugge, Gent, Antwerpen, bij de daar gevestigde Spaanse en Portugese joden en bij de Lutherse kooplieden uit Duitsland vonden zij steun, steun in geld in de eerste plaats. De predikanten Jean Taffin uit Metz, Saravia uit Hesdin, Du Jon, Guy de Bray, Pérégrin de la Grange predikten in Vlaanderen en Antwerpen, in Artois en Henegouwen; de dweepzieke Moded en later Dathenus vuurden de gemeenten aan; tal van in ergernis uit de oude Kerk weggelopen priesters en monniken predikten overal het nieuwe geloof en brachten de Calvinisten in bedenkelijke geestdrift ofwel geestdrijverij; tal van vluchtelingen keerden uit Engeland, de Paltz, Oostfriesland, het Kleefse, de Rijnstreek terug, want nu zou de godsdienstvrijheid een aanvang nemen onder bescherming van de landsadel, onder medewerking der overheden. De tijd der vrijheid scheen gekomen. Overal werd openlijk gepredikt op velden en wegen, in dorpen en steden zelfs; aan die "hagepreken" namen duizenden deel, gewapend tegen overvallen; zelfs binnen Brussel en Antwerpen** werd heimelijk gepreekt. Een koortsachtige opwindung maakte zich van de lagere volksklassen meester. Nu zou het einde komen van de vervolging om des geloofs wille; nu zou de alom heersende ellende in stad en land spoedig plaats maken voor herleving der welvaart. De opwindung greep om zich heen en richtte zich in het bijzonder tegen de oude Kerk en haar dienaren,

* Groen, II, p. 151, 158; Gachard, VI, p. 411; Rachfahl, S. 676 ff. ; Bakhuizen, Cartons, II, blz. 62;

Gachard, II, p. 137 suiv. en in Bull. Acad. Roy. Ie S., XIII, p. 59 suiv.

* Gachard, II, p. 152.

tegen de vervloekte papisten en hun priesters, hun leer, hun kerken en kloosters, vooral tegen de veelszins verbasterde kerk- en beeldendienst.

En de overheden stonden er verlegen tegenover, de gouverneurs waagden het niet de overal uitbarstende miltzucht, de overal losbrekende oproeren en balddadigheden tegen priesters en beelden met geweld te onderdrukken, onzeker als zij waren van de plattelandsadel zowel als van de burgerijen, ja van de aarzelende, op 's Konings beslissingen wachtende landsregering zelf. Als men hier en daar pogingen deed om de predikanten of geestdrijvers te vatten, zag men ze door de bevolking zelf bevrijden. Te Antwerpen organiseerden zich ook de Lutheranen tot een gemeente en lieten in het dorp Kiel vóór de poort der stad openlijk prediken in hun geest.

De Geuzenbond was wel uiteengegaan na de gebeurtenissen van

April maar had zich volstrekt niet opgelost, integendeel, zijn voortbestaan bleef verzekerd onder leiding van enige daartoe aangewezen gewestelijke hoofden. Tegenover de houding der landvoogdes, die een drietal leden van haar hof wegens deelneming aan het Compromis had ontslagen, kwam reeds in Mei een aantal van hen weer bijeen in het Henegouwse kasteel Risoir bij Enghien en protesteerde tegen dit ontslag. Begin Juli hielden zij te Lier onder leiding van Brederode en graaf Lodewijk wederom een samenkomst, waar ernstig gesproken werd over nadere betrekkingen met de Franse Hugenoten en over de verbinding van de Nederlandse Calvinisten en Lutheranen, met wie men in verstandhouding was getreden; het hier genomen besluit om de openbare prediking niet te stuiten, al keurde men het gewapend daarbij opkomen streng af, deed echter vele katholieke Geuzen reeds uit de beweging terugtreden. Half Juli werd eindelijk, op een nieuwe samenkomst te St. Truyen in veilig Luiks gebied, een schriftelijke belofte gedaan aan de afgevaardigden der consistories van Calvinisten en Lutheranen, die er hulp en steun kwamen verzoeken, om krachtig aan te dringen op de bijeenroeping der Staten-Generaal, mits men van die zijde niet tot oproer oversloeg. Ook werden maatregelen genomen om met het geld der kooplieden en consistories de werving van troepen in Duitsland voort te zetten, ten einde 's Konings geweld te kunnen weerstaan. Een door Brederode en graaf Lodewijk aangevoerde deputatie van 12 „apostelen”, door de vergadering van St. Truyen aangewezen, kwam 30 Juli te Brussel de landvoogdes verzoeken Oranje, Egmond en Hoorne officieel aan het hoofd van de Geuzenbond te plaatsen en godsdienstvrijheid toe te staan tot op de beslissing der Staten-Generaal. De landvoogdes antwoordde ietwat korzelig en verwees de deputatie naar de Raad van State, die van zijn kant tegen 18 Augustus de Gouverneurs en Vliesridders naar Brussel riep om over het te geven antwoord te raadplegen.

Oranje zag dat alles, waarvan graaf Lodewijk hem nauwkeurig op de hoogte hield, in grote bekommering aan en was er verre van de blijkbaar snelle toenadering van de Geuzen tot de calvinistische beweging goed te keuren. Nog 16 Juli waarschuwde hij zijn broer tegen de Calvinisten, die „de peu de bon semblant que l'on leur faict, prenent ung gran piet et audace”. Hij keurde zelf de „presches désordonnées” ten sterkste af, klaagde over de aanmatiging der Calvinisten en prees

samenwerking met de edelen aan. Maar aan de andere zijde wilde hij ook niet de schijn hebben tegenover de ontevredenen het gezag der landsregering boven alles te handhaven; bijeenroeping der Staten-Generaal was en bleef zijn leus. De zaken waren nu „en tonte extrémité”, riep hij 9 Juli in de Raad uit. Toen de landvoogdes erover dacht zich begin Juli te begeven naar het reeds in heftige gisting verkerende Antwerpen, wenste zij, dat hij en Egmond er een paar dagen vroeger heen zouden gaan om de stadsregering te vragen alle prediking te verhinderen. Oranje, die er burggraaf was, wilde wel gaan maar slechts alleen en als zodanig, niet als „fourier” van de landvoogdes; hij zou er op eigen hand de orde handhaven en de leiding der zaken opnemen, zei hij. Brederode verscheen er intussen, tegen zijn wens, met een goed getal Geuzen, die er door de bevolking zeer werden toegejuicht, en weldra vroeg de „Breede Raad” der burgerij, daarna de magistraat zelf aan de landvoogdes Oranje naar Antwerpen te zenden om de dreigende verschillen bij te leggen. De landvoogdes aarzelde maar stemde eindelijk toe en 13 Juli hield de Prins er een vorstelijke intocht, waarbij Brederode en zijn Geuzen hem ontvingen met de kreet „Vive le Gueux” en met groot vreugderumoer, dat hij, nog steeds niet geneigd om met de Calvinisten en hun beschermers samen te gaan, scherp afkeurde.

Hij begon met er de Katholieken moed in te spreken en ging er weer ijverig naar hun kerk, tot diepe ergernis der Protestanten, die hem reeds als een der hunnen beschouwd hadden, tot tevredenheid daarentegen van de omgeving der landvoogdes. Hij trad er verder handig bemiddelend op en drong erop aan de prediking te staken, totdat de Staten-Generaal daarover beslist zouden hebben, wat ook de landvoogdes goedkeurde. De Antwerpse raad loofde hem zeer en verlangde zijn verheffing tot „superintendent” der stad; hij protesteerde tegen de openbare prediking maar wist tevens geweld daartegen te vermijden, met het gevolg dat op het einde der maand die prediking werkelijk begon te verlopen. Zelfs Morillon prees zijn gematigd optreden, dat alleen de calvinistische ijveraars mishagde. Zijn positie was er echter, ondanks de grote macht, die hem was toegekend in deze belangrijkste stad des lands, allesbehalve benijdenswaard en zijn bleek en mager uiterlijk gaf blijk van de grote zorgen, waaronder hij in deze dagen gebukt ging, ook nadat de landvoogdes in zijn super-

intendentschap had toegestemd gelijk zij op zijn voorstel zelfs een algemeen pardon voor deelnemers aan de prediking toestond. In het begin van Augustus scheen de orde in de stad zo goed als hersteld. Maar weldra begonnen de moeilijkheden weer, vooral toen de vrees der Calvinisten voor gewelddadig onderdrukken der prediking door de reeds lang gereedstaande drost van Brabant en zijn gerechtsdienaars hen opnieuw pogingen deed doen om binnen de stad te kunnen prediken. Slechts met grote moeite gelukte het Oranje de 15de Aug. nog deze pogingen te beletten door te dreigen de gilden te wapenen en alle verzet met geweld te breken.

Vóór zijn vertrek naar Antwerpen was ook in de Raad van State weer ernstig gesproken over de kritieke toestand van het land. Met Egmond, Mansfeld en Noircarmes had Oranje er wederom aangedrongen op onverwijld bijeenroeping der Staten-Generaal, zonder langer te wachten op 's Konings toestemming. Maar de landvoogdes, wel wetend, hoe Philips over dit punt dacht, stelde de beslissing uit en droeg Oranje en Egmond op de leiders van de Geuzenbond, die nog steeds te St. Truyen bijeen waren, te melden, dat zij van hen krachtig optreden tegen de prediking verwachtte. De 18de, terwijl Oranje te Antwerpen zijn taak reeds had aangevangen, begaven de beide heren zich op haar verzoek naar Duffel, waar zij gedeputeerden uit St. Truyen ontmoetten en hun het verlangen der landvoogdes overbrachten; daartegenover beloofden zij uit eigen beweging het Compromis te zullen beschermen, als het zich hield aan wat in het Rekest van April gevraagd was en geen stap verder ging.

Dat Oranje's positie bij dit alles buitengewoon netelig* werd, was duidelijk. Hij beloofde de edelen bescherming, mits zij de prediking tegenhielden, en hij kon weten, dat zij juist met de consistories waren overeengekomen, dat zij op de gewapende en financiële hulp der edelen konden rekenen, als de Koning tegenover hen tot geweld overging. Geruchten over nieuwe toerusting van hertog Erich kwamen voortdurend uit Duitsland, waartegenover Georg von Holl openlijk troepen wierf op naam van Oranje, graaf Lodewijk en de Nederlandse steden en stenden, overeenkomstig de in het voorjaar gemaakte afspraken**, welke Oranje zelf thans ook aan Egmond in volle omvang openbaarde.

Hoe zou hij zich uit deze netelige positie redden? Hij dacht er niet

* Bakhuizen, Cartons, II, blz. 63 vlg.

* Rachfahl, 1.1. S. 687; Groen, II, p. 175, 197, 207; Cartons, II, blz. 68 vlg.

aan zich bij de Calvinisten aan te sluiten, laat staan hun hoofd te worden zolang zij zich afkerig betoonden — en dat deden zij — van toenadering tot, van vereniging met de aanhangers der Augsburgse Confessie. Ook tegen een verbinding met de leiders der Hugenoten, met Coligny en de zijnen, die met levendige belangstelling de loop der zaken in de Nederlanden hadden aangezien en de edelen te St. Truyen ingeval van geweld 4000 ruiters hadden toegezegd, had hij ernstige bezwaren, want de Fransen waren vanouds de landsvijanden en hadden steeds het oog op Vlaanderen, Henegouwen en Namen; ook de Hugenoten waren niet met de Lutheranen te verenigen. Wij bezitten een briefje van hem aan zijn broer, waarin hij hem meedeelt in de droom gezien te hebben, „comme vous étiez tous des François”, een droom, die hem blijkbaar zeer had benauwd maar ten slotte toch deed hopen op „quelques bons nouvelles qui nous viendront”. Wat hij hoopte en verwachtte, was hulp uit Duitsland, niet uit Frankrijk, tegenover de geheime plannen van de Koning, tegen hemzelf en zijn vrienden; op de Calvinisten wilde hij niet steunen.

Inderdaad, er was alle reden voor ernstige bekommering, want de positie van de Prins was niet slechts netelig, doch ook rechtuit dubbelzinnig. Hij was ambtenaar des Konings, voornaam ambtenaar, tevens voornaam vazal, in beide opzichten gebonden door dure eden van trouw en gehoorzaamheid, en toch maakte hij zich gereed om aan het hoofd van de adel 's Konings verwacht geweld met geweld te beantwoorden. Hij was voor het uiterlijk nog wel katholiek maar in zijn hart helde hij steeds meer over tot het Lutheranisme van zijn verwanten en vrienden in Duitsland; van enige nadere betrekking met de Calvinisten wilde hij nog altijd niets weten, al bleef hij met Lodewijk en Brederode overleggen, die dit thans wel wilden en zelfs verder waren gegaan, immers steun en hulp hadden toegezegd.

Maar niet minder dubbelzinnig was de Koning tegenover hem. Op de 1st Augustus 1566 schreef de Koning, die hem bij de eerste de beste gelegenheid met de zwaarste straffen hoopte te kunnen treffen, hem, nu de tijd daarvoor nog niet rijp scheen, hoogst eigenhandig een beminnelijke brief*, waarin hij hem zijn volle vertrouwen betuigde, een vertrouwen, dat moest blijken — zo schreef hij — uit 's Konings vroegere brieven, gegrond was op 's Prinsen daden en niet geschokt kon worden door de uitlatingen van de vijanden van 's Konings dienst en

* 1 Aug. 1566. Gachard, II, p. 170.

's Prinsen welzijn! Het gevraagde ontslag kon hij hem niet verlenen, nu de landen in deze toestand waren; hij kon hem niet missen, schreef hij dankbaar en vriendelijk, zoals te Antwerpen overvloedig bleek. Alleen wat betreft 's Prinsen broer, graaf Lodewijk, was de Koning — schreef hij — zeer bedroefd om wat hij van hem, zijn protestantse werkzaamheid, zijn rol in het Compromis moest horen; het zou het beste zijn, als de graaf voor enige tijd het land verliet. Enige dagen te voren had de Koning de landvoogdes zelfs schriftelijk gemachtigd de inquisitie af te straffen (sic), zodra de bisdommen ingericht zouden zijn, de plakaten te matigen en het Compromis vergiffenis te schenken — een belofte, waarvan hij zich tegelijk bij notariële akte in tegenwoordigheid van Alva en andere getuigen liet ontslaan als zijnde afgedwongen door de omstandigheden ... Een brief van 2 Aug. verbood echter de landvoogdes uitdrukkelijk de Staten-Generaal bijeen te roepen of de plakaten te matigen, en in een gelijktijdige brief aan de Paus herhaalde hij zijn betuiging van niet over ketters te willen heersen en desnoods de Nederlanden te willen verwoesten om dit lot te ontgaan.

Toen 's Konings brief de Prins in September bereikte, was de anti-papistische beweging onder de Calvinisten reeds tot een heftige uitbarsting gekomen. Over het ganse land had de Beeldenstorm geloeid.

DE CRISIS.

Het door geestdrijvende predikers geprikkelde calvinistische volk, dat, gewapend met allerlei wapentuig, de hagepreken bijwoonde, was sedert begin Augustus, aangemoedigd door de vrees van de overheid om geweld te gebruiken, in West-Vlaanderen bij Yperen en Duinkerken op kerken en kloosters aangevallen. Plunderziek gespuis, dat bij de heersende armoede en ellende van dat jaar ten gevolge van storingen in het verkeer met Engeland en met de graanlanden aan de Oostzee zeer was toegenomen, had zich bij hen gevoegd en, zoals gewoonlijk, van de gelegenheid gebruik gemaakt. Van de ene plaats naar de andere was het vernielen en plunderen overgevlogen. In Yperen zelf, waar de stadhouder Egmond op zijn rondreis door zijn gewest nog de 15de gebleven was, toen ook hij naar Brussel was vertrokken om er op uitdrukkelijk bevel der landvoogdes de vergadering der Vliesridders bij te wonen, had de volgende dag reeds de beweging vrij spel.

In Antwerpen wist Oranje nog met groote moeite de orde te handhaven maar de stemming onder de Calvinisten en het in de grote handelstad talrijke gepeupel werd er steeds oproeriger, terwijl ook de door hem beschermde Lutheranen onder de vreemde kooplieden en de gezeten burgerij zich begonnen te roeren en vrije prediking verlangden voor hun geloof. De Katholieken raakten meer en meer in het gedrang, al vormden zij nog de verreweg overwegende meerderheid en al bleef ook Oranje geregeld hun kathedraal bezoeken. Op de 18de Augustus had nog de befaamde Antwerpse processie met

147

het Mariabeeld plaats, weliswaar onder spot en smaad der Calvinisten uit de lagere volksklasse. Maar al nam de gisting toe, het bleef daarbij zolang Oranje nog in de stad vertoefde*. Toen hij in de morgen van de 19de naar Brussel ging, om er op de herhaalde aandrang der landvoogdes de vergadering van de Raad van State bij te wonen, was de toestand in de stad nog bevredigend, zodat het stadsbestuur zelfs het nemen van buitengewone veiligheidsmaatregelen onnodig achtte, al nam de opwinding handoverhand toe. In de avond van de 20ste nu begon ook te Antwerpen de Beeldenstorm in de prachtige kathedraal en sloeg van hier naar alle kloosters en kerken over, vervolgens naar Zeeland, naar Holland en de andere gewesten van het Noorden.

Ook in Holland** waren in de voorzomer de hagepreken op onrust-

* Rachfahl, S. 707 ff.

** Res. Holl. 6, 15, 25 Juli, 1 Aug. 1566.

barende wijze toegenomen, zodat de Staten van het gewest reeds 6 Juli daarover ernstig beraadslaagd hadden en half Juli hadden besloten om aan de landvoogdes schorsing van plakATEN en inquisitie te vragen benevens een nieuwe regeling der religiezaken in de geest der toegezegde moderatie. Het Hof in Den Haag had echter de Staten ernstig gewaarschuwd tegen dergelijke verzoeken, die begonnen te gelijken op „approberen van 't faict van de Geusen," wat de „juste indignatie" van de Koning zou kunnen wekken. Maar de Staten hadden hun voornemen toch uitgevoerd, zij het dan met weglating van het verzoek om schorsing, opdat men niet geheel „sonder loy ofte wet" op religiezaken zou zitten; 30 Juli hadden zij door gedeputeerden hun wensen aan de landvoogdes voorgedragen. De Prins had als stadhouder de vermelde weglating goedgekeurd, nadat de landsadvocaat Van den Eynde, die blijkbaar de gematigde gevoelens op godsdienstig gebied deelde, hem persoonlijk een en ander had duidelijk gemaakt.

De landvoogdes had niet dadelijk geantwoord en eerst 23 Augustus hadden de gedeputeerden aan de Staten verslag kunnen doen van hun reis en het antwoord, dat zij hadden ontvangen bij apostille op hun ingediend rekest : het gewone antwoord, nl. dat de landvoogdes erover aan de Koning zou schrijven. De zaken waren in Holland reeds zover gekomen, dat men er vurig de overkomst van de stadhouder wenste, opdat hij ook hier orde op de gevaarlijke toestand zou stellen. Het was echter toen al te laat om ongeregeldheden te voorkomen en ook in Holland werd heftig gebeeldstormd zo goed als in Utrecht en Zeeland. Slechts enkele plaatsen, als Gouda, bleven daarvan vrij.

Oranje was over de Beeldenstorm hoogst verontwaardigd en zelfs Brederode*, „le grand Gueux", verborg zijn ergernis over deze uitpattingen van calvinistische dweepzucht en gewone plunderlust niet. Hij** was in overleg met Hoogstraten en graaf Lodewijk, die zich bij de Prins te Antwerpen bevond, juist bezig om maatregelen te nemen tegen hertog Erich en wie er meer, zoals Aremberg in Friesland en Megen in Gelderland, door de edelen verdacht werden van heimelijk voorbereiden van een gewelddadige onderdrukking van de Geuzen en van de godsdienstige opwinding in het algemeen, volgens 's Konings wensen en bevelen.

Te midden van deze beweging aan alle kanten kwamen nu

* Groen, II, p. 232, 252, 253.

** Groen, II, p. 184 suiv.; Cartons, II, blz. 22, 71 vlg.

de Vliesridders en Gouverneurs te Brussel bijeen. De scherpste voorstander van gewelddadige onderdrukking, Megen*, was weggebleven en de weinig energieke Aerschot had dat voorbeeld gevolgd. Oranje, Egmond, Hoorne, Hoogstraten en anderen waren opgekomen, terwijl ook afgevaardigden van de Geuzen en de calvinistische kerken in de stad gekomen waren om bij de hand te zijn, als overleg nodig mocht blijken, en de zenuwachtige landvoogdes elk ogenblik de Beeldenstorm ook in haar hoofdstad zelf vreesde.

De stemming van de hoge vergadering, waarin ook Viglius en andere leden van de Geheime Raad verschenen, was onder de indruk van de schrik die van toegeven aan de eisen van de Geuzenbond en niet-uitvoeren van 's Konings bevelen omtrent het handhaven en streng toepassen der plakkaten : de wenselijkheid van waarborgen voor straffeloosheid der Geuzen en de noodzakelijkheid van een vergadering der Staten-Generaal werden erkend. Oranje pleitte zelfs krachtig voor toelating der prediking, zij het dan alleen waar die feitelijk reeds plaats gevonden had; Egmond verklaarde zich voor afschaffing van inquisitie en plakkaten en invoering van een bemiddelende godsdienstvrede door de Staten-Generaal maar wilde van ketterse prediking niet horen. De landvoogdes verlangde van allen dringend, zelfs smekend, het onmiddellijk gewelddadig onderdrukken van alle oproer en alle prediking, maar dit laatste weigerden Oranje en zijn vrienden ronduit als onraadzaam en ondoenlijk in deze omstandigheden. Toch wilden zij van de Calvinisten en vooral van de „Anabaptisten”, d. i. de Doopsgezinden, niets weten; vervolging, verbanning zelfs van de laatsten scheen hun bepaald nodig. De landvoogdes was zo verontrust, dat zij weer het plan vormde om naar het sterke en veilige Bergen uit te wijken, wat zij echter op aandrang der heren weer opgaf, toen dezen zich voor haar persoonlijke veiligheid borg stelden. Eindelijk gaf, zij onwillig toe en de 23ste werd een accoord** getroffen, waarbij zij de Groten verlot gaf de Geuzenbond namens haar te beloven: prediking volgens Oranje's voorstel, mits de Katholieken nergens verder werden lastig gevallen; opheffing der inquisitie; afwachten van nadere bevelen des Konings omtrent de religie en straffeloosheid voor de Geuzen, wier Compromis thans moest worden opgeheven. De afgevaardigden der Geuzen stemden toe, beloofden hulp om de orde te herstellen en de Beeldenstorm te stuiten, de invoering der prediking

* Gachard, II, p. 455 suiv.

** Notulen na 22 Aug. bij Gachard, VI, p. 413 suiv.; 's Prinsen advies over de prediking, hoewel voorgelezen, ontbreekt daar. Vgl. Gachard, II, p. 385; Pirenne, III, S. 572.

niet verder uit te breiden en over verdere landsbelangen met Oranje, Egmond en Hoorne te spreken. De Groten gingen zover van te beloven de feitelijk nog niet geheel opgeloste Geuzenbond desnoods gewapend hulp te zullen bieden, als de Koning soms geweld tegen deze wilde gebruiken, en in de Raad van State op de belangen van de Bond te zullen letten om te kunnen waarschuwen, als die bedreigd werden. De verwezenlijking van Oranje's ideaal der gewetensvrijheid, zelfs van enige godsdienstvrijheid, scheen een goed eind gevorderd te zijn. Hij had op de gevonden oplossing ongetwijfeld grote invloed gehad.

Hij keerde nu de 26ste naar Antwerpen terug* en nam daar aanstonds de nodige maatregelen om het accoord van de 23ste uit te voeren en de „sectarissen” daar en elders krachtig te bestraffen. Hij had reeds twee dagen te voren Hames en Thoulouze daarheen gezonden om de geplunderde kerken door de Calvinisten te doen ontruimen en liet de 28ste drie beeldstormers op de Grote Markt in zijn tegenwoordigheid ophangen, drie andere verbannen en vele plundersaars en oproermakers vatten. Reeds 1 Sept. kon in de Antwerpse kathedraal de mis weer worden bediend. Met kracht handhaafde hij de katholieke godsdienst oefening, terwijl aan Calvinisten en Lutheranen de prediking op Zondag en Vrijdag op bepaalde plaatsen in de stad, waar tijdens de woelingen reeds gepredikt was, met ruime hand werd toegestaan**. Samenwerkend met het Antwerpse stadsbestuur, deelde hij dit alles aan de talrijke vreemde kooplieden mede, die reeds van plan waren heen te trekken maar zich nu bereid verklaarden in de weer rustige stad te blijven en hun zaken voort te zetten. Maar hij was bij een en ander verder gegaan dan de landvoogdes wenste en met het gesloten accoord in overeenstemming kon geacht worden. Hij beriep zich daarbij ook tegenover de Raad van State echter op „causes urgentes de nécessité”, op „grandes et pregnantes raisons”, daar Antwerpen zoveel aanhangers der "nouvelle religion" telde, zoveel vreemdelingen en zoveel plunderende elementen. Alleen de gevaarlijke Anabaptisten bleef hij weigeren hun het preken toe te staan. Egmond ging in Vlaanderen lang niet zover als hij maar wist er toch ook, door hier en daar de tanden te laten zien, de orde te herstellen. Hoorne deed op verlangen der landvoogdes hetzelfde, maar nog verder gaande dan Oranje, in het heftig gistende Doornik, waar hij met Gilles Le Clercq en de zijnen in zeer intieme verhouding

* Cartons, II, blz. 74 vlg.; Groen, II, p.261, 322 suiv.; Gachard, II, p. 196 suiv., VI, p. 420 suiv.; Brieven van

Arend van Dorp, uitg. De Van der Schuere, blz. 79; Rachfahl, 1.1. S. 779 ff.

** Gachard, I1, p. 212, 219 suiv. ; VI, p. 423 suiv.

trad, terwijl op zijn kasteel te Weert zijn vrouw en zijn moeder het Calvinisme zelfs openlijk invoerden*.

Graaf Lodewijk was naar Breda** gegaan om er de orde namens de Prins te herstellen en, volgens diens opdracht, zo een goed voorbeeld te geven aan 's Prinsen nabijgelegen gouvernementen. De prediking door de Calvinisten werd er echter na het herstel der orde en de ontruiming der kerken binnen de stad niet toegelaten, wel daarbuiten, ten einde hier, waar Oranje zich niet op buitengewone omstandigheden beroepen kon, stipt te blijven binnen de grenzen van het accoord van 23 Augustus. In Utrecht versterkte de Prins alvast het garnizoen in het Vreeburg ten einde ook daar de wanordelijkheden te doen ophouden; in Zeeland kon hij met lof spreken van de te Zierikzee bewaarde orde terwijl daarentegen te Middelburg, gelijk te Amsterdam, het herstel daarvan veel moeite kostte en met name in de eerste stad ook weer verder werd gegaan dan het accoord luidde.

Te Antwerpen bleef de Prins nog tot in October zijn bezwaarlijke taak voortzetten, soms ongeduldig over het tegenstribbelen der landvoogdes, die hem niet vertrouwde en hem liefst uit de stad verwijderd had maar hem toch niet aandurfde, en de verdachtmaking van zijn gedrag door sommige van haar raden, waartegen hij krachtig protesteerde; hij bood zelfs zijn ontslag aan, als Margaretha meende, dat een ander het beter zou doen. Zij verdacht hem thans werkelijk van plannen om met hulp der ketters zich tot heer en meester der Nederlanden te maken. Zij ontkende echter tegenover hem ten sterkste hem niet te vertrouwen, wat blijkens haar brieven aan de Koning wel degelijk het geval was.

Het bleef intussen nog onrustig te Antwerpen en herhaaldelijk moest Oranje persoonlijk optreden om het „canaille” in toom te houden Maar hij wilde de stad niet verlaten, eer het er rustig was. De herhaalde aandrang uit zijn gouvernementen, door de Raad van State gesteund, om daarheen te komen en ook daar door zijn persoonlijk aanzien de orde te herstellen werd dan ook door hem beantwoord met de betuiging, dat hij zou komen, zodra de toestand te Antwerpen het veroorloofde. Er werd zelfs in de Raad van State over gedacht om de Prinses daar te laten verblijven, terwijl de Prins naar zijn gouvernementen zou gaan, of dezen in de stad door Hoogstraten of Boussu te laten vertegenwoordigen. De landvoogdes nam intussen op

* Rachfahl, S. 751.

** Groen, II, p. 273.

eigen hand maatregelen om in die gouvernementen de rust te handhaven door hertog Erich te vergunnen te Woerden een paar honderd man bijeen te brengen en door te Gouda, waar een belangrijk deel der Hollandse archieven in het kasteel bewaard werden, vergunning te geven tot het in dienst nemen van 300 man - handelingen, waardoor Oranje zich als kapitein-generaal van zijn gewesten gekwetst achtte. Ten slotte vond de landvoogdes de toestand te Antwerpen zozeer verbeterd, dat zij Oranje machtigde thans in overeenstemming met de besluiten van de Raad naar zijn gouvernementen te gaan en aan Hoogstraten de leiding der zaken in de machtige koopstad over te laten.

Intussen was hij ook voortdurend in betrekking gebleven met Hessen en Saksen*, waarheen hij graaf Ludwig van Wittgenstein had gezonden om te bewerken, dat de Duitse vorsten zich, overeenkomstig het verzoek der calvinistische gemeenten, gezamenlijk tot de Koning zouden richten om hem te bewegen toch geen geweld tegen de „arme Christen“ der Nederlanden te gebruiken en matiging te betrachten. Graaf Lodewijk stond hem daarbij telkens weer ter zijde met raad en daad; ook echter bij de onderhandelingen met Georg von Holl en andere krijgsoversten, voor het geval dat de Koning toch geweld zou willen aanwenden.

Ook met Egmond werd in een samenkomst van deze, Hoorne en graaf Lodewijk met de Prins de 3de October te Dendermonde gesproken, maar Egmond weigerde medewerking**, toen graaf Lodewijk het denkbeeld van gewapend verzet opwierp.

Er was daar zelfs sprake van nog gewichtiger besluiten. De zwakke en wankelende landvoogdes moest, wegens de wens van graaf Lodewijk, Brederode en andere toongevende edelen en die van Oranje zelf, door een krachtig regentschap*** van Oranje, Egmond en Hoorne vervangen worden als „serviteurs très humbles de Sa Majesté, protecteurs de la Noblesse et de la Patrie, ensamble de tout le peuple“. Een soort van manifest was reeds opgesteld, waarmee zij hun optreden zouden rechtvaardigen als niet veroorzaakt door enige eerezucht „ains tont seulement pour le service de Dieu, la conservation de nostre pays“ en met het behoud van 's Konings volle souvereiniteit. Maar noch Egmond, die niet ernstig geloofde aan 's Konings gewelddadige plannen en nog liever het land zou verlaten dan zich met geweld daartegenover te stellen², noch ook Hoorne, die tegen zoiets opzag en steeds van zich terug-

* Groen, II, p. 288 suiv.

** Groen, II, p. 344.

*** Groen, II, p. 468 suiv.; Rachfahl, 1.1., S. 785 ff.; Cartons, II, blz. 81 vlg.

trekken sprak, wilde er van horen. Zij weigerden* en daarmee was de kans voorbij, dat Oranje met hen nog verder zou kunnen samenwerken. Egmond werd met de dag loyaler en katholieker, Hoorne trok zich mokkend terug naar Weert. Oranje stond voortaan zo goed als alleen. Zou er nog iets te bereiken zijn met de leden van het voormalige Compromis, waarop de Beeldenstorm ook een oplossende invloed had gehad? Of zelfs desnoods met de Calvinisten, die Oranje intussen wegens zijn demonstratief katholiek optreden en zijn blijkbare voorliefde voor de Lutheranen ook niet ten volle vertrouwden?

Bij deze beiden zou graaf Lodewijk weer de tussenpersoon moeten zijn.

De werkzaamheid van graaf Lodewijk, nog steeds een der voornaamste leden, ja de leider van het Compromis of wat er nog van overgebleven was, was ook in deze tijd zeer krachtig en de landvoogdes, die de voormalige Geuzenbond bleef beschouwen als de hoofdoorzaak van het voortduren der woelingen en zijn leden als de heimelijke opruiers der Calvinisten, als de beschermers van hun openbare prediking, verlangde weer met aandrang op voorgaan des Konings van de Prins zijn tijdelijk heengaan** uit het land, totdat de rust er zou zijn weergekeerd. Zij zag dit niet slecht in, want graaf Lodewijk was inderdaad nog steeds de rechterhand van de gevaarlijke Oranje en drong bij hem zelfs aan op openlijke overgang tot de Augsburgse Confessie.

In deze tijd heeft de Prins er werkelijk ernstig over gedacht, of het niet beter voor hem zou zijn thans openlijk over te gaan tot het Lutheranisme, minder uit innige overtuiging dan wel op grond van staatkundige overwegingen. Daaromtrent heeft hij de raad van landgraaf Wilhelm van Hessen ingewonnen. Er scheen veel voor, schreef de landgraaf, met name uit overweging van de wenselijkheid om, nu de Prins in zijn gemoed toch werkelijk luthers*** was — en dat erkende deze thans onomwonden — een einde te maken aan alle geheimzinnigheid en uiterlijk vertoon van gehechtheid aan de katholieke Kerk ter wille van wereldse overwegingen, aan dat "dissimuliren und hincken zu beiden Seidten," dat "wetter kalt noch warm sein," dat Oranje — zei de landgraaf — reeds „vorlang" had moeten opgeven****. Maar er was ook wel iets tegen: de Koning zou hem voortaan geheel als een ketter behandelen, hem als de werkelijke aanstichter der woelingen en als ketter niet alleen van zijn ambten vervallen maar

* Rachfahl, I.I. S. 794.

** Groen, II, p. 316, 338 suiv., 386.

***Groen, II, p. 434, dd. 5 Nov. 1566.

**** Groen, II, p. 389 suiv.

ook zijn goederen ja, zijn, leven verbeurd verklaren; zijn openlijke overgang zou bovendien de Calvinisten, van wie hij zich voortaan verre zou moeten houden, krachtiger doen vervolgen en hem in de onmogelijkheid brengen om de zaak van het Evangelie in de Nederlanden heimelijk te steunen met de invloed, waarover hij als hooggeplaatst ambtenaar thans nog beschikte, zodat die zaak eronder lijden zou in plaats van „underbauwet” te worden. Maar, meende landgraaf Wilhelm, men moest ten slotte Gode meer gehoorzamen dan de mensen en het eeuwige ging boven het wereldse: de Prins moest zich dus openlijk Lutheraan verklaren.

Oranje echter zag in zulk een overgang nog „vil mehr unraths und gefarh als heils und guts”; al was hij geenszins Calvinist, antwoordde hij, de Calvinisten der Nederlanden zouden voorgoed eronder raken en bloedig uitgeroeid worden, wat „weder recht noch christlich” was evenmin als de daarmee onverbreekelijk samenhangende ondergang des lands, terwijl men nu in zijn sterk calvinistisch aangedane gouvernementen op hem rekende en hem boven alles vertrouwde. Zou het door zijn overgang niet onmogelijk worden de woelingen in vrede en eensgezindheid tot staan te brengen?*

Hessen en Saksen, van wie de eerste met de hertog van Wurtemberg op het protest der landvoogdes tegen de lichten ten behoeve der edelen en haar wens om die ten behoeve des Konings te steunen geantwoord had, dat zij het enige heil zagen in gewetensvrijheid en toelating der Augsburgse Confessie in de Nederlanden, bleven nog in November bij Oranje aandringen op openlijke verklaring als het enige middel om zeker te zijn van de hulp en de steun der Duitse vorsten. De Prins, die deze hulp en steun vurig begeerde, verklaarde zich ten slotte geneigd tot een „geheimbt schreiben” aan de Koning met de bekentenis van zijn ware gevoelens in het godsdienstige, die hij — zegt hij thans wat al te luide — in de Augsburgse Confessie „gebornn und ufferzogen”, ook „in unserm hertzen je und allwege getregen undt bekendt haben” ; hij zou dan de Koning, mits deze hem en zijn geloofsgenoten vrije godsdienstoefening liet, beloven van zijn kant niemand met geweld te willen bekeren of iets te willen ondernemen tegen de oude Kerk, haar geestelijken en goederen.

Maar deze plannen en denkbelden werden spoedig door de loop der gebeurtenissen ter zijde geschoven en de Prins bleef voor het uiterlijk

* Groen, II, p. 496. Vgl. het „Avis le mons. le Prince”, aldaar p. 429 Suiv.

nog enige tijd katholiek, al valt er aan zijn werkelijke gezindheid na deze verklaringen niet meer te twijfelen : nog nooit had hij zich zo positief over zijn godsdienstige gevoelens uitgelaten als in zijn brief van 5 November uit Utrecht het geval is geweest. In overeenstemming daarmee was ook zijn toon bij zijn vertrek uit Antwerpen op 12 October*. Hij liet toen een deputatie uit de geestelijken der O. L. Vrouwenkerk bij zich komen, bij wie hij in een lange, ons wederom niet in authentieke vorm overgeleverde rede aandrong op goede verstandhouding met de aanhangers van andere geloofsovertuigingen; het voorbeeld van verschillende plaatsen in Duitsland kon bewijzen, dat dit wel mogelijk was, want ten slotte kwam het verschil der meningen toch meer aan op woorden dan op de zaak zelf, zei hij.

Hij begaf zich thans naar zijn gouvernementen met een wacht van 200 man, die de landvoogdes hem op zijn verzoek had toegestaan, ten einde hulp te verlenen bij het uitvoeren ook hier van het accoord van 23 Augustus en de in Zeeland en Holland** op het platteland en in de steden vrij sterke anabaptische en calvinistische bewegingen te helpen onderdrukken. Te Gorkum werd het accoord alvast erkend, hoewel de landvoogdes twijfelde, of hier vóór de troebelen wel gepreekt was. Daarna ging Oranje naar Vianen om volgens opdracht der landvoogdes ernstig met Brederode te spreken over diens voortdurende maatregelen tot versterking en bezetting van zijn stad en van zijn burcht Batenstein zowel als over de op zijn bevel geschiede, zij het dan vreedzame verwijdering der beelden uit de kerken aldaar. Oranje berichtte, dat Brederode, die hij in September zelfs officieel tot zijn luitenant in Holland had willen doen aanstellen, wat de landvoogdes geweigerd had, zich wel had moeten versterken tegenover de versterking van het naburige kasteel van Woerden door hertog Erich. Brederode zelf bevestigde dit onder opmerking, dat Vianen geen leen maar zijn domein als „franc seigneur” was, waar hij doen kon wat hij wilde; de beelden had hij laten wegnemen op aandrang der bevolking zelf, terwijl de openbare preek in de kerk te Vianen door hem was toegestaan uit vrees voor de vagebonden in de omtrek en het overstromen der rivieren, zodat buiten de stad alles blank stond en dus prediking buiten de stad onmogelijk mocht heten. Daarbij bleef het***. En dat Brederode met Oranje ook hierover raadpleegde, ja in overleg met hem handelde, blijkt uit 's Prinsen herhaald verblijf te Vianen in

* Corresp. de Granvelle, II, p. 88.

** Gachard, II, p. 390.

*** Gachard, II, p. 256 suiv., 383, 398; Cartons, II, blz. 61 vlg. Apologie, éd. Lacroix, 1.1. p. 195 suiv.; Ber.

en Med. Hist. Gen. XXXIX, blz. 93, 105.

October en November. Op 17 November was ook graaf Johan daar.

Van Holland uit ging Oranje vervolgens naar Utrecht, waar hij nog vóór het einde van October de orde volledig herstelde en die tot tevredenheid der landvoogdes* handhaafde met nieuwe versterking van het garnizoen tegen mogelijke plannen van hertog Erich of van Meegen, die in zijn stadhouderschap Gelderland steeds troepen bleef werven. Hij vertoefde er nog een paar weken en stond hier bij stadhouderlijke ordonnantie de prediking volgens het accoord toe, nadat de magistraat en het Hof geweigerd hadden een andere overeenkomst met de Calvinisten te sluiten. Hij woonde daarna op 2 Nov. een Hollandse Statenvergadering te Schoonhoven bij, waar hij eveneens aandrang op uitvoering van het bekende accoord.

De Prins, nog telkens uit Spanje ingelicht over 's Konings voornemens en zelfs over de inhoud van diens briefwisseling met de landvoogdes, deed hier echter ook wel wat anders dan zorgen voor de behoorlijke uitvoering van het accoord of wat hij daaronder verstond. Er werd ook reeds geld voor troepen bijeengebracht en toegezegd, zoals het te Schoonhoven heette "tot handhaefing van het geregt" en beveiliging tegen vreemdelingen en landlopers maar feitelijk wel om daarmee Duitse troepen in „Wartgeld" te kunnen werven. Daarvan was in deze tijd voortdurend sprake en graaf Lodewijk, op wiens naam die wervingen** meestal plaats hadden, was evenals de Prins welbekend met het, bij het langzaam vloeien der daartoe in de zomer door de consistories beloofde gelden, in de eerste plaats vastgestelde plan om 3 miljoen*** bijeen te brengen, zogenaamd om van de Koning gewetensvrijheid te kopen maar feitelijk met hetzelfde doel: er was geld nodig, zelfs al wilde men niets meer dan de reeds toegezegde Duitse troepen tot zijn beschikking houden. Maar de gelden vloeiden nog in December slechts zeer traag, ook nadat de 4de December graaf Lodewijk, die voortdurend heen en weer trok en telkens bij Brederode te Vianen kwam, een aantal leden van het Compromis te Antwerpen had bijeengeroepen om met de daar bijeengekomen synode over gewapende samenwerking te beraadslagen en tot spoed en offervaardigheid aan te zetten.

Dat niemand anders dan Oranje de bevelhebber zou zijn van de door de Calvinisten bijeen te brengen troepen, leed bij niemand twijfel. Maar wel was er ernstige twijfel, of het werkelijk gelukken zou het

* Gachard, II, p. 394.

** Rachfahl, 1.1., S. (86); Cartons, II, blz. 86 vlg.

*** Rachfahl, 1.1., S. 803 ff.

geld, en dus ook de troepen, bij elkaar te krijgen. Doch reeds begonnen in zuidelijk Vlaanderen de Calvinisten zich openlijk te wapenen. Het „slaet op den trommele van dirredomdeyne“, het "vive le Geus is nu de Loes" klonk luid over de velden van Vlaanderen. Op Oranje was de hoop gevestigd van allen, die meenden, dat nu het zwaard moest worden getrokken, want „certeyn Godts wraeck naeck“, liet het volkslied horen.

Oranje bleef lang in Utrecht*, waar hij er ten slotte in slaagde om de kerkelijke toestanden te regelen op een wijze, die de landvoogdes wel niet geheel bevredigde maar waarbij zij zich toch voorlopig neerlegde, onder goedkeuring van 's Prinsen ordonnantie omtrent de prediking. De 1ste December kon hij haar melden, dat de rust er geheel was teruggekeerd en dat overal in dat gewest, zowel in de stad als op het platteland, de katholieke eredienst hersteld was in kerken en kloosters. Toch wenste hij er een „lieutenant“ aan te doen stellen, hetgeen Margaretha weigerde, bevreesd voor zijn al te groot overwicht ook hier.

Nu gold het Amsterdam, waar de Prins, van Utrecht uit, reeds bezig was geweest het accord voor te bereiden op de wijze zoals dat in Antwerpen was gebeurd, want, schreef hij, ook te Amsterdam waren veel vreemde kooplieden van ketterse gezindheid, zij het dan wederom Lutheranen, en verder een grote menigte aanhangers der "nieuwe" religie, die reeds vóór de troebelen daar en in de omtrek hadden laten prediken; ook had men te Amsterdam vrij wat rumoerig scheepsvolk. Hij wilde dus evenals te Antwerpen hier in en buiten de stad de prediking toestaan. Maar de landvoogdes verbood het eerste uitdrukkelijk, wat de Prins ondoenlijk achtte, daar Amsterdam een middelpunt was van het Calvinisme en de edelen er kort te voren onder leiding van graaf Lodewijk, Brederode en Culemborg, welke laatste ook al een ernstige vermaning over zijn kerkelijke houding en de verwijdering van beelden in zijn stad namens de landvoogdes van de Prins had ontvangen, een samenkomst hadden gehouden gelijk zij op het eind van December nog eens te Heusden bijeenkwamen. Hij kwam 15 December in de belangrijke koopstad aan.

Ook te Amsterdam** bleef de Prins geruime tijd, zes weken lang, werkzaam tot herstel van orde en rust. Ook hier, evenals te Utrecht, vond hij de stadsregering aanvankelijk niet bereid om zelf het

* Kron. Hist. Gen. XIV, blz. 289 vlg.

** Gachard, II, p. 283, 291, 297, 309 suiv.; Ter Gouw, Amsterdam, VI, blz. 135 vlg.; Wagenaar,

Amsterdam, 1, blz. 292; Hooft, Historiën, Bk. IV, blz. 127.

initiatief te nemen tot een accord met de aanhangers der „nieuwe” religie; ook hier verlangde men van hem, de stadhouder, een ordonnantie op zijn eigen gezag uitgevaardigd ten einde hem voorzichtiglijk de verantwoordelijkheid tegenover Koning en landvoogdes te laten*. Hij gaf op 1 Januari 1567 aan dit verlangen toe en stelde met de president van het Hof van Holland, Suys, en de raadsheer Van der Duyn, die reeds lang te Amsterdam vertoefde en er de onderhandelingen geleid had, een ordonnantie op, die hij aan de vroedschap en vervolgens aan de drie schuttersgilden ter goedkeuring aanbod. Intussen vroegen de Calvinisten hem reeds meer: vrijheid van geweten en godsdienstoefening, totdat de Koning en de Staten-Generaal orde op de kerkelijke zaken zouden hebben gesteld; ook verlangden nu de Lutheranen de inruiming van een kerk voor hun eredienst. 's Prinsen ordonnantie werd echter eindelijk door vroedschap en schutterijen goedgekeurd en 18 Januari uitgevaardigd. Zij bevestigde ten dele het reeds 30 Sept. van de vroedschap afgedwongen accord, waarbij o. a. aan de Calvinisten twee kerken waren afgestaan, maar verbod verdere prediking in de stad, zodra de kerk der Calvinisten buiten de wallen gereed zou zijn; met de handhaving van orde en eensgezindheid zou, naast de schutterijen, een bende van 200 burgers onder een door de Prins aangestelde overste belast worden. Brederode verscheen er weldra om bij de besprekingen zijn tussenkomst te verlenen en met de Prins over zijn versterkingen te Vianen te spreken. Oranje gaf hem zelfs een stuk geschut uit zijn eigen kasteel te Buren. Ook graaf Lodewijk kwam te Amsterdam weer bij hem om er met de afgevaardigden van de calvinistische gemeenten in Holland te handelen over het plan der 3 millioen en over het door hem en de Prins geliefdkoord denkbeeld: overgang der Calvinisten tot de Augsburgse Confessie — de enige voorwaarde, waarop de Duitse vorsten en zelfs de Keizer bereid schenen om met hem samen te werken en de Koning, hetzij door onderhandeling, hetzij zelfs met geweld, tot toegeven te dwingen. Hier in Holland, waar invloedrijke predikers als Cooltuyn, Jan Arentsz en andere gematigde hervormingsgezinden zich van toenadering tot de Augsburgse Confessie niet afkerig hadden betoond, zou misschien het groote doel der vereniging van alle Protestanten eerder bereikt worden dan in het Zuiden.

De landvoogdes was over deze werkzaamheid van Oranje zeer weinig

* Fruin, *Verspr. Geschr.* II, blz. 236 vlg.

gesticht*. Gesterkt door de woedende brieven van de Koning tegen de bedrivers van de Beeldenstorm en de edelen van het Compromis, door zijn nu nog scherpere bevelen om gewapenderhand de oude religie krachtadig te beschermen en de beeldstormers en hun medeplichtigen voorbeeldig te straffen, had zij, thans de "seigneurs" niet langer vertrouwend maar zich overgevend aan de leiding van de onverdacht katholieke Mansfeld en zijn vrienden Aerschot, Berlaymont en Megen, reeds in October in de eerste plaats maatregelen voorbereid tegen twee gevaarlijke haarden der ketterij : Doornik en Valenciennes. Tegen de laatste stad zond zij Noircarmes af, de thans geheel loyale plaatsvervanger van de in Spanje vertoevende stadhouder Bergen en bevelhebber van bijeengebrachte troepen ten getale van 7000 man voetvolk en ruitery. Noircarmes belegerde sedert 14 December de oproerige stad en joeg de 29ste bij Lannoy met een deel zijner troepen de tot ontzet aanrukkende calvinistische benden uiteen gelijk de 27ste de gouverneur van Waals-Vlaanderen, Rasseghem, met nog minder moeite gedaan had bij Waterloo, niet ver van Rijssel. Noircarmes verraste daarop (2 Jan.) Doornik en bleef Valenciennes steeds nauwer insluiten.

Egmond, thans ten gevolge van de gewapende opstand der Calvinisten geheel op de zijde der regering getreden, volgde het gegeven voorbeeld en onderdrukte, gewapenderhand in Vlaanderen rondtrekkend, overal in zijn stadhouderschap het verzet. In Maart was alles hier afgelopen en hij maakte zich gereed om thans de landvoogdes te brengen tot wat hij steeds als voldoende had aangemerkt om aan de onrust een einde te maken: afschaffing van inquisitie en plakkaten maar ook van alle ketterse prediking, uitwijzing uit het land van alle ketters, verder opheffing van alle ligue, maar dan ook algemeen pardon en hervorming van de staat door krachtige versterking der macht van de Raad van State.

Maar voor dat alles was het thans de tijd niet meer. De landvoogdes, bemoedigd door Noircarmes' succes en de loyale houding van Egmond, Megen en Aremberg, welke laatsten in hun gouvernementen eveneens de orde geheel hadden hersteld, was reeks zeker van haar zegepraal over de gematigden of wie haar tot matiging raadden, over Oranje zelf. Zij vorderde op bevel des Konings van alle ambtenaren, alle bevelhebbers, alle edelen, vazallen en soldaten, alle magistraten, rechters en geestelijken thans een nieuwe eed van trouw en gehoorzaamheid aan de

* Rachfahl, II, 2, S. 206 ff.

Koning tegenover iedereen en zonder enige beperking, ten einde de goeden van de slechten afdoende te onderscheiden. En werkelijk legden bijna allen de eed af. Oranje, Hoorne, Hoogstraten, Brederode echter weigerden maar vonden zelfs bij de voormalige leden van het Compromis slechts weinig navolgers; integendeel een groot aantal van hen onderwierpen zich aan de thans zegevierende landvoogdes en smeekten om vergiffenis, openlijk terugkerend tot gehoorzaamheid en ook op kerkelijk gebied zich schikkend naar de veranderde omstandigheden.

Wat kon er bij dit alles van Oranje's oppositie zowel als van de calvinistische beweging terecht komen? Wat kon hem de gedurende zijn driemaandelijks verblijf gewonnen genegenheid en het vertrouwen der Hollandse burgerijen helpen? Was dit door gematigd en welwillend optreden gewekte vertrouwen zelfs te wachten van de calvinistische leiders, die nu meer dan ooit op zijn machtige hulp rekenden? Hij wist reeds door zijn geheime correspondenten in Spanje*, dat de ten hoogste verbitterde Koning en zijn Spaanse Raad in October, op de berichten over de gruwelijke Beeldenstorm, onherroepelijk besloten hadden tot een strafexpeditie, die in de Nederlanden alle verzet zou breken, alle ketterij zou vernietigen, alle medeplichtigen zou straffen zonder genade en zonder aanzien des persoons. Op de 1ste December werd de onverbiddelijke hertog van Alva met de leiding van die strafexpeditie belast; Philips zelf zou „later” volgen, schreef hij aan de landvoogdes. Zij kondigde einde Januari de komst van Philips en Alva met het leger openlijk aan zonder evenwel te zeggen, welk vreselijk strafgericht met die komst een aanvang zou nemen, integendeel alleen sprekend van herstel van orde en rust in overleg met de Vliesridders en de Staten-Generaal ten einde vrede te brengen aan het ongelukkige land.

Onder dat alles had Oranje in Holland de loop der dingen oplettend gadeslagen. Het was hem uit de berichten van Wittgenstein, de ijverige voorstander van toenadering tot het Calvinisme in Duitsland duidelijk gebleken, dat hij van de Keizer of de Duitse vorsten geen hulp of steun te wachten had, als de Calvinisten bleven weigeren luthers te worden; te minder toen de geruchten omtrent 's Konings voorgenomen strafgericht ook in Duitsland doordrongen en de daar gevreesde naam van Alva daarmee verbonden werd. Met de overblijfselen van de Geuzenbond, die nog steeds door graaf Lodewijk en Brederode werden bijeengehouden, met de Calvinisten zou hij moeten

* Gachard, *Voyages des souverains*, II, p. XVI.

blijven op de bres. Maar met die hulp zou hij weinig kunnen uitrichten. Of zou hij alles opgeven en uitwijken naar Dillenburg?

Zijn broer Lodewijk had op 7 Januari 1567 een bijeenkomst op het huis Ter Aa gehad met Brederode, Thoulouze en een klein aantal edelen, waarin na heftige woordenwisseling de Calvinisten opnieuw weigerden tot het Lutherdom over te gaan. Brederode toog na afloop van die stormachtige bespreking naar Amsterdam en bracht de Prins dit bericht. Een nieuwe bijeenkomst van die edelen werd tegen 30 Januari te Breda afgesproken. Inmiddels bereidde Brederode van Amsterdam uit verdere werving van troepen voor zonder zich aan het uitdrukkelijk verbod der landvoogdes te storen of de gevorderde eed af te leggen, terwijl Oranje tegenover de landvoogdes hem verontschuldigend de hand boven het hoofd hield en hem nu zelfs zes kanonnen voor zijn kasteel te Vianen afstond. Graaf Lodewijk reisde naar Duitsland om er de uiterste pogingen te doen tot het verkrijgen der zo gewenste hulp, zij het dan alleen van de reeds te lang in wachtgeld gehouden benden van Georg von Holl en van de nog altijd in Thüringen woelende partijgangers van Wilhelm von Grumbach, die juist in Gotha belegerd werd. Hij moest verder bij de voornaamste protestantse Duitse vorsten: Hessen, Saksen, Brunswijk, de Paltzgraaf en Wurtemberg, 's Prinsen toestand en plannen uiteenzetten en om raad vragen, wat hem te doen stond*.

Op 20 Januari verliet de Prins eindelijk Amsterdam, van waar uit hij ook Enkhuizen en andere plaatsen in het Noorden had bezocht, en reisde over Haarlem en Leiden naar Den Haag, waar hij 27 Januari was, van daar naar Breda om dan naar Antwerpen terug te keren** waarheen, zo meldde hij de landvoogdes, „zijn plicht hem riep”. Maar blijkbaar ging hij daarheen om te trachten tegenover 's Konings gewelddadige plannen, waaromtrent hij uit Spanje weer allerlei had vernomen en die hij ook in de Nederlanden voorbereid zag, zo mogelijk deze belangrijke stad tot het middelpunt van verzet te maken. Daarheen zouden de gewenste Duitse troepen tot zijn hulp kunnen komen.

Te Breda werd 1 Februari de afgesproken samenkomst gehouden met Hoorne, Hoogstraten, Nieuwenaar, Van den Bergh en Brederode, welke laatste er weer met zijn getrouwe Geuzengevolg verscheen. Er werd in dit „Compromis van Breda” besloten namens de overgebleven Geuzen, die hun verbond hernieuwden, de landvoogdes een

* Blok, Corresp. Lod. v. Nassau, blz. 68.

* Ter Gouw, Amsterdam, VI, blz. 145; Groen, III, p. 27, 36 suiv.; Cartons, II, blz. 96 vlg.

derde rekest aan te bieden, waarin verzocht werd een einde te maken aan de maatregelen van geweld, en het accoord van Augustus te handhaven. Intussen zou Brederode zelf, door de Prins heimelijk gesteund, zijn troepen bijeenbrengen om met hulp van die, welke graaf Lodewijk uit Duitsland zou aanvoeren — alles te zamen ongeveer 17000 man ruiters en voetvolk, rekende men — tegenover het geweld van 's Konings zijde op hun beurt eindelijk metterdaad ook geweld te stellen. Antwerpen zou het middelpunt zijn van dit verzet. Brederode, door de landvoogdes intussen aangemaand zijn wervingen te staken, begaf zich aanstonds daarheen*, gevolgd door Thoulouze, Aldegonde, Boisot, Treslong, Villers, de beide Batenburgen en enige andere edelen. Hij sloot er onmiddellijk een overeenkomst met de calvinistische gemeenten en beloofde hen te zullen helpen. Het was echter een kwaad teken, dat het „derde rekest” van het uiteengevallen Compromis, dat hij met zijn Geuzengevolg in optocht weer te Brussel had willen aanbieden, niet op die wijze door de landvoogdes werd aangenomen; zij verbood hem en de zijnen ten strengste naar Brussel te komen en ook Oranje en Egmond kregen bevel, als zij soms daarheen wilden gaan, geen edelen van de voormalige Geuzenbond mee te brengen. Maar Oranje deed overigens niets om Brederode's wervingen te beletten, ten minste niets van betekenis.

Op 4 Februari verscheen Oranje met Hoorne, Hoogstraten, Nieuwenaar en Van den Bergh weer zelf te Antwerpen — het overschot der oude Liga tegen Granvelle, naast het overschot van het Compromis. Men trachtte Egmond nog over te halen ook naar Antwerpen te komen, eerst schriftelijk daarna mondeling door Hoogstraten, die zich daartoe naar Gent had begeven. Maar Egmond aarzelde. Hij schreef ten slotte van Brussel uit onder invloed van Noircarmes een scherpe weigering, waarbij hij, als 's Konings vazal, verklaarde in geen geval de wapenen tegen deze te zullen opvatten en ook zijn vroegere vrienden ernstig vermaande te denken aan hun bezworen vazallenplicht, ja zelfs berichtte als vijand tegenover hen te zullen staan, als zij volhardden bij hun opzet.

Deze ten slotte volstrekt afwijzende houding van de geheel tot de gehoorzaamheid teruggekeerde Egmond stelde Oranje opnieuw voor de vraag, of hij de zaak der Nederlanden ten slotte toch zou moeten opgeven: die zaak scheen hopeloos verloren, als zij zonder de populaire Egmond, ja met hem als vijand tegenover zich, zonder de hulp

* Groen, III, p. 31; Cartons, II, blz. 97; Groen, Supplém. p. 53*; Gachard, II, p. 406.

der Duitse vorsten, wier voorwaarde omtrent overgang der Calvinisten tot het Lutherdom onmogelijk te vervullen was, moest worden verdedigd alleen met enkele Groten, met de weinig talrijke volgers van Brederode, met de oproerig gestemde en slecht georganiseerde Calvinisten. De weer aangeboden hulp van Coligny en de Hugenoten in Frankrijk wilde hij niet aannemen, als komende van de landsvijand, wat een slechte indruk zou maken bij het altijd van Frankrijk afkerige volk. Maar een uitwijking op dit kritieke ogenblik — zo overlegde hij — zou het land geheel in de handen van de Koning overleveren en de religie benadelen; ook zijn geweten verbood hem het volk in de nood te verlaten. Hij bleef dus vooralsnog te Antwerpen, al was het met weinig hoop.

De thans overmoedige landvoogdes zond hem en de Antwerpse stadsregering nu het uitdrukkelijke bevel onmiddellijk de prediking in de stad te doen ophouden. Na enige aarzeling gaf hij toe, mits vergiffenis werd geschonken voor het gebeurde en degenen, die het verlangden, binnen drie maanden hun goederen mochten verkopen en het land verlaten; maar de landvoogdes, de mening van de Koning voldoende kennend, weigerde die voorwaarden. Antwerpen was thans vol van Calvinisten en Brederode's werftrommel werd er dagelijks geroerd, zodat de landvoogdes de Prins beval ook daaraan een einde te maken. Inderdaad verwijderde hij de vreemde soldaten en een aantal gevaarlijke vagebonden uit de stad. Maar dit maakte Brederode en de zijnen, bevreesd voor 's Prinsen altijd bemiddelende en tussenwegen zoekende politiek, ongerust. Zij vroegen hem ongeduldig, wat zij nu eigenlijk doen moesten, en hij beloofde hun weer zijn bescherming, mits de calvinistische gemeenten hem het wel telkens weer toegezegde doch nog steeds zeer ongenoegzaam inkomende geld tot werving van troepen verschaften. Toen verliet Brederode, wanhopend aan de mogelijkheid om te Antwerpen stand te houden, de stad, gevolgd naar Vianen door een paar duizend man van zijn te Antwerpen bijeengekomen troepen, treurige rest grotendeels uit de nederlaag bij Lannoy, terwijl Thoulouze de verdere werving zou leiden en de nog inkomende gelden beheren. Want de Calvinisten wilden zich weren.

Reeds begon de calvinistische opstand allerwege. Op 18 Febr. maakte, Antonie van Bombergen, een van Brederode's volgers, zich meester, van 's Hertogenbosch*. Oranje en Hoogstraten betuigden later hem

* Bombergen te 's Hertogenbosch. Gachard, II, p. 333.

geen opdracht te hebben gegeven zoals hij er had beweerd. Megen, die zich met zijn geworven regiment dicht bij die belangrijke stad bevond, waagde geen beleg maar trok over de Waal naar Brederode's kasteel te Ameide, dat hij plunderde; doch hij durfde het nabijgelegen, thans sterke en goed voorziene Vianen niet aan te vallen en trok door naar Utrecht, waar men hem binnenliet; hij begon nu van daar uit langzaam Vianen te bedreigen. Naar Walcheren zond Oranje, als stadhouder, zijn luitenant, de heer van Boxtel, om hier troepen te werven, het eiland, dat de mond van de Schelde beheerste, tegen alle aanslagen te bewaren en er alleen met zijn toestemming garnizoen toe te laten. Een kleine calvinistische expeditie onder Thoulouze, die begin Maart op eigen gezag Vlissingen wilde bezetten, werd daar door de stadsregering echter met kanonschoten ontvangen en Egmond maakte zich gereed van Vlaanderen uit desnoods ook hier in te grijpen. De expeditie moest onverrichter zake terugkeren en Walcheren* werd spoedig door een kleine macht vanwege de regering bezet, terwijl de Zeeuwse overheden, bevreesd voor calvinistische uitpattingen, haar steunden. Venlo, Roermond, Bommel, Deventer en andere voor de betrekkingen met Duitsland gewichtige punten, ook Harderwijk, werden door de Geuzen nog vastgehouden.

De Prins echter bond na deze blijkbaar nutteloze pogingen in en toonde zich geneigd tot onderhandeling, daar ook de Antwerpse regering zelf zich niet bijzonder ijverig toonde om hem te helpen. Zijn positie** werd meer en meer onhoudbaar, te eer nu ook de Raad van State hem drong om kleur te bekennen, "pro" of "contra". Hij waagde het niet naar Brussel te komen en evenmin deel te nemen aan een nieuwe hem door de Raad aangeboden samenkomst met Egmond en Mansfeld te Mechelen; hij weigerde opnieuw de eed en bood wederom zijn ontslag aan, dat evenwel door de landvoogdes, die hem thans niet wilde laten ontsnappen, niet werd aangenomen. Zij zond hem einde Maart de secretaris van de Raad van State, Berty, om hem nogmaals de bedoeling van de eed uit te leggen, maar hij weigerde standvastig, daar hij nooit iets zou willen doen tegen zijn geweten en zijn vazallenplicht. De troepen van Thoulouze liet hij echter niet binnen Antwerpen toe, zodat zij plunderend en ordeloos voor de poorten der stad bleven. Toch hield hij niet op de Calvinisten te verzekeren***, dat hij hen niet in de steek zou laten: "vos affaires ironent mieux que vous

* Apologie, éd. Lacroix, p. 195

** Gachard, VI, p. 434; Groen, III, p. 46 suiv.; Kervyn, Huguenots et Gueux, I, p. 449; Herman van

Nieuwenaar, Juste, p. 99.

*** Corresp. de Granvelle, II, passim; Bor, I, blz. 105; Kervyn, I, p. 453; Groen, III, p. 51 suiv.; Rachfahl,

1.1., II, p. 874; Gachard II, p. CXLIX; Bakhuizen, Cartons, II, blz. 99 vlg.

165 ne le pensez", bemoedigde hij die van Valenciennes en hij wees hen op zijn broer Lodewijk, die met troepen zou komen.

De landvoogdes besloot nu door te tasten en zond de kapitein van haar lijfwacht, Philippe de Lannoy, heer van Beauvoir, met een paar duizend man 13 Maart tegen Thoulouze's benden voor Antwerpen af. Zij hielden tegenover de plotseling opdagende en goed georganiseerde vijand slechts een oogenblik stand; hun benden werden bij Oosterweel uiteengejaagd, Thoulouze zelf en honderden der zijnen werden zonder meer afgemaakt, enkelen vluchtten naar de stad. Dat Oranje en Hoogstraten, bevreesd voor het binnendringen van Beauvoir, hetwelk de stad en henzelf weerloos aan deze zou hebben overgeleverd, kort vóór de wanhopige strijd de poorten hadden laten sluiten, werd hun door de in der haast te wapen gelopen Calvinisten in de stad, die Thoulouze

Afb. De slag bij Oosterweel

Vgl: <http://members.home.nl/tetrode/Nassau/Marnix.htm>

En <http://images.google.nl/imgres?>

[imgurl=http://angel.tctubantia.nl/tctubantia/tc/2004/Brederode1.gif&imgrefurl=http://members.home.nl/tettero/ZuidHolland/Brederode.htm&h=431&w=777&sz=63&hl=nl&start=14&tbnid=TFChxNhhknCkhM:&tbnh=79&tbnw=142&prev=/images%3Fq%3D%2B%2522oosterweel%2522%26hl%3Dnl%26lr%3D%26sa%3DN%26as_qdr%3Dall](http://angel.tctubantia.nl/tctubantia/tc/2004/Brederode1.gif&imgrefurl=http://members.home.nl/tettero/ZuidHolland/Brederode.htm&h=431&w=777&sz=63&hl=nl&start=14&tbnid=TFChxNhhknCkhM:&tbnh=79&tbnw=142&prev=/images%3Fq%3D%2B%2522oosterweel%2522%26hl%3Dnl%26lr%3D%26sa%3DN%26as_qdr%3Dall)

166 hadden willen helpen, als verraad aan hun zaak toegerekend en het leven der beide heren werd zelfs ernstig bedreigd, toen zij zich in het gewoel op de Meir waagden. Een droogscheerder zette Oranje, de „eerlosen en schelmschen verrader“, een ogenblik een pistool op de borst en van alle kanten werd de Prins gesmaad en beledigd door de teleurgestelde menigte, die juist op hem gerekend had tot hulp van hun broers buiten de poorten. Met de grootste moeite en onder telkens dreigend levensgevaar gelukte het de beide heren na drie dagen het heftig woelende oproer te stuiten en een voorgenomen nieuwe beeldenstorm, gepaard met plundering en verwoesting, te verhoeden.

Nog hield het belegerde Valenciennes het, maar ook het lot van die stad was spoedig beslist, nu het gehoopte ontzet door middel van

De Prins en Van Stralen stillen het oproer te Antwerpen. (Hogenberg)

[http://geheugenvannederland.nl/?/nl/items/LEMU01:9246/&i=16&p=1&st=Willem%20I%20\(Prins%20van%20Oranje\)&sc=\(Willem%20I%20%20Prins%20van%20Oranje%20%20and%20isPartOf%20any%20'LEMU01'%20\)/](http://geheugenvannederland.nl/?/nl/items/LEMU01:9246/&i=16&p=1&st=Willem%20I%20(Prins%20van%20Oranje)&sc=(Willem%20I%20%20Prins%20van%20Oranje%20%20and%20isPartOf%20any%20'LEMU01'%20)/)

167 's Prinsen of graaf Lodewijk's vurig verwachte legerscharen uitbleef: hij had nog steeds de middelen niet om, ook al wilde hij het uiterste wagen, de reeds geworven Duitse troepen naar de Nederlanden te laten oprukken, want het voor die troepen beloofde geld der Calvinisten bleef nog steeds uit. Noircarmes besloot thans tot de bestorming der stad. Zij riep op het laatste ogenblik dringend om hulp tot Oranje maar hij zowel als de te Antwerpen aanwezige edelen en de calvinistische kerken verklaarden aan de gezonden boden, dat men er tot de door de landvoogdes aangeboden capitulatie moest toetreden. Ook hier verhief zich nu een sterke beweging tegen Oranje, die Guy de Bray in zijn woede en teleurstelling zelfs een booswicht van „malheureuses et méchantes principes“, een bedrieger schold, die hun hoop had gevoed en hen nu te Valenciennes met de „corde au cou“ liet

Afb. Het beleg van Valenciennes

<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/LEMU01:9618/&p=1&i=4&st=valenciennes&sc=%28%27valenciennes%27%20%2A%29/&wst=valenciennes>

zitten. Toch weigerde men de niet vertrouwde capitulatie, maar Noircarmes bestormde na een hevig bombardement toen zonder moeite de 23ste de stad, die zich eindelijk op genade of ongenade overgaf en vreselijk werd gestraft voor haar opstand. De enkele steden in het Gelderse, die nog door edelen van het Compromis waren bezet — Harderwijk, Bommel, Roermond, Venlo — onderwierpen zich aan Megen, Maastricht op 13 April aan Noircarmes; Bombergen vluchtte de 11de met alle calvinistische inwoners uit 's Hertogenbosch naar het Kleefse. Aan alle kanten vloden de predikanten en hun gemeenteleden het land uit, bitter teleurgesteld in hun hoop op „heeren en vorsten groet van staten ende oeck op der coopliden ghelt“, zoals een volkslied zong.

Nog was Oranje te Antwerpen, nog hield Brederode stand. Hij was sedert eind Februari naar Amsterdam gegaan, waarheen van alle kanten de Geuzen naar hem toestroomden. Antwerpen en Amsterdam konden nog wellicht hoofdpunten van het verzet worden en Brederode, 13 Maart kapitein der laatste stad geworden, weigerde de eis der landvoogdes tot heengaan te gehoorzamen, als niet Oranje, die in geheime betrekking met hem bleef, het beval. En de wijze, waarop Brederode te werk ging, deed verstaan, dat Oranje deze pees op zijn boog bleef houden. Maar zelfs de onbuigzame Hoorne onderwierp zich reeds, legde de eed af, schreef de Koning een deemoedige brief en herstelde op zijn kasteel te Weert de katholieke eredienst. Opnieuw stelde de landvoogdes thans Oranje de eis om de eed af te leggen; zij weigerde hem opnieuw het gevraagde ontslag, omdat zij hem tot Alva's komst in het land wilde houden, en verzocht hem naar zijn gouvernementen te gaan, naar Utrecht ... waar Megen meester was.

De Prins zag thans in, dat het gedaan was met alle pogingen tot verzet zowel als tot bemiddeling en verzoening. Hij hield op met het uiterlijk vertoon van katholieke rechtgelovigheid; gelijk hij reeds sedert Kerstmis de mis niet meer had bijgewoond ging hij ook met Pasen (30 Maart) niet meer ter kerke, ogenschijnlijk tot grote bevrediging zijner wispelturige gemalin, die thans haar lutherse gevoelens luchtte en in deze tijd iets handelbaarder werd. Margaretha trachtte hem nog eenmaal door middel van Egmond en Mansfeld tot onderwerping over te halen. Oranje verscheen werkelijk (3 April) op

een laatste samenkomst met Egmond te Willebroek* bij Mechelen maar het ernstige gesprek had geen resultaat; Oranje bleef bij zijn besluit en Egmond bij het zijne. De anecdote omtrent het „prins zonder land” en „graaf zonder hoofd”, wat de vroegere vrienden volgens de latere Spaanse schrijver Cabrera elkaar bij het laatste afscheid zouden hebben toegevoegd, komt niet geheel overeen met wat wij van de stemming der beide mannen bij dit laatste gesprek weten. Oranje heeft er echter in ieder geval zijn plan tot heengaan** aangekondigd. Het was in dezelfde dagen, dat hij bij Morillon weer zijn geneigdheid liet betuigen om aan Granvelle de hand der verzoening te reiken.

Nog slechts enige dagen bleef hij in Antwerpen, waar hij de eisen der landvoogdes omtrent uitwijzing der predikanten en opneming van garnizoen moest aanhoren en moest toelaten, dat de stadsregering thans alle predikanten, ook de lutherse, uit de stad verbande. De 10de April nam hij een treffend afscheid van de stadsregering en de volgende dag, nog voordat de Raad der stad tot opneming van het koninklijke garnizoen besloot, verliet hij, na in de vroege morgen wenend op de Meirbrug afscheid genomen te hebben van de „ghemeynte”, de stad met een talrijk gevolg, onder wie Philips van Marnix en enkele andere edelen van het Compromis benevens de pensionaris Jacob van Wesenbeke en de voornaamste predikanten en Calvinisten, onder hen de calvinistische predikant Taffin en de lutherse Flacius Illyricus. Duizenden Calvinisten uit Vlaanderen, Brabant en Zeeland vluchtten thans langs de Schelde naar Engeland en Duitsland of over de oostergrens naar Emden, Kleef, Wezel, Keulen en verderop.

De tocht van de Prins ging eerst naar Breda, waar hij afscheid nam van zijn thans twaalfjarige te Leuven studerende zoon Philips Willem, de graaf van Buren, aan wie hij waarschijnlijk in het uiterste geval zijn Nederlandse goederen hoopte te kunnen overdragen om ze te redden voor zijn geslacht — een afscheid voor eeuwig!

Van Breda uit schreef hij afscheidsbrieven**** aan Egmond, Hoorne en de in Spanje opgehouden Bergen. Ook aan de Koning had hij van Antwerpen uit een brief geschreven. In de laatste geeft hij nog eens met een protest tegen de laster, waarvan hij het slachtoffer was geweest, een overzicht van wat hij laatstelijk in Holland en te Antwerpen had gedaan; hij had, zoals ook hij aan de landvoogdes had bericht, de nieuwe eed „sans limitation ou restriction” wel moeten weigeren

* Rachfahl, II, S. 886; Groen, III, p. 68; Gachard, II, p. 417; VI, p. 442.

** Van Vloten, Geschiedzangen, I, blz. blz. 3,3; Gachard, II, p. 357 suiv.

*** Gachard, II, p. 360 suiv.; Groen, III, p. 68 suiv.

**** Groen, III, p. 45.

en dus al zijn posten moeten neerleggen maar hij had het zijn plicht geacht eerst nog de rust in zijn gouvernementen en te Antwerpen te herstellen. Nu dit geschied was, kwam hij nogmaals bij de Koning zijn ontslag indienen, al zou hij diens „fidèle vassal et loyal sujet” blijven tot zijn dood - zo zei hij wat al te uitbundig; hij eindigde in dezelfde geest met een betuiging van trouw en gehoorzaamheid "à mon prince naturel" en verklaarde daarin te willen volharden. Enige dagen later, de 22ste, de dag van zijn vertrek, nam hij ook afscheid van de landvoogdes met een brief, waarin hij meldde, zoals hij ook in de andere brieven had gemeld, het land tijdelijk te willen verlaten voor een "reis" naar Duitsland ten behoeve van eigen en familie-zaken. Zij betuigde in haar antwoord, dat aan onoprechtheid weinig te wensen overliet, hem haar vriendschap, beloofde gedurende zijn afwezigheid te zullen waken voor zijn achtergebleven dienaren en ambtenaren en nam ook vriendelijk afscheid van zijn oudste dochter, Marie, die sedert bijna twee jaar als "demoiselle d'honneur" aan haar hof was opgenomen. In zijn brieven aan Egmond en Hoorne liet Oranje zich scherper en duidelijker uit. Hij wilde hun voorbeeld niet volgen, daar hij de "Spaanschen koning" niet vertrouwde, zoals hij aan Hoorne schreef, maar verzekerde hun zijn onwankelbare vriendschap tot beter tijden....

Maar reeds werd hij ook te Breda in zijn persoonlijke veiligheid bedreigd; Noircarmes bezette de 21ste het nabijgelegen Turnhout. Oranje ontsloeg toen een aanzienlijk deel van zijn bedienden, vermaande de stad tot gehoorzaamheid aan de landvoogdes, beval de magistraat garnizoen van harentwege in te nemen, leende van de Antwerpse bankiers een som van 30000 gulden, liet zijn kostbaarheden bijeenpakken om ze mee te nemen en maakte alles voor de afreis* gereed. Met Elbertus Leoninus, hoogleraar te Leuven, sprak hij nog kort vóór die afreis over de eed, die hem zou hebben genoodzaakt allereerst de immers lutherse Prinses te laten vervolgen, en over zijn vazallentrouw jegens de Koning, die hij, als hij gewild had — zo dreigde hij — wel een dozijn jaren lang met geweld had kunnen beletten het land te betreden zonder zich echter illusies te maken omtrent de afloop van de ongelijke strijd.

Toen verliet hij de 22ste Breda met zijn gezin en een talrijk gevolg. Over Grave, Kleef en Keulen begaf hij zich naar het in de laatste

* Dönges, Wilhelm der Schweiger, S. 48.

tijd opnieuw versterkte Dillenburg, het oude slot van zijn vaderen, waar graaf Johan hem 7 Mei met zijn ganse gevolg van omstreeks 100 personen opnam. De vier-en-dertig-jarige vorst, totnogtoe de schitterende Bourgondische edelman, onbetwist de eerste onderdaan des Konings in de Nederlanden, jaren lang reeds een der voornaamste leiders der landsregering, keerde als vluchteling terug naar de plaats, die hij vóór 23 jaren als jonge knaap met schitterende toekomst had verlaten.

Zijn vijanden waren natuurlijk bitter teleurgesteld door zijn vertrek of liever zijn vlucht, die zij toeschreven aan laffe vrees voor zijn huid*. Maar Granvelle en de zijnen hielden hem ten onrechte voor "craintif et peu amy de hazard"; hij was — zijn gehele leven bewijst het — inderdaad slechts voorzichtig en het verdere verloop der gebeurtenissen zou aantonen, dat hij geen ongelijk had gehad in de verwachting ten opzichte van wat de toekomst hem zou kunnen opleveren.

Zijn vrienden waren bitter teleurgesteld. Zij hadden gehoopt en verwacht, dat hij zich aan hun hoofd zou stellen, zij het dan nog op het laatste ogenblik. Brederode heeft dit nog lang gehoopt maar de Prins, zelf nog steeds afkerig van een optreden als leider van een opstand, waarin hij vooral op de Calvinisten zou moeten steunen, had van het gewelddadig verzet afgezien. Vijf dagen na hem heeft ook Hendrik van Brederode, het nutteloze van verdere strijd inziende, het land verlaten en is naar zijn verwanten in Noordduitsland uitgeweken.

* Champagney, Mémoires, p. 249; Corresp. de Granvelle, passim.

Toen de Prins zich in het stamslot te Dillenburg vestigde, waartoe hij als hoofd van het geslacht Nassau recht had, al was zijn broer Johan de feitelijke bezitter van het slot, rekende hij steeds nog op de hulp der Duitse vorsten van de Augsburgse Confessie, die eindelijk en ten laatste besloten hadden bij de Koning met een brief en bij de landvoogdes van de Bourgondische kreits door middel van een gezantschap nog eens aan te dringen op matiging, op toelating der Augsburgse Confessie, op godsdienstvrede, op niet-invoering der inquisitie. Het gezantschap* verkreeg inderdaad, na vrij wat moeite en wachten, den 20ste Mei gehoor bij de landvoogdes en de Raad van State; de landvoogdes beloofde de volgende dag de brief aan de Koning te zullen verzenden maar weigerde overigens enige verandering in de godsdienst toe te laten en gaf de heren het nutteloze van hun stap te kennen, terwijl Mansfeld hen ondershands waarschuwde zich niet in te laten met de burgerij. Een dergelijke brief der Duitse vorsten aan de regentes van Frankrijk, Catharina de Medicis, had evenmin enig succes.

Oranje moest ook daarin berusten en legde zich in afwachting van de loop der dingen in de Nederlanden te Dillenburg toe op de vermeerdering zijner totnogtoe uiterst geringe kennis van de Bijbel en van de lutherse leer, waartoe hij van landgraaf Willem van Hessen de hulp verzocht van de lutherse predikant Zell uit Treysa, die echter nog vóór zijn reeds afgesproken komst overleed**. Men hoopte van zulk

* Groen, III, p. 81 suiv.; vgl. Pirenne, IV, S. 15 ff.

** Groen, III, p. 100; Supplém., p. 64* suiv.

Afb.: Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva.
Naar een schilderij van Antonio Moro
<http://www.engelfriet.net/Alie/Hans/alvapt.jpg>

onderricht ook veel goeds voor de Prinses, die „semble avoir perdu toute dévotion á our prescher ou lire la parolle de Dieu" en zelfs te Dillenburg niet meer in de kerk kwam. Een vriendelijke uitnodiging van de luthersche koning Frederik II van Denemarken* om zich in diens Staten te vestigen werd door Oranje voorlopig nog niet aangenomen, daar hij op spoedige verandering van de toestand in de Nederlanden hoopte.

Daar was in de voorzomer de rust zo goed als geheel hersteld en de landvoogdes vleiende zich met de verwachting, dat de Koning nu wel zou afzien van zijn voorgenomen strafexpeditie. Brederode's achtergebleven benden liepen uiteen; van hun aanvoerders vielen verscheidene in handen van Megen en Aremberg en werden te Vilvoorde en Rupelmonde gevangen gezet. Amsterdam werd 9 Mei door Noircarmes en Boussu bezet, Vianen reeds de 3de door Erich van Brunswijk. Alle verzet was gebroken. Culemborg, Van den Bergh, Hames en vele anderen onderwierpen zich en verontschuldigde zich over hun optreden.

Maar de Koning wilde niets weten van de raad, die ook Granvelle, Viglius, Hopperus, Mansfeld en zelfs paus Pius V hem gaven, om thans niet verder te gaan**. Integendeel, hij bleef bij zijn voornemen om de Nederlanden voorbeeldig en zonder genade te straffen, niet alleen door de buitengewone rechtbanken, die hij wilde oprichten, maar ook door opheffing van alle privileges, vervanging der slappe en onvertrouwde stedelijke en gewestelijke regeringen door onmiddellijk aan hem onderworpen koninklijke ambtenaren, oprichting van citadellen in de belangrijkste steden, confiscatie van goederen op grote schaal. Hij zou zelf komen om de regeringsvorm der Nederlanden te veranderen in een absoluut monarchale en het te maken tot een koninkrijk zoals zijn Bourgondische voorvaders zich dat in hun stoutste dromen hadden voorgesteld, zonder zich van de band met het Duitse Rijk veel aan te trekken. Bergen, die 21 Mei in halve gevangenschap is gestorven, en Montigny, die nog steeds geen verlof tot terugkeer kon krijgen, protesteerden te vergeefs tegen dat alles. Van een plan om zijn jonge zoon, don Carlos, die daarvan volstrekt niet afkerig was en op zelfstandigheid hoopte, als koning naar het nieuw te stichten koninkrijk af te zenden en zo ten minste de regering van Spanje uit te vermijden, wilde de Koning niets horen. Hij wilde in de eerste

* Groen, III, p. 111.

** Kervyn, Huguenots et Gueux, I, p. 468.

plaats wraak en straf en zette Alva aan om zo spoedig mogelijk met zijn Spaanse en Italiaanse troepen naar de Nederlanden te gaan ten einde het strafgericht te voltrekken.

En Alva naderde spoedig. Nog vóór half Augustus bereikte hij met zijn „Barbes-Noires" van Noord-Italië uit over Savoye, de Mont-Cénis, Franche Comté en Lotharingen het Luxemburgse. Het waren 10000 man van Europa's beste soldaten, grotendeels veteranen, onder beproefde bevelhebbers als de Spanjaarden Sancho d'Avila, d'Ulloa, de Londogno, Romero, Braccamonte, Mondragon, Basta, d'Avalos, de Italiaanse artilleristen Chiappino Vitelli en Paciotti, onder Ferdinand en Frederik de Toledo, Alva's eigen zonen, allen waardig om te dienen onder de eerste veldheer van zijn tijd, die op de lange tocht de krijgstucht krachtig handhaafde. Den 22ste Augustus deed hij zijn schitterende intocht in Brussel, vergezeld door Egmond, die naast hem reed, en ontvangen door de met statige ernst gewapende landvoogdes* met Aerschot en Mansfeld aan haar zijde : hij was haar oude persoonlijke vijand, over wiens komst, dreigend met verderf, zij bitter klaagde in haar brieven aan de Koning, waarin zij sprak over haar diepe teleurstelling, nu zij in de Nederlanden orde en rust met zoveel moeite hersteld had na negen jaren van moeite en beproeving.

Van Alva's eerste bewegingen** tot bezetting van de voornaamste steden van Brabant ontving de Prins te Dillenburg bericht door een schrijven van zijn Antwerpse vriend en medestander Antonie van Stralen, burgemeester der Scheldestad, waar thans de graaf de Lodron garnizoen hield met enige Duitse en Waalse vendels en de oude Mansfeld het bewind voerde. Te Leuven had Alva de 20ste Augustus de jonge graaf van Buren vriendelijk in zijn kwartier ontvangen en diens Franse begroeting in het Spaans minzaam beantwoord; ook Hoorne en de Mansfelds kwamen er de hertog begroeten, bij wie zich Aremberg, Megen en Berlaymont reeds bevonden evenals Egmond en Aerschot. De trouwe hofmeester van de jonge graaf, Heinrich von Wiltpergh, beproefd katholiek dienaar van het Huis Nassau, schreef de Prins uitvoerig over de gunstige indruk, die hij persoonlijk van Alva's optreden had ontvangen, zodat hij zijn meester dringend aanriep volgens het beginsel „chacun pour soi, Dieu pour nous tous" ook, evenals zo velen, "quelque intelligence" met de machtige hertog aan te binden ten einde deze, die daartoe wel bereid scheen, gunstig

* Corresp. de Phil. II, 1, p. 5, 567, 570.

** Groen, III, p. 114 suiv., 122 suiv.

te stemmen voor zich en zijn vazallen, liefst door een of ander "personne de qualité" zoals zich reeds hadden aangeboden om de Prins hierin van dienst te zijn. En Oranje heeft inderdaad in die geest gehandeld met zijn brief van 8 September*, waarin hij zijn raden Wiltpergh en Hovelmans belast met "de ma part luy dire la bienvenue", een aanbod van "humble service" en de verzekering van zijn "affection"; hij drukte in uitgezochte plichtplegingen zelfs de hoop uit, dat Alva de zo nodige orde en rust zou bevestigen "par douceur et bons moyens" zoals deze steeds had gebruikt (!) in dienst van "ung si bon maistre" als Karel V en van Philips, die in hetzelfde spoor als zijn vader was gegaan; hij betuigde tegenover de lasterpraatjes der „malveulants” zijn onschuld als „homme de bien et très-humble serviteur” van de Koning, hopend in de gelegenheid te zijn om zijn trouw te bewijzen en de werkelijke waarheid te doen kennen; hij beval ten slotte zijn "affaires et povres subjects" in Alva's bescherming aan.

Deze brief vol plichtplegingen ten einde te voldoen aan de wenk van Wiltpergh had de Nederlanden nog niet bereikt — het is zelfs twijfelachtig, of hij wel in handen van Alva gekomen is — of de toestand aldaar was plotseling veranderd. Alva had het masker van vriendelijkheid reeds afgeworpen; het strenge gelaat van de wreker had zich vertoond. Er waren er, die dit hadden voorgevoeld : "la fin serast aultre", schreef reeds 26 Aug. de naar het Kleefse uitgeweken heer van Boxtel aan de Prins. De Bloedraad was 5 Sept. ingesteld, de "Conseil de Troubles", bestemd om aan de voorgenomen maatregelen een glimp van gerechtigheid te geven; 9 Sept. waren Egmond en Hoorne onverwachts gevangen genomen. Alva had zich tegenover de andere Vliesridders, voorzover aanwezig en inderhaast bijeengeroepen, wegens deze met de statuten der Orde strijdige gevangenneming verontschuldigd met 's Konings bevelen; hetzelfde deed hij tegenover de landvoogdes. Binnen 12 dagen had een snelle koerier deze berichten aan de Koning gebracht, die nu aanstonds ook Montigny in hechtenis liet nemen. De Bloedraad was met zijn duister werk begonnen, die "vervloekte Raad" zoals Granvelle** veel later zei. Een dodelijke schrik verspreidde zich aanstonds door het ganse land en honderden betraden weer de weg der ballingschap; wie bleven — zoals Van den Bergh, die zich te 's Heerenberg in zijn afgelegen en sterk kasteel aan de Gelderse grens opsloot — leefde in voortdurende onzekerheid.

* Kervyn, II, p. 599.

** Kervyn, II, p. 33.

Maar de "sluwe" Oranje, zoals de inquisiteur Titelman hem genoemd zou hebben, was ontsnapt en overwoog in het vooralsnog veilige Dillenburg, wat hem te doen stond, nu Alva hem en zijn bezittingen voorlopig nog ongemoeid liet. Hij wachtte* af en vroeg intussen raad bij August van Saksen en andere Duitse vorsten. Keurvorst August ried hem voorlopig "stille zu sitzen" en de tussenkomst van de Keizer bij de Koning te vragen. Ook dacht Oranje eraan door aankoop van Duitse goederen, bij mogelijke confiscatie der Nederlandse, te zorgen voor zijn vrouw, die hem te Dillenburg 14 Nov. een zoon Moritz (Maurits) had geschonken**. De jonge knaap was daar Jan. 1568. in de lutherse slotkerk met grote feestelijkheid gedoopt, natuurlijk naar lutherse ritus. Oranje was echter niet weinig bekommerd over het lot van zijn achtergebleven oudste zoon. Intussen liet hij zich

* Fruin, Verspr. Geschr. II, blz. 117; Groen, III, p. 130 suiv.

** Van der Kemp, I, blz. 1; Dönges, Wilhelm der Schweiger, S. 55, 133.

Afb. De gevangenneming van Egmond en Hoorne.

<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/LEMU01:9219/&p=1&i=1&st=hoorne&sc=%28%27hoorne%27%20%2A%29/&wst=hoorne>

zoveel mogelijk op de hoogte houden van wat er in de Nederlanden en elders gebeurde, in overleg ook met graaf Lodewijk, die in dezen tijd te Dillenburg ernstig ziek lag maar nooit ophield zijn broer aan te vuren. Hij bleef in briefwisseling met vele uitgewekenen te Emden, Emmerik, Wezel en elders, die hun hoop nog steeds op hem hadden gesteld*. Ofschoon hij zich, door ondervinding geleerd, van de keizerlijke tussenkomst of van de vertogen der Duitse vorsten weinig voorstelde, besloot hij toch af te wachten, wat God's wil hem zou opleggen, en intussen het gewapend verzet voor te bereiden. In het najaar van 1567 vinden wij hem herhaaldelijk op reis in Hessen, Thüringen, Nassau en bezig met het bijeenbrengen van geld, waarbij in de eerste plaats zijn familieleden hem krachtig steunden**.

Eerst in Januari 1568 kreeg hij volledige zekerheid omtrent Alva's plannen met hem. Hij werd na het vertrek der landvoogdes uit de Nederlanden en de definitieve verheffing van Alva tot gouverneur-generaal de 19de Januari gerechtelijk opgeroepen om voor deze te verschijnen als „chief, auteur, promoteur, fauteur et receptateur” van 's Konings rebellen. In die oproeping*** wordt hij beschuldigd eerezuchtiglijk gestreefd te hebben naar het „emprendre et usurper l'entiere administration et gouvernement” van de Nederlanden, van „secrètes et pernicieuses pratiques” tegen de Koning „sous le manteau et prétext de religion”; hij had de Koning immers valselyk beticht van het plan „d'introduire l'Inquisition d'Espagne”, de edelen „seduict et corrompu” tot „ligues, conspirations et conjurations”, hen door belofte van hulp tot gewapend verzet en opstand bewogen als heimelijk raadgever en medestander van Brederode, het hoofd der rebellie; hij had getracht Zeeland te bemachtigen, te Antwerpen de prediking der secten toegelaten en troepen laten verzamelen, alles met hetzelfde doel. Daarom beval de Koning thans in alle vorm: „prenez et appréhendez au corps” gezegde Prins „et le menez et conduysez” naar de Brusselse rechtbank om er te worden berecht „et recepvoir punition et correction”; en als dit niet kan geschieden, „le adjournez”, op straffe van eeuwige verbanning en confiscatie van goederen, om binnen drie weken te verschijnen; kwam hij niet op, dan „l'on procédera en son absence”, met opdracht aan Alva kort recht te doen met ban en confiscatie****. Daar reeds vast stond, dat de Prins gevlucht was, zou dit „adjournement” dadelijk te Brussel worden afgekondigd, „par edict et cry

* Groen, III, p. 140 suiv.

** Dönges, S. 56.

*** Gedrukt bij Lacroix, Apologie, p. 207 suiv. Vgl. ook Le Petit, p. 170.

**** Reeds 20 Dec. in Franche Comté. Groen, II1, p. 156. Ver-koop in Mei en Juni 1569 (Juste, p. 119).

publicque", aan het hof aldaar, aan de laatste verblijfplaats van de Prins hier te lande en aan het portaal van de hoofdkerk. Dit laatste geschiedde met zorgvuldige inachtneming van alle rechtsvormen door de deurwaarders van de Geheime en de Groten Raad op 24 Januari. Ook graaf Lodewijk, Hoogstraten, Van den Bergh, Culemborg, Brederode en anderen werden evenzo plechtig en vormelijk opgeroepen om voor Alva's rechtbank te verschijnen.

De Prins trachtte nog zijn zoon dadelijk uit Leuven te doen vluchten maar zijn aanwijzing daartoe aan Wiltpergh kwam te laat. Reeds had Alva de jonkman onder protest van Rector, professoren en curatoren der Leuvense universiteit laten oplichten* (15 Febr.) door Juan de Vargas, het beruchte Spaanse lid van de Bloedraad, die met een „non curamos privilegios vestros" over hun protest heenstapte. De jonge vorst werd naar Antwerpen gebracht, onder toezicht van Lodron gesteld en de 29ste onder goede bewaking uit Vlissingen naar Spanje gezonden, waar de Koning hem, eveneens onder goede bewaking, voorlopig te Alcalà de Henares verder liet studeren; Wiltpergh vergezelde hem en bleef bij hem. Een en ander was geschied volgens de raad van Granvelle.

Thans was de Prins werkelijk balling en van zijn goederen beroofd. Hessen en Saksen, als „nechstverwante blutsfreunde" der Prinses, verbonden zich om hem met vrouw en kinderen en 24 personen te Erfurt te onderhouden. Nog hoopten deze vorsten op 's Keizers hulp en tussenkomst, ook thans nog, en wendden zich met dringende vertogen tot hem, die inderdaad aan de Koning schreef maar daarmee niets kon uitwerken. Naar Engeland zond de Prins zelf zijn stalmeester Tseraerts om Elizabeth in te lichten.

De Prins antwoordde op de indaging eerst 3 Maart van Dillenburg uit met een „Responsive"*** in de vorm aan de procureur-generaal des Konings: een kort protest, heimelijk te Antwerpen en Brussel overal aan de deurposten bevestigd, tegen de indaging en tegen de schijnbaar wettelijken vorm ervan als onrechtmatig en daardoor nul en van gener waarde tegenover hem, een Rijksgraaf en Vliesridder, ook tegen de onwettige oplichting van zijn zoon en tegen de competentie van Alva in het algemeen. Een tweede protest bij Alva zelf volgde. Evenals graaf Lodewijk, Hoogstraten en anderen stelde hij bovendien een uitvoerige „Justification" samen, die hij, ook op raad van Hessen; in April uitgaf.

*Groen, III, p. 120 ; vgl. Dietsche Warande, N. R. VI, blz. 97, vlg. ; Fruin, II, blz. 68.

** Kervyn, Rel. politiques, V, p. 81; Lacroix, 1.1. p. 251 suiv.; Le Petit, p. 173 suiv.

Dit merkwaardige geschrift*, in het Frans opgesteld, in het Nederlands, Engels en Duits vertaald, is in opdracht van de Prins in hoofdzaak samengesteld door de ook hem welbekende hugenootse staatsman, theoloog en publicist Hubert Languet**, die daartoe door hem uit Straatsburg naar Dillenburg was ontboden en er de tweede helft van Maart doorbracht om er met „aliquot alii”, zegt hij, en natuurlijk onder toezicht en meewerking van de Prins zelf het stuk uit te werken. Onder die „alii” zal ook Wesenbeke wel geweest zijn, die in deze tijd 's Prinsen grote publicist is geworden. Het is een krachtig en voortreffelijk geschreven protest met een overzicht van 's Prinsen werkzaamheid in de Nederlanden sedert het vertrek van de Koning, in het bijzonder uitvoerig handelend over de voorvallen van 1566.

Het begint met een schildering van de treurige toestand der Nederlanden na de laatste Franse oorlog, waaruit die landen zich bij goed beheer en voortdurende vrede gemakkelijk hadden kunnen opheffen onder een Koning, „redoubté et crainct des estrangiers et révéré et aymé de ses subjectz”. Maar hoe anders is dit uitgekomen! Hoe groot is de schuld van hen, die „ont empesché cestuy bien et félicité et dissolu ceste union et diverty ceste affection”! Die schuld wordt nu in de indaging op Oranje geworpen, op zijn matelooze eerezucht, zijn onverzadelijke begeerte naar gezag en rijkdom. Wat had hij dan gedaan? Hij had aangedrongen op matiging der bloedplakkaten, die de hoofdoorzaak waren van de toenemende ontevredenheid; hij had zich alleen op dringend verlangen van de Koning bereid verklaard zijn herhaaldelijk neergelegde post als lid van de Raad van State, ja al zijn posten telkens weer te bekleden. Zijn dit bewijzen van tomeloze eerezucht en begeerte naar macht en rijkdom? Die waren veeleer te vinden bij Granvelle, de jaloerse tiran, die Renard en vele anderen had zoeken te verwijderen om alle autoriteit in het land aan zich alleen te trekken, terwijl Oranje en de zijnen daarentegen nog in 1566 de landvoogdes met moeite hadden overgehaald om zich niet door de vlucht naar Mons aan de leiding der zaken te onttrekken en die daarmee aan hem over te laten, terwijl hij zelf bij de voorstellen tot hervorming van de Raad van State zijn eigen persoon verontschuldigd had en zich wederom geheel uit de regering had willen terugtrekken. Tegen Granvelle, tegen een Spaans gouvernement, steunend op Spaanse troepen, had hij zich wel verzet*** en vooral tegen de inqui-

*Justificatie. Knuttel, Catal. n°. 159 vlg.; Lacroix, 1.1., p. 159 suiv. ; Languet. Ep. secr. I, p. 59, 60. Die van graaf Lodewijk: Blok, in Ber. en Med. Hist. Gen. VIII (1885), blz. 154 vgl.; Bor, I, blz. 228 vlg.; Le Petit, p. 117 suiv.

** Geb. 1518, had in 1559 graaf Adolf naar Italië vergezeld, sedert 1560 in diplomatieke dienst van keurvorst August, sedert 1566 te Straatsburg wonend.

*** Vgl. tekst, blz. 122, 129.

sitie en de strenge plakaten, zo schadelijk en zo strijdig met de volksmening in de Nederlanden, een gebied, omringd door van het oude geloof afgefallen of zo goed als afgefallen staten.

Dan volgt een lange beschouwing over de strijd der Groten tegen, Granvelle en diens noodlottige politiek, diens creaturen en diens wanbestuur, over de zendingen van Montigny en van Egmond naar Spanje, de kwestie der invoering van de nieuwe bisdommen, de inquisitieplannen. Daarna gaat hij over tot de beschuldiging omtrent opruiïng van de adel en van deelneming aan, ja leiding van het Compromis, dat hij wel nooit als een daad van rebellie en samenzwering had beschouwd maar ook aanvankelijk niet als „le vray mogen” had willen zien of goedkeuren en ten slotte slechts in de goede banen van gehoorzaamheid had willen leiden. Ook de landvoogdes had met hem en de zijnen tot op de Beeldenstorm in die richting samengewerkt, ogenschijnlijk zeer tot tevredenheid der landvoogdes, ja van de Koning zelf, die hem immers nog in die tijd schriftelijk meermalen hadden geprezen en zijn aanbod tot terugtreden uit zijn posten onder de vriendelijkste woorden herhaaldelijk hadden afgeslagen. Zo had hij ook de lof van beiden geogst over zijn optreden tegen de beeldstormers zelf, zijn herstel der orde te Antwerpen en in zijn noordelijke gouvernementen.

Maar juist toen was hij herhaaldelijk uit Spanje gewaarschuwd tegen 's Konings werkelijke plannen, ook vooral door de in zijn handen gevallen copieën van brieven van de Spaanse gezant Alava te Parijs aan de landvoogdes, waarin hijzelf, Egmond en Hoorne als strafschuldig waren aangewezen, waarin was geraden om de geschikte tijd af te wachten en intussen „tenir toute bonne mine” tegenover hen. Sedert waren de heren, hij in het bijzonder, op hun hoede geweest maar nooit had hij — zo zegt hij — met hen en met de graaf van Hoogstraten te Hoogstraten en Dendermonde geraadpleegd, reeds toen, over gewapend verzet tegen de Koning. Over Brederodes versterking van Vianen, waartoe hij hem de vergunning had gegeven, ook omdat Brederode souverain heer van die stad was, spreekt hij uitvoerig. Hij verdedigt zich eveneens uitvoerig tegen de beschuldiging van pogingen te hebben gedaan om tegenover de Koning Zeeland van Antwerpen uit te bezetten en tegen die omtrent zijn laatste verblijf in die koopstad en het toestaan der prediking aldaar. Hij eindigt met een welsprekend

beroep op zijn eigen bewezen diensten en die van zijn voorvaderen, met een protest tegen de confiscatie van zijn goederen en de oplichting van zijn zoon, tegen de aanslagen op zijn eer en goede naam, zo strijdig met alle overeenkomsten, verplichtingen, eden en beloften, ten slotte met een protest tegen laster en boosheid, waartegen hij God bidt de Koning met „clarté et lumière divine” te willen voorlichten ten einde hem te onttrekken aan de invloed van „rapportz, délations et calomnies de ceux, qui jusques à present, luy ont déguisé et récélé la vérité”, want — hij zegt ervan overtuigd te zijn — „ce qui est passé ne procède du naturel” van Zijne Majesteit, en de wereld moet dat weten.

Natuurlijk is niet alles, wat in dit geschrift wordt gezegd, de volstrekt zuivere waarheid te achten: het is een strijdschrift, een verdediging, bestemd om als „justificatie” te dienen tegen de „citatie”. Met name wat er gezegd wordt over de kwestie van het gewapend verzet en de voorbereiding daarvan in 1566 en 1567 is niet geheel overeenkomstig de werkelijke aard van het gebeurde, maar Oranje mocht ook zijn beide gevangen vrienden en andere gevangen medestanders niet in ongelegenheid brengen en evenmin wilde hij zichzelf al te zeer bloot geven. Met dit belangrijk voorbehoud kan men 's Prinsen "justificatie" beschouwen als een belangrijke bron voor de geschiedenis der thans afgesloten periode.

Het overal verspreide geschrift maakte werkelijk de begeerde indruk en Alva's regering heeft het nodig gevonden om het afdoende te bestrijden: Del Rio en Vargas, leden van de Bloedraad, hebben er evenals Hopper te Madrid — deze op verzoek van de Koning — een stuk tegen geschreven maar tot de uitgave daarvan is het niet gekomen*.

Zo was dan de strijd aangevangen tussen de grootste en beroemdste veldheer van zijn tijd aan het hoofd van een schitterend leger, de overwinnaar van Fransen en Duitsers, van Italianen en Turken, de geduchte kampioen van het Catholicisme, de hooggeeerde gunsteling, raadgever en dienaar eenmaal van Karel V, thans van de Spaanse Koning, de onverbiddelijke uitvoerder der bevelen van zijn vorst, die hij gehoorzaamde met onverdachte trouw en voorbeeldeloze ijver — en de jonge „eierzuchtige”, veldheer van weinig naam, als staatsman thans deerlijk te kort geschoten, die het gewaagd had de bevelen en inzichten van zijn vorst te weerstreven,

* Hopperus, Ep. ad Viglium, p. 204. 212; Gachard, VI, p. 284.

de voortvluchtige Duitse graaf, de „heimelijke ketter", die zijn „volgers en geloofsgenoten" niet had willen of durven leiden in de pas afgelopen crisis en daardoor, ook naar de mening van zeer velen onder hen, voor hun ongeluk verantwoordelijk was te achten.

Was het denkbaar, dat Alva de zege niet zou behalen en zijn tegenstander, met allen, die het wagen zouden hem nog te steunen, te verpletteren, gesteund als de landvoogd werd door de krachten van het machtige Spaanse wereldrijk? Zo dacht men in het voorjaar van 1568. Maar de uitkomst zou anders zijn. Het zou een bittere kamp worden, maar niet de grote veldheer zou overwinnen.

***

Ook tot de Keizer en de Duitse vorsten richtte Oranje zich nog in het bijzonder om hun steun te verkrijgen tegen Alva's beschuldiging. Maar bij deze papieren verweermiddelen wilde de Prins het niet laten. De betrekkingen van zijn broers Lodewijk, Johan en Adolf met Duitse legeraanvoerders* in 1566 en 1567 konden thans zonder schroom onder zijn krachtige medewerking en leiding worden voortgezet met het doel om, in tegenstelling met de aanvankelijke raad van keurvorst August en landgraaf Wilhelm, gewapenderhand in de Nederlanden tegen Alva's leger op te treden en er met hulp van goedgezinde Nederlanders een formele opstand tegen Alva's gezag te verwekken. Zelfs op geheime steun van Megen hoopte men te mogen rekenen.

Het reeds aanzienlijk versterkte Dillenburg werd het middelpunt van deze toerusting, waartoe de Prins en zijn broers, met name graaf Johan, hun zilverwerk en kleinoden — de eerste had uit de Nederlanden vrij wat daarvan meegebracht — te Frankfort bij joodse geldschieters verpandden. Ook de Duitse bloedverwanten van het Huis Nassau stelden heel wat geld beschikbaar. De keurvorst van de Paltz*** hielp met f 45000, waarvoor graaf Johan hem het ambt Siegen in pand gaf. Uit Antwerpen verscheen 14 April te Dillenburg verder een gezantschap**** van "quelques gens de bien, amateurs de la patrie"; zij beloofden, als de Prins zijn zilverwerk naar de munt wilde zenden „pour servir à la nécessité présente", hem het dubbele der waarde te willen uitkeren, zodra de godsdienstvrijheid gelijk die — volgens het accoord van 23 Augustus 1566 — vóór 's Prinsen vertrek hier en

* Dönges, S. 44 ff.

** Dönges, S. 53, 166 ff.

*** Von Bezold, Briefe des Pfalzgrafen Joh. Casimir, I, S. 48, 183. 24.

**** Dönges, S. 58; Groen, Suppl. p. 88*.

daar in de Nederlanden bestaan had, zou hersteld zijn. Men toont nog bij de voormalige ingang van het slot de lindeboom, waaronder de Prins de afgezanten zal hebben ontvangen. De Prins stemde 24 April toe maar vroeg wegens het onvoldoende van zijn bezittingen "pour commencer et entreprendre ung si grand faict", dat een tiental Antwerpse kooplieden, onder wie de vermogende Portugees Marco Perez, borg zouden spreken voor het bijeenbrengen van 600000 goudgulden binnen uiterlijk een half jaar. Hij wendde zich ook tot de uitgeweken Nederlanders te Emden, in het Kleefse en elders om steun en hulp, in het bijzonder ook tot hen, die naar Engeland gevlucht waren, en, langs allerlei geheime wegen, zelfs tot enige steden in Holland en Friesland, waarheen hij in diep geheim de uitgeweken Leeuwarder advocaat Johan Basius had gezonden.

Op deze wijze verkreeg hij ten slotte meer dan 200000 daalders, waarvan hijzelf 100000 gulden, Hoogstraten 30000 uit diens te Keulen verpande kostbaarheden, zijn broers Johan en Lodewijk, Culemborg, Van den Bergh, Nieuwenaar en vele andere edelen bedragen bijeenbrachten, te zamen de helft der gehele som, terwijl de Nederlandse uitgewekenen, wier kapitaalkracht natuurlijk niet al te hoog kon aangeslagen worden, de andere helft beloofden op te brengen. Ook van de Hugenoten in Frankrijk, waar 23 Maart door de vrede van Longjumeau tijdelijk een einde aan de godsdienstoorlog gekomen was, kon thans hulp in geld en troepen verwacht worden. Zelfs steun van de Franse regering zelf was niet ondenkbaar, nu Condé, de „roi Huguenot“, bij de jonge koning Karel IX en diens moeder Catharina de Medicis een grote invloed had gewonnen.

Ook op de medewerking van koningin Elizabeth van Engeland, die zich totnogtoe ten opzichte van de woelingen in de Nederlanden, volgens haar van de aanvang af gevolgde politiek tegenover het machtige Spanje en de nog talrijke Katholieken in haar land, voorzichtig ter zijde gehouden had, meende Oranje meer dan vroeger te mogen rekenen: de komst van Alva had Elizabeth beducht gemaakt voor pogingen van Spaanse zijde ten behoeve van haar nog in gevangenschap gehouden katholieke mededingster, Maria Stuart. Zij wilde bovendien geen machtig Spanje in de Nederlanden. Oranje's gezant, Jérôme Tseraerts*, had een brief aan de Koningin bij zich; zij ontving hem welwillend, evenals haar minister Cecil, weldra lord Burleigh, deed.

* Kervyn, Rel. pol. V, p. 75, 98.

Elizabeth antwoordde in nog voorzichtige termen. De inzamelingen voor de Prins bij de Nederlandse gemeenten aan de zuid-oostkust van Engeland door diens Nassausche agent Spenckhausen, later door de edelman van het Compromis De Lumbres en de Gentse oud-schepen Jan van Hembyze gehouden, werden echter reeds door de Engelsche regering oogluikend toegelaten. De Prins rekende ook op die oogluiking voor de plannen, die hij had gemaakt ten opzichte van de talrijke uitgewekenen*, die in de Noordzee sedert enige jaren zich op de zeerooverij hadden geworpen, als "Watergeuzen"**zich een gevreesde en beruchte naam hadden gemaakt en in de Engelsche havens aan de oostkust en langs het Kanaal heimelijk steun en toevlucht hadden gevonden.

Zo kon het bijeenbrengen der troepen spoedig een aanvang nemen. De Prins gaf daartoe de 6de April commissie*** aan zijn broer Lodewijk, aan Culemborg, Van den Bergh en andere met hem verbonden Nederlandse edelen, voormalige leden van het Compromis. Een Kleefs edelman, ook voormalig lid van het Compromis, Diederik Sonoy, belastte zich met het verzamelen van een aantal uitgeweken edelen in dat gebied, waarheen de Prins zelf zich 17 April over Keulen begaf om er het oog te houden op de voorbereiding der expeditie naar de Nederlanden van die kant uit. Een aanbod van hertog Johan Casimir, zoon van de keurvorst van de Paltz, om hem met diens in Frankrijk losgekomen troepen persoonlijk te komen helpen **** wees hij af gelijk hij vroeger reeds de hulpverlening van de zijde van paltzgraaf Georg Johan had afgewezen, naar zijn voorgeven uit gebrek aan geld en voorraden voor zoveel troepen, maar blijkbaar om zich niet al te nauw te verbinden met deze calvinistische vorsten, die door de lutherse nog steeds met wantrouwen en ergernis werden bejegend. Intussen waren hij en graaf Lodewijk er wel op uit om de Duitse en Waalse troepen, die uit Frankrijk kwamen, voor zichzelf te werven.

Snel ging alles thans in het werk. Reeds de 20ste April trok de heer van Villers, 's Prinsen hofmaarschalk, die de ziek geworden Hoogstraten vervangen had, uit het Gulikse, het land der landsknechten, met een nog slecht gewapende bende van ongeveer 2000 man naar de Maas om er met Van den Bergh, die zich te Weert op Hoorne's kasteel had genesteld, in Brabant te vallen, zodra er genoeg troepen bijeen zouden zijn. Villers' bende werd echter op Luiks gebied door

* Fruin, in Bijdr. Vaderl. Gesch. 3de R., VI, bl. 57 vgl., naar Hessels, Archivum Eccl. Lond.-Bat., I, passim;

Groen, III, p. 196 suiv.

** Blok, Watergeuzen in Engeland, in Bijdr. Vaderl. Gesch.. 3de R., IX, bl. 233 vlg.

*** Bor, I, blz. 234.

**** Groen, III, p. 172 suiv., 208.

Lodron en d'Avila verrast. Villers trok in wanorde terug naar Daelhem maar zijn legertje werd (25 April) gemakkelijk uiteengejaagd en grotendeels vernietigd; hijzelf viel de vijand in handen en werd naar Brussel gevoerd, waarop ook Van den Bergh Weert moest verlaten en ook diens benden uiteenliepen. Villers' bekentenissen*, vóór zijn dood door beulshanden, brachten vrij wat aan de dag omtrent 's Prinsen plannen en betrekkingen met Condé, met de Duitse vorsten, zelfs met koningin Elizabeth. Ook een in Picardië voorbereide onderneming van een aantal Hugenoten onder leiding van de heer De Cocqueville, waarbij zich De Hames en andere Waalse edelen van het Compromis hadden aangesloten, werd, nog voordat zij Artois was binnengevallen, bij St. Valéry door de Franse regeringstroepen onder maarschalk De Cossé overvallen en eveneens zonder moeite uiteengejaagd; veel Nederlandse deelnemers vonden hier de dood; Cocqueville, gevangen genomen, moest zijn opzet boeten met zijn hoofd.

Deze beide ondernemingen waren dus mislukt, nog vóór zij feitelijk Nederlands gebied hadden bereikt. Anders ging het met de ongeveer te gelijk begonnen onderneming van graaf Lodewijk en graaf Adolf, waartoe zij 4000 man Duitsers met een aantal uitgewekenen in het vriendschappelijk gezinde Oostfriesland aan de Eems hadden bijeengebracht. De 24sten April overschreden zij in de buurt van Wedde de Eems en vielen in Groningerland, waar aanstonds veel gewapende Friezen en Groningers zich bij hun leger aansloten, zodat zij weldra over meer dan 8000 man konden beschikken. De stadhouder Aremberg, inderhaast uit Brussel toegesnel met 2500 Duitsers en 1500 Spaanse veteranen, trok hen te gemoet en viel hen (23 Mei) bij Heiligerlee aan zonder te wachten op de onder Megen uit het Zuiden naar Groningen getrokken versterkingen. De slag werd een schitterende zegepraal voor graaf Lodewijk, al viel de pas 22-jarige graaf Adolf in een handgemeen met de soldaten van Aremberg, die even later ook sneuvelde. Na de zegepraal trok Lodewijk niet naar Friesland om van daar naar Holland over te steken en het in opstand te brengen of anders zich in Delfzijl of Appingedam te nestelen in afwachting van 's Prinsen gehoopte eigen successen in Brabant, zoals deze hem geraden had door Marnix van St. Aldegonde, die met een „avis“ naar Lodewijk gezonden was**. Hij legerde zich voor Groningen, waar de telaar gekomen Megen de leiding op zich had genomen. Hij bleef er, in Juni bijgestaan

* Corresp. de Phil. II, I, p. 757.

** Groen, III, p. 257, 277.

door de van de Rijn toegesnelde Hoogstraten*, langer dan een maand toeven, wat Alva gelegenheid gaf om zich krachtig voor te bereiden tot een krijgstoct naar het Noorden met een geduchte overmacht.

Alvorens Brussel te verlaten liet Alva, ten einde in het land een heilzame schrik te verspreiden, als er soms neiging mocht opkomen de nog in de zomer verwachten aanval van de Prins zelf te steunen, eerst op 1 en 2 Juni een aantal gevangen edelen, o. a. Villers en Van Stralen, daarna (5 Juni) Egmond en Hoorne zelf, wier proces voor de Bloedraad totnogtoe had geslept, op de markt aldaar onthoofden. Hij rukte nu snel naar het Noorden op, waar graaf Lodewijk op zijn nadering een thans tot 12000 man gestegen legermacht voorbereidde op de strijd tegen Alva's 5000 man sterker en voortreffelijk uitgerust leger. Na reeds dadelijk in Alva's voordeel afge-

*Groen, III, p. 243 suiv. Hij was 17 Juli bij Oranje terug.

Afb. De Slag bij Heiligerlee. <http://nl.wikipedia.org/wiki/Afbeelding:BattleOfHeiligerlee.jpg>

lopen schermutselingen (15 Juli) trok Lodewijk haastig voor diens overmacht terug naar de Eems maar werd daar (21 Juli) bij Jemmingen* totaal verslagen en redde nauwelijks zijn leven door over de rivier te zwemmen. Hij trok de treurige overblijfselen van zijn leger nog in Oostfriesland samen, hopen op de hulp van de in de Noordzee rovende Watergeuzen, aan wie hij in naam van zijn broer op 1 Juli naar hugenoots voorbeeld enkele kaperbrieven had verstrekt, of zelfs van Engelse zijde. Hij ontbond echter in September, wachtersmoede, zijn nog overgebleven troepen en begaf zich met slechts weinig ruiters naar het intussen bijeengekomen leger van de Prins**. De Watergeuzen, die onder aanvoering van Sonoy Alva's vloot onder Boshuyzen (7 Juli) op de vlucht hadden gedreven, gingen weer hun eigen weg.

Totnogtoe waren de grote plannen deerlijk mislukt en ook in de Nederlanden waagde niemand het nog het hoofd op te steken. De enige hoop was gevestigd op de Prins zelf en het door hem langzaam bijeengetrokken leger, ondanks 's Keizers uitdrukkelijk verbod van 12 Mei, door keurvorst August hem overgebracht, om troepen in het Rijk te lichten met bedreiging van straf als landvredebreker. In het begin van Juni had hij te Straatsburg, waar hij 5 Juni was, en daarna te Heidelberg (8 Juni) een groot deel der uit Frankrijk teruggekeerde troepen van Johan Casimir voor dat leger geworven. De landgraaf van Hessen echter ried na Lodewijk's nederlaag de Prins niet verder te gaan met zijn „unbefugte Kriegswesen” en riep zijn maarschalk Von Rolshausen uit 's Prinsen dienst terug; zelfs graaf Willem van den Bergh, zijn zwager, gaf de moed op en begaf zich naar Keulen, zijn kasteel op de Gelderse grens thans met de zijnen verlatend.

Maar de Prins, in Juli weer veilig te Dillenburg teruggekeerd, dacht er niet aan de voorgenomen grote veldtocht*** op te geven en werd daarbij door Hoogstraten en graaf Lodewijk krachtig gesteund. Wat tot nu toe was voorgevallen, mocht over de uitslag van zijn pogingen niet beslissen. Villers, Cocqueville en graaf Lodewijk hadden ten slotte slechts met samengeraapte en onvoldoend uitgeruste benden hun ondernemingen gewaagd; de zijne zou op groter schaal en zonder overhaasting worden voorbereid zoals het een ervaren krijgsman paste. Hij was „déliéré avecq l'ayde de Dieu de

* Gachard, *Corresp. du duc d'Albe sur l'invasion du comte Louis de Nassau; Franz, Ostfriesland und die*

Niederlande (Emden, 1895), S. 24 ff.

** Bor, I, blz. 237.

*** Teubner, *Der Feldzug Wilhelms von Oranien* (diss. Halle, 1892); Amelot de la Houssaye (eig. Louis Du Maurier), *Guillaume de Nassau*, p. 55, wijst op Caesar's overgang over de Sicoris als model. Vgl. De la Pise, p. 370.

pousser" en de moed niet te verliezen, al was ook hij diep onder de indruk van de dood van Egmond en Hoorne en zoveel andere edellieden, met wie hij had samengewerkt, niet het minst die van zijn eigen dappere broer Adolf, die, hoe jong nog, als krijgsoverste veel beloofd had. De thans afgekondigde veroordeling ook van hemzelf en de verbeurdverklaring van zijn goederen zowel als die van Egmond, Hoorne, Bergen, Montigny, Hoogstraten en Culemborg kon hem evenmin afschrikken. Een krachtig gesteld „Rescript et déclaration"* van de 20ste Juli protesteerde nog eens tegen „l'horrible tyrannie" van Alva en zijn „adhérens" en werd in tal van exemplaren en in Nederlandse en Duitse vertaling alomtver spreid. Bij het samenstellen van die geschriften maakte hij ongetwijfeld gebruik van de vaardige pen van de gewezen Antwerpse pensionaris Wesenbeke, zijn getrouwe volgeling. Hij antwoordde de Keizer op diens verbod** eerst door een brief aan diens kanselier, zijn oude vriend Schwendi***, en daarna door een officieel schrijven**** aan de Keizer zelf van de 12de Aug., waarin hij nogmaals verdedigt zijn strijd tegen Alva „et sa suyte sanguinière", tegen het „inhumain et intollérable gouvernement", dat thans de Nederlanden verwoest en blijkbaar „contravient et mésuse" 's Konings bevelen, want de Koning zelf is — zo zegt hij weer te geloven - „roy débonnaire et de bonté" en hij, Oranje, verwerpt als steeds alle rebellie tegen hem. Hij wijst de Keizer erop, dat hij ook handelt in het belang van de Keizer en van zijn opvolgers, die immers de rechtmatige opvolgers van koning Philips zijn, als deze, die thans slechts één zoon had, zonder kinderen zou sterven. Niet hij, Oranje, maar Alva met zijn wrede tirannie is de werkelijke landvredebreker en men mag hem, Oranje, de verdediging uit noodweer niet verbieden, nu 's Keizers beloofde tussenkomst niets ten goede vermag. Hij zendt de Keizer zijn in April uitgegeven Justificatie tot nadere uiteenzetting van zijn eigen goed recht. Hij stelt zich steeds op het standpunt: ik strijd niet tegen de Koning, door slechte raadgevers en lasteraars siecht ingelicht, maar tegen die raadgevers en lasteraars, tegen de tirannieke en wreden landvoogd. De Keizer, opperhoofd van het Duitse Rijk, waartoe de Bourgondische kreits behoort, zelf is, zegt hij, "le dernier refuge à tous ceulx qui se trouvent agravez à tort et contre raison"; op hem en zijn hulp beroept hij zich vol vertrouwen. Inderdaad heeft de Keizer zijn wervingen verder

* Knuttel, Catal., n°. 164 vlg. : Fruin, Verspr. Geschr. VII, blz. ui vlg.; Van der Haeghen, Bibl. Belg. n°. 13 vlg. over de verschillende drukken; Gachard, VI, p. 256 suiv.; Bakhuizen v. d. Brink, Cartons, II, blz. 137 vlg.

** Groen, III, p. 214 suiv.; Gachard, III, p. 1.

*** Groen, III, p. 244 suiv.

**** Gachard, III, p. 6 suiv.

niet bestreden en zelfs bij de Koning nog in Augustus aangedrongen op zachtheid en op goede

"nabuuerschap" met het Duitse Rijk, waar Oranje en zijn zaak machtige beschermers vond en steeds meer aanhangers verkreeg*.

Met kracht had Oranje zijn toerusting voortgezet**. In Juli had hij reeds 13000 man bijeen; op de monstering (1 Sept.) te Romersdorff in het Trierse bedroeg zijn leger niet minder dan 14000 man Duits voetvolk, 8000 Duitse ruiters en 4000 Walen. Hoogstraten, de graven Johan en Lodewijk van Nassau, Günther van Schwarzburg, Joost van Schauenburg en een aantal nog overgebleven edelen van het Compromis: Batenburg, Boxtel, Sonoy, Lumey (graaf van der Marck), Rysoir, De Hames en anderen, voegden zich bij hem. Ook de Hugenoten beloofden hem van Frankrijk uit wederom te zullen helpen. Met hun aanvoerders, Condé en Coligny, trad hij door middel van De Lumbres thans in onderhandeling*** over een verbond tot handhaving der, godsdienstvrijheid zowel in Frankrijk als in de Nederlanden. Naar Engeland zond hij Adriaan van Bergen, heer van Dolhain, om opnieuw de steun der Engelse regering te vragen en in ieder geval inzameling van gelden onder de Nederlandse uitgewekenen te bewerken.

Voordat hij naar de Maas oprukte om in Brabant door te dringen zond hij twee nieuwe geschriften de wereld in. Een brief van 31 Aug. en de „Waerschouwing“ of „Advertence“ van 1 September, waarin hij, onder de op de titel en aan het slot gedrukte leus: "pro lege, rege et grege", de bevolking der Nederlanden in krachtige termen opriep hem te helpen in de strijd tegen de "Albaansche tirannye", die ook in snel verspreide kortere stukken van dezelfde aard, weer grotendeels aan Wesenbeke toe te schrijven, aan de kaak werd gesteld. "De Prins van Orangien is te velde gecomen, Vive le Geus!" klonk het vol hoop: "wij blijven Geus".

Bij St. Veit, niet ver van Andernach, trok hij over de Rijn**** en van daar door Keuls en Guliks gebied naar het slot Limburg, dat hij bezette, om vervolgens stand te houden te Kerpen aan de Geule, misschien om Alva, die bij Haren aan de Maas zijn hoofdkwartier had gevestigd met ongeveer 24000 man en van daar het oog hield op Maastricht en Roermond, in onzekerheid te houden omtrent zijn veldtochtsplan, misschien ook wegens het geldgebrek, dat hem reeds begon te hinderen*****. Een hevig oproer der met elkander onenige Walen en Duitsers kon

* Corresp. de Phil. II, II, I, p. 36; Eiermann, Schwendi, S. 70 ff.

** Hollaender, in Zeitschr. für Gesch. des Oberrheins, XXI, S. 52.

*** Groen, III, p. 284

**** Teubner, S. 24 ff; Kervyn, Rel. pol., V, p. 185 suiv.

***** Teubner, S. 18 ff.

hij half september slechts met moeite en levensgevaar dempen; De Hames kwam erbij om. Oranje dacht er aanvankelijk aan de stad te overvallen of met hulp van zijn talrijke aanhangers in die stad de overtocht over de Maas te forceren, een plan dat echter door verraad werd overgebracht aan de bisschop, die op Alva's hulp rekende en besloten was de Prins de doortocht te weigeren, en diententengevolge mislukte. Eind September eerst rukte de Prins ten slotte voorwaarts en nam het kasteel Witthem aan de Geule, waarop Alva naar Visé aftrok, terwijl de voorposten der beide legers elkaar reeds bestookten.

De Prins beproefde nu opnieuw van de stad Luik toestemming te verkrijgen om erdoor te trekken en proviand te verzamelen. Hij bezette Gulpen. Maar Luik, de aanwijzingen van de bisschop volgend, wees

zijn aanzoek af. Toen trok hij plotseling in snelle mars naar Stockhem aan de Maas en stak in de nacht van 5 op 6 Oct. de rivier over, die daar vanwege de lage waterstand kon doorwaad worden — een wapenfeit, dat Alva volkomen verraste en de Prins de weg naar Brabant opende*. Alva wilde volgens de veel latere Strada het „ongeloofelijke” bericht eerst niet als waar aannemen, want de Geuzen waren geen „vogels”. Zij, die aan het wapenfeit deelnamen, bleven hun leven lang er trots op, met de Prins „over de Maas” gekomen te zijn. Le Petit verhaalt, dat de overtocht der infanterie en artillerie gedekt werd door de, in navolging van Caesar, achter een lang touw dwars in de rivier geplaatste ruiters, die de kracht van de stroom had gebroken.

Alva besloot nu, na de Brabantse steden door bedreigingen gewaarschuwd te hebben, geen slag te leveren maar terug te trekken, het leger der rebellen steeds dieper Brabant in te lokken, de steden aldaar goed te voorzien en door voortdurende marsen de Prins af te matten, totdat deze wegens zijn bekend gebrek aan geld en dan ook aan voedsel zijn veldtocht zou moeten opgeven.

Oranje verzuumde een dadelijke aanval op het geen drie uur van het zijne verwijderde Spaanse kamp. Alva brak dit spoedig op en begon zijn goed voorbereid plan te volvoeren. De Prins rukte, na een paar mislukte pogingen om de vijand tot een slag te dwingen, westwaarts noordelijk Luik en Brabant in en bezette de 10de October Tongeren, terwijl Alva hem op de voet volgde, dikwijls op weinig meer dan een uur afstand. Oranje nam vervolgens St. Truyen in het Luikse, waarop de bisschop Alva zijn voornaamste vestingen inruimde. Oranje, steeds door Alva op de voet gevolgd, rukte toen zuidwaarts de Hugonoten te gemoet, die onder Genlis reeds bij Dinant de Maas hadden overschreden en weldra Brabant rovend en plunderend binnenvielen.

Bij Lismeau aan de Geete kwam het eindelijk (20 October) tot een gevecht tussen de beide hoofdlegers, maar Oranje's troepen leden hier bij een poging om de rivier over te steken een zware nederlaag, die hem 2000 man kostte; Hoogstraten werd ernstig aan de voet verwond. Alva maakte voorlopig van deze zegepraal weinig gebruik, al drongen de zijnen er onstuimig op aan Oranje's leger thans de genadeslag toe te brengen. Hij legerde zich bij Thienen en trok van

* Oranje aan en over de Maas. Bakhuizen v. d. Brink, Cartons, I, blz. 95 vlg.; Teubner, S. 29; Van Meteren,

Nederl. Oorl., blz. 64; Van Vloten, Geschiedzangen, I, blz. 361; De la Pise, p. 270.

daar naar het belangrijke Leuven, dat hij tegen een aanval wilde beschermen. Oranje van zijn kant verenigde zich de 22sten met Genlis, die hem evenwel slechts 800 ruiters en 1500 voetknechten meebracht benevens een bandeloze hoop halfgewapenden, vrouwen en kinderen.

Reeds begonnen geld, voedsel en kleding zijn benden meer en meer te begeven; van de verwachte sommen uit Holland en Engeland kwam slechts een klein deel binnen. In 's Prinsen leger heerste op het van de maand October een onbeschrijfelijke ellende en wanorde. Men meende echter nog, dat hij thans op Brussel zou aantrekken, en Alva begon ook deze stad met zijn troepen te dekken, bezette Thienen sterk en trachtte Diest, welke stad Oranje toebehoord had, eveneens in bezit te nemen; maar Diest weigerde zijn garnizoen en verklaarde alleen Oranje als heer te erkennen. De Prins zag in dat hij zijn onbetaalde soldaten niet langer in toom zou kunnen houden. Hij deed nog een poging om Thienen te bemachtigen en waagde een aanval op Luik om vandaar over de Maas veilig terug te trekken. Hij kwam 3 November voor die stad en eiste ze op. Maar de bisschop weigerde de overgave en Alva, die met 's bisschops toestemming Hoei reeds door Mondragon had laten bezetten om de weg langs de Maas naar Frankrijk af te snijden, snelde toe, zodat van een formele belegering van Luik geen sprake meer kon zijn.

Oranje besloot toen naar Frankrijk af te trekken om er met de Huguenoten in nadere verbinding te treden en zo de winter door te komen. Zijn bandeloze troepen plunderden en brandden wat zij tegenkwamen, terwijl zij zich dwars door zuidelijk Brabant naar Henegouwen voortbewogen, waar Alva de voornaamste plaatsen eveneens sterk bezet had en nu weer Oranje van nabij volgde, steeds slechts een dagmars van hem af, met zijn voorhoede Oranje's achterhoede voortdurend kwellend en voortdrijvend. In betrekkelijk snelle mars trok Oranje door Henegouwen naar het hem welbekende Câteau-Cambresis, in welks nabijheid hij bij Quesnoy nog een aanval van d'Avila met voordeel afsloeg en de 17de November Frans grondgebied bereikte*; Hij legerde zich bij St. Quentin, waarheen Alva hem niet kon volgen zonder vergunning der Franse regering.

Alva, had op dezelfde 17de November Câteau-Cambresis bezet. De veldtocht in de Nederlanden was daarmee afgelopen en een maand later kon Alva in Brussel zijn zegevierende intocht houden,

* Kervyn, Huguenots et Gueux, III, p..153 suiv.; Hollaender, 1.1., S. 68; Bijdr. Vaderl. Gesch., N. R., VII, blz. 45 vlg.; De la Pise, p. 374.

met gerechtvaardigde trots op zijn beleid van manoeuvreren, waarmee hij Oranje had verhinderd enig werkelijk succes te behalen.

Deze laatste was zeer terneergeslagen door de mislukking van zijn plannen, waarvoor hij in Brabant "n'avoit trouvé ayde ny faveur de personne". Zijn crediet bij de Duitse en Waalse huursoldaten was verloren, zijn naam als krijgsman ernstig getroffen, zijn hoop op de Nederlanders zelf bitter teleurgesteld, zijn bezit en dat van zijn vrienden en verwanten nutteloos opgeofferd.

Maar zijn leger stond nog in noordelijk Picardië en daartegenover in St. Quentin het kleine Franse regeringsleger onder De Cossé. In Frankrijk vreesde men ernstig, dat hij nog zou doorbreken naar Normandië en zich daar zou verenigen met Condé's Hugenoten. De Cossé trachtte hem daarom te bewegen zonder strijd door Noord-Frankrijk en Lotharingen naar Duitsland terug te keren, waartoe koning Karel IX, die geen voldoende leger bezat om hem te weerstaan, hem gaarne gelegenheid zou schenken. Caspar van Schomberg, protestants Duits kolonel in Franse dienst, kwam hem namens de Koning daartoe aanmanen. Oranje antwoordde hem (3 Dec. 1568), dat hij volstrekt niet gekomen was met vijandelijke bedoelingen jegens koning Karel, maar alleen moest aandringen op godsdienstvrijheid voor "la vraye religion" in Frankrijk, waartoe hij gaarne zou willen medewerken. Na enige onderhandeling verklaarde hij zich bereid zijn troepen naar Duitsland terug te voeren en vroeg daartoe het nodige geld ten einde ze te kunnen afbetalen; met een 6000 ruiters zou hij daarna bereid zijn om in Franse dienst te treden "à la gloire de Dieu en France". Hij trok met zijn zich reeds ontbindend leger, dat bij de naderende wintertijd naar Duitsland terug wilde, inderdaad, oostwaarts om zich met het overschot te kunnen voegen bij het leger * van hertog Wolfgang van Paltz-Zweibrücken, dat van de Rijn de Hugenoten in zuidwestelijk Frankrijk zou komen helpen. Over Sissonne kwam hij voor Rheims en plunderde het deerlijk. Vlak bij die stad, te Beaumont, stierf Hoogstraten 11 Dec. aan zijn wonden. Hij stierf als katholiek, wat hij gebleven was **. Later werd beweerd, dat de Prins getracht had hem op zijn sterfbed nog te bekeren maar dat Hoogstraten had geweigerd behalve zijn goed en zijn eer ook nog zijn ziel voor Oranje op te offeren. Oranje rukte dan naar Bar-le-Duc en verliet ook die stad 21 December om daarna dwars door Lotharingen

* Groen, III, p. 303 suiv.

** Fruin, Verspr. Geschr. VIII, blz. 360 vlg.

over de Moezel naar de Elzas te trekken. De 13de Januari 1569 verliet hij eindelijk het Franse grondgebied met een dankbetuiging aan koning Karel IX. Hij was 15 Januari bij Saarburch en liet daarna zijn krijgsvolk in de Elzas rukken, terwijl een Frans observatieleger onder de hertog van Aumale hem steeds op de hielen volgde. Zelf ziek en niet in staat om zijn muitende en plunderende troepen in toom te houden, verscheen hij 8 Febr. in Straatsburg, waar men hem en zijn voornaamste aanvoerders met wantrouwen opnam, steeds vrezend voor een aanslag van de rondzwervende krijgsknechten. Hij verkocht er zijn geschut, verpandde er zijn in de veldtocht meegenomen zilverwerk en kostbaarheden, waaronder fraaie oude Nassausche tapijten, vermoedelijk uit Breda meegevoerd, maar kon met het verkregen geld zijn troepen nog niet tevreden stellen en de Keizer drong ernstig bij hem aan de Elzas te verlaten en het grondgebied van het Rijk niet langer met zijn krijgsvolk lastig te vallen. Eindelijk, door zijn huurlingen in zijn persoon bedreigd, vluchtte hij eind Februari in een bootje over de Rijn naar Heidelberg en kort daarop van daar naar het oude stamslot terug. Dat was het einde. Hij was in de schatting van zijn vrienden en vijanden verloren. Granvelle beklaagde spottend de „arme misleide Prins“; men noemde hem thans een „dood man“, zonder invloed, zonder crediet en ook vrienden als Languet oordeelden : „perit“*.

Het was in deze dagen, dat op de wijze van een hugenoots ruiterslied over het beleg van Chartres, een nog onbekende dichter uit zijn naaste omgeving het Wilhelmus** samenstelde, het heerlijke lied, dat met de naam van de Prins onafscheidelijk verbonden is, het lied van de „Prince van Orangien“ „vry, onverveert“, „Wilhelmus van Nassouwe“ van „Duytschen bloet“, „den Vaderlant getrouwe“ „tot in den doot“. Het „christelick liedt“ spreekt van nederlaag, „wederspoet“ en beproeving gelijk „David moeste vluchten voor Saul den Tyran“; het spreekt van het „Edel Neerlandt soet“, dat thans „de Spaengiaerts crencken“, van de tijd, dat Oranje „met (z)ynes Heyres cracht“ de slag „van den Tyran vermeten“ bij Maastricht had „verwacht“, van zijn wens om te „keeren van U dit swaer tempeest“, van zijn weemoedig „oorlof“ aan de „arme schapen, die zyt in grooter noot“. Maar het spreekt ook profetisch van hoop op de toekomst, als hij, Oranje, „zal wederkeeren in mynen Regiment“: „lydt U myn ondersaeten, die oprecht zyt van aert, Godt sal U niet verlaten, al zyt ghy nu beswaert“.

* Ep. ad Camerarium, p. 101.

** Blok, in Bijdr. Vaderl. Gesch, 4de S., VIII, blz. 443 vlg., waar literatuur vermeld over de vermoedelijke

auteur. Saravia, Oranje's veld-prediker? Niet Marnix of Coornhert in ieder geval. Het is niet waarschijnlijk,

dat een gewone volkszanger, als die van menig Geuzenlied, het heeft vervaardigd; daarvoor stond de

maker blijkens de inhoud den Prins te na. De „Wijze van Chartres“ kon gemakkelijk in 's Prinsen leger

verbreid zijn door Franse of Waalse ruiters in zijn dienst. De tijd van het ontstaan is Jan. of Febr. 1569.

196 Het getuigt ook: "myn schilt ende betrouwen zyt ghy, o Godt myn Heer; op U soo wil ick bouwen, verlaet my nimmermeer"; het wijst op de bemoedigende kracht van het gebed als het grote redmiddel ook in deze nood. Oranje's "princelick ghemoet" is bij dit alles "stantvastich gebleven", steunend op zijn goed recht, zonder de Koning te „verachten“, de „Coninck van Hispaengien“, die hij wederom zegt "altyd gheeert" te hebben maar boven wie hij „Godt den Heere, der hoochster Majesteyt“ had "moeten obedieren inder gherechticheyt".

Dat was de stemming, waarin Oranje, verslagen en verarmd, door zijn vijanden bespot en geminacht, door zijn vrienden beklaagd, in de aanvang van 1569 verkeerde, gebogen maar niet voorgoed en met vertrouwen op de toekomst, hoe duister die ook scheen.

197

TIENDE HOOFDSTUK. ONDER GEUZEN EN HUGENOTEN.

Oranje was in 1569 feitelijk teruggebracht tot de rang van een Duitse condottiere, een bendevoofd zoals er zo velen waren in die tijd. Zijn toekomst lag in zijn goed zwaard. Maar twee dingen verhieven hem toch boven die rang: zijn prinsdom Oranje, souverain eigendom van de erfgenaam der Chálons, dat hem, klein als het was, ten minste de rechten van een onafhankelijk vorst verzekerde; zijn verleden in de Nederlanden, dat hem nog altijd maakte tot middelpunt der hoop en verwachting van duizenden uitgewekenen, bereid als hij bleef om tegen Alva te land of ter zee iedere kans te wagen, van duizenden achtergeblevenen, die zich sidderend bogen voor de wrede overwinnaar of in heimelijke hoop leefden op beter dagen, op Oranje's vindingrijkheid en gebleken volharding.

Op hulp der Duitse vorsten kon hij voorlopig niet rekenen. Keizer Maximiliaan, die nog in het late najaar volgens zijn belofte, op raad van Schwendi, aartshertog Karel* naar Madrid had gezonden en de Koning uit naam van het Rijk had gewezen op zijn plichten tegenover de Nederlanden, op de handhaving der privileges en de wenselijkheid om met Oranje tot een vergelijk te komen, trok zich na diens nederlaag terug en toonde blijkbare toenadering tot de Koning. Philips was ten gevolge van de met geheimzinnigheid omringde dood van zijn zoon, don Carlos (24 Juli 1568), en daarna van zijn jonge Franse gemalin voor de Oostenrijkse tak der Habsburgers een bron van grote verwachtingen in een misschien niet ver verwijderde toekomst geworden,

* Kervyn, Huguenots et Gueux, II, p. 166 suiv.

Oranje was na de deerlijke afloop van zijn grote krijgstoht aanvankelijk naar Dillenburg gevlucht. Men gevoelde zich daar echter volstrekt niet veilig voor een plotselinge aanval van Alva, wiens bedoelingen ten opzichte van sommige Duitse vorsten allermintst vertrouwd werden. Hij had daarom besloten zich bij het leger van de hertog van Paltz-Zweibrücken* aan te sluiten en de Hugenoten* in zuidwestelijk Frankrijk te gaan helpen.

Dezen hadden onder leiding van Condé en Coligny te La Rochelle het middelpunt van een nieuw verzet tegen het Franse hof gevestigd, zich nauw verbonden met de hugenootse koningin-weduwe Jeanne van Navarre, regentes voor haar veelbelovende jeugdige zoon Hendrik, en, rekenend op Engelse en Duitse hulp, opnieuw de vaan van de opstand geplant. Inderdaad heeft hertog Wolfgang van Zweibrücken reeds 22 Februari met 7000 ruiters en 6000 landsknechten de Rijn overschreden en is langzaam door de Beneden-Elzas voortgetrokken naar Frankrijk. Maar bij Jarnac viel Condé de 13de Maart, lang voordat hertog Wolfgang de Hugenoten in het zuidoosten de hand had kunnen reiken.

Oranje, reeds in Februari herhaaldelijk en dringend door de leiders der Hugenoten** aangezocht om met Duitse troepen tot hen te komen, was toen, wegens verschillen met hertog Wolfgang over het opperbevel bij, de gezamenlijk te ondernemen tocht naar de Loire en de onwil van de meeste van zijn krijgsknechten om weer naar Frankrijk te trekken, in de onmogelijkheid geweest aan hun dringende verzoeken te voldoen. Met enige honderden ruiters slechts ging hij nog in Maart 1569 op weg van Dillenburg uit, waar hij dus slechts een paar weken had kunnen vertoeven. Zijn broers Lodewijk en Hendrik vergezelden hem en wij vinden hem 4 April te Jussey in Nivernais, van waar hij de koningin van Navarre meldt, dat hij weldra bij haar zal zijn om met Condé en Coligny samen te werken. Hij en de zijnen vormden de voorhoede van het Duitse leger; overigens traden de Nassau's slechts op als gewone edellieden bij hertog Wolfgang, met wie zij na een lange en gevaarvolle tocht door Midden-Frankrijk bij het veroverde La Charité de Loire overschreden, in het gezicht van het koninklijke leger onder Aumale. Een aan de Duitse ruiters in dienst van Karel IX gerichte heftige proclamatie, ook uit Oranje's naam uitgevaardigd en hen oproepend om 's Konings vanen en die van den "démon", de

* Groen, III, p. 317 suiv.

** Bull. Comm. d'Hist., 4 S , XIII, p. 67 suiv.

„Antichrist de Rome” te verlaten, is wellicht door hemzelf gesteld. Bij Limoges overschreed hertog Wolfgang met zijn leger ook de Vienne en bij Chálus verenigden de Duitse troepen zich eindelijk met die van Coligny, die hun te gemoet was getrokken. Kort daarna stierf* hertog Wolfgang aan de gevolgen van zijn onmatigheid, een gewoon verschijnsel bij de Duitse heren. Oranje schrijft uit de huurt van La Rochelle begin Juli aan de keurvorst van Saksen over die tocht en over de pas op de Franse overste Strozzi bij St. Etienne behaalde zege van Coligny, bij wie zich de jonge prinsen van Condé en Navarre hadden gevoegd. Hij prijst zeer de houding der Duitse troepen, terwijl hij de keurvorst aanmaant door een gezantschap aan Karel IX deze aan te raden zich van Rome en Philips af te wenden en de „Religion” te helpen. Hij trok nu met Coligny verder naar de kuststreek om La Rochelle.

Op die lange tocht** ontving de bekende edelman en schrijver Brantôme*** hem en de zijnen op zijn kasteel aan de Dronne, waar Oranje zich omstreeks eind Juni met het Hugenoten-leger bevond.

De Franse edelman, die aan de zijde van zijn Koning had gestreden maar wegens ziekte naar huis gekomen was, ontving de verbonden Hugenootse en Duitse aanvoerders — zoals hij verhaalt — ridderlijk, met „tous honneurs et toutes les meilleures chères du monde” en werd dan ook door hen even vriendelijk en ridderlijk behandeld: geen kerkbeeld werd er vernield, geen venster gebroken, zegt hij. Hij had een lang gesprek in een laan van zijn park met Oranje, die op hem de indruk maakte van een „groot heer”, die „discouroit bien de toutes choses” ; natuurlijk ook over zijn laatste veldtocht : „il dit qu'il ne s'arresteroit pas en si beau chemin et qu'il revoleroit bientôt”. Hij beschrijft de Prins als „d'une fort belle facon” (goede manieren) en uiterlijk zeer wel gemaakt, slanker dan graaf Lodewijk, die bepaald klein van gestalte mocht heten. Oranje was wat „triste” en toonde, ondanks zijn bovengemelde verzekering, een bezorgd gelaat, „comblé de la Fortune”; Lodewijk daarentegen was vrolijker, meer onbezorgd gelijk hij in het algemeen „plus hardy et hazardeux” werd geacht dan zijn oudere broer, de Prins, die „plus sage, plus meur et plus advisé” was.

Oranje sloot zich sedert dien voor een paar maanden aan bij het leger van Coligny, die van eind Juli tot 7 Sept. Poitiers te vergeefs belegerde. Hij hield zich bij La Rochelle ook bezig met de organisatie van de

* Kervyn, II, p. 186 suiv.

** Blok, Corresp. van Lod. v. Nassau, blz. 75 vlg. ; Kluckhohn, Briefe, II, S. 341 ff.; De la Pise, p. 375; Le Petit, p. 209.

*** Brantôme, Les grands capitaines, II, p.165, 398; X, p. 113.

wilde Watergeuzen, meestal uitgeweken Hollandse en Zeeuwse zeelui en Waalse kolenbranders, tot een min of meer geregelde zeemacht, waarmee hij de Spanjaarden aan de kusten van Frankrijk en in de Noordzee dacht te bestoken. Hij maakte daarbij gebruik van de goede diensten van een der bekendste deelnemers aan het Compromis : de heer van Dolhain, den artesische edelman, die hij in de zomer van 1568 had belast met het inzamelen van gelden in Engeland en de vertegenwoordiging van zijn belangen bij de Engelse regering*. De verhouding van Engeland tot Spanje werd wegens bescherming of ten minste oogluikend toelaten der zeeroovers in de Engelse havens in deze tijd zeer gespannen. Ofschoon koningin Elizabeth ten slotte volhardde bij haar voorzichtige staatkunde ten opzichte van de Nederlanden, uit vrees voor een verbinding der Engelse en Schotse Katholieken met Alva, die zeer wel in staat geacht werd thans een onderneming tegen Engeland te wagen, bleef zij, ondanks de krachtige protesten van de Spaanse gezant, de Watergeuzen heimelijk begunstigen of ten minste in haar havens toelaten, omdat zij iedere verzwakking der macht van Spanje moest wensen.

Dolhain maakte daarvan gebruik om, met een commissie van Oranje als admiraal voorzien, in de mond van de Theems een aantal schepen uit te rusten, waarop onder hem vermetele aanvoerders als Lancelot, bastaard van Brederode, Albrecht van Egmond, Barthold Entens van Mentgheda, Ruychaver, Utenhove, Hembyze e. a. de Watergeuzen kommandeerden. Het was echter weinig beter dan een „schuymstel van boeven en rabauwen”, dat hij onder zijn bevel had en waarmee hij, wel verre van een ernstige onderneming tot verovering van Enkhuizen of een andere zeestad in de Nederlanden te kunnen volbrengen, weinig anders kon uitrichten dan zeerooverij en die hij ook zo nauwelijks in bedwang kon houden. Voorlopig deden deze zeeroovers de zaak van de Prins zelfs meer kwaad dan goed en de buit, die zij behaalden, bleef bijna geheel in hun eigen handen, zonder dat hij er enig voordeel van had.

Meer scheen te wachten van een nieuwe directe aanval op de Nederlanden door Oranje zelf, die misschien met hugenootse hulp nogmaals in Duitsland een leger op de been zou kunnen brengen. Hij verliet daartoe in overleg met de hugenootse aanvoerders hun leger een paar dagen vóór hun verpletterende nederlaag bij Montcontour

*Zie tekst, blz. 185, 190 Blok, in Bijdr. Vaderl. Gesch. 3de R., IX, blz. 238 vlg.

(3 Oct. 1569) en trok, als boer vermomd, met slechts vijf metgezellen opnieuw dwars door Frankrijk en midden door de koninklijke legers heen over La Charité en Montbéliard naar de Rijn. Wij vinden hem 11 November weer op de Dillenburg terug*.

Daar trof hij zijn gemalin niet aan. Zij had zich in de laatste tijd weer hoogst zonderling gedragen en hem niet ter zijde gestaan in zijn ongeluk noch hem de troost gegeven, waarop hij als echtgenoot recht meende te hebben, want „il n'y at chose en ce monde qui donne plus de consolation que de se voir consoler par sa femme”, schrijft hij haar week. Thans weigerde zij hem, vluchteling als hij was, zodat hij zelfs geen steden waagde te bezoeken, naar Dillenburg te komen. Zij had hem geraden in Frankrijk of Engeland hulp te zoeken. Hij antwoordt : ik heb niet te kiezen, waarheen ik zal gaan, doch af te wachten, waar men „nous vouldra recepvoir”. Zijn enige heil bestond volgens zijn vrienden in rondzwerven, vandaag hier, morgen daar, opdat Alva's agenten, die hem achtervolgden, hem niet zouden vinden. Hij zou de volgende dag, schrijft hij, weer van Dillenburg vertrekken maar kon niet zeggen, wanneer hij terug zou komen, zijn lot en zijn „vie en misères et travaille” in God's hand stellend.

De Prinses was toen te Keulen** gevestigd en deed van hier uit bij Alva moeite om uit de in beslag genomen goederen van Oranje de bij het huwelijk haar beloofde „weduwgoederen” voor zichzelf en haar eigen kinderen teruggegeven te krijgen. Zij dacht er zelfs aan met dat doel alleen naar de Nederlanden terug te gaan. Maar de Prins verbood haar dit, zowel om de kosten van twee huishoudingen als om haar aanstaande bevalling. Zij bleef intussen van haar kant weigeren bij haar man te komen, wat hem nog meer bedroefde dan de vele „andre leichtfertige Sachen”, die zij zich aanhoudend in het hoofd placht te stellen.

Hij begaf zich thans naar Arnstadt in het gebied van zijn zwager, graaf Günther van Schwarzburg, dieper Duitsland in, waar hij veiliger scheen dan te Dillenburg, immers minder onder het bereik van zijn vervolgers en van zijn schuldeisers van de veldtocht van 1568, die hem geen rust lieten. Ongelukkiger kon zijn toestand moeilijk worden. Die schuldeisers en de vertegenwoordigers van zijn afgedankte soldaten dreigden hem, overeenkomstig de voorwaarden bij de ontbinding van zijn leger, in een of andere stad te gijzelen. En van 's Keizers zijde

* Hij ging van La Faye-La Vinaise uit over La Charité en Montbéliard (De la Pise, p. 275); Bor, I, blz. 363;

Groen, III, p. 330.

** Böttiger, Anna von Sachsen, 1.1. S. 127 ff.

dreigde de rijksban of enig ander dwangmiddel, als hij niet aan zijn verplichtingen voldeed, wat trouwens zijn schuldeisers ook al niet veel opleveren zou. Wat kon hij hun thans anders aanbieden dan „seinen eigenen Leib, den ihm Gott gegeben“? Enig geld en zilverwerk uit zijn kapel te Breda stond nog in een oude koffer te Dillenburg. Meer bezat hij niet.

Hoe was de schitterende Vliesridder, zo misschien niet de allereerste dan toch een der eerste Bourgondische edellieden, de rijke erfgenaam der Nassau's en Oranjes, gedaald van het hoge standpunt door hem ingenomen! Als een berooid zwerveling, genadebrood etend bij vrienden en verwanten, als een onophoudelijk opgejaagd bankroetier, zich verbergend voor zijn vijanden en schuldeisers, gescheiden van zijn gezin, verbannen uit de Nederlanden, vervallen verklaard van bijna al zijn bezittingen, ieder ogenblik gevaar lopend om als een vogelvrij verklaarde ook uit het Duitse Rijk te worden verdreven, doolde hij thans rond, zijn vijanden ten spot, zijn vrienden tot droefheid. In deze wanhopige toestand* heeft hij eindelijk kracht en troost gevonden in de godsdienst, die vroeger niet veel meer dan een maatschappelijke vorm voor hem geweest was doch thans zijn ziel had gegrepen en hem vol vertrouwen zijn lot in God's hand had doen leggen, hem bezielde tot woorden en gedachten, die vroeger te vergeefs in zijn brieven zouden worden gezocht. Het zware ongeluk had ook hem gelouterd, gelijk zovelen voor en na hem, en hem ondanks alle tegenspoed vertrouwen geschonken op de toekomst.

Te midden van alle teleurstellingen en bezwaren bleef hij zinnen op middelen tot herstel van zijn op zijn 36-jarigen leeftijd zo zwaar getroffen geluk, bleef hij letten op alle kansen, alle mogelijkheden, die zich voordeden zo in de Nederlanden als elders.

In de Nederlanden** schenen die kansen thans evenwel al zeer gering. Alva, zegevierend teruggekeerd uit de veldtocht tegen Oranje, had in de citadel van Antwerpen uit het brons der bij Jemmingen veroverde kanonnen een standbeeld voor zichzelf laten oprichten, aan de voeten waarvan een lichaam met twee koppen zich kromde, de Nederlandse adel en het oproerige volk voorstellend. Hij heerste oppermachtig en tyranniek en zette de Bloedraad aan tot steeds groter strengheid. Die overmatige strengheid en aanmatiging wekten echter verbittering en ergernis, zelfs aan het Spaanse hof, bij Granvelle en zijn

* Groen, III, p. 339, 341; Fruin, Verspr. Geschr. 11, blz. 117 vlg.

** Pirenne, IV, S. 20 ff.; Van Someren, Supplément, p. 77.

vrienden, ook bij de Paus. De geestelijkheid der Nederlanden en keizer Maximiliaan drongen bij Alva en de Koning aan op het eindigen der bestraffing en ook in de Statenvergaderingen begon zich ernstig verzet te openbaren, met name tegen de invoering van de nieuwe belastingen naar Spaanse trant, die Alva inderdaad noch van de in 1569 voor korte tijd bijeengeroepen Staten-Generaal noch van de gewestelijke Staten kon afdwingen. Op het einde van het jaar zond de Koning, van zoveel zijden aangemaand tot het betonen van genade, eindelijk zijn landvoogd bevel een algemene amnestie uit te vaardigen, waarvan alleen Oranje en zijn adherenten zouden uitgesloten zijn, en geen belastingen te heffen, waardoor de handel zou worden belemmerd. Het hield evenwel nog tot Juli 1570 aan, eer deze amnestie door Alva werd afgekondigd, kort vóór de komst in de Nederlanden van Philips'

nieuwe gemalin, zijn nicht Anna van Oostenrijk, dochter van keizer Maximiliaan, wier optreden als koningin van Spanje de beide takken van het Habsburgse huis weer nauw met elkaar zou verbinden en ook voor de Nederlanden zegenrijke gevolgen zou kunnen hebben.

Wat zouden die Nederlanden dan nu nog voor de Prins*, voor de zaak, die hij voorstond, kunnen of willen doen? Tijdens zijn veldtocht in hun midden reeds hadden zij stil gezeten, geen vin durven verroeren; wat zij na alle beloften aan geld hadden bijeengebracht, mocht geen naam hebben; de „ancienne réputation et renom que les dits pais ont toujours eu devant tous aultres nations d'avoir jusques au dernier goutte de leur sang maintenu leur liberté” was „évanouy et perdu”, schrijft de Prins bitter nog in September 1570, Hij houdt niet op hun hun „versuymenisse” te verwijten, die hem „groot achterduncken maect

* Van Someren, 1.1. p. 68.

Spotprent op de Bloedraad: <http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/LEMU01:9205/&p=1&i=2&st=bloedraad&sc=%28%27bloedraad%27%20%2A%29/&wst=bloedraad>

om ons weder by zulcken gevaer te stellen". Maar wat in 1568 de Prins nog mogelijk had geschieden, was na zijn droevige nederlaag bijna onmogelijk te achten: doffe berusting in Alva's tirannie was thans de algemene stemming van het volk en Alva maakte zich gereed om daarvan gebruik te maken. Hij dacht door het opleggen van lasten als de Tienden Penning*, het bijeenbrengen van alle rechten en privileges met het oog op de samenstelling van algemeen geldige wetboeken, de nauwe verbinding te bewerken van alle Nederlanden tot een koninkrijk, geregeerd volgens streng monarchale inzichten. Zo dacht hij de politiek-religieuze doeleinden van zijn Koning te bereiken, de idealen van diens Bourgondische vaders eindelijk te verwezenlijken. Vooral de Tiende Penning wekte algemene verontwaardiging en verzet tegen de Regering. De voorgenomen heffing daarvan heeft meer dan iets anders, meer zelfs dan de religie, toegebracht tot een opstandige stemming in de Nederlanden.

Doch er waren in de Nederlanden zo goed als daarbuiten nog mannen, die niet aan hun vaderland wanhoopten, en de Prins wist ze te vinden gelijk zij hem wisten te vinden om heimelijk met hem te overleggen, wat er toch nog gedaan zou kunnen worden. Uitgewekenen als Sonoy en Wesenbeke, welke laatste** de Prins in het voorjaar van 1570 tot zijn raad verhief, hadden de moed niet verloren en achtten het mogelijk in geheim nader overleg te treden met sommige invloedrijke personen in 's Prinsens voormalige gouvernementen over een nieuwe onderneming, die zou kunnen worden gewaagd.

Reeds in Januari vervoegde zich te Arnstadt in diep geheim bij hem de bekwame en heimelijk calvinistisch gezinde Paulus Buys***, pensionaris van Leiden, die met een commissie uit de Staten van Holland in December te Brussel was geweest en hem thans persoonlijk inlichtte omtrent de gezindheid der Statenvergaderingen, de „humeuren” des volks en de toestand des lands. Buys moet gesproken hebben van de toenemende onrust en ontevredenheid onder de bevolking, onder welke zich nog vele feitelijk protestants gezinden bevonden, al was de grote, overgrote meerderheid zeker nog rooms, van de kansen op medewerking van die zijde, als de Prins ditmaal in zijn oude gouvernementen iets wilde ondernemen.

De Prins toonde zich bereid... mits hem de nodige fondsen werden verstrekt om troepen op de been te brengen en de in 1568 gemaakte schulden af te betalen. Nadat hij tot zijn oude schuldeisers te Frankfort

* Pirenne, III S. 64.

** Fruin, II, blz. 131.

*** Fruin, II, blz. 125, 129; Bor, I, blz. 269. De Prins had er een eigen huis.

en elders door de hulp van graaf Johan en graaf Günther in enigszins betere financiële verhoudingen was gekomen, kwam hij vóór half Maart naar Dillenburg terug*. Nog te Arnstadt had hij Sonoy**, die ook daarheen gekomen was (8 Febr.), belast met het bijeenbrengen van gelden in zijn drie voormalige gouvernementen ten einde „met Gods hulpe deselve religie ende vryheyt” der Nederlanden te beschermen tegen Alva „met alle sijn aenkleven” en deze te verdrijven.

De onvermoeide Wesenbeke werd weer 's Prinsen tussenpersoon bij zijn onderhandelingen met een aantal personen van invloed in die gouvernementen. Buys zelf werd 22 April met de Delftse advocaat Camerlingh en de in Rijnland invloedrijke en daar nog vertoevende heer Adriaan van Swieten***, voormalig lid van het Compromis, belast om namens hem in Holland, Zeeland, Westfriesland en Utrecht zich in hetrekking te stellen met de Staten, heren, ridders, edelen, krijgslieden, schouten, burgemeesters, schepenen, rentmeesters, hoofden van ambachten en andere ingezetenen om hen tot samenwerking te brengen. Oranje doet dit, zegt hij, als „Rijks stadhouder-generaal van zijn Koninklijke Majesteit” tegenover hen, die 's Konings dienst benadelen en hun „verdruckingen ende tyrannien” meedogenloos toepassen met schending van alle rechten en privileges — de fictie, die hij, hoewel Boussu reeds lang tot zijn opvolger als stadhouder was benoemd en hijzelf het land had verlaten, steeds voorop heeft gesteld om niet als rebel tegen de Koning te worden aangemerkt. Niet slechts „eenige particuliere oft luttel persoenen” — zo staat verder in die instructie — maar ook colleges, gilden en broederschappen worden door de "tyran" bedreigd; steden, staten en landen zouden hebben te lijden, ook door velerlei ongehoorde lastingen en schattingen, die men hun wilde opleggen „tegen uwen danck”. Hij roept de bevolking op om niet langer een onwaardige lijdzaamheid te tonen maar met hem „goet ende bloet voer der landen welvaren ende vryheyt op te setten”. De aangewezen commissarissen zullen met de genoemde personen in overleg treden om hem verder „voerslach ende middel” te laten weten, hoe het doel te bereiken zou zijn.

Ook met de uitgeweken Calvinisten in Engeland, aan den Beneden-Rijn, in Oostfriesland en de Paltz trad de Prins thans in nauwer verbinding; niet alleen met de meer „rekkelijk” gezinden onder hen, die steeds aan zijn zijde hadden gestaan, maar ook met de strengere

* Van Someren, 1.1. p. 2.

** Bor, I, blz. 312.

*** Someren, 1.1., p. 8 suiv.

partij, de „preciesen“, de heftigen, wier bittere ergernis hij in zo sterke mate in 1567 te Antwerpen had gewekt. Ook hen wekt hij thans op om hem te helpen tot „wederoprechtinge des suyveren goddelicken dienst in de Nederlanden“ gelijk tot verlossing van die landen uit „ghewelt ende tirannie“. In Engeland, waar 's Prinsen stalmeester Tseraerts weer in gelijke zin als vroeger Dolhain werkzaam was, waren vaste maandelijksche contributies* „in forme van leeninge“ ingesteld, geheven van rijk en arm, „van een yder naar sijn vermogen ende qualiteyt, van edelen en ryken tot leerjongens en arbeiders toe“. Op dezelfde wijze werden thans door een viertal commissarissen de consistories der uitgeweken Calvinisten te Keulen, Wezel en Duisburg** aangezocht om ook daar maandelijkse collecten in te stellen; de bijeengebrachte sommen zouden worden beheerd door de kerkelijke autoriteiten, terwijl 's Prinsen ontvangers ieder een „recepis“ van het geleende zouden uitreiken; die sommen zouden tegen het ogenblik, dat hij werkelijk optrekken zou, aan hem worden afgedragen.

Merkwaardige toenadering van Oranje tot de Calvinisten, wier hulp en medewerking hij in 1566 en nog later niet had gewild uit minachting en uit vrees, ook voor zijn lutherse bondgenoten in Duitsland! Zijn mening tegenover hen was blijkbaar thans veranderd, sedert hij de Hugenoten nader had leren kennen en had gezien, hoeveel kracht hun stoer geloof kon ontwikkelen. Reeds in 1569, zo luidde een latere traditie in de familie van de predikant Polyander, zou hij te Heidelberg, waar hij zich inderdaad in het voorjaar van 1569 korte tijd bevonden heeft aan het hof van keurvorst Frederik van de Paltz, in alle vorm zijn overgegaan*** tot het Calvinisme, waarvan de leer hem door de toen te Frankenthal als predikant werkzame Polyander in „colloquia“ zou verklaard zijn — een traditie, die in ieder geval te veel zegt, want nog in 1571 noemde zich de Prins bepaald luthers. Het is intussen wel aan te nemen, dat Polyander in die tijd met de Prins in aanraking is geweest en met hem over de hem feitelijk nieuwe calvinistische leerstukken heeft gesproken. Dan kan de Prins ook zeer wel door middel van Polyander tot andere gedachten over die leerstukken gekomen zijn. Een uiting van Marnix omtrent 's Prinsen gevoelens tegenover het Calvinisme in het voorjaar van 1571 wijst niet op een reeds plaatsgevonden overgang doch alleen op de ons bekende toenadering tot de Calvinisten. Calvinistische predikanten als Taffin vinden wij overi-

* Blok, in Bijdr. Vadert. Gesch. 3de R., IX, blz. 236 vlg.

** Van Someren, 1.1. p. 14 suiv.

*** Zie tekst, blz. 141, 144, 154; Spanheim, Oratio funebris in excessum Jo. Polyandri, p. 19/20; Fruin,

Verspr. Geschr. II, blz. 247 vlg.

gens reeds in het voorjaar van 1567 in zijn omgeving en van Du Jon en Saravia weten wij, dat zij op de veldtocht van 1568 bij hem, ten minste in zijn leger waren, blijkbaar ten behoeve der calvinistische soldaten en aanvoerders.

Die toenadering is dan in het voorjaar van 1570 zeer innig geweest. Als in April de uitgewekenen te Emden het plan opvatten om zich om hulp te wenden tot het Rijk, tot de Rijksdag te Spiers, treden zij met hem in overleg over dit plan en trachten tussren de verschillende uitgewekenen in de Duitse steden samenwerking te verkrijgen om onder zijn, leiding een apologie van de calvinistische werkzaamheid in de Nederlanden samen te stellen. Dit plan mislukte wel, maar de Prins is sedert vooral met de paltzische Calvinisten in nauwe verbinding.

In de zomer van 1570 zien wij de Prins te Dillenburg, te Siegen, te Arnstadt druk met het vermelde werk van organisatie van calvinistische en niet-calvinistische elementen bezig*. Wesenbeke, de schrijver van de beroemde „Description de l'etat, succès et occurrences, advenues au Pais Bas au faict de la Religion” van Augustus 1568, was zeker een der tussenpersonen ook hier. En tegelijk zien wij hem weer werken aan de bezwaarlijke reorganisatie der woeste Watergeuzen, die niets en niemand ontzagen.

Hij had tot dit laatste doel zijn trouwe aanhanger en medestrijder De Lumbres, die ook in het voorjaar van 1568 daarmee bezig geweest was, weer naar Engeland gezonden, met Tseraerts en de te Emden gevestigde prinselijke commissaris Johan Basius, vroeger advocaat te Leeuwarden, als helpers. Wij vinden Lumbres daar in het laatst van 1569 weer als 's Prinsen gevolmachtigde voor het bijeenbrengen van gelden voor de grote onderneming, die, naar men hoopte, het volgende jaar kon worden gewaagd. Tseraerts verscheen er weer in April 1570 en trachtte er de Watergeuzen tot het beoogde doel voor te bereiden. Vooral de kardinaal de Châtillon, broer van Coligny, had erop aangedrongen hen beter onder bedwang te houden, daar ook de Engelse regering hun zeeroverspraktijken niet langer zou kunnen dulden. In Augustus 1570 werd Lumbres eindelijk hun admiraal, nadat Dolhain en diens broer wegens het niet afdragen van de buitgelden en andere onregelmatigheden ter zijde waren gesteld. Een „artikelbrief” bond hem en de zijnen voortaan aan een instructie, die

* Bijdr. Vadert. Gesch. 3de R., IX, blz. 246 vlg.

de goede orde op de schepen zou doen handhaven, geregelde godsdienstoefening voorschreef om schippers en bemanning in de gewenste „christelijke zedigheid” op te leiden en de verdeling van de buit tussen de scheepslieden en de Prins aan vaste regels zou binden. Dat aan die „zedigheid” vrij wat had ontbroken, blijkt uit menig feit: in het vroege voorjaar van 1570 b.v. gingen bij een Geuzentocht uit La Rochelle het admiraalschip en drie grote vliebooten onder ten gevolge van „nonchalance, yvrougnerie et grand désordre”*.

Maar van deze regeling op papier kwam nog weinig resultaat te voorschijn, hoe groot de verwachtingen aanvankelijk ook waren. Lumbres stond wel met graaf Lodewijk, die thans te La Rochelle zijn hoofdkwartier had en zich in de Hugenotenkring als vertrouwd medewerker van Coligny bijzonder bleef onderscheiden, in nauwe betrekking, maar zijn Watergeuzen bleven hun rooftochten op de Noordzee en in het Kanaal voortzetten en van geregelde oorlogvoering met hun hulp was geen sprake. Hun medewerking beloofde weinig voor de grote plannen tot een ernstige aanval op Nederlandse havens en kusten, waarvan de plannen in de zomer van 1570 vastere vorm aannamen, sedert graaf Lodewijk de algemene leiding ervan in handen had gekregen.

Een zeer geheime zending van de vermetele Wesenbeke zelf naar de Nederlanden** zou intussen in Holland, Utrecht, Gelderland, Overijsel "in aller stilheyt" 's Prinsen vrienden en aanhangers bemoedigen, de geldinzameling ook daar regelen en Wesenbeke de gelegenheid tot het bemachtigen van sommige belangrijke steden nader doen onderzoeken. Hij vertrok 1 Juli 1570 uit Dillenburg en kwam reeds in de morgen van 5 Juli, nu eens per wagen, dan te sloop langs de Rijn, ook wel te voet, dag en nacht doorreizend, bij Adriaan van Swieten op diens kasteel bij Leiden aan. Hij won er allerlei berichten in omtrent de gezindheid van de voornaamste Hollandse steden en de daar te wachten kansen en keerde daarna terug naar Emmerik. Ook uit Breda, Zevenbergen, Harderwijk, Elburg, Nijmegen, Zutphen, Deventer, Groningen verzamelde hij belangrijke berichten, vooral door middel van de Gelderse schipper Hendrik Wessels. Dergelijke berichten bracht ook de thans te Keulen woonachtige Utrechtsche Calvinist Dirk Cater tot zijn kennis. Een geheime code, waarin plaatsen en personen door verdichte namen uit de Grieksche godenwereld waren aangeduid, werd

* Groen, III, p. 364; De la Pise, p. 377.

** Van Someren, 1.1., p. 26 suiv.; Fruin, II, blz. 147.

door Wesenbeke en Van Swieten samengesteld. Van Wezel uit, waarheen hij half Augustus terugkeerde en waar hij te vergeefs enige vrienden uit de Nederlanden met nadere toezeggingen verwachtte, toog hij vervolgens naar Emden, waar hij bij het stijgen van Alva's macht echter minder gunstige indrukken kreeg over de vroeger zo goede gezindheid der grafelijke regering ten opzichte van de Prins.

Deze besloot naar aanleiding van al die berichten, door zijn volijverige maar wat al te lichtgelovige raad verzameld, zich vooreerst te bepalen tot een aanslag op de een of andere Nederlandse havenstad. Aan Enkhuizen, Medemblik of Hoorn werd vooral gedacht en de ondernemende Sonoy zou belast worden met zulk een aanslag, die hij zou kunnen beginnen met een op de Eems bij Emden te verzamelen vloot van Watergeuzen. Ook Rotterdam, Den Briel en Voorne werden in het oog gevat, maar vooral op het zeer anti-Spaanse Enkhuizen, vol van tot werkloosheid gedoemde haringvissers en matrozen, was de aandacht gevestigd. Daar en in het Noorderkwartier zou het middelpunt gevestigd kunnen worden van een opstand, die 's Prinsen eigen aanval met een krachtig leger in het Gelderse zou kunnen ondersteunen.

De Prins, die zijn hoofdverblijf intussen weer te Dillenburg had gevestigd, zag met zijn koel berekenend verstand, zijn inzicht in mensen en dingen, ondanks Wesenbeke's geestdriftige verzekeringen, in dat alles echter nog „aucune bien fondée apparence” van succes. Waren al die welgezinden* in allerlei plaatsen — vroeg hij — ook werkelijk in staat "pour conduire un tel affaire"? Zou niet alles ten slotte "en paroles" verlopen zoals reeds meer dan eens was voorgekomen? Maar in September 1570 meent toch ook hij in een brief aan de weer te Wezel gekomen Wesenbeke: n'y c'est en longtemp présenté meyllleurs moiens de povoir effectuer quelque chose de bien pour la liberté de tout le pais que maintenant"*.

Dillenburg en Wezel waren thans de brandpunten der voorbereiding, die door middel van een Utrechtse burgemeesterszoon, Albrecht van Huchtenbroek, met Stichtse ontevreden, door middel van de genoemde Hendrik Wessels met die te Deventer, Zutphen, Nijmegen en Kampen werd besproken. Als Sonoy Enkhuizen en Holland's Noorderkwartier zou hebben bemachtigd, zouden die steden voor 's Prinsen aanrakkend leger belangrijke steunpunten kunnen zijn.

* Van Someren, 1.1., p. 78.

Ook Gorkum en het sterke maar zwak bezette Loevestein werden in het oog gevat om de Maassteden en Dordrecht te kunnen bereiken. Sonoy en zijn ijverige medewerker Godfried van Haastrecht, heer van Drunen, ook Wessels kwamen naar Dillenburg in het begin van October en brachten met Wesenbeke te Wezel het nodige wapentuig in gereedheid, alles in het diepste geheim, want Alva's stadhouder Megen begon in Gelderland iets te vermoeden en zijn maatregelen te nemen.

Maar op het einde van diezelfde maand klaagt de Prins weer ernstig over de nog steeds geringe ijver der calvinistische consistories voor het bijeenbrengen van geld* en over de onzekerheid van allerlei toezeggingen**. Eerst moet hij toch geld hebben om troepen te kunnen werven en geld hadden deze arme Calvinisten niet voldoende. Kon hij daarover beschikken, dan eerst zou het tijd zijn om Deventer, Zutphen, Kampen en Zwolle te bemachtigen, waarvoor hij het oog had op zijn in Gelderland welbekende zwager graaf Van den Bergh en de heer Van Merode van Rummen. Maar geld moet er zijn en de geringe bijdragen, die inkomen, schrijft hij nog in November, zijn „une pure mocquerie”. Onder de medewerkers was ook zekere Herman de Ruyter uit 's Hertogenbosch, die als ossenkoper de Bommelerwaard goed kende en geschikt scheen voor het wagen van een onderneming op Loevestein; de dappere krijgslieden Lumey, graaf Van der Marck, en Dirk van Bronkhorst, heer van Batenburg, boden zich met anderen aan***. De aan zijn hof verbonden edelman uit Oranje, Francois De Virieu, hielp de Prins bij diens onderhandelingen met genoemde edelen.

Eindelijk scheen er dan toch iets werkelijks te kunnen gebeuren. In December was Wesenbeke gereed voor een onderneming op de Rijn- en IJselsteden, waarbij Wessels de aanslag op Deventer en de moedige De Ruyter die op Loevestein voor zijn rekening zou nemen. Zelfs de gouverneurs voor verschillende in te nemen plaatsen waren aangewezen; Wesenbeke, Huchtenbroek en de gewezen Gorkumse burgemeester Van den Hoevel zouden hen namens de Prins beëedigen. Er was reeds een legertje onder Van den Bergh bijeen aan de Geldersche grens. Als nu de Watergeuzen van Sonoy en Basius, die intussen onderling twistten, maar gereed waren! Doch daaraan ontbrak veel, ook door de tegenwerking van de graaf van Oostfriesland, waarvoor de welgezinde drost van Emden,

* Van Someren, p. 160.

** Van Someren, p. 94

*** Fruin II, blz. 155.

Unico Manninga, ernstig had gewaarschuwd in verband met de ongunstige stemming op de rijksdag te Spiers tegenover Oranje's zeerovende manschap. De Watergeuzen zeilden eindelijk wel uit Oostfriesland naar de Wadden-eilanden, namen Ameland in bezit, liepen het Vlie in en bedreigden Texel maar zonder enig onderling verband en Sonoy waagde het nog niet Enkhuizen aan te vallen.

Er is toch een ernstig begin met de zaak gemaakt. De Ruyter heeft den 9de December met enkele bijeengeraapte medestanders werkelijk Loevestein verrast*; de 13de zou Wessels met Deventer volgen; Van den Bergh zou tegelijk bij Ulft met een paar duizend man in het Gelderse vallen; dan zouden achtereenvolgens allerlei steden in het Noorden opstaan. Het bericht der verrassing van Loevestein bereikte de Prins, die half December Dillenburg verlaten had om zich eveneens naar het Gelderse te begeven en zich thans te Freudenberg bij Siegen bevond, de 20ste; hij wachtte slechts op Wessels' bericht omtrent Deventer om toe te snellen.

Maar de bittere teleurstelling** kwam spoedig. Loevestein werd de 19de door de Spanjaarden heroverd en De Ruyter kwam met de zijnen om; de aanslag op Deventer mislukte; Van den Bergh deed niets. De Prins wachtte nog vol spanning enige dagen te Freudenberg maar het succes bleef uit en de 24ste moest hij te Siegen Wessels' slechte berichten vernemen. Hij wanhoopde thans aan de verdere ondernemingen, ontsloeg de 3000 ruiters, die hij reeds had bijeengebracht, en gaf de zaak op, bezorgd voor het lot van hen, die zich onnut hadden blootgesteld. Diezelfde dag meldt hij aan graaf Johan, dat hij naar Dillenburg terugkomt om met hem te raadplegen over het afzeggen der reeds beloofde hulp van bekende Duitse aanvoerders. Wesenbeke leidde te Wezel nog zoveel mogelijk de betaling der reeds gemaakte kosten, bracht zijn papieren in veiligheid en zorgde ervoor zich en zijn medestanders voorlopig niet al te zeer in gevaar te brengen.

De grote plannen van 1590 waren alzo op niets uitgelopen, al was er nog diep in het volgende jaar sprake van ondernemingen op sommige Hollandse steden, waarvan de Prins intussen weinig verwachting had zolang men het aan de benodigde geldsommen voor het bijeenbrengen van een leger liet ontbreken.

Het was in deze dagen, dat de Prins weer te beschikken kreeg over de hulp van een even trouwe maar bekwamere dienaar dan,

* Van Someren, 1.1., p. 210.

** Van Someren, 1.1., p. 212.

de rusteloze Wesenbeke was : Marnix van St. Aldegonde, die zich na de mislukte veldtocht van 1568 in Oost-Friesland had teruggetrokken, waar hij op Manninga's slot Lützburg het venijnige antiroomsche boek, de „Bijencorf“, had bewerkt, en die daarna bij de calvinistische keurvorst Frederik de Vrome van de Paltz in dienst was getreden.

De Prins, met de calvinistische consistories in nauwe betrekking gekomen en thans begerig ook met de keurvorst samen te werken, riep Marnix, de overtuigde Calvinist, tot zich en deze, hebbende „veu et cogueu que lui mesme s'estoit voué au salut et conservation des Eglises et de nostre Patrie“, gaf aan de roepstem gehoor. De twee mannen zouden elkaar getrouw blijven tot in de dood: de Prins als de nooit versagende leider, Marnix als de gewillige dienaar, wiens tijdelijke mismoedigheid altijd weer door 's Prinsen woord en voorbeeld werd overwonnen*. Hij ging voorlopig in 's Prinsen dienst over „en forme d'emprunt“ om hem te „servir et assister en ses deseings et en son voyage des Pays-Bas“, eerst voor twee maanden, daarna nog eens voor die tijd en „finallement pour aussi longtemps qu'il en auroit besoing“, om bij hem te blijven tot het einde als zijn „ministre et serviteur particulier“.

* Fruin, II, blz. 257; Corresp. et Mél. de Marnix, éd. Lacroix, p. 433.

Afb. Philips Marnix, heer van Aldegonde. Naar een gravure van Jacob de Gheyn.
http://www.dbnl.be/tekst/waar007port01/waar007port01_005.htm (p. 29)

***

Oranje had in deze dagen ook persoonlijk de steun van een vertrouwde helper als Marnix wel nodig. Zijn verhouding tot zijn gemalin*, die zich nog steeds te Keulen ophield, was er niet beter op geworden. Er was soms sprake van, dat zij naar Dillenburg of een ander Nassausch slot zou komen, dan weer, dat zij zich in Hessen of Saksen zou vestigen. In April 1570 klaagt zij bitter, dat hij haar zonder geld laat; zij weigert tot hem te gaan, onder allerlei verwijten en klachten over hemzelf en zijn broers, in wier kastelen zij geen voet meer wil zetten. Hij roept de hulp in van landgraaf Wilhelm van Hessen, haar oom, om haar tot haar plicht te brengen en haar te doen ophouden met „tant de folies” en met de „outrageuses parolles”, die zij hem telkens toewerpt. De landgraaf zond haar eindelijk wat geld en een paar bedienden, waarop zij zich in de voorzomer van 1570 naar Giessen en Marburg begaf, terwijl de Prins zich weer in zijn woning te Arnstadt bevond. Weldra echter was zij weer te Keulen, waar zij kennis maakte met de gewezen Antwerpse schepen Jan Rubens, die met zijn gezin daarheen was gevlucht en als geleerd Calvinist bekend stond. Die kennismaking leidde bij zijn dagelijkse bezoeken aan de Prinses tot een intieme verhouding, waarin de ongelukkige vrouw zich ten enenmale vergat zoals uit tal van stukken blijkt. De schuldige echtbreker werd in Maart 1571 gevat te Siegen, waar hij de Prins had bezocht, eerst te Siegen, daarna te Dillenburg opgesloten en bekende, evenals ten slotte ook de Prinses zelf, die aanvankelijk heftig ontkend had. Rubens werd tot Mei 1573 in een kerker op de slothof te Dillenburg in strenge gevangenschap gehouden, ondanks de hartstochtelijke smeekbeden van zijn diep gekrenkte vrouw, die niet afliet vergiffenis voor hem te vragen. Na zijn vrijlating vestigde hij zich met zijn gezin eerst te Siegen, daarna weer te Keulen, waar hem in 1577 zijn beroemde zoon, de schilder Petrus Paulus, werd geboren.

De Prinses beviel in Augustus 1571 te Siegen van een dochter, Christina van Dietz, de vrucht haar verboden liefde. Zij bleef nog ruim een jaar, meestal klagend en scheldend, soms echter vol berouw, te Siegen en werd in September 1572 in overleg met, haar Saksische en Hessische verwanten naar Beilstein overgebracht, waar zij op 2 Oct. 1573 nogmaals een volledige bekentenis aflegde voor commissarissen van Saksen en Hessen. Aanvallen van drankzucht en woede vertoonden

* Böttiger, S. 140 ff.; Groen, III, p. 345, 354, 368, 372, 380, 386 suiv., V, p. 546; Dönges, S. 136 ff.

zich herhaaldelijk bij haar, zodat men haar weldra als een krankzinnige moest beschouwen en behandelen.

De Prins zette in 1571 zijn voorbereiding van een ernstige aanval op de Nederlanden onvermoeid voort. Wesenbeke, nog steeds hopen op enig resultaat van de voorzetting der betrekkingen met Nederlandse uitgewekenen en ontevredenen, blijft werkzaam, al blijkt de Prins steeds minder op dat resultaat te rekenen* en vermaant hij ook zijn trouwe dienaar telkens zich niet te veel daarvan voor te stellen met het oog op het geringe succes der „affaires passées”; hijzelf is in de loop van 1571 met omvangrijke en veel meer belovende plannen bezig. In deze tijd zal men de grote verpanding** moeten stellen van 's Prinsen zilverwerk, kleinoden en tapijten, voor het meerendeel oud Nassausch bezit, uit Breda medegevoerd, die in Januari 1572 door graaf Johan zijn gelost om de reputatie van de Prins en de Nassau's niet te compromitteren. Zo liet hij noch Wesenbeke's plannen noch die der Watergeuzen geheel los en trachtte, nu Lumbres evenmin als Dolhain aan de verwachtingen beantwoordde, door een vermeteler aanvoerder, Lumey, de orde onder hen te handhaven, maar hun zware nederlaag op 23 Juni in de mond van de Eems, waar de Hollandse admiraal Boshuyzen hen uit elkander joeg, even vóór Lumey's optreden als Geuzenadmiraal, toonde, hoe weinig zij vermochten tegen een geregelde scheepsmacht. Lumey zelf bleek spoedig weinig meer geschikt voor het beoogde doel dan zijn voorgangers.

Maar veel meer scheen er te verwachten van de zijde der Franse regering, die op 8 Aug. 1570 te St. Germain weer vrede met de Hugenoten had gesloten, hun La Rochelle en drie andere steden als "places de sûreté" had ingeruimd en aan Oranje zijn door de katholieke troepen bezet prinsdom en zijn bezittingen in Frankrijk had teruggegeven; ja de Koning had hem en zijn broer Lodewijk, die zich als aanvoerder onder de Hugenoten een grote naam had verworven, verklaard te zijn „ses bons parens et amis".

Koning Karel IX, jong als hij was, verlangde toen heftig naar een oorlog met Spanje en rekende daarbij op de hulp van de Hugenoten, van Oranje, van de Duitse protestantse vorsten, van koningin Elizabeth, van Spanje's vijanden in Italië. Huwelijksverbintenissen tussen de hertog van Anjou, 's Konings broer, en Elizabeth, tussen de hertog van

* Vgl. over Geldorp's plan van dit jaar diens Hypodeixis (Knuttel, Catal. n°. 190); Fruin, 1.1., II, blz. 168 vlg.

** Oud-Holland, 1899, blz. 9 vlg.

Alencon, de jongste broer van de Koning, en een Saksische prinses, tussen Hendrik van Navarre en 's Konings zuster Margaretha, tussen graaf Lodewijk en Charlotte de Bourbon-Montpensier, 's Konings nicht, zouden de verzoening van het Franse hof met de Hugenoten bezegelen. Van die huwelijken is alleen dat van Hendrik van Navarre ten slotte tot stand gekomen maar de oorlogsplannen schenen in de loop van 1571 werkelijk tot iets te zullen leiden, dat voor Oranje en de Nederlanden van grote betekenis zou kunnen worden*.

Graaf Lodewijk, te La Rochelle, het arsenaal der Hugenoten, met Coligny samenwerkend, was weer de leider van die onderhandelingen, door Oranje van Dillenburg uit met beleid voor zijn doeleinden gebruikt. Te La Rochelle werden de Watergeuzen geïnstrueerd, voorzover zij zich daartoe lieten vinden, werd hun ingeleverde buit verkocht of van daar naar Engeland ingescheept; men meende, dat graaf Lodewijk nu en dan persoonlijk op de schepen het bevel voerde**.

Van plannen op een Franse inval in de Nederlanden was reeds in het najaar van 1570 sprake en ook van Engelse inmenging werd ernstig gerept. Graaf Lodewijk stond in ieder geval in het voorjaar van 1571 met medeweten van de invloedrijke lord Burleigh in betrekking tot Francis Walsingham, de Engelse ambassadeur te Parijs, de vriend der Hugenoten. Zelfs Catharina de Medicis, bevreesd voor Engeland's plannen, liet Lodewijk heimelijk polsen over een nauwere verbinding van Oranje met het Franse hof, waartoe Karel IX zich thans gaarne bereid verklaarde*** : in Mei 1571 correspondeert Oranje daarover met hem en Oranje zelf polst de Duitse vorsten over verdere samenwerking. Ook Wesenbeke's afspraken

* Fruin, II, blz. 182 vlg.; Kervyn, Huguenots et Gueux, II, p. 259 suiv.

** Kervyn, 1.1., p. 292; La Huguerye, Mémoires I, p. 19.

*** Oranje en Karel IX. Gachard, III, p. 35; Fruin, II, blz. 194.

worden hernieuwd; te Dillenburg verschijnen tekens weer geheime agenten bij de Prins om te spreken over eventuele aanslagen op Nederlandse steden. Een en ander bleef voor de werkzame en goed ingelichte Spaanse gezant te Parijs, Alava, geen absoluut geheim en Alva zelf begon maatregelen te nemen om de verwachte aanval af te weren, daar reeds hier en daar Hugenootse benden zich dicht bij de Nederlandse grenzen begonnen te verzamelen.

Eindelijk kwam op verlangen van koning Karel in Juli graaf Lodewijk heimelijk naar Parijs, waar Lumbres en een aantal voormalige leden van het Compromis met hem beraadslaagden, alvorens hij bij de Koning zou worden toegelaten. Karel IX ontving hem en Coligny op 14 Juli te Lumigny en Brie, waar hij jaagde, en hield met hen beiden een lange samenkomst, weldra gevolgd door een nog belangrijker bijeenkomst met enkele hugenootse hoofden (27 tot 30 Juli), te Fontainebleau. Graaf Lodewijk zette er de Koning persoonlijk uiteen, hoe het in de Nederlanden stond en welk voordeel Frankrijk uit Oranje's hulp zou kunnen trekken, terwijl hij met nadruk wees op mogelijke samenwerking met Engeland en de Duitse vorsten, op de steun zelfs van de groothertog van Toscane, wiens agent Fregoso een belangrijk aandeel had in deze plannen. Karel IX bleek met dit alles zeer ingenomen en graaf Lodewijk begon bij Walsingham nu nader aan te dringen op vaste toezeggingen van Engelse zijde*.

Maar thans kwam Alva heftig protesteren tegen deze overleggingen met Watergeuzen en ballingen door een bevriende regering en dit protest zowel als geldverlegenheid en de spoedig gebleken lauwe gezindheid van de voorzichtige Burleigh deed weldra de ogenblikkelijke uitvoering der plannen uitstellen. Zij waren intussen reeds ver gevorderd en graaf Lodewijk, die door middel van de dubbele spion Antoine Ollivier, voormalig dienaar van Egmond, Alava's brieven aan Alva geregeld las, liet niet af te doen uitkomen, hoe zowel Frankrijk en Engeland als Duitsland er voordeel bij konden hebben: gelukte het, dan zouden Vlaanderen en Artois weer als vanouds aan de Franse kroon worden gehecht, Holland en Zeeland onder Engelse invloed worden gebracht gelijk in de dagen van Eduard III, de oude Duitse gewesten, van Brabant, Namen en Luxemburg tot Gelderland, Utrecht en Friesland toe, weer definitief tot het Duitse Rijk terugkeren onder bestuur van Oranje, die ook in Holland en Zeeland de regering zou voeren.

* La Huguerye, Mémoires, I, 26 suiv.; Fruin, II, blz. 195; Kervyn, 1.1., p. 344 suiv.

Men heeft dit „verdelingsplan”^{*} soms opgevat als een ernstig misdrijf van Oranje en zijn broer tegen de eenheid der Nederlandse gewesten, als verraad aan de Nederlandse zaak. Men vergat daarbij, dat er nog geen Nederlandse staat bestond en dat de leenroerigheid van Vlaanderen en Artois aan Frankrijk slechts sedert een paar tientallen jaren voorgoed had opgehouden, terwijl die van de Nederlandse gewesten aan het Duitse Rijk nog in 1548 was bevestigd. De grote zaak was, hoe men die gewesten uit de handen van Alva, van Spanje, zou losmaken. Maar het blijkt bovendien uit de Mémoires van Walsingham, de voorname bron van deze dingen, volstrekt niet, dat Oranje zelf uitdrukkelijk in dit plan heeft toegestemd, al was graaf Lodewijk de voorsteller. Integendeel, over deze zelfde tijd zegt Oranje's vertrouweling Marnix, dat deze het overdragen van het land aan „vreemde potentaten” „op dit pas niet doenlijk” achtte.

Geheel echter waren in Augustus 1571 die plannen aan het Franse hof volstrekt niet ter zijde gesteld. Te Blois, waarheen het hof zich in den nazomer had begeven en waar ook graaf Lodewijk zich weer ophield, verscheen in September wederom Coligny zelf, vergezeld van een aantal voorname Hugenoten. Coligny kwam in deze dagen bij de Koning in hoge gunst te staan en werd zelfs opgenomen in diens Raad. Hij en graaf Lodewijk bereidden in overleg met de Koning in het najaar in diep geheim de besproken gemeenschappelijke aanval van Franse en Duitse zijde op de Nederlanden voor. Oranje zou daaraan met de Watergeuzen en met een in Duitsland op de been te brengen leger deelnemen. Ook de calvinistische predikant Du Jon, die in November 1565 het Compromis als het ware ingezegend had, speelde er een rol in als tussenpersoon^{**} tussen Karel IX en de keurvorst van de Paltz, terwijl, de Duitse ruiteroverste Schomberg namens de Koning de keurvorsten van Saksen en Brandenburg bezocht en Oranje te Dillenburg door de jongen Hugenoot Du Plessis-Mornay van 's Konings goede gezindheid werd verzekerd.

De listige koningin-moeder Catherina de Medicis, die van de Hugenoten niets weten wilde, en de streng-katholieke Spaansgezinde Guises wisten Karel IX intussen van verdere stappen te weerhouden en Coligny verliet het hof in November zonder veel meer te hebben bereikt dan halve beloften en losse verzekeringen. Graaf Lodewijk echter, die bij de hugenootse Jeanne d'Albret, koningin-moeder van

* Kervyn, 1.1., p. 311 suiv.; Walsingham, Mémoires, p. 143 suiv.; Bor, 1, blz. 387; Groen, III, p. 405.

** Kervyn, p, 334.

Navarre, in hoge gunst bleef staan, gaf de moed niet op; hij bleef voortdurend bezig om Oranje en het Franse hof en tevens de Hugenoten en de Koning met elkaar in verbinding te houden; hij was de voornaamste tussenpersoon tussen de hoven van Frankrijk en Navarre bij de onderhandelingen over het huwelijk van de jonge koning Hendrik van Navarre, de lateren Hendrik IV, met Marguérite de Valois. Zo bleven in de winter van 1571 op 1572 deze plannen nog steeds aan de orde en wist graaf Lodewijk ook de betrekkingen met Engeland weer aan te knopen. De komst van koningin Jeanne van Navarre, vergezeld van graaf Lodewijk, op 4 Maart 1572 aan het Franse hof te Blois was een belangrijke zegepraal voor zijn omvangrijke combinaties, waarover hij met Oranje steeds in correspondentie bleef, een correspondentie, waarvan ons intussen bijna niets is overgebleven. In het begin van April werd het huwelijk tussen Navarre en de zuster van Karel IX definitief tegen de zomer vastgesteld. Ongeveer in dezelfde tijd kwam het plan op de Nederlanden werkelijk zo ver, dat koning Karel IX geld en kriegsbehoeften ter beschikking van graaf Lodewijk stelde om met Coligny in Picardië de veel besproken onderneming te leiden.

Juist toen had in de Nederlanden zelf een onverwachte gebeurtenis plaats.

De Prins had, terwijl graaf Lodewijk in Frankrijk zo ijverig zijn belangen behartigde, te Dillenburg zijn betrekkingen met de Nederlandse uitgewekenen zowel als met de ontevredenen, die in het land gebleven waren, geen ogenblik verwaarloosd: „l'oreille au vent et l'oeil au guet”, was zijn leus in deze tijd*.

Wilde hij met die uitgewekenen iets tot stand brengen, dan moest hun onderlinge samenwerking allereerst worden verkregen. Hij bediende zich daarbij in de eerste plaats van Marnix, die nooit opgehouden had om te strijden voor eenheid onder de verschillende gemeenten en thans als zijn afgevaardigde gezonden werd naar de provinciale synode te Bedbur in het Gelderse (Juli 1571), ter voorbereiding van een algemene synode. In die synode wenste de Prins echter weer vooral de vraag beslist te zien, of het niet mogelijk zou zijn een zodanige algemene confessie samen te stellen, dat de vereniging met de Protestanten der Augsburgse Confessie zowel als met de Hugenoten zou kunnen worden verkregen. Het oude denkbeeld weer.

De "generale synode", al mag zij die naam niet ten volle dragen,

* Van Someren, p. 237, 239, 248.

is werkelijk in October 1571 te Emden geopend maar van toenadering tot de Lutherse hebben de deelnemers ook nu niet willen weten, wel van onderlinge aaneensluiting. De beraadslagingen der synode hebben zich verder beperkt tot zuiver kerkelijke aangelegenheden; de militaire en staatkundige plannen, die de Prins er had willen doen behandelen tot steun van zijn voorgenomen inval, zijn er niet behandeld; Marnix zelf is er ook niet verschenen. Maar toch is op de Rijksdag inderdaad een apologie der uitgewekenen aangeboden, die de geest van toenadering tot de Augsburgse confessie ademt.

De stemming in de Nederlanden tegenover de willekeurige handelingen van Alva, vooral tegenover diens pogingen om door het heffen van de Tiende Penning van alle verkoop de koninklijke schatkist te stijven, was in de loop van 1571 steeds ongunstiger geworden. De oude plannen van Wesenbeke, die zich aan den Neder-Rijn bleef ophouden en er nog in Juli 1571 met de ontvangst van ingekomen gelden werd belast, werden voorzichtig weer ter hand genomen met alle voorbehoud omtrent het succes. De al te grote lichtgelovigheid van Wesenbeke werd telkens door de Prins berispt en zijn berichten schenen deze dikwijls het geld voor de bode niet waard. Te Dillenburg kwamen weer herhaaldelijk personen uit de Nederlanden overleggen; Sonoy en de Leidse oud-schepen Pieter Adriaensz. van der Werff behoorden onder hen en verkregen paspoorten en instructies van de Prins betreffende het bijeenbrengen van gelden* door de consistories of in Holland zelf. "Hadden wy nu gereet gelt, so souden wy metter hulpe Gods wel wat goets hopen uit te richten, want na de tydinge, die wy van alle oorden bekomen, het nu tyd ware", schrijft Oranje in Febr. 1572 op een toon, waarin zekere bittere teleurstelling over het verzuimen van deze gelegenheid niet te miskennen was. Dat zijn indruk van de toestand in de Nederlanden juist was, bleek plotseling en onverwacht, voor de Prins zo goed als voor graaf Lodewijk.

Lumey had in het late najaar van 1571 als Geuzenadmiraal een vrij aanzienlijke scheepsmacht bij Duins en Dover bijeengebracht onder de vlag van de Prins, die de roversvlaggen op hun schepen sedert een jaar had vervangen: oranje, wit en blauw. Deze scheepsmacht zou een belangrijke rol hebben te vervullen in het grote aanvalsplan van graaf Lodewijk. Zij lag er nog in Februari 1572 onder voortdurende

* Kluit, *Hist. der Holl. Staatsregeering*, I, blz. 486 vlg.; Van Someren, p. 241 suiv.: Van Meteren, I, blz. 131.

bedreigingen van Engelse zijde om ze uit de Engelse havens te verdrijven volgens de herhaalde eis van de Spaanse gezant te Londen namens zijn Koning en Alva. Nog 21 Februari vaardigde Elizabeth een scherp edikt uit, waarbij Lumey voor de zoveelste maal werd aangemaand uit haar havens te vertrekken. Hij deed dit schijnbaar in het begin van Maart maar zwierf weldra weer rond op de Engelse kust aan de ingang van het Kanaal. Op het eind van de maand werden zijn schepen nog steeds in het Kanaal waargenomen, heinde en ver rovende en den geroofde buit als vroeger verkopend in de Engelse havens, terwijl zijn kapiteins zich zelfs niet ontzagen openlijk op de Londense Beurs te verschijnen. De 28ste koerste hij op een nieuwe zwerftocht naar de Hollandse kust bij Egmond, werd door tegenwind naar de Maas gedreven en ankerde 1 April voor Den Briel*. Door de veerman Coppestok onderricht, dat die stad geen garnizoen had, waagde hij een aanslag op haar, die werkelijk gelukte. Na geplunderd te hebben in de stad en de omtrek maakte hij zich gereed om weer onder zeil te gaan, toen zijn onderbevelhebber Bloys van Treslong hem overhaalde in de bemachtigde plaats te blijven en haar voor de Prins in bezit te nemen.

Het was het begin van de grote ommekeer in het leven van Oranje, die aanvankelijk de onderneming van de Watergeus, begonnen "à mon desceu et sans aulcune charge mienne" heeft afgekeurd en op het bericht daarvan niet in het minst geneigd was "de se bouger". Ook graaf Lodewijk was ernstig verontwaardigd over de veel te vroeg gepleegde aanslag dezer "sots, qui se sont trop hastes et n'ont voulu me croire"; hij wierp op het bericht zijn hoed driftig op de grond. Geen van beiden achtten de zaak van enig werkelijk belang evenmin als Alva, die met een achteloos "no es nada" (het is niets)

* Blok, in Bijdr. Vaderl. Gesch. 3de R., IX, blz. 255 vlg.; Van Someren, 1.1., p. 259; Kervyn, p. 425; Gachard, III, p. 370.

Afb. Lumey: <http://www.delumeystraat.nl/History/Lumey1/Admiraal%20Lumey.htm>

het bericht der verrassing van Den Briel had begroet. De Prins zelf was nog nauwelijks verder gekomen dan tot de aankoop van wapentuig en tot voorlopige besprekingen met Duitse aanvoerders en graaf Lodewijk was nog lang niet gereed voor de aanval met hugenootse hulp, laat staan met die van de Koning.

Maar de gevoelens van geringschatting ten opzichte van Lumey's daad weken spoedig voor andere. Nog voordat Alva verder was gekomen dan tot een plan om Walcheren te versterken en voordat het door hem voor Vlissingen bestemde garnizoen die stad had kunnen bereiken, was Bloys van Treslong 6 April daarheen komen opzetten en had ook deze tweede belangrijke zeehaven voor de Prins in bezit genomen als een steunpunt voor de Geuzen, een nieuw La Rochelle. Delfshaven, Schiedam, Rotterdam werden spoedig door de Geuzen bezet, maar nog tot het eind van Mei was in Holland aarzeling duidelijk merkbaar. Inderdaad, ware de Prins er niet geweest, een eigenlijke opstand tegen Spanje was zo dadelijk niet gevolgd. Eerst de 16de Mei toch volgde het niet minder belangrijke Enkhuizen en eerst toen vertoonde zich in de Hollandse, Zeeuwse, Brabantse en Gelderse steden een gisting, die verscheidene ervan eindelijk tot afval en opstand deed overslaan. Op het eind van Juli hadden 26 Nederlandse steden, groot en klein, de zijde van de Prins gekozen. Wat de godsdienstvervolgingen, de meedogenloze gestrengheid van Alva en zijn Bloedraad, de aanslagen op de privileges en wat dies meer zij niet hadden kunnen uitwerken, was ten slotte door de Tiende Penning en de Geuzenaanval verkregen.

De Prins had aanstonds brieven gezonden aan verschillende steden om haar zijn hulp te beloven, Lumey als vertegenwoordiger in Holland

Afb. Bloys van Treslong: <http://www.geheugenvannederland.nl/?nl/items/BVB01:DN1900221PK/&p=1&i=8&st=treslong&sc=%28%27treslong%27%20%2A%29/&wst=treslong>

(20 Juni), Sonoy als zodanig in Waterland (20 April), de uit Engeland overgekomen Tseraerts te Vlissingen aangesteld en gezorgd voor enig wapentuig, waarom Lumey hem dringend had gevraagd. Hij had allen uitdrukkelijk aanbevolen om wel het Calvinisme overal toe te laten, waar het begeerd werd, maar „sonder nochtans te gedogen, dat die van de Roomse kerk enig overlast gedaen worde“*.

In zijn brieven verwees de Prins verder naar graaf Lodewijk, die weldra zou komen om de leiding van de opstand in zijn ervaren handen te nemen.

En deze zat niet stil. Terwijl tal van hugenootse en Engelse vrijwilligers, hoewel onderling weinig eensgezind en elkander wantrouwend, zich naar Den Briel en Vlissingen begaven, trachtte hij van koning Karel IX aanstonds krachtiger hulp te verkrijgen. Hij bracht in Picardië** met oogluiking van de Franse regering hugenootse benden bijeen, waarvoor hij zijn kostbaarheden verpandde en de hulp van de koningin van Navarre niet te vergeefs inriep. Een grote inval der Hugenoten in de Nederlandse grensprovinciën Artois, Henegouwen en Vlaanderen stond te wachten; men sprak van 70000 man voetvolk en ruitery. Bekende Geuzen als Dolhain, Famars, Noyelles, Marquette, Esquerdes zouden met bekende Hugenoten als La Noue, Genlis, Guitry onder graaf Lodewijk dienen; Coligny zelf zou het hoofd van het beloofde Franse leger zijn. Half Mei verliet Lodewijk heimelijk Parijs om met de verrassing van Bergen, de hoofdstad van Henegouwen, de grote onderneming aan te vangen.

Inderdaad gelukte deze verrassing door de list van de spion-schilder Antoine Olivier en 24 Mei bezette graaf Lodewijk met een kleine hugenootse bende van 1000 man voetvolk en 500 ruiters de aanzienlijke stad; een aanslag op Valenciennes gelukte ook, maar die stad moest spoedig weer worden opgegeven; aanslagen op andere grenssteden mislukten. Het sterke Bergen zou de verzamelplaats moeten worden van de Hugenoten, die aanstonds zouden toestromen; van hier uit zou een opstand van Mechelen, Dendermonde, Leuven en andere Brabantse steden worden aangemoedigd; de voortvarende graaf Lodewijk zou zonder dralen met La Noue op Brussel aantrekken en er Alva trachten te verrassen. Hij begon met te trachten geheel Henegouwen tot afval te verleiden en onder de weidse titel van „plaatsvervangend landvoogd der Nederlanden“ voor zijn broer op te treden. Maar hij vond bij de bevolking weinig medewerking en de opstand

* Bor, I, blz. 375, 390, 392.

** Kervyn, p. 441 suiv.

ook in Brabant bleef, gelijk in 1568, uit evenals de beloofde hulp der Hugenoten, terwijl Alva's troepen reeds het platteland overstroomden en hem de 20ste Juni kwamen belegeren onder het bevel van Alva's zoon, don Frederik.

De grote vraag was, of Coligny, die weer naar Parijs gekomen was*, de Koning zou kunnen overhalen nu openlijk de oorlog aan Spanje te verklaren ofwel hem en de Hugenoten de vrije hand te laten. Karel IX aarzelde, geslingerd tussen de adviezen van de voor niets terugdeinzende katholieke partij en die der Hugenoten, aan zijn hof thans vertegenwoordigd door Coligny en anderen, onder wie Du Plessis-Mornay. De komst van Genlis uit het reeds door Alva bedreigde Bergen met een dringend verzoek om hulp deed de Koning eindelijk toestemming geven tot verdere uitrusting althans van een klein korps van 5000 man voetvolk en 700 ruiters om graaf Lodewijk en de met een Duits leger spoedig in Brabant verwachte Prins van Oranje te helpen. Het was intussen reeds eind Juni geworden, eer tot deze hulpverlening werd besloten.

Oranje zelf had van Dillenburg uit in alle haast het verzamelen van troepen voortgezet. Het had hem veel moeite gekost, want geldgebrek**, de oude kwaal, belemmerde hem, zodat hij „noch voirwaert noch achterwaert en hebbe connen treden“, zoals hij 8 Juli aan de Hollandse steden schrijft. Uit de toon van dit schrijven blijkt duidelijk, dat ook thans de toegezegde gelden slechts spaarzaam vloeiden. Toch had de voormalige drost van Zevenbergen, de op niet zeer eerlijke wijze tot een aanzienlijk vermogen gekomen Hollandse jonker Arend van Dorp, die reeds in 1568 heimelijk zijn partij had gekozen, bevreesd voor de ontdekking van zijn praktijken in zake zijn curatorschap over de erfenis van Maximiliaan van Bourgondië, markies van Veere en Vlissingen, hem 12 Mei heimelijk f 10000 ter leen gebracht, belangrijke grondslag voor verdere zendingen. Ook graaf Johan, die de veldtocht als een Nassaus belang aanmerkte en zijn onderdanen tot deelneming eraan verplichtte, en andere verwanten deden weer wat zij konden, onder verpanding van goederen en onder beloften van allerlei aard, die het de Prins mogelijk maakten Duitse krijgsknechten aan te werven; uit Engeland kwam wederom een klein bedrag aan geld evenals van de uitgewekenen aan de Beneden-Rijn. De 24sten Juni was de Prins nog te Frankfort om deze geldelijke zaken te regelen, de 29ste

* Kervyn, p. 471 suiv.

** Kluit, 1.1., I, blz. 374; Groen, III, p. 428; Brieven van Van Dorp, blz. XXXIV vlg., 81, 87 vlg.

verliet hij eindelijk voorgoed Dillenburg om zich naar de reeds bij Duisburg samengetrokken troepen te begeven*.

Hij zou de gastvrije burcht van zijn vaderen, die hem in de vijf jaren van zijn ballingschap telkens weer had geherbergd, nooit meer terugzien. Hij liet er thans zijn gezin, waarin allengs zijn oudste dochter Marie de plaats der ongelukkige moeder vervulde, onder de trouwe hoede van zijn broer, graaf Johan, en zijn eigen bejaarde moeder, gravin Juliana. Daar hebben dus graaf Maurits en de gravinnen Anna en Emilia van Nassau hun eerste jeugd doorgebracht te midden der talrijke kinderen van graaf Johan, die zij als een vader vereerden, en van andere verwanten uit de omtrek, die nog steeds Juliana's hof-school plachten te bezoeken.

De tweede grote veldtocht van de Prins in de „benaude Nederlanden“, die zich nu, zoals het beroemde lied van de Tienden Penning zingt, uit „der tyrannen band en slot“ zouden kunnen „helpen“ met Gods hulp en die van hun eigen „rappe handen“ onder leiding van Oranje, was 8 Juli niet ver van Duisburg begonnen**. Hij trok toen met 13500 man voetvolk en 3000 ruiters naast een aantal vrijwilligers en een door graaf Johan van Schauenburg oorspronkelijk voor Alva's dienst bijeengebrachte bende, in het geheel misschien 20000 man over de Rijn naar de Maas. Onder hem voerden het bevel de bekwame Ernst van Mandesloo, zijn broer Hendrik, die de kerkelijke loopbaan had vaarwel gezegd, graaf Willem van den Bergh, de heer Van Merode van Rummen en een aantal andere Nederlandse edelen, met wie hij tussen Meurs en Gelder, aan de Gelderse grens, een wapenschouwing hield over het ganse leger, welks vaandels weer het „pro rege, lege, grege“ voerden en de kleuren van de Prins. Hij had van zijn voornemen op een aanval op de Nederlanden de 28ste Juni schriftelijk kennis gegeven aan keizer Maximiliaan. De Keizer antwoordde*** hem echter met te wijzen op de herhaaldelijk aangevangen bemiddeling bij koning Philips en bedreigde hem en zijn helpers, als zij bij hun afkeurenswaardig plan, „Deinem ungepürlichen frevel“, bleven, met de rijksban wegens landvredebreuk. Blijkbaar was Schwendi's invloed op de Keizer ditmaal te kort geschoten.

De keizerlijke brief bereikte hem natuurlijk niet vroeg genoeg meer om hem tegen te houden. De berichten over de eindelijk begonnen opstand der meeste Hollandsche steden, die hij bij de aanvang van

* Dönges, S. 74.

** Groen, III, p. 46315.

*** Groen, III, p. 475. Schwendi trachtte den Keizer, steeds voor interventie te winnen (Eiermann, S. 77 ff.).

zijn krijgstoet ontving, moedigden hem aan om snel door te tasten, nu het begin zoveel beloofde.

De 17de bereikte hij Roermond, hoofdstad van het Gelderse Overkwartier, dat echter weigerde hem de poorten te openen. Hij vestigde zijn hoofdkwartier eerst te Aldenkirchen, daarna te Hellenrade vlak bij de stad en sommeerde haar herhaaldelijk tot overgave maar zij weigerde, waarop hij haar bestormde en met gering verlies innam. Zijn troepen, die over ongeregelde betaling te klagen hadden, plunderden de veroverde stad, vooral kerken en kloosters, priesters en monniken niet sparend. Geldgebrek was reeds dadelijk 's Prinsen kwaal weer en met aandrang vroeg hij zijn broer Johan, die intussen zijn getrouwe Nassauers tot een maandelijksche opbrengst voor het leger verplicht had, hem toch te helpen. De te Dordrecht bijeengekomen Hollandse Staten hadden hem nu beloofd dadelijk f 200000 te geven en verder f 500000* te zullen lenen om hem te steunen; maar dat geld had hij nog niet in handen evenmin als wat hem uit Engeland beloofd was en, als er geen geld kwam, zag hij geen kans zijn troepen een stap verder te krijgen Brabant in, wat toch zijn plan moest zijn. Reeds begonnen zijn aanhangers aldaar „half in desperatie” te komen ten gevolge van zijn lang „verbeiden”**.

Maar reeds waren de tegenslagen begonnen. Ofschoon Alva de provincies Holland en Zeeland voorlopig overliet aan de zorgen van de stadhouder Boussu, die echter van zijn hoofdkwartier Utrecht uit tegen Lumey's Geuzen weinig uitrichten kon; ofschoon Noircarmes in Gelderland de afval van de Achterhoek niet kon stuiten en de Geuzen van Vlissingen uit tot dicht bij Brugge en Gent plunderden, was hij in Brabant sterk genoeg om de Prins voorlopig met succes te bestrijden. Alleen Mechelen had hier openlijk de zijde van de Prins gekozen slechts Leuven, Lier, Dendermonde en Vilvoorde hadden Alva's garnizoenen geweigerd. Er ontbrak inderdaad nog veel aan, dat de „zeventien provinciën”, zoals het Geuzenlied uit die dagen vermaande, zich „ras op de voet” zouden „stellen” en de aanrukkende Prins van Oranje „tegemoet” zouden „treden”. Geen der Brabantse en Vlaamse steden bijna dacht eraan te „helpen verlogieren Ducdalve den tyran” en de Prins te erkennen als 's Konings „luytenant”.

En er viel meer tegen. Genlis, die met het hugenootse legertje Alva uit Brussel had willen verjagen, werd op zijn tocht tot ontzet van

* v. d. Brink, in Nederl. Rijksarchief I, blz. 36 vlg.

** Groen, III, p. 487.

Bergen (25 Juli) bij St. Ghislain door de Spanjaarden en de wegens de plunderingen door de Franse benden verbitterde Henegouwse boeren overvallen en geheel verslagen; zijn legertje werd in minder dan tijd uiteengejaagd en grotendeels vernietigd; hijzelf behoorde onder de honderden, die gevangen werden genomen, en werd in de citadel van Antwerpen opgesloten. Hij deed er voor de plannen van graaf Lodewijk en de Franse regering hoogst bedenkelijke bekentenissen, die door buitgemaakte papieren nog konden worden aangevuld. De houding van de weifelende Karel IX werd er niet krachtiger op, toen Alva zo de bewijzen van diens medeplichtigheid aan de hugenootse aanval in handen gekregen had en ze naar Parijs en Spanje verzond. Maar Coligny* wanhoopde nog niet de Koning, die zeer tegen hem scheen op te zien, werkelijk tot een oorlog met Spanje te bewegen en zette zijn toerusting voort te midden van de intriges van Catharina de Medicis en haar omgeving, die van haar kant niet wanhoopde haar koninklijke zoon ten slotte toch de partij der Hugenoten te doen verlaten.

Oranje liet zich door Genlis' nederlaag niet ontmoedigen. Nog was graaf Lodewijk in Bergen en toonden sommige kleine Brabantse steden zich, hoewel aarzelend, tot afval bereid; ook Brugge, Gent en andere steden in Vlaanderen zouden misschien dat voorbeeld willen volgen, zodra hij enig succes van belang behaalde. Maar geldgebrek belette hem lang Roermond te verlaten; de f 150 à f 160000, waarover hij de beschikking had; waren daar lang niet voldoende, al had hij een toezegging uit de stad Dordrecht (23 Juli) van 150000 gulden binnen drie maanden, op haar crediet te lenen, en die van de Staten van Holland tot een bedrag van een half miljoen gulden voor de betaling van zijn troepen tot in de derde maand. Coligny beloofde binnenkort aan het hoofd van het Franse leger hem de hand te zullen reiken en verzocht hem ,zich vóór die tijd niet onvoorzichtig met de vijand in gevecht te begeven. Zo was hij nog ver in Augustus steeds bij Roermond gelegerd in zijn kamp te Hellenrade, van waar hij eindelijk, zonder Venlo langer lastig te vallen na een weigering om zijn troepen binnen te laten, 17 Augustus over de Maas** trok en Brabant binnenrukte.

Op dezelfde dag antwoordde*** hij de Keizer op diens brief van den 19de Juli. Hij wees daarbij op de noodzakelijkheid, waarin hij

* Groen, III, p. 491

** Nettessheim, in Bijdr. Vaderl. Gesch. N. R., I, blz. 296 vlg.

*** Gachard, III, p. 63.

verkeerde, om, nu alle pogingen bij koning Philips hadden gefaald, „le joug insupportable“ van Alva's tyrannie in de Nederlanden te helpen afschudden en de oorlog tegen de "tiran" te beginnen. Nu hem een proces voor een wettige Nederlandse rechtbank was ontzegd, bleef hem — schreef hij — volgens het „droit écrit“ en het „droit de la nature et des gens“, die hij beide reeds zo dikwijls had ingeroepen, niets anders over dan "repousser la force". Op de beschuldiging van rijksvredebreuk antwoordde hij, dat Alva zelf reeds jaren achtereen de rijksvrede van Augsburg in de Nederlanden had verbroken en dat het niet aanging zich tegenover hem, Oranje, op de rijkswetten te beroepen, zolang men toeliet, dat Alva ze schond. Hij achtte zich daarom verplicht de erfgewesten van de Koning, zijn "tres honoré et tres clément seigneur", te verdedigen tegen Alva's "cruelle et insupportable tyrannie" en deed een beroep op 's Keizers wijsheid en goedheid, zich aanbevelend in diens bescherming en verdediging.

Zijn inval werd voorafgegaan door een krachtige, weer door Wesenbeke opgestelde maar buiten weten van de Prins verspreiden oproep* tot afval aan de Nederlanders ten behoeve der "heilige onder-neming" tegen Alva. Hij kwam over Thienen en Diest, welke steden zich "amiablement" overgaven, voor Leuven, dat zich na enige aarzeling ook overgaf. Een aanslag op Mechelen in overleg met de daar wonende Van Dorp, die de bezetting van Mechelen had verlangd om meester te worden van de belangrijkste stukken betreffende het markiezaat van Veere en Vlissingen, gelukte (30 Aug.). Dendermonde, eveneens door Van Dorp bewerkt, en Oudenaarde openden op zijn aanmaning (6 en 7 September) hun poorten voor zijn garnizoenen, maar een poging om Antwerpen te bemachtigen mislukte. Het bericht, dat de kleine steden in Friesland zijn partij hadden gekozen, dat de Ijselsteden wankelden en zelfs Leeuwarden en Groningen zich misschien bij hem zouden aansluiten, gaf hem moed. Brussel, in welks onmiddellijke omgeving hij doorgedrongen was maar dat hem de poorten niet opende en de hertog van Aerschot gehoorzaamde, viel hij niet aan**.

De plunderingen, waaraan zijn troepen zich voortdurend schuldig maakten, deden echter groot nadeel aan zijn zaak. Daar kwam de "coup de massue" van 24 Augustus, van de Bartholomeusnacht, die plotseling alle hoop op Franse hulp in rook deed vervliegen. Coligny, wiens

* Kervyn, Huguenots et Gueux, III, p. 59; Van Someren, p. 362.

** Groen, III, p. 502; Le Petit, p. 234, suiv.

Hugenotenleger in Picardië en Lotharingen verzameld werd, viel met honderde der zijnen als slachtoffer van de schandelijke moord, door Catharina de Medicis en haar omgeving voorbereid onder toelating van de zwakke Koning zelf, die men op het laatste ogenblik had overtuigd van de schadelijkheid en de verraderlijkheid der hugenootse plannen, ofschoon hij nog kort te voren door middel van de keurvorst van de Paltz een aanzienlijke som aan Oranje had gezonden.

De „issue tragique” trof de Prins*, die er begin September in bijzonderheden officieel kennis van kreeg door de Franse gezant in Brussel, Mondoucet, en ook graaf Lodewijk met een zware slag. Oranje, thans in het hart van Brabant doorgedrongen, trachtte wederom, als in 1568, te vergeefs Alva tot een slag te bewegen. Deze volgde ongeveer dezelfde taktiek, die hem vóór 4 jaren geluk had aangebracht, en trok zich telkens terug om eindelijk zijn hoofdmacht voor Bergen samen te brengen, terwijl Oranje langzaam zuidwaarts trok om zelf de stad te ontzetten, nu aan een ontzet van Franse zijde niet meer te denken viel, integendeel de hertog de Guise reeds in Picardië zijn troepen verzamelde om Alva te komen helpen.

Deze had het dapper verdedigde Bergen heftig laten beschieten en werd nu door Mondoucet, die zijn dubbel spel voortzette en intussen nog steeds betrekkingen met Oranje onderhield om hem ditmaal zo mogelijk van Frankrijk af te houden, aangezet om Lodewijk en de zijnen vooral niet te sparen in het belang ook van Frankrijk, waar men, na het gepleegde verraad, een aanval van de beide Nassau's thans vrezen moest. En niet zonder reden. De verbitterde graaf Lodewijk van zijn kant toch trachtte reeds Alva over te halen** hem en Oranje op Frankrijk los te laten ten einde er in het belang der Nederlanden de steeds dubbelzinnig optredende regering te bestrijden.

De 7de September was de Prins over Nijvel tot bij Binche in Henegouwen voortgerukt en maakte zich gereed om Alva van voor Bergen te verdrijven, toen de 11de in de nacht diens onderbevelhebber Romero met 1200 man een welgelukte "camisada"*** op zijn kamp bij Harmignies ondernam. Oranje zelf ontsnapte ternauwernood en slechts door de waakzaamheid van zijn hondje aan de vermetele vijand, die bij de welgelukte aanval honderden manschappen doodde en het gehele kamp in verwarring en paniek bracht. Oranje trok daarop met zijn thans gedesorganiseerd leger, dat weigerde te vechten, zoals

* Mondoucet, Lettres, I, p. 1 suiv.

** Kervyn, III, p. 75.

*** Strada, I, p. 442; Groen, III, p. 576; Kervyn, III, p. 78; Gachard, in Bull. Acad. Royale, XVIII, 1 p. 630;

Mondoucet, Lettres, I, p.18.

hij door middel van Marnix* nog aan zijn broer wist te melden, naar Brabant terug, nog hopen op de hulp der Duitse vorsten**, die ten slotte, meende hij, toch wel moesten begrijpen, dat, als hij en de zijnen, „petits compagnons”, eenmaal overwonnen waren, ook zij hun beurt zouden krijgen „pour saouler l'avarice et la rage sanglante de ces ennemis de Dieu et de toute justice”. De 18de September was hij met zijn steeds onordelijke en plunderende troepen te Mechelen, van waar hij de 21ste mismoedig zijn terugtocht aan graaf Johan meldde. Hij had er bij zijn intocht het op de markt verzamelde volk aanvurend toegesproken en op zijn slotwoord, waarbij hij de hand had opgeheven en uitgeroepen: „qui m'aysme, fasse le semblable!” had een luid gejuich hem het antwoord gegeven. Maar de dag, waarop hij die brief schreef, was dezelfde dag, waarop Bergen bezweek voor Alva, die wanhopige tegenstand bij een bestorming vreesde en daarom de 19de in een capitulatie*** had toegestemd. Graaf Lodewijk en La Noue mochten de stad met hun volgelingen verlaten, de eerste ziek en op een draagbaar, bij zijn uittocht eervol bejegend door de overwinnaar en zijn soldaten. Graaf Lodewijk begaf zich over Maastricht en Roermond naar Dillenburg op weg, naar het gastvrije slot, waar hij op genezing zou wachten.

Oranje had er op gehoopt, dat zijn broer Bergen nog een dag of tien, twaalf had kunnen houden om hemzelf gelegenheid te geven Brussel of Antwerpen te bemachtigen en zo Alva te bewegen het beleg op te geven. Hij is inderdaad van Mechelen, waar hij met hulp van Van Dorp zich van allerlei zaken van waarde meester maakte, noordwaarts getrokken en bevond zich 24 September te Geel, maar weldra bereikte hem hier het bericht van de val van Bergen en hij trok thans met een paar duizend karren vol van de in Brabant bijeengebrachten buit, over Postel en Stamproy voorgoed af naar de Maas. Ook thans gaf zijn krijgsvolk, waarmee verder niets uit te richten viel, zich aan zware plunderingen over en hij was genoodzaakt het (begin October) bij Orsoy en Roermond te ontslaan, terwijl zijn achterhoede de Brabantse steden ontruimde****. Te Roermond, waar de zieke graaf Lodewijk nog vier dagen met hem samen was, hebben beiden overlegd — de laatste maal, dat zij elkander zagen. Besloten werd, dat de Prins zich over Emmerik naar Gelderland en van daar naar Holland zou begeven met een kleine troep ruiters en voetvolk,

* La Huguerye, Mémoires, I, p. 158.

** Groen, p. 507.

*** Kervyn, 1.1., p. 19; La Huguerye, Mémoires, I, p. 142 suiv.; Mondoucet, I, p. 37 suiv.

**** Brieven van Van Dorp, blz. 93 vlg.; Mondoucet, I, p. 32 suiv.

die hij nog bij zich had kunnen houden. Graaf Lodewijk zou na zijn herstel van Dillenburg uit trachten hulp te verkrijgen van de altijd teleurstellende Duitse vorsten en zo spoedig mogelijk Oranje in zijn oude gouvernementen te hulp komen. Het was een plan, aan de hand gedaan in een pamflet van de gewezen rector Geldorp, bekend theoloog en letterkundige. Deze had gewezen op de uitstekende ligging met name van Holland aan Zeeland, geschikt voor een lange verdediging.

Oranje vertrok over Emmerik naar de IJselsteden; graaf Lodewijk ging langzaam naar Dillenburg, waar hij zich in November onder de trouwe zorg van zijn moeder stelde.

De Prins had zijn broer Johan reeds de 24ste September aangekondigd, dat hij van plan was „s'allier tenir en Hollande et Zelande et illec d'attendre ce qu'il (Dieu) luy plaira de faire”. Hij wachtte toen niet anders dan „d'illecq faire ma sépulture” — een wanhopige* stemming, die uitermate verklaarbaar was.

Ook thans was hij bitter teleurgesteld geworden in de schoonste verwachtingen en de treurige afloop ook van zijn tweede veldtocht tegen Alva had zijn krijgsmansalenten opnieuw ernstig in twijfel gesteld. Het was ook thans duidelijk gebleken, dat van een algemene opstand der Nederlanden tegen de Spaanse tirannie nog geen sprake kon zijn: de „landen generael” hadden geen hand voor hem uitgestoken, hoe dringend hij hun zijn hulp had aangeboden. Zijn laatste toevlucht kon alleen zijn bij de nog in opstand verkerende zeegewesten, die zijn partij hadden gekozen en zijn overkomst reikhalzend tegemoet zagen, al was het niet zijn komst als vluchteling geweest, die zij hadden verwacht, toen zij „alle hun principael” aan de gemene zaak waagden. En toch zou zijn volhouden in deze afgelegen streken eenmaal alle Nederlandse gewesten, alle Nederlanders, rooms en onrooms, tegen 's Konings Spaanse politiek vermogen te verbinden.

* Groen, III, p. 512; IV, p. 4.

DE OORLOG IN HOLLAND EN ZEELAND.

Enige kans op succes bood het voornemen van den Prins wel. Holland en Zeeland waren voor een taaie verdediging gedurende geruimere tijd uitstekend gelegen. De Noordzee, open zo lang Spanje er niet in slagen zou door nog te bouwen vloten ook haar te beheersen, gaf alle gelegenheid tot communicatie met Frankrijk, Engeland en het Noorden, terwijl zij voor de handel en het verkeer van de beide provinciën beschikbaar bleef. De ligging van deze gewesten aan de monden der grote rivieren was daarbij een onschatbaar voordeel, met name die van Zeeland aan de mond van de Schelde, slagader van het verkeer der zuidelijke gewesten, Antwerpen's enige weg naar zee. Holland zelf met zijn prachtige rivieren en waterlopen, zijn talrijke nog ongerepte meren en moerassen, zijn polders en dijken was vanouds buitengemeen geschikt gebleken om verdedigd te worden tegen een overmacht van vijanden. De grote bloei van handel en nijverheid, die deze gewesten tot de gelukkige mededingers van Brabant en Vlaanderen had gemaakt, verzekerde aan de verdediger de hulp van een energieke en welvarende bevolking, die, in talrijke steden en dorpen gevestigd, veel van de oud-friesche taaigheid en energie en van de oud-friese vrijheidszin had behouden. Die bevolking was in haar grote meerderheid gezind om te strijden voor het behoud van haar door Alva's tyranniek bewind ernstig bedreigde privileges, gekocht met het geld en het bloed der vaderen: „haec libertatis ergo". Zij was, sterker misschien dan ergens anders in de Nederlanden het geval was, onder

II.010 de invloed gekomen der hervormingsdenkbeelden, die eerst in ana-baptistische, sedert 1550 in calvinistische vorm zowel op het platteland als in de steden duizenden openlijke of geheime aanhangers hadden gevonden. Wel had de scherpe vervolging honderden van deze gelovigen doen vallen, duizenden in ballingschap gedreven, duizenden tot gedwongen bekering bewogen, maar sedert het voorjaar van 1572 waren velen teruggekeerd en hadden anderen het mom der bekering afgeworpen; zij allen waren bereid voor hun dierbaar geloof tot het uiterste te strijden: „haec religionis ergo” . Weliswaar vormden deze Doopsgezinden en Calvinisten een kleine minderheid en vond men hen vooral onder de armen en minvermogenden, het „menu” of „petit peuple”*, waarvan de Prins dikwijls sprak, maar aan godsdienstijver, aan bereidheid om voor hun geloof te sterven ontbrak het niet onder hen. En bovendien, de geest van zo goed als de ganse bevolking, hier zowel als elders in de Nederlanden, was steeds afkerig geweest van geloofsdwang, van godsdienstvervolging, van bloedplakkaten: wat in 1566 en 1567 hier was voorgevallen, had dit nogmaals duidelijk getoond. De gebeurtenissen in die jaren hadden het aanzien van de gelijkgezinde Willem van Oranje in deze zijn stadhoudersschappen belangrijk verhoogd en ook de mislukking van zijn plannen had dit aanzien niet kunnen vernietigen. Hij, eenmaal de aanzienlijkste edelman van het ganse land, was de hoop gebleven van tallozen in den lande en de sedert 1568 nooit geheel gestaakte geheime verbintenissen van de Prins met tal van uitgeweken of in het land gebleven Hollandse edelen en burgers hadden die hoop levendig gehouden. Hij kon erop rekenen, dat uit Engeland en Frankrijk tal van calvinistische elementen en op avontuur beluste Hugenootse, Engelse, Schotse edelen en krijgslieden te hulp zouden snellen over de open zee.

Hier nu was de eerste stoot aan de opstand gegeven door de jongste ondernemingen der Watergeuzen. Wel was aanvankelijk de houding van velen daartegenover voorzichtig geweest, ook in verband met de pogingen van de stadhouder Boussu en de president van het Haagse hof, Suys, om het gezag van de Koning door militaire en bestuursmaatregelen, te handhaven, maar, allengs was de aarzeling overwonnen en in de aanvang van de zomer had, met hulp van Lumey's wilde benden Watergeuzen en vrijwilligers, de ene stad na de andere zich bij den opstand aangesloten. Op 23 Juni was ook de

* *Menu peuple*. In de tweede helft der 19de eeuw vertaalde men dit met „kleyne luyden”. Ik heb

echter niet kunnen vinden, waar de Prins zelf ooit deze laatste woorden heeft gebruikt. Dr. Kuyper

schrijft de uitdrukking toe aan Groen, die ze ergens zou gevonden hebben.

II.011 „oudste" stad, Dordrecht, overgegaan. Alleen Amsterdam, beducht voor zijn overzeese handel, en de door Spaanse troepen bezette Maassteden: Rotterdam, Schiedam en Delfshaven, hielden nog de zijde van Alva; het van de laatste plaats uit zeer bedreigde Delft en de aan de Utrechtse zijde onder Boussu's bereik gelegen steden Schoonhoven en Woerden wachtten de loop der dingen af.

De andere steden, groot en klein, en enkele leden van de nog meestal katholiek gebleven adel besloten thans zich aaneen te sluiten, gehoor gevend aan de door Oranje geïnspireerden oproep van Dordrecht tot een buitengewone Statenvergadering. De onregelmatigheid van deze oproeping springt in het oog. Met voorbijgaan van Boussu en Suys, bij ontstentenis van de sedert 1568 te Vilvoorde gevangen, in 1570 daar overleden landsadvocaat Van den Eynde en de als koningsgezinde op de dag der omwenteling gevangen gezette pensionaris van Dordt, Cornet, tekende de Dordtse secretaris Pauli de oproeping voor de merkwaardige Statenvergadering, die op 19 Juli een aanvang nam*.

Lumey was er vertegenwoordigd door Arend van Duivenvoorde, de Hollandse adel door Jacob van Wyngaarden, de steden Dordrecht, Haarlem, Leiden, Gouda, Gorkum, Alkmaar, Oudewater, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Edam en Monnikendam door afgevaardigden van haar regeringen. Namens de Prins, die uitgenodigd was een vertegenwoordiger te zenden, verscheen in die vergadering Philips van Marnix van St. Aldegonde**, die er aanstonds na de voorlezing van zijn commissie het woord nam om 's Prinsen „meninghe een weynich breeder te verhaelen". Oranje, zich beschouwend als door de vergadering erkend als „haeren wettigen ende rechten gouvernuer onder den Coeninck van Spaengnen", deed, zo sprak Marnix, een dringend beroep op de geldelijke hulp voor zijn toen juist begonnen veldtocht en wel met 100000 kronen in gereed geld voor de eerste maand en verder 500000 gulden als toezegging ter betaling van zijn krijgsvolk. De volgende dag erkende de vergadering werkelijk de Prins als „generalen gouverneur ende lieutenant des Coninx" zoals hij vroeger geweest was***, terwijl hij, naar men verklaarde, nooit „overeenkomstig 's Lands privilegien" was afgezet. Men ging zelfs zo ver van hem als „een voernempste gelidmaet der Generale Staeten" te erkennen als „bescermer ende hooft" van geheel Nederland, „in afwesen der Co. Mt.". De vergadering verzocht Oranje

* Vgl. Bakhuizen van den Brink, in Nederl. Rijksarchief, I, blz. 20; Cartons, II, blz. 1.1 vlg.

** Nederl. Rijksarchief, I, blz. 33 vlg.; Cartons, 1.1. II.

*** Boussu kon alleen wijzen op een commissie van Alva, niet van den Koning zelf. Daarop beriep men zich.

II.012 een "souverain admirael" en andere bevelhebbers aan te stellen en beloofde in geen "accordt, appointement ofte vergelyckinge" te treden met de Koning of diens gemachtigden zonder „advijs, consent ende verwittinghe" van de Prins en hem verder tot het uiterste toe te zullen bijstaan zoals de Prins ook van van zijn kant beloofde. Marnix verklaarde van wege de Prins, dat deze verlangde "vryheyt der religien, zowel der gereformeerde als der roemssche religie" met recht voor beiden op vrije openbare "exercitie" en handhaving der geestelijken in hunnen "staet", wat eveneens werd goedgevonden. Lumey trad voorlopig, met een (20 Juni) nog te Dillenburg door de Prins getekende instructie*, als „overste" van Holland aan het hoofd der regering op, terwijl Marnix enige dagen later naar het leger van de Prins terugkeerde om hem verslag te doen van het gebeurde.

Intussen hadden de Spaanse troepen de 21sten ook Rotterdam, Schiedam en Delfshaven ontruimd en waren zij naar Boussu te Utrecht geweken, waarop ook de Maassteden en Delft de kant van de Prins hadden gekozen; de 28sten was het Haagse Hof als middelpunt der Hollandse jurisdictie voorlopig vervangen door de griffier en enige secretarissen, daar het Hof zelf met een vierduizend koningsgezinde katholieke ambtenaren, geestelijken en burgers naar Utrecht uitgeweken was; maatregelen werden genomen om, behalve de geblevenen, enige personen onder Lumey met de werkzaamheid van het Hof te belasten in afwachting van de eventuele terugkeer der raden, dien werden aangezegd binnen drie weken hun plaatsen weer in te nemen.

Zo hadden zich de Hollandse burgerijen en verscheiden edelen bij de Prins aangesloten maar de vrees was gewettigd, dat Boussu van Utrecht en Amsterdam uit zou trachten het verlorene te herwinnen. Onder leiding van Sonoy, die in Enkhuizen gebood als gouverneur

* Lumey's instructie. Bor, I, blz. 390.

Afb. Sonoy naar een anonieme prent. <http://home.wxs.nl/~dijkh287/kastelen/schagen/sonoy.jpg>

II.013 voor het Noorderkwartier namens Oranje, werd het noordelijke gedeelte van het gewest beveiligd en met hem door Jhr. Johan van Vliet en Reinier Cant uit Amsterdam min of meer georganiseerd, terwijl Lumey Amsterdam begon te belegeren maar al spoedig dit beleg moest opgeven. Woerden daarentegen onderwierp zich 8 Augustus door bemiddeling van de trouwe aanhanger van de Prins, Adriaan van Swieten, thans gouverneur van Gouda en Oudewater, aan Lumey. Maar de toestand van Holland bleef gevaarvol, omdat Boussu's admiraal Boshuyzen van Amsterdam uit de Zuiderzee aanvankelijk nog met zijn vloot beheerste en de zeesteden van Waterland en West-Friesland telkens bedreigde; ook Haarlem was allesbehalve veilig met Ruychaver's Watergeuzen en Sonoy's verdere weinig geregelde krijgsbenden, waaronder die van de toegesnelde Duitse overste Lazarus Müller. De verwarring en onzekerheid onder Lumey's hardhandige en sterk anti-roomse leiding* waren zo groot, dat de Staten de Prins weldra verzochten zo spoedig mogelijk zelf naar Holland te komen en een gezantschap, bestaande uit de edelen Van der Does en Nijenburg, naar Engeland zonden om hulp te vragen aan koningin Elizabeth.

Niet veel minder verward was de toestand in Zeeland, waar Jérôme Tseraerts, 's Prinsen vertegenwoordiger op Walcheren, met de dappere en beleidvolle Mondragon te Middelburg te stellen had en zich nauwelijks wist te handhaven, al zond Lumey hem de Watergeus Barthold Entens van Mentheda te hulp en kwamen talrijke Engelse en Franse vrijwilligers over. Tseraerts trachtte met zijn onordelijke benden herhaaldelijk Goes te veroveren maar Mondragon belette dit. In Gelderland wist de graaf van den Bergh zich in Zutphen en de Achterhoek te handhaven en sloten Bommel en het graafschap Buren zich bij Holland aan. In Friesland bedreigde kolonel Caspar de Robles, heer van Billy, die daar en in het verdere voormalige gouvernement van Aremberg de Spaanse troepen commandeerde, de gouverneur van de Prins, zijn neef Joost van Schaumburg, ernstig. In Overijssel toonden de IJselsteden geringe ijver en moed. In het Utrechtse had alleen het kleine Amersfoort 's Prinsen soldaten toegelaten maar stond ieder ogenblik bloot aan een aanval uit Utrecht.

Inderdaad was 's Prinsen besluit om naar Holland te komen door de noodzakelijkheid geboden, nu het bleek, dat zijn aanhangers elders de moed begonnen op te geven. In die geest spreekt de Prins in

* Katholieke adel in Holland. De meesten hunner bleven katholiek en de Koning getrouw. Slechts enkelen, als Duivenvoorde, Van Swieten, de Brederodes, de Van der Doesen sloten zich bij de opstand aan.

II.014 Een brief* aan graaf Johan uit Zwolle van de 18de October. Mechelen, Roermond, Wachtendonk waren door hun garnizoenen verlaten, zodra de Prins op zijn tocht naar de IJssel die steden achter zich liet; Gelder, Stralen, Doetinchem, Lochem, Oldenzaal volgden dit voorbeeld. Te Zutphen kwam de Prins nog juist bijtijds om hetzelfde te verhinderen en er uit de nog beschikbare troepen een garnizoen Walen onder Christoffel van Ijselstein te leggen. Meer dan 40 verspreide vendels infanterie lieten hem echter in de steek en wanhopig vroeg hij om hulp aan de Duitse vorsten, van Engeland, waarheen hij Charles de Boisot zond; over Emden, Bremen of Hamburg zou men hem nog troepen naar Holland kunnen toezenden.

Zo kwam hij de 20ste met een gevolg van 60 ruiters en zijn klein hofgezin naar Kampen, van waar enige goed gewapende galeien uit Enkhuizen hem kwamen afhalen om hem veilig over de Zuiderzee te brengen.

***

Groot was de vreugde in de reeds bloeiende visserstad aan de Zuiderzee, toen Oranje daar met zijn kleine schaar voet aan wal zette. Thans scheen alles "in behouden haven". Hij immers zou orde scheppen in de bajerd, die Holland onder Lumey vertoonde. Hij zou een einde maken aan de regeringloosheid in het gewest. Hij zou paal en perk stellen aan de brandschattingen en plunderingen ten platte lande, bedreven door het woeste krijgsvolk, dat de steden, zolang zij konden, liever buiten haar muren hielden: Watergeuzen, Walen, Duitsers, Engelsen, Ieren, Fransen. Hij zou kerken en kloosters beschermen tegen de rovende benden zowel als tegen de calvinistische beeldstormers, die priesters en monniken, nonnen en begijnen met bittere haat vervolgden, ze verjoegen en pijnigden onder bescherming van de onmenselijke woesteling Lumey zelf, die in Juli de Gorkumse martelaars op gruwelijke wijze bij Den Briel had laten vermoorden en niet ophield ook elders zijn woede aan weerloze geestelijken te koelen. Hij zou de overal uit haar verdrukking opgetreden calvinistische minderheid, die in zijn afwezigheid hier en daar reeds begon te vertsagen, in toom weten te houden, te bemoedigen en haar steeds hogere eisen matigen. Hij zou het gewest weten te verdedigen tegen Alva's leger der wraak, dat snel naderde**. Maar lang

* Brief van Oranje 18 Oct. 1572. Groen, IV, p. 2 suiv.

** Bor, I, blz. 414; Brieven van Van Dorp, I, blz. 115/6.

II.015 niet allen dachten zo. Met name in de stadsregeringen zaten heel wat personen, dikwijls de „principaelste“, die Oranje „schenen te schuwen“ en aan hun eigen behoud dachten.

Na de ontbinding toch van 's Prinsen leger had Alva, door zijn reeds in Juni uit Spanje aangekomen opvolger Medina-Celi volgens diens instructie voorlopig in het bezit der volle macht gelaten, de tuchtiging der opstandelingen ter hand genomen. Hij begon met Mechelen, dat de 2de October op gruwelijke wijze werd geplunderd, uitgemoord en gebrandschat. Voor Mechelen werd in een krijgsraad het verdere veldtochtsplan vastgesteld. Een sterk leger onder het bevel van Alva's zoon, don Frederik de Toledo, trok 18 October bij Maastricht over de Maas, dan noordwaarts en, hoewel opgehouden door zware regens, bij Lobith over de Rijn op Zutphen aan, waar het 12 November voor de poorten lag. Na de verovering van deze stad zou een deel van het leger onder Hiërges, de nieuwe stadhouder van Gelderland, de IJselsteden bemachtigen, een ander deel Holland aanvallen, waarvoor Boussu een plan voorstelde, waarbij het leger van don Frederik over Utrecht zich onmiddellijk op Amsterdam zou richten om er de in de nabijheid der stad door de vroege vorst ingevroren Geuzenvloot te bemachtigen.

Zutphen viel spoedig en werd nog wreder uitgemoord dan Mechelen; de verdere IJselsteden onderwierpen zich, ondanks Van den Bergh's aanvankelijk vertrouwen, thans zonder moeite aan Hierges; Van den Bergh zelf vluchtte met zijn gezin naar Holland, naar de Prins; het kleine dappere Naarden onderging het lot van Zutphen en begin December lag don Frederik's leger bij Amsterdam, gereed om Haarlem te gaan belegeren en zo het Noorderkwartier van het zuidelijker Holland te scheiden*.

Intussen had de Prins dadelijk na zijn komst zoveel mogelijk orde op de zaken gesteld. Na te Enkhuizen de versterking dezer belangrijke haven te hebben geleid, trok hij Alkmaar en de Waterlandse steden langs om de nu te Haarlem vergaderde Staten te ontmoeten. Ook hier werd hij met vreugde en eerbied ontvangen. Hij wist door zijn bekend talent van spreken en overtuigen overal de reeds gezonken moed te doen herleven, zodat de Staten zich geestdriftig als één man bereid verklaarden „met hem alles te avonturen datse ter werelt hadden“**. Hij organiseerde het bandeloze krijgsvolk van Lumey en Sonoy zowel

* Fruin, *Verspr. Geschr.*, II, blz. 228 vlg.

** Bor, I, 1.1.

II.016 als de onsamenhangende scheepsmacht der Geuzen door een nieuwe „artikelbrief " en maakte een einde aan de verraderlijke houding van sommigen, de flauwhartigheid van anderen. Hij herstelde de justitie door benoeming van enige raden in het door hem vernieuwde Hof van Holland, dat in Den Haag gevestigd zou worden maar wegens het gevaar voor Haarlem voorlopig te Delft bijeenkwam; ook de Haagse Rekenkamer werd door hem hersteld. Willem van Bronkhorst, heer van Batenburg, werd door hem afgezonden om desgelijks in Zeeland voorlopig orde op de zaken te stellen. Van Haarlem begaf zich de Prins (6 Nov.) naar de zuidelijke steden van Holland. Hij vestigde zich eindelijk begin December in het binnen zijn muren en wallen tamelijk veilig gelegen Delft, niet in het open vlek Den Haag. Te Delft woonde hij sindsdien in het ruime St. Aagtenklooster, welks prior Cornelis Musius in hoge gunst bij hem stond en waar vanouds aanzienlijke bezoekers van Delft waren geherbergd — het gedeelte der kloostergebouwen, dat men later het Prinsenhof* noemde. De schandelijke moord** op deze oude en eerwaardige priester, 10 December door Lumey te Leiden bedreven, toonde echter, hoe weinig ook toen nog deze woesteling zich aan 's Prinsen uitdrukkelijke bevelen placht te storen. De Prins betuigde zijn diep leedwezen, zijn innige verontwaardiging over de schandelijke behandeling van zijn vrome en geleerde gastheer. De wijze, waarop hij te Haarlem moest optreden, waar de magistraat, kort na zijn bezoek bevreesd geworden voor het lot van Zutphen en Naarden, zich — gelijk anderen elders — tot Boussu had gewend met verzoek om het door dezen aangeboden pardon, toont, hoe weinig hij in het gevaar op vele burgers kon rekenen; Marnix werd uit Delft met commissie van de Prins daarheen gezonden om er „onverminderd de privilegiën" uit noodzakelijkheid de wet, d. i. de stadsregering, te verzetten, nadat reeds de energieke Geuzenhopman Ripperda de schepen Van Schaegen en

* Uitvoerige Beschrijving in Verst. Gesch. en Kunst, 1887, blz. 129 vlg.

** Fruin, Verspr. Geschr., II, blz. 324 vlg.

Afb. Cornelis Musius. XXZ is andere dan in Blok Naar een gravure van 1570 naar een onbekende meester.
<http://www.nusantara-delft.nl/gmd21012005/normal.aspx?m=Prinsenhof&identificer=193&topevel=thema's>

II.017 de pensionaris Van Assendelft*, die te Amsterdam bij Boussu geweest waren, naar de Prins had opgezonden. In vele steden, te Leiden en elders, zag men katholieke „glippers" naar de vijand uitwijken en het gebeurde telkens weer, dat zij hun medeburgers mondeling of schriftelijk aanmaanden zich aan de Koning te onderwerpen. Toch hadden de Katholieken aan de beschermende hand van de Prins veel te danken tegenover de papenhater Lumey, de woeste Watergeuzen en de verbitterde Calvinisten. De abdij van Egmond redde, door de vergunning om het wapen van de Prins wapen overal op haar eigendommen te plaatsen, voorlopig haar reeds sterk door deze woestelingen bedreigd bezit**.

Met het beleg van Haarlem (11 Dec.) begint dan de guerrilla in Holland en Zeeland, vier jaren lang door Oranje onder de grootste moeilijkheden van allerlei aard geleid ter verdediging van deze beide kleine gewesten tegen de Spaanse wereldmonarchie en onder vallen en opstaan tot een zegevierend einde gebracht. Het is de heldentijd van zijn leven, waarin hij eigenschappen van verstand en karakter aan de dag legde, die hem hebben gestempeld tot de vrijheidsheld, die de wereld in hem vereert tot op den dag van heden.

***

De Prins heeft geen moeite gespaard om met de geringe middelen, die tot zijn beschikking stonden, het beleg van Haarlem door het goed uitgeruste en talrijke maar allengs zeer verzwakte Spaanse leger te doen opbreken; hij was overtuigd van het strategische belang der stad, waarvan de inneming het noordelijk en zuidelijk deel van Holland van elkaar zou scheiden en de communicatie der delen voortaan alleen over zee of langs sluipwegen zou toelaten. De onderneming van Lumey (12 Dec.) van Leiden uit om troepen in de belegerde stad te werpen mislukte deerlijk; die van Lumey's opvolger, de dapperen Willem van Bronkhorst Batenburg, in Juli 1573 tegen de zin van de Prins begonnen, eveneens; daarbij sneuvelde de aanvoerder aan het hoofd van zijn onordelijk, uit soldaten en gewapende burgers samengesteld leger, dat bij de eerste aanval de vlucht nam; die in Mei op het Haarlemmer meer, waar 's Prinsen schepen verslagen werden — zij konden Haarlem niet redden. Zijn noodkreten*** tot de weinig kapitaalkrachtige Nederlandse uitgewekenen in Engeland, tot zijn broeders in Dillenburg om

* Van Schaegen en Van Assendelfl. De laatste 24 Dec. te Delft onthoofd ; de eerste stierf in de gevangenis.

** Bijdr, Bisd. Haarlem, XXVII, blz. 312.

*** Groen, IV, p. 63, 73, 83, 87, 93, 94, 129, 177.

II.018 hulp voor de benauwde veste; zijn betuiging zelf bereid te zijn „de mettre le tout pour le tout, prenant Dieu pour son aide" konden Haarlem niet doen ontzetten; de vurig verlangde Duitse hulpbenden bleven uit. De stad, die tot het uiterste volhield, moest zich 12 Juli 1573 op genade en ongenade overgeven. Haar droevig lot na bovenmenselijke weerstand ontmoedigde velen. "Les coeurs des habitants de par deça s'affoiblessent de plus en plus, les couraiges se perdent, plusieurs se retirent et les finances sont épuisées", zodat het einde te voorzien is, schrijft hij aan graaf Lodewijk, tien dagen na Haarlem's val.

In diezelfde brief klaagt* hij zijn broeder, dat hij in Holland niemand heeft om hem te helpen of te raden, „personne pour en affaires si urgens me prester ayde ou conseil". Naar aanleiding van Haarlem's ondergang sprak hij echter ook als bewijs van zijn ongebroken kracht, in een brief van 9 Aug. in antwoord op een moedeloze brief van Sonoy en zijn andere commissarissen in het Noorderkwartier, nu don Frederik reeds voor Alkmaar lag, de beroemde woorden : „Gy schrijft ons,

* Groen, IV, p. 159, 197.

Afb. Beleg van Haarlem. Gravure van Willem Akersloot naar Pieter Saenredam:
<http://www.antiquariaatcoester.nl/images/281.jpg>

II.019 datmen u soude laten weten of wy ook met eenigen groten machtigen Potentaet in vasten verbonden staen ... waerop wy niet laten en willen ulieden voor antwoorde te geven, dat aler wy oit dese sake ende de beschermenisse der Christenen ende andere verdrukten in dese landen aengevangen hebben, wy metten alderoppersten Potentaet der Potentaten alsulken vasten verbond hebben gemaekt, dat wy geheel versekert syn, dat wy ende alle degene, die vastelyk daerop betrouwen, door syne geweldige en machtige hand ten lesten noch ontset sullen worden, spijt alle syne en onse vyanden**.

Alleen stond de man, die dit schreef, maar, volgens zijn lijfspreuk uit deze jaren: „saevis tranquillus in undis". Noch Lumey**, die hij in Januari 1573 reeds heeft moeten afzetten wegens verregaand misbruik van macht en zelfs tijdelijk in arrest heeft doen nemen; noch de Batenburgen of de Boisots of Sonoy of de enkele hugenootse aanvoerders, die hem waren komen helpen; noch de handige en werkzame maar hebzuchtige Arend van Dorp, thans gouverneur van Zeeland beoosten Schelde, noch de bekwame Paulus Buys, de verdienstelijke landsadvocaat der nieuwe Hollandse regering, noch de Amsterdammer uitgewekene Reinier Cant of de Leidse burgemeester Pieter Adriaansz. van der Werf, noch diens stadgenoot Van der Does, zelfs Marnix niet, de uitstekendste van allen, die in deze beproevingen zijn dienaren zijn geweest, konden zich verheffen tot zijn wezenlijke raadgevers in de grote belangen, waarmee hij had te rekenen, in de gevaren, waarmede hij had te worstelen. Zij waren niet meer dan de

* Verbond met de Potentaet der Potentaten. Bor, I, blz. 448.

** Hij werd spoedig weer losgelaten, Mei 1573 opnieuw gevat wegens intriges met Walen, een jaar lang vastgehouden te Honingen en week daarna uit naar Luik, waar hij 1578 stierf.

Afb. Paulus Buys. Gegraveerde tekening van Schovman naar een oud geschilderd portret.

[http://images.google.nl/imgres?](http://images.google.nl/imgres?imgurl=http://www.districtsraden.nl/boerhaave/raadsherenbuurt/include/makeThumbnail.asp%3Ffid%3D9&imgrefurl=http://www.districtsraden.nl/boerhaave/raadsherenbuurt/digitale_leeskamer/%3Fpage%3Dpaulus_buys_(1531_-_1594)&h=347&w=228&sz=27&hl=nl&start=2&um=1&usq=__UGah3T4PrI9Y4D-zrR5Ujfj-RUI=&tbnid=3k4Yew2Oxg8MtM:&tbnh=120&tbnw=79&prev=/images%3Fq%3D%2522paulus%2Bbuys%2522%2B%2522paulus%2Bbuys%2522%26um%3D1%26hl%3Dnl%26lr%3D%26sa%3DN%26as_qdr%3Dall)

[http://www.districtsraden.nl/boerhaave/raadsherenbuurt/digitale_leeskamer/%3Fpage%3Dpaulus_buys_\(1531_-_1594\)&h=347&w=228&sz=27&hl=nl&start=2&um=1&usq=__UGah3T4PrI9Y4D-zrR5Ujfj-RUI=&tbnid=3k4Yew2Oxg8MtM:&tbnh=120&tbnw=79&prev=/images%3Fq%3D%2522paulus%2Bbuys%2522%2B%2522paulus%2Bbuys%2522%26um%3D1%26hl%3Dnl%26lr%3D%26sa%3DN%26as_qdr%3Dall](http://www.districtsraden.nl/boerhaave/raadsherenbuurt/include/makeThumbnail.asp%3Ffid%3D9&imgrefurl=http://www.districtsraden.nl/boerhaave/raadsherenbuurt/digitale_leeskamer/%3Fpage%3Dpaulus_buys_(1531_-_1594)&h=347&w=228&sz=27&hl=nl&start=2&um=1&usq=__UGah3T4PrI9Y4D-zrR5Ujfj-RUI=&tbnid=3k4Yew2Oxg8MtM:&tbnh=120&tbnw=79&prev=/images%3Fq%3D%2522paulus%2Bbuys%2522%2B%2522paulus%2Bbuys%2522%26um%3D1%26hl%3Dnl%26lr%3D%26sa%3DN%26as_qdr%3Dall)

II.020 dienaren, de trouwe en bekwame dienaren, die tegen hem opzagen als hun hoogvereerde meeste, hun vertrouwbare lastgever, hun altijd waakzame leider, zonder wie zij de tegenstand hadden moeten opgeven. Hun raad bepaalde zich in hoofdzaak tot de plaatselijke en gewestelijke belangen, die zij kenden; die raad strekte zich niet uit tot de grote staatkundige en militaire problemen, waarover de Prins voortdurend had te denken en waarin hij telkens had te handelen; slechts zelden sprak hij met hen daarover.

Alleen bleef hij de zware last torsen*. Met zijn broers te Dillenburg, vooral met de uit zware koortsen langzaam herstellende graaf Lodewijk, bleef hij natuurlijk door boden en brieven min of meer in verstandhouding; min of meer, want van de brieven gingen vele op de langen weg verloren en ook de boden, soms officieren soms gewone koeriers, slaagden er niet altijd in het familiekasteel te bereiken, van waar de oude moeder en 's Prinsen kinderen de gang van zijn levenslot angstig gadesloegen, terwijl de krankzinnige Anna, zijn gemalin, te Beilstein haar treurig leven voortsleepte.

Het vertrouwen der Staten in hun leider bleef over het geheel ongeschokt. Het was een eigenaardige verhouding, waarin zij tot hem stonden**. Hij stond van het begin af tegenover hen niet als tegenover zijn meesters maar veeleer zijn verantwoordelijke helpers, aan wie hij verantwoording schuldig was en zonder wie hij geen belangrijke besluiten kon of wilde nemen, afhankelijk als hij was van hun goede wil, hun geneigdheid tot meewerking. Maar hij was er volstrekt niet tegen om zich door hen met grote macht te doen bekleden of hun meewerking door enkele personen, naar zijn zin gekozen, te beperken tot wat hij voor zijn doel nuttig achtte. Inderdaad slaagde hij erin hun bekwaamste leden voor zich te winnen en Requesens zelf erkende later, dat zijn raadslieden veel bekwamer waren dan die van de Brusselse regering. "Hij is te slim voor onze soort", zei Morillon***.

De verhouding van de Prins tot de Staten van Holland en Zeeland was niet die van de latere stadhouders. Deze laatsten waren de door de Staten aangestelde voornaamste staatsdienaren, al hadden hun functies nog veel van het vroegere karakter van vertegenwoordiging van de vorst behouden. Prins Willem daarentegen, die acht jaren lang als vertegenwoordiger, als plaatsvervanger van de vorst hun regeerder was geweest aan het hoofd van de gewestelijke regeringsraad, het

* Vgl. Marnix, in *Mél. et Corresp.*, éd. Lacroix, P.433.

** Vgl. Pirenne, IV, S. 52 ff.

*** *Corresp. de Granvelle*, V, p. 146.

II.021 Hof in Den Haag, kon de Staten alleen beschouwen als de vertegenwoordiging der geregeerden, wier raad en medewerking hij volgens oude gewoonte hoofdzakelijk in financiële zaken had in te winnen, maar die van de eigenlijke regering dienden te worden uitgesloten.

Deze verhouding was niet wezenlijk veranderd door zijn erkenning opnieuw in 1572, zijn erkenning zelfs als vertegenwoordiger van de vorst in het hele gebied der Nederlanden. Bij de nieuwe erkenning als stadhouder was uitdrukkelijk verklaard, dat men hem beschouwde als "generalen gouverneur ende lieutenant des Konings alsoo Syne Excellentie te voren geweest (was)". Bij de "acte van verbintenis"* , die in November 1572 werd ontworpen en door enige Hollandse edelen en de vertegenwoordigers der drie steden Dordrecht, Haarlem en Leiden getekend is, werd zelfs gezegd, dat men zich tegenover Alva en de zijnen onder de "protectie" van de Prins had gesteld.

Bij de nog uit zijn leger vóór Bergen gegeven ordonnanties van 23 en 25 Aug. 1572 had de Prins dan ook op eigen gezag de landsregering** "by provisie" geregeld en de Staten tot sommige daden van regering "geautoriseerd". Terwijl het door hem later vernieuwde Hof van Holland de „Raad provinciaal", slechts juridische bevoegdheid behield, overeenkomstig de geschiedkundige ontwikkeling van dit lichaam in de 15de en 16de eeuw, werd in 1573 "by advis der Staten" naast hem opgericht een "Raad nevens zyne Excellentie", met de functies van een Raad van State of regeringsraad, benevens een Raad van Financiën en een van Admiraliteit; de leden werden weer met advies der Staten, d. i. in overleg met hen door de Prins benoemd. De aanneming van een soevereine titel over Holland en Zeeland, waarop de Staten reeds herhaaldelijk bij hem aandrongen, wees hij af.

In noordelijk Holland voerde na Haarlem's val Sonoy als luitenant-stadhouder de regering, bijgestaan door stedelijke gedeputeerden. In Zeeland deed dit sedert Augustus 1573 de nieuwe gouverneur van Vlissingen, Charles de Boisot, een der weinige overgebleven leden van het Compromis, die de nog altijd te Middelburg zetelende Mondragon op de eilanden en de wateren van het gewest in een bittere strijd bleef bevechten met hulp van zijn broer, de Geuzenadmiraal Louis.

Onder de grote moeilijkheden, waarmee de Prins reeds dadelijk had te kampen, nam de godsdienstkwestie een voorname plaats in. Hij zelf werd thans ongetwijfeld de calvinistische beginselen toegedaan

* Kluit, Holl. Staatsregeering, I, blz. 396; Muller, Staat der Vereen. Nederl., biz. 122 vlg.

** Kluit, I, blz. 69 vlg.

II.022 geacht, maar het duurde nog tot in October 1573, alear hij zich openlijk „tot der gemeente" begaf, aan het Avondmaal deelnam en zich aan de kerkelijke „discipline" onderwierp*. Overeenkomstig zijn aard, die van een late humanist, behoorde hij voortaan daarmee nog volstrekt niet tot de vurige Calvinisten, de „preciesen", de beeldstormers en Roomsenshaters, de scherpe vervolgers van andersdenkenden. Integendeel, zoals hij zich van de beginne af de verdediger der gewetens- en godsdienstvrijheid had betoond, bleef hij zich doen gelden, al kostte het hem groote moeite, ja slaagde hij er feitelijk nooit meer dan ten halve in aan de ene zijde de vurige geestdrijvers in toom te houden, aan de andere het vertrouwen der thans dikwijls bloedig, vervolgde Katholieken te winnen. Als hoofdvoorwaarde voor een mogelijk vergelijk met de Koning verlangt hij steeds : „la liberté du pays tant au fait de la conscience comme de la police", en in het bijzonder „que la religion réformée selon la parole de Dieu et l'exercice d'icelle soit permis"; natuurlijk ook vrijheid voor de Roomsens, wat aanvankelijk reeds tot de klacht der anderen aanleiding gaf „als hetten Ire Gn. die bapstliche misze wiederum aufgerichtet", omdat hij ook hen niet wilde belemmeren in hun geloof, wat in verscheiden steden feitelijk geschied was**. Tussen de beide uitersten staande, kon het niet anders, of hij moest van menige ijverende Calvinist zowel als van menige onder vervolging zuchtende Roomse de bitterste verwijten horen, toen zo goed als vroeger en later, omdat hij onder anderen moest toelaten, dat in Delft, waar hij woonde, de mis werd afgeschaft en 7 à 800 monniken en priesters met paspoort de stad verlieten.

Niet minder zorg baarde hem steeds de financiële toestand, die hem noodzaakte telkens en telkens weer de Staten tot geldelijke opofferingen aan te zetten; soms waren forse termen nodig, want ook toen gold het, dat geld de zenuw van de oorlog is en dat het moeilijk uit de zakken der bezitters is voor de dag te brengen.

Is het wonder, dat de Prins naar buitenlandse hulp uitzag en zich bij mislukking van die pogingen zelfs geneigd betoonde tot het treffen van een vergelijk met de machtige Koning van het wereldrijk?

Wat de eerste betreft, hij hield niet op zijn broers te Dillenburg en door hen de Duitse protestantse vorsten te vermanen hem toch niet in de steek te laten, want zijn belang was nog altijd het hunne, zijn ondergang zou die van het Protestantisme kunnen zijn. Zo lang

* Vgl. Groen, IV, p. 50, 63 suiv.; Bartholdus Wilhelmi, bij Gerdes, *Scr. Antiq.*, I, 2, p. 288; Eekhof, in

De Hervorming herdacht, blz. 139/140; Pirenne, 1.1.

** Groen, IV, p. 50, 61, 92.

II.023 graaf Lodewijk ziek en zwak was — en dit duurde tot in het voorjaar van 1573 — was op Duitse hulp weinig kans en bleven die vorsten alleen bereid bij de Keizer op bemiddeling aan te dringen, waartoe deze gematigde politicus niet volstrekt ongeneigd scheen, al kwamen er ook berichten omtrent het tegendeel*. Sinds de zomer echter verbeterde graaf Lodewijk's toestand en deze slaagde erin de grondslagen te leggen van een „Grafeneinigung", die, van de Midden-Rijn uitgegaan, bestemd was om de kern te vormen van een grote vorstenbond, die de strijdkrachten zou kunnen bijeenbrengen, waarmede op den duur de Prins te helpen zou zijn. Reeds in Augustus 1573 verzamelden zich in de buurt van Crefeld en Meurs landsknechten ten behoeve van een voor Holland bestemd leger, waarvoor de geldelijke hulp van de streng calvinistische keurvorst van de Paltz, Frederik de Vrome, geredelijk was toegezegd.

Maar vooral aan Engeland en Frankrijk dacht de Prins en dachten ook de Staten. Hij maakte, wat Engeland betreft, gebruik van de hulp van een der vele hier rondzwervende Engelse agenten, de koopman William Herle, met wie hij te Delft ernstige gesprekken voerde over de mogelijkheid om Elizabeth tot steun te bewegen ook na haar meer dan eens herhaalde weigering om openlijk voor de „rebellens" op te komen. Herle vertrok in Juni 1573 naar Londen en diende daar de 11de bij de leidende minister lord Burleigh een uitvoerige memorie** in, waarin hij verslag geeft van zijn overleggingen met Oranje. In die memorie verhaalt hij, hoe de Prins hem "at soundry times" over de wenselijkheid, ook voor Engeland zelf, van hulpverlening heeft gesproken en hij geeft diens denkbeelden, soms in diens eigen woorden, weer. Spanje, zei de Prins, heeft wel degelijk ook op Engeland*** het oog, als eenmaal de Hugenoten in Frankrijk en de Nederlanden voorgoed zullen zijn gefnuikt. Daarom is de zaak van Holland en Zeeland die van Engeland tevens. De havens Vlissingen, Briel, Enkhuizen en Rotterdam, die in dat jaar reeds meer dan eens door de Staten en hem aan Elizabeth waren aangeboden, zouden haar wel te pas komen, want zij zijn „the very keyes of Zeeland and Holland". Zij zou zelfs meer kunnen krijgen: de soevereiniteit over geheel Holland en Zeeland, die haar 8 à 900000 dukaten konden opbrengen, met al hun vaste steden, hun 34000 gewapende zeelieden, burgers en soldaten, hun 200 schepen; ja, de ganse Nederlanden misschien

* Groen, IV, P. 79, 97 suiv., 114, 157, 187; Eiermann, Schwendi, S. 79.

** Kervyn, Rel. polit., VI, p. 764 suiv.

*** Groen, IV, p. 51.

II.024 met hun grensvestigingen naar de Franse zijde en aan Rijn en Maas. Calais, het oude Engelse havenhoofd op het vasteland twee honderd jaren lang en nu sedert enige jaren Frans, zou misschien weer in haar handen vallen; in Duitsland zou zij grote invloed krijgen en voorname Duitse staatslieden als Zuleger in de Paltz, Berlepsch in Saksen, Wittgenstein in Hessen waren engelsgezind. Zij moest be-

afb. Koningin Elizabeth. Marcus Gheeraerts de Jongere. In het boek gravure naar Wierix
http://www.cartage.org.lb/en/themes/Arts/painting/paintings/bigphotos/G/queen_el.jpg

II.025 grijpen, dat Spanje, zonder handel en inwendige kracht, niet zo machtig was als het soms leek en dat Spanje Engeland's grootste vijand was. Zij moest inzien, dat Oranje niet streed voor eigen gewin of eerezucht, maar voor religie en land, voor leven en vrijheid der Nederlanders; hij begeerde geen souvereine macht, al hadden de Staten hem die al dikwijls willen opdragen; hij wilde hun laten „the government of theyr owne things by their own States" met handhaving van hun privileges en van het geloof, dat zij met de als protestants aangemerkte Elizabeth gemeen hadden; zij waren bereid om desnoods daarvoor te sterven en hun goed en land, met de Spanjaarden erin, te gronde te laten gaan door het te laten verdrinken. Zij stonden nu „in extreme termis" en wilden alles wagen. Maar Elizabeth moest wel weten, dat, als zij ten onder gingen, haar beurt zou gekomen zijn; zij moest ook weten, dat Frankrijk's koning hen thans voortdurend aanzocht om zich onder hem te stellen, wat voor Engeland een nieuwe bedreiging zou zijn. Als zij geen openlijke oorlog met Spanje wilde, kon zij toch tegen onderpand in steden 40 à 50000 pond lenen en lichten in Engeland toestaan. Zij moest wel begrijpen, zei Oranje nog eens met nadruk, dat in geval van weigering Frankrijk zou aangezocht worden.

Elizabeth, niet vertrouwend op Oranje's succes en altijd bevreesd voor een oorlog met Spanje en katholieke woelingen in Engeland, weigerde zich te binden, al sloeg zij Oranje's en der Staten aanzoeken nooit geheel af. Zij liet echter aan de haar gezonden afgevaardigden der Staten en van de Prins weten, dat zij zich niet met hun zaken wilde inlaten en bij dat gevoel bleef volharden.

Koning Karel IX, belust op de troon van Polen voor zijn broer Hendrik, hertog van Anjou, deed thans zijn best om de Duitse vorsten voor dit doel te winnen en met hen weer betrekkingen aan te knopen. De oude dubbelzinnige onderhandelaars van het Franse hof, Schomberg en Fregoso*, kwamen weer naar Frankfort om met graaf Lodewijk, die zij goed kenden, te spreken en deze geldelijke hulp, ja meer aan te bieden ten behoeve van Oranje, tegen aanneming van de souvereiniteit over de Nederlanden of een deel daarvan door de Franse Koning. Oranje, ofschoon de fraaie aanbiedingen wantrouwend en zelfs de indruk makend van slechts "widerwillig" Fransche hulp te aanvaarden**, wilde ze niet geheel afslaan, al begreep hij, dat hij wegens de Bartholomeusnacht bij zijn Nederlanders op

* Zie tekst, I, blz. 218.

** Von Bezold, Briefe Joh. Casimirs, I, S. 109; Groen, IV, p. 115; La Huguerye, Mémoires, I, p. 289. La

Huguerye was toen secretaris van graaf Lodewijk en werd door deze bij de onderhandeling gebruikt.

II.026   nog groter wantrouwen in de bedoelingen van de verraderlijke Koning zou stuiten; tiran voor tiran, zouden zij nog liever door hun wettige Koning getiranniseerd willen worden, dan door hem, die men spottend “Charles Véritable” noemde. Oranje was evenwel sinds zijn gesprek van 1559 met koning Hendrik II overtuigd, dat het belang der Nederlanden en van de godsdienstvrijheid in de gehele wereld medebracht een bondgenootschap tussen de koningen van Frankrijk en Spanje te verhinderen. Daarom, ofschoon ook zelf overtuigd, dat op Karel IX niet viel te bouwen, stelde hij tegenover 's Konings aanbiedingen enige artikelen op, die de grondslag voor verdere onderhandeling konden vormen: vrede met de Hugenoten en uitdrukkelijke verloochening van de Bartholomeusmoord, godsdienstvrijheid voor hen overeenkomstig het edict van 1560 onder garantie van de Franse parlementen en Staten en de Duitse protestantse vorsten; liefst openlijke oorlog met Spanje of anders 100000 Franse schilden dadelijk en verder iedere drie maanden te geven aan Oranje met toestemming van lichte ruiters en voetvolk in Frankrijk; alle veroveringen van Oranje, Holland en Zeeland buiten die beide gewesten komen aan Frankrijk, welks koning „protecteur et défenseur” van die beide gewesten zal heten tegen 40000 Brabantse guldens per jaar „puur reconnaissance” aan hem, met behoud van eigen regering door Nederlandse edelen, handhaving van alle rechten en privileges en volkomen godsdienstvrijheid; teruggave der door koning Karel geleende sommen en belofte van hem om geen vrede met Spanje te sluiten ten nadele der beide gewesten maar ze op te nemen in elk te sluiten verdrag; als de Koning oorlog met Spanje voert, zullen de Staten en de Prins hem met 50000 gulden 's jaars steunen, terwijl hij alleen gehouden zal zijn de genoemde 100000 schilden dadelijk te betalen, die hem echter bij het einde van de oorlog teruggegeven zullen worden. Volgens deze zelfde artikelen had de Prins de 21ste Mei de instructie opgemaakt voor de zeer fransgezinde De Lumbres en dr. Tayaert*, die hij uit zijn eigen naam naar het Franse hof zond tot het voeren der bedoelde onderhandeling, waarvan hij aan zijn broers kennis gaf; hij verwachtte er wel niet veel van, maar toch iets, al was het maar een betere gezindheid van de Koning ook tegenover de Hugenoten.

Inderdaad sloot Karel IX in Juni wederom vrede met de

* Groen, IV, p. 119 suiv.

II.027 Hugonoten. De verheffing van Anjou tot koning van Polen, door de Duitse Protestanten bevorderd stemde hem nog meer tot tevredenheid; de koningin-moeder, Catharina de Medicis, toonde zich vrij goedgezind en op de jongste broer van de Koning, de hertog van Alençon, was thans de hoop der Hugonoten gevestigd: diens voorgenomen huwelijk met Koningin Elizabeth*, waarvan telkens werd gesproken en dat graaf Lodewijk in April 1573 in een brief aan de Engelse vorstin deze krachtig aanbeval, opende nog grootser uitzichten. De onderhandeling met De Lumbres** bleef echter slepende; hij keerde in Augustus over Siegen, waar hij met graaf Lodewijk sprak, naar Keulen terug, zijn taak in Duitsland verder voortzettend en de medewerking der Duitse vorsten vragend voor de doortocht van Anjou naar Polen.

In Holland had de val van Haarlem werkelijk velen ontmoedigd en „veel volk" was weer, als in 1567, naar veiliger streken gevlucht***. Het was nodig, dat de Prins een reis langs de zuidelijke Hollandse steden deed om overal de gezonken moed op te beuren en het vermoeden van rondwarend verraad, waaraan zelfs Paulus Buys**** blootstond, te onderdrukken. Hij, meester van het woord als hij was, deed het met goede uitslag. De omslag der stemming aan het Franse hof gaf hem verder aanleiding tot het doen uitvaardigen van een lange „Sendtbrief"*****, waarin de Staten van Holland en Zeeland en de Prins koning Philips opnieuw de rechtvaardigheid van hun zaak uiteenzetten. Een dergelijke zendbrief***** ging 12 September 1573 uit aan alle Staten „van den Landen van herwaerts over" met nieuwe ernstige vermaning om aan de verderfelijke toestand onder Alva's bewind een einde te helpen maken. Beide manifesten werden in tal van exemplaren gedrukt en in het Duits en Frans vertaald; zij moesten dienen om overal in Europa het goed recht van de kamp te verdedigen gelijk indertijd de manifesten van 1565 hadden gedaan.

De zegenrijke loop der dingen voor Alkmaar, waarvan het beleg door don Frederik 8 October werd opgeheven ten gevolge der handige aanwending van het water als verdedigingsmiddel; daarna de prachtige zegepraal op de Zuiderzee, waar Boussu zelf met een aantal voorname bevelhebbers de Noordhollandse zeelieden op den 11de dier maand in handen viel — dit alles gaf moed. Maar de vijand richtte zich thans tegen zuidelijk Holland, trok zijn troepen onder Francisco de

* Kervyn, Rel. pol., VI, p. 704. 27. 33.

** Groen, IV, p. 182, 206.

*** Bor, I, blz. 446.

**** Kervyn, Rel. pol., VI, p. 792.

***** Knuttel, n°. 213 vlg. ; Bor, I, blz. 464 vlg.

***** Knuttel, n°. 210 vlg.; Bor, I, blz. 459 vlg. Van Marnix' hand ? Wesenbeke is vermoedelijk in 1572 gestorven.

Valdez om Den Haag samen en begon eind October Leiden te omsingelen; de gevangeneming van de getrouwen Marnix, gouverneur thans van Delft, Schiedam en Rotterdam (14 Nov.), in de belangrijke schans van Maaslandsluis, die hij met enige vendels zou verdedigen, was een gevoelige slag. De vijand, thans meester in het gehele Rijn- en Maasland, scheidde de daar gelegen steden van elkaar, zodat zij als eilanden op zichzelf kwamen te staan en de communicatie tussen haar onderling zowel als met het Noorderkwartier niet dan „met seer groot perykel" kon geschieden. Een aantal Spaanse schansen* — nieuwe en gevaarlijke methode tegen de opstandelingen, waardoor het platteland voor hen onbruikbaar werd — overdekte weldra het land tussen de steden in en brachten de Prins en de zijnen opnieuw in grote ongelegenheid, ja zelfs in een zeer kritieke toestand, al had de verrassing van Geertruidenberg en het succes van de door Franse en Engelse vrijwilligers onder Morgan e. a. geholpen Boisots in Zeeland de moed weer wat versterkt. Graaf Lodewijk kon echter voorlopig niet meer dan enige honderden ruiters en voetknechten over Emden en Bremen naar Holland zenden, al begon zijn onderhandeling in Duitsland en Frankrijk veel te beloven.

Is het wonder, dat minder standvastige naturen dan die van Oranje de hoop opgaven en in onderhandeling met de vijand de enige redding zagen? Zelfs Marnix, wiens wanhopige stemming** te midden van drukkende geldzorgen wij reeds in October kunnen vernemen, bleek in deze dagen niet bestand tegen de verleiding van een schemerachtige verwachting. Uit Den Haag, waar zijn overwinnaar Romero hem had opgesloten, schreef hij Oranje over de wenselijkheid om de gevangenen van weerszijden zo goed te behandelen als hijzelf thans behandeld werd en alle onnodige wreedheid te vermijden, veeleer op uitwisseling bedacht te zijn — een wenk aangaande de wreedheid der Watergeuzen — op hoop van de „pitié et clémence" van de Koning „envers ses pouvres subjetz". Maar ook sprak hij over de mogelijkheid van een „bonne paix", waartoe hij thans de Koning niet ongeneigd zei te weten; hij voor zich was wel bereid het vaderland te verlaten, zijn goederen op te geven en ergens elders rust te zoeken voor zijn geloof, liever dan de „guerre continuelle", die land en volk verdieft, voort te zetten**. Thans, schreef hij verder, was het ook voor de Prins tijd om metterdaad te tonen, dat hij 's Konings rechten niet wilde aantasten;

* Brieven van Van Dorp, blz. 132.

** Fruin, Verspr. Geschr., II, blz. 350 vlg. ; Gachard, I II, p. 75 suiv., p. 286 suiv.; Romero, vgl.

Mondoucet, II, p. 69 suiv.

II.029 het arme calvinistische volk zou amnestie kunnen verkrijgen, wel geen vrijheid van geweten maar toch gelegenheid om uit te wijken met een deel van hun goederen of, als het niet anders kon, met opoffering van alles. Geen wantrouwen in God's leiding en macht, betuigde hij, bewoog hem thans, geen vrees voor de vijand of voor de dood maar alleen verstandige overweging. Romero en hijzelf wilden gaarne met de Prins spreken.

Deze antwoordde dadelijk uit Delft aan Romero, die hem, zijn oude wapenmaker, ook geschreven had, dat hij evenzeer de door de Geuzen gepleegde wreedheden afkeurde, dat hij, Oranje, bereid was om ze voorgoed te doen eindigen en gaarne iemand zou zenden om daarover besprekingen te houden; hij verklaarde zich ook bereid om Marnix uit te wisselen, maar niet tegen Boussu, die een belangrijker personage was. De correspondentie met Romero, die op het punt stond om tijdelijk naar Spanje terug te keren, eindigde een paar dagen later met een verzoek om de Koning beter in te lichten omtrent de toestand. Een met Noircarmes, de nieuwe gouverneur van Holland voor de Koning na Boussu's gevangenneming, eindigde eerst in Januari met een ernstige waarschuwing van de Prins aan deze oude vriend tegen de Spaanse listen. Die met Marnix had een mededeeling van de Prins aan de Staten en andere aanzienlijken ten gevolge om hun gevoel te vernemen. Dit gevoelen luidde onder zijn inwerking, dat men natuurlijk de vrede wenste gelijk van het begin af en niets liever wilde dan rustig te leven onder 's Konings bewind maar geen „repos imaginaire et paix mal assurée et conséquemment de petite durée". Men moest waarborgen* hebben tegen hen, die in 1566 het accoord van Augustus hadden gebroken en in 1572 de Parijse Bloedbruiloft hadden gevierd, die onder Karel V de landgraaf van Hessen en de markgraaf van Brandenburg hadden bedrogen volgens het beruchte beginsel van het concilie van Constanz, dat men "tegenover ketters zijn woord niet behoeft te houden". Vertrek van Alva met zijn Spanjaarden en volledig herstel der oude vrijheden en privileges waren de allereerste voorwaarden, die men kon aannemen, mits goed gewaarborgd.

Nog eenmaal kwam Marnix op de zaak terug. In het begin van December schreef hij de Prins uit Utrecht met voorweten van Noircarmes nogmaals een lange brief, waarin hij geleerd betoogde,

* Groen, IV, p. 237.

II.030 dat èn het belang van het geloof èn dat van het vaderland gebaat zouden zijn bij onderwerping aan 's Konings wil, waartoe Noircarmes gaarne zijn bemiddeling bij deze zou aanbieden: hij smeekte de Prins om toch die weg op te gaan, die zeker tot een goed einde zou leiden. De Prins antwoordde Marnix, die 9 Dec. nog eens schreef, en Noircarmes op het eind der maand van Zierikzee uit, waar hij op het na de verovering van Reimerswaal door Boisot krachtig doorgezette beleg van Mondragon in Middelburg het oog was komen houden; hij schreef, dat hij bleef bij zijn reeds gemeld gevoelen, en zond hem de „Zendbrief" aan koning Philips van September toe als getuigenis van de geest, die hem en de Staten bezielde, van de grieven, die zij tegen het totnogtoe gevoerde bewind hadden.

En inderdaad, al scheen het, dat koning Philips door het eindelijk ontslaan van Alva uit de landvoogdij, waarvan deze zelf sedert lang meer dan genoeg had, ook diens regeringsstelsel, dat ten slotte niet tot het begeerde resultaat had geleid, wilde opgeven — dat laatste bleek volstrekt niet het geval. De Koning* wilde alleen ter wille van zijn buitenlandse staatkunde en wegens de zware kosten, waarop de oorlog Spanje te staan kwam, de vrede herstellen. Hij dacht niet aan verandering van regeringsstelsel of aan godsdienstvrijheid of iets dergelijks. De sombere Alva, die de haat van zo goed als het gehele Nederlandse volk op zich had geladen door zijn overbiddelijke hardheid en wreedheid, die dat „volk van boter" had willen kneden in zijn geharnaste vuist, verliet December 1573 de hoofdstad van zijn landvoogdij in stilte, als een bankroetier, die zijn schuldeisers wil ontsnappen. Zijn zending was ten enenmale als mislukt te beschouwen. Hij had voor Oranje en diens volgelingen het veld moeten ruimen en vol verbittering sloeg hij de terugweg naar Spanje in, waar zijn Koning, om wiens wil hij zo lang in die „hel" had verkeerd, hem duidelijk zijn ongenade liet gevoelen.

Zou de in de Italiaanse bestuurspolitiek ervaren don Luis de Requesens, die hem opvolgde, de hooggeplaatste grootcommandeur van Castilië, totnogtoe gouverneur van Milaan, beter slagen? Als krijgsman was hij weinig bekend, als staatsman, ten minste als administrateur, had hij enige naam. Hij was bekwaam en verstandig, tot onderhandeling en schikking geneigd, maar lichamelijk en geestelijk weinig krachtig. Zou hij de beduchte Oranje tot onderwerping kunnen brengen ?

* Pirenne, 1.1.

II.031 Reeds Alva had verklaard, dat hij van geen onderhandeling met Oranje wilde weten en zijn opvolger Requesens dacht er aanvankelijk niet anders over. Noircarmes, die in het voorjaar overleed, en Romero ontvingen zelfs een terechtwijzing over hun onderhandse correspondentie met Oranje; met de opgestane steden kon men onderhandelen, meende hij, niet met de aartsrebel, de leider der ketters, aan wie men zijn volgers en medestrijders hoopte te ontfutselen. -

Het zag er voor de opstandelingen slecht uit. Zuid-Holland was een onbebouwde woestijn geworden, waaruit talrijke Spaanse schansen oprezen; Zeeland met zijn verwoeste eilanden en verwaarloosde polders en schorren bood een troosteloze aanblik; Noord-Holland, waar de Spanjaarden in Waterland waren gevallen en een wanhopige kamp op dijken en wateren begon, was weinig welvarender; in Friesland had De Robles de laatste steden aan Schaenburg ontweldigd; handel en nijverheid stonden overal stil; de Prins kreeg sedert eind October weken lang geen bericht meer van zijn broers.

Hij bezocht van Zierikzee uit, waar Van Dorp nog steeds als gouverneur gebood, de Geuzenvloot, die de vijandelijke schepen bij Bergen op Zoom* had ingesloten, en kwam ook naar Veere en Vlissingen, zijn

* Bor, I, blz. 479; Groen, IV, p. 307; Mondoucet, II, p. 78 suiv.

Afb. Don Luis de Requesens. Andere dan in boek XXZ

http://images.google.nl/imgres?imgurl=http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/7/7f/Luis_de_Requesens.jpg/408px-Luis_de_Requesens.jpg&imgrefurl=http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:Luis_de_Requesens.jpg&h=599&w=408&sz=44&hl=nl&start=3&um=1&usq=_5E7P4ofNVmDk_P-TP9_aa3xj1Vk=&tbnid=PkOLtRDBTnTqQM:&tbnh=135&tbnw=92&prev=/images%3Fq%3D%2522Requesens%2522%2B%2522Requesens%2522%26um%3D1%26hl%3Dnl%26lr%3D%26sa%3DN%26as_qdr%3Dall

II.032 uiterste krachten inspannende om overal moed in te spreken. Voor Bergen verzamelde hij — het was een der laatste dagen van het jaar — op zijn met damasten tapijten uitgemonsterd en daardoor gemakkelijk kenbaar schip, dat onder het onophoudelijk geschutvuur van de vijand langs de vloot heen en weer voer, de kapiteins van zijn „armada" en vuurde hen kloekmoedig aan om het uiterste te beproeven voor godsdienst en vrijheid. Een geestdriftige belofte van het ruwe Geuzenvolk, dat kwartier gaf noch vroeg en 't „liever Turksch dan Paapsch" met de halve maan op de muts tot leus en kenteken had aangenomen, „om hem tot den laatsten druppel bloeds bij te staan," gaf het antwoord op zijn vurige toespraak. Te Vlissingen stelde hij in het begin van Januari 1574 orde op de zaken en deed zijn best om de voortdurende klachten van de Engelse kooplieden*, door hun regering gesteund, over kaperij op de Schelde te ontzenuwen, al kon hij hun de begeerde vrije handel met de vijand niet toestaan. Hij trachtte nogmaals Engelse hulp te verkrijgen, desnoods door aanbod** van de heerschappij over Zeeland

* Kervyn, Rel. polit., VI, p. 24 suiv.

** Kervyn, p. 63, 69.

Afb. Louis de Boisot. Naar een gravure van Cornelis Visscher.

http://images.google.nl/imgres?imgurl=http://members.home.nl/tettero/ZuidHolland/Boisot.jpg&imgrefurl=http://members.home.nl/tettero/ZuidHolland/Boisot.htm&h=280&w=228&sz=18&hl=nl&start=5&um=1&usq=_vXXqfqx3UeJ9_nG8bhjbVMPZFBw=&tbnid=EW_jrS4kU7COVM:&tbnh=114&tbnw=93&prev=/images%3Fq%3D%2522Louis%2Bde%2BBoisot%2522%2B%2522Louis%2Bde%2BBoisot%2522%26um%3D1%26hl%3Dnl%26lr%3D%26sa%3DN%26as_qdr%3Dall

II.033 aan koningin Elizabeth. Maar de toestand in Zeeland gaf weldra bevrediging: 29 Januari versloeg Louis de Boisot Sancho d'Avila's tot ontzet van Middelburg de Schelde afgezeilde vloot en 19 Februari viel de stad de Geuzen in handen. Daarmee was geheel Zeeland en de toegang tot het thans zelf bedreigde Antwerpen in de macht der opstandelingen gevallen. De weer naar Zeeland gekomen Prins, die Mondragon's bewondering* wekte door zijn welwillendheid tegenover hem en andere gevangenen, zo afstekend bij de wreedheid van Alva, reorganiseerde er met voortvarendheid het bestuur onder zijn gouverneurs en raden; de Staten verloren er de abt van Middelburg maar zagen er Veere en Vlissingen, het door koning Philips aangekochte Bourgondische markiezaat, voortaan beschreven** .

Intussen, Leiden bleef omsingeld*** en het platteland van Zuid-Holland met Haarlem, Amsterdam en Waterland lag vast in 's vijands handen. Doch Leiden, door het voor Haarlem bestemde koren gevoed, was wellicht in staat een lange insluiting uit te houden en te wachten op het ontzet, dat, naar men hoopte, toch eindelijk door graaf Lodewijk met een Duits-Frans leger zou worden afgedwongen.

Inderdaad waren de onderhandelingen met Karel IX opgeschoten****. Het scheen zelfs, dat er kans zou komen om de coalitie van vóór de Bartholomeusnacht te doen herleven. Alençon, thans met de jongere Condé en de jonge Navarre aan het hoofd der Hugenoten, zou de taak van Coligny overnemen; koning Karel zou, de onderneming van graaf Lodewijk met geld en troepen steunen; de keurvorst van de Paltz en andere Duitse vorsten beloofden hulp; graaf Lodewijk zelf verpandde zijn laatste juwelen, graaf Johan deed ook wat hij kon; het nog altijd hangende huwelijk van Alençon met koningin Elizabeth zou Engeland eindelijk doen toetreden. Vooral de keurvorst van de Paltz toonde zich vol ijver, stond zijn jongste zoon, hertog Christoffel, af voor het bijeen te brengen hulpleger en hielp met geld en troepen. Graaf Lodewijk was de ziel van alles; hij zou de redder van Holland zijn. „Vos affaires se portent mieux en Alemaigne qu'elles ne furent jamais", schrijft hij in December juichend aan zijn broer. Hij was de nieuwe koning van Polen, die ook hulp had toegezegd, tot Nancy tegemoet gegaan, had te Blamont (4 Dec.) een samenkomst met deze vorst, de Koningin-Moeder en Alençon en beloofde de nieuwe vorst een eind weegs op zijn reis ***** door Duitsland te vergezellen. Hij ging

* Corresp. de Granv., V, p. 47. 33. 48.

** Heeringa, in Archief Zeeland, 1912, blz. 49 vlg. 33.

*** Fruin, Verspr. Geschr. II, blz. 392 vlg.

**** Blok, Lodewijk van Nassau, blz. 109 vlg.

***** Kervyn, Huguenots et Gueux, III, p. 288 suiv.; La Huguerye, I, p. 209.

II.034 inderdaad met hem mee tot diep in Hessen en keerde toen half Januari 1574 terug naar Dillenburg om er de laatste hand te leggen aan de reeds in het najaar begonnen maatregelen* voor de veldtocht naar de Nederlanden. Uit Siegen schrijft hij 21 Januari, dat alles goed gaat en dat zijn broer Hendrik, thans geheel krijgsman geworden, bij hem komt, terwijl hertog Christoffel, de aanvoerder der ruitelij, er reeds was. Een aanslag op Maastricht zou de weg naar Holland openen; de keurvorst van Keulen, de verwante aartsbisschop Salentin van Isenburg, was ook reeds half voor de zaak gewonnen, meende men. Op Engeland daarentegen, waarmee men voortdurend moeilijkheden had over de handel op Vlaanderen en de Schelde, viel niet te rekenen; het bovengemelde aanbod aan koningin Elizabeth werd daar wel overwogen, nog in Maart, maar zonder veel ernst.

De onderneming** liep echter slecht van stapel; de voorgenomen aanslagen op Maastricht en Roermond hadden geen succes; Lodewijk's haastig bijeengebracht leger Duitsers en Walen was slecht uitgerust en bezat bijna geen artillerie. Half Februari rukte het desniettegenstaande onder graaf Lodewijk en hertog Christoffel op; het telde hoogstens 10000 man en lag 23 Febr. bij Valkenburg, nog hopen op Maastricht of Luik. Maar een deel der slechts tijdelijk in dienst genomen en slecht betaalde troepen was al na zes weken dienst weggelopen en Lodewijk had volstrekt gebrek aan goede onderbevelhebbers. Hij bleef nog tot begin April op Franse hulp wachten in zijn Valkenburgs kamp, dat reeds in Maart door welgelukte camisada's van zijn te Maastricht gelegerde tegenstander, Sancho d'Avila, deerlijk was getroffen en zware verliezen had geleden. Daarop eindelijk snel noordwaarts langs de Maas oprukkend, hoopte hij bezuiden Nijmegen bijtijds de Betuwe te bereiken en zich te verenigen met Oranje, die hem langs de Waal met zijn schepen en vijf duizend man te gemoet zou komen en hem bij Tiel of Bommel zou opwachten. De Prins, die Lodewijk's laatste berichten over dit plan zeer laat ontvangen had, haastte zich van Dordrecht uit op te zeilen naar het afgesproken punt.

Maar Sancho d'Avila was even snel langs de linkeroever van de Maas voortgetrokken, legde zich bij Mook op Lodewijk's weg en joeg in de bloedige slag aan de voet van de Mookerheide (14 April) het muitende rebellenleger uit elkaar, nog voordat Valdez, die het beleg van Leiden had opgebroken om de gevreesde graaf Lodewijk te

* Groen, IV, p. 325; Kervyn, Rel. polit., VII, p. 69 suiv.

** La Huguerye, I, p. 216 suiv.; Blok, Slag op de Mookerheide (Groningen, 1891).

II.035 helpen weerstaan, in de Betuwe was verschenen. Graaf Lodewijk en hertog Christoffel verdwenen met graaf Hendrik in het slaggewoel; nooit werd meer van hen gehoord dan het bericht van een ruiter, die graaf Lodewijk zijn laatste strijd had zien voeren : „plutôt mort que vaincu, généreux sang de Nassau". Zo viel de talentvolle graaf Lodewijk, pas 36 jaar oud, de rechterhand van Oranje sinds vele jaren, de gevierde held der Hugenoten, de hoop der Hollanders, staats- en krijgsman van hoge rang, mens van grote beminnelijkheid en ridderlijke toewijding aan de zaak van het Protestantisme. De pas 24-jarige graaf Hendrik en de nog jongere hertog Christoffel hadden voor de toekomst veel beloofd; ook hun verlies trof de Prins diep.

Deze wachtte* nog enige dagen te Bommel, dat hem nog steeds als stadhouder erkende en met Holland „geassociëerd" bleef; hij drong voort tot het sinds 1572 door Alva bezette kasteel van Waardenburg, dat hij innam, en verder tot Varik, in de hoop dat zijn broers en hertog Christoffel, naar hij vernam door hun voetvolk verlaten, ten minste met de ruitery nog zouden komen opdagen of anders over Emden naar Holland zouden doorbreken. Maar zijn dringende brieven en boden bereikten hen niet meer. Hij bleef nog langer dan een week te Bommel, en keerde daarop, diep verslagen maar nog niet wanhopend, naar Dordrecht terug.

Een lange merkwaardige brief, die eerst na vele omzwervingen in 1593 in Groningerland in handen van graaf Willem Lodewijk van Nassau viel en door deze als een kostbaar kleinood aan prins Maurits werd gezonden, gedagtekend 7 Mei 1574**, gaf de enig overgebleven broer, graaf Johan, een brede uiteenzetting van zijn toestand en die van Holland. „Et combien que nous tous viendrions à morir et que tout ce pauvre peuple fust massacré et chassé, il nous faut toutesfois avoir ceste assurance que Dieu n'abandonnera jamais les siens'. Het Hollandse volk, gevoelig voor goed zowel als voor slecht nieuws, zegt hij, was zeer onthutst over de nederlaag, de Spanjaarden daarentegen verblijd en trots; het door Requesens uitgevaardigde pardon verlokte velen. Hij echter zou zijn plicht niet verzaken, wetend dat de ondergang van Holland die van de godsdienst ook elders zou zijn; als Frankrijk, dat hij nooit geheel vertrouwde, niet wilde helpen, zou het misschien nog mogelijk zijn het land als vanouds weer onder het Duitse Rijk te voegen, vleit hij zich, liefst in enige samenhang

* Groen, IV, p. 370.

** Groen, IV, p. 386; V, p. 6.

II.036 met de Hanzesteden en met belofte van bijdragen zoveel als drie keurvorsten gaven. Er was thans een bekend militair hoofd of commissaris-generaal nodig, b.v. de beroemde Lazarus von Schwendy, die welgezind was, of Georg von Holt, die Duitse en Waalse troepen kon regeren ze opnieuw verzamelen in Duitsland, Condé zelf misschien, die thans naar Heidelberg was uitgeweken. Graaf Johan was blijvend nodig om de staatkundige verbindingen te leiden. Condé zou als aanvoerder goed zijn, met de Duitse veldoverste Dietrich von Schomberg als zijn luitenant, vooral ook wegens de verbintenissen met de Hugenoten. Met slechts 4 à 5000 man zou men ook best de goed gelegen haven Farmsum in Groningerland van Emden of Bremen uit kunnen bezetten; geld was er wel wat, want de Staten hadden hem juist 150000 per maand toegestaan, al verbaasde hij zich dat de Staten de som in deze omstandigheden nog dachten te kunnen bijeenschrapen. Nu de twee jaren, die hij Holland meende te kunnen houden, bijna verlopen waren, was buitenlandse hulp, zonder welke zij het totnogtoe hadden moeten stellen, broodnodig; als niemand hielp echter, "tousjours aurons cest honneur d' avoir faict ce que nul aultre nation n'a faict devant nous"; als het arme volk hier nog wilde strijden — en dat hoopte en vertrouwde hij vast — zou het de Spanjaarden nog half Spanje kosten, roept hij fier uit, eer zij "auroient faict la fin de nous". Nog 70 vendels in Zuid-Holland, 14 in Zeeland, 20 in Waterland, ongeveer 12000 man, waren thans beschikbaar met meer dan 100 oorlogsvaartuigen van allerlei soort. Inderdaad geen kleine macht. Het zag er met dat al slecht uit. De 25ste Mei had Valdez Leiden, dat ondanks alle waarschuwing van de Prins zich niet aanstonds op een nieuw beleg had voorbereid, weer omsingeld en was het tweede beleg der stad begonnen, dat zoveel vermaardheid zou verkrijgen. Het scheen de Prins tegenover de overal toenemende flauwhartigheid, de gevaarlijke pogingen der 'glippers' om de aanbiedingen der Spanjaarden aan te prijzen en de krachtige aanvallen van de vijand, die, naar verluidde, thans in Spanje ook een groote vloot bijeenbracht om de Noordzee afdoende te beveiligen, wenselijk de Staten van Holland bijeen te roepen. Op den 1ste Juni 1574 kwamen zij werkelijk te Rotterdam bijeen, maar niet op de gewone wijze: naast de gewone gedeputeerden waren ditmaal, wegens de dreigende toestand, ook

II.037 uit iedere stad vier of meer vertegenwoordigers opgeroepen van de burgerij, door schutters of gilden gekozen. Over buitenlandse hulp, geldvoorziening, ontzet van Leiden, verdediging der zee kust tegen de verwachte vloot, heffing van een vast maandgeld werd daar gehandeld; commissarissen werden aangesteld om overal rond te gaan, in steden en dorpen gelden, desnoods ongemunt goud en zilver te verzamelen en magistraten en burgers te vermanen hun plicht te doen, aangezien anders Oranje zelf — zo dreigde hij — zijn ontslag* zou moeten nemen en het land zou verlaten, wat dan voor de verantwoording van die magistraten en burgers zou komen. Zo sprak de Prins. De onverwachte dood van koning Karel IX (10 Mei) vermeerderde de moeilijkheden, die bijna onoverkomelijk schenen. Maar Oranje wanhoopde niet en een zegepraal van Louis de Boisot op de Schelde gaf nieuwe moed. Doch Leiden kwam in steeds groter gevaar : hongersnood en pest begonnen er in Juli

* Res. Holl. 1 Juni 1574; Bor, I, biz. 508/9.

Afb. Wand-epitaphium voor Adriaan van der Werff in de St Pancras-kerk te Leiden.

http://www.leidenarchief.nl/index.php?option=com_memorix&Itemid=26&task=topview&searchplugin=theme&theme=5&cp=7&CollectionID=1&RecordID=3249&PhotoID=LEI001003234

ernstig te woeden, terwijl boden en brieven van de Prins de steeds nauwere insluiting bijna niet meer konden doorbreken en 's vijands schansen alle wegen en wateren beheersten. Maar onder leiding van Van der Werf, Van Hout en Van der Does hield Leiden manhaftig stand, rekenend op het telkens weer door Oranje toegezegd ontzet.

Dat ontzet* scheen ten slotte alleen mogelijk, wanneer het hele platteland van Zuid-Holland onder water werd gezet. Het kostte heel wat moeite, eer de Prins, nog steeds te Rotterdam, waar hij thans veiliger woonde dan te Delft, de Staten daartoe had overgehaald : de zware schade voor land en volk hield velen terug en de „opiniën waren hier eerst divers". Later verhaalde de Prins aan de jonge Hugenoot Du Plessis-Mornay, die het verhaal optekende, hoe hij de Staten door een zogenaamd droomgezicht, dat hij gehad zou hebben, voorzichtig aan het denkbeeld der onderwaterzetting** gewend had, weldra verder gaande en tot een bepaald voorstel komend, dat zij wel ernstig overwogen maar toch verwierpen, totdat zij ten slotte 24 Juli toestonden om op een windstille dag de helft van de dijk door te steken, en bij „extrême besoiing" de gehele dijk, die de ganse streek, ja misschien geheel Holland tegen het water van de Maas beveiligde. Het was in ieder geval zijn werk en begin Augustus werd het uitgevoerd. Hijzelf begaf zich in de nacht van 3 op 4 Augustus naar de IJseldijk bij Capelle en woonde met Paulus Buys en andere voorname Hollandsche staatslieden het door-

* Fruin, *Verspr. Geschr.*, III, blz. 410 vlg.

** Bor, I, blz. 548; Fruity, III, blz. 444 vlg.; De Thou, *Historia sui temporis* (London, 1733), III, p. 795; VI, part C., p. 93.

Afb. Jan van Hout

<http://images.google.nl/imgres?>

[imgurl=http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/0/06/Jan_van_Hout_1542-1609.png/180px-Jan_van_Hout](http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/0/06/Jan_van_Hout_1542-1609.png/180px-Jan_van_Hout)

[1542-1609.png&imgrefurl=http://nl.wikipedia.org/wiki/Jan_van_Hout_\(stadssecretaris_van_Leiden\)&h=267&w=180&sz=81&hl=nl&start=5&um=1&usq=liAPwpfj5pz8HrO1Ll4IyccWyiU=&tbnid=iTkUk2KfGrzkiM:&tbnh=113&tbnw=76&prev=/images%3Fq%3D%2522jan%2Bvan%2Bhout%2522%2B%2522jan%2Bvan%2Bhout%2522%26um%3D1%26hl%3Dnl%26lr%3D%26sa%3DN%26as_qdr%3Dall](http://nl.wikipedia.org/wiki/Jan_van_Hout_(stadssecretaris_van_Leiden)&h=267&w=180&sz=81&hl=nl&start=5&um=1&usq=liAPwpfj5pz8HrO1Ll4IyccWyiU=&tbnid=iTkUk2KfGrzkiM:&tbnh=113&tbnw=76&prev=/images%3Fq%3D%2522jan%2Bvan%2Bhout%2522%2B%2522jan%2Bvan%2Bhout%2522%26um%3D1%26hl%3Dnl%26lr%3D%26sa%3DN%26as_qdr%3Dall)

II.039 steken van de dijk door de pioniers bij. Het zeewater begon weldra het platteland te overstromen doch langzaam slechts, zodat men aan de eene kant op het platteland wel de tijd won om mensen en vee te redden, maar aan de andere kant, bij het stijgen van de nood binnen Leiden, de zelf wankelmoedige stadsregering de uiterste moeite had om het hongerig wegstervende volk in bedwang te houden en tot volharding te bewegen.

Midden in deze droevige tijd werd de Prins zeer ziek*. De derdedaagse koorts, zijn gewone kwaal, had hem de ganse winter reeds gekweld; het verdriet over het verlies van graaf Lodewijk en de overmatige werkzaamheid deed hem 10 Augustus te Rotterdam vervallen in een kwaadaardige galkoorts, die hem zeer verzwakte. De bekwame Delftse medicus Van Foreest en de beroemde Hadrianus Junius, die toen te Rotterdam was, bezochten hem in zijn ziekekamer in de Schuttersdoelen en wisten hem te genezen, ofschoon men zijn dood reeds verwachtte. Begin September begon eindelijk de koorts te wijken en de 7de schreef de Prins, hoewel nog zwak, weer aan zijn broer Johan. Het was in deze dagen (28 Aug.), dat de ontvanger-generaal Van Mierop hem eenmaal bijna verlaten heeft gevonden, als een pestzieke geschuwd in zijn deerlijke toestand, die hem evenwel niet belette telkens weer boden en brieven uit Leiden te ontvangen met berichten omtrent het wassende water, die hem goed deden in zijn ziekte, „en van dier ure begonde hij terstond te beteren”.

* Fruin, *Verspr. Geschr.*, IV, blz. 54 vlg., III, blz. 450 vlg.; Groen, V, p. 53 vlg. ; Bor, I, blz. 551.

Afb. Pieter van Foreest.

<http://images.google.nl/imgres?>

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/nl/thumb/5/5a/PietervanForeest.JPG/200px-PietervanForeest.JPG&imgrefurl=http://nl.wikipedia.org/wiki/Pieter_van_Foreest&h=345&w=200&sz=21&hl=nl&start=13&um=1&usq=49Vew0uJkPrIusdW9SMfePOvV0o=&tbnid=jl1-bQOUFebnQM:&tbnh=120&tbnw=70&prev=/images%3Fq%3D%2522pieter%2Bvan%2BForeest%2522%26um%3D1%26hl%3Dnl%26sa%3DN%26as_qdr%3Dall

II.040 Daar te Leiden werd de toestand* echter dagelijks bedenkelijker en deed eindelijk zelfs Van der Werff een ogenblik vertwijfelen, maar de onversaagde Van Hout en Van der Does wisten de telkens weder gevreesde overgave te voorkomen en de aanmaningen van de vijand, de brieven der glippers te doen afwijzen : de Prins en de Staten hadden immers hulp beloofd en zij zouden niet te kort komen aan hun belofte. Maar wat vermochten ook dezen tegen de wind, die maar altijd het opgestuwde water terugjoeg of op één hoogte hield? Een laatste dringende brief aan de Prins werd verzonden. In de uiterste nood hoorde men 11 Sept. te Leiden eindelijk het schieten aan de Landscheiding van Rijnland — het naderend ontzet. Maar nog bleef dit dagen, weken lang uit, al kwam in de nacht van de 15de nog weer een welsprekende, hartverheffende bemoediging van de Prins en de Staten, wijzend op de naderende „victorie”. De hongersnood en de pest sleepten steeds meer mensen ten grave. Maar Leiden hield vol, want - zo hadden de Staten geschreven — „Leyden

* Fruin, *Verspr. Geschr.*, III, blz. 427 vlg. 45- 61.

Afb. Jan van der Does

http://nl.wikipedia.org/wiki/Janus_Dousa

II.041 verlost zijnde, was Holland voor dien tijd verlost" en de hoop op ontzet werd telkens weer verlevendigd, op het ontzet, dat de over het verdrongen land thans tot de Landscheiding genaderde Geuzenvloot van Louis de Boisot, ook admiraal van Holland geworden, zou brengen; de vloot, waarop ook tal van Hollandse burgers als Johan van Oldenbarnevelt, toen nog jong Haags advocaat, dienst hadden genomen. De eerste poging mislukte, want de vloot kon niet verder komen dan Zoetermeer; wel bereikte zij de 21ste eindelijk het Zoetermeerse meer zelf en donderden de volgenden dag Boisot's kartouwen hun groet aan de in diepe nood wachtende stad, maar verder kwam zij nog niet. Den 28ste bezocht de nauwelijks herstelde Prins eindelijk zelf de vloot en vuurde haar opnieuw aan*. En werkelijk, de volgende dag sloeg de wind om tot een noordwestelijken storm, draaide toen naar het Zuiden en joeg het water landwaarts in — eindelijk! In de vroege morgen van Zondag de 3 de October zeilden Boisot's Geuzen op naar Leiden, dat zij om 9 uur aan de Vlietbrug bereikten. Leiden was ontzet.

Het bericht bereikte de in spanning wachtende Oranje des middags in de kerk te Delft, waar hij het aanstonds liet voorlezen van de kansel en God liet danken voor de wonderdadige uitredding. Maandagavond kwam de Prins zelf in de bevrijde stad om er in de Pieterskerk opnieuw God te danken te midden der diep beproefde maar thans gelukkige bevolking en er orde te stellen op de zaken. Hij bleef te Leiden tot 15 Oct. en stelde er een nieuwe regering aan ter vervanging der oude, die ten dele deerlijk was gedund door de ellende en de ziekten, ten dele slechts met moeite door de leiders bij haar plicht was gehouden. Van groot belang voor de zwaar geteisterde stad, die op nieuwe voorrechten en geldelijke tegemoetkoming had gehoopt, was, dat, toen in het najaar de wenselijkheid werd gevoeld om in het gewest een calvinistische universiteit te stichten en ook andere steden de vestiging van die instelling binnen eigen muren verlangden, de Prins de 2de Januari 1575 aan de Staten voorstelde haar te Leiden te vestigen. Leiden kreeg haar „in recompense ende belooninge" voor zijn dappere volharding, die Holland en daarmede de vrijheid en de religie had gered. Met eerbied en liefde denken stad en universiteit nog steeds aan de doorluchtige stichter**.

* Fruin, 1,1., blz. 476.

** Fruin, Verspr. Geschr., VIII, blz. 39S vlg.; Molhuysen, Bronnen Leidsche Univ., I, blz. 2*.

II.042 De onzekere toestand in Frankrijk, waar de nieuwe koning, Hendrik III*, eerst in September uit Polen was teruggekeerd, had de onderhandelingen met dat rijk over afdoende hulp tijdelijk doen staken. Eerst op het einde van maand kon Oranje hem zijn gelukwensen doen toekomen door een bijzondere gezant. De oude Franse plannen werden nu weldra weer door Oranje opgevat. Ook die met de Hugenoten, wier hoofd, Condé**, zich thans te Bazel gevestigd had.

Op dezen laatste had graaf Lodewijk's voormalige secretaris La Huguerye, die sedert 1570 in dienst van de graaf had gestaan en in al diens plannen ingewijd geweest was maar Oranje weinig vertrouwde, het oog. Hij bevond zich toen te Heidelberg bij de keurvorst van de Paltz, aan wiens hof ook de gewezen abdis van Jouarre, Charlotte de Bourbon***, dochter van de hertog de Montpensier, nauw verwant met de regerende tak der Valois, in het voorjaar van 1572 gevluht was. De jonge prinses, die nooit hare abtelijke waardigheid had gewenst en haar calvinistische sympathieën nooit had verloochend, had hier een toevlucht gevonden. De keurvorst wilde deze Hugenootse verbinden aan Oranje, wiens huwelijk met de ongelukkige krankzinnige Anna thans rijp scheen om te worden ontbonden en die

* Groen, V, p. 58.

** La Huguerye, I, p. 262 suiv.

*** Groen, V, p. 312; Delaborde, Charlotte de Bourbon (Paris, 188S). Zij was door haare moeder in het

calvinistische geloof opgevoed, aler zij in het klooster kwam, en bleef dat geloof daar aanhangen.

Afb. Hendrik III. Koning van Frankrijk
http://nl.wikipiki/Hendrik_III_van_Frankrijkedia.org/w

II.043 zo nauwer dan ooit verknocht zou raken aan de belangen der Hugenoten. Men hoopte hem terug te houden van al te nauwe verbinding met de Franse kroon zelf en zou hem de kans openen op krachtige hugenootsch-paltzische hulp, waarbij zelfs die van de sultan van Turkije zou kunnen komen, op wie de Prins, ondanks de bezwaren van zijn calvinistische predikanten, ook reeds als een gewenst bondgenoot tegen Spanje het oog gevestigd had. Om dit alles voor te bereiden zond de keurvorst La Huguerye in October 1574 langs de Rijn naar Dordrecht, waar hij eind November bij de Prins aankwam. Op de 29ste had hij met hem een belangrijk gesprek, waaruit bleek, dat de Prins nog steeds aan de jonge hertog van Alençon dacht, meer dan aan Condé, op wie La Huguerye hem met nadruk telkens wees. Oranje, „gratant sa teste de joye comme il avoit accoustumé” — aardige bijzonderheid over zijn persoon — hoorde de afgezant aan en vroeg hem ten avondmaaltijd om verder met hem te praten, „comme il estoit prince qui ne se lassoit point des affaires”. Maar op zijn voorstellen ingaan deed hij niet; hij zou er „met de Staten over spreken”, wat La Huguerye weinig hoop gaf, want deze meende te weten, dat Oranje „quand il vouloit gratifier, il le faisoit seul pour en avoir seul le gré”, maar als hij iets niet wilde, „renvoyoit aux Estatz”. Onder die besprekingen door liet La Huguerye een woord vallen over de mogelijkheid van een huwelijk van Condé, die kort te voren weduwnaar was geworden, met de oudste dochter van de Prins, Marie. De Prins „se soubriant d'ayse, commença à faire l'humble et me deist qu'il estoit trop petit compagnon et avoit les aisles trop petites pour voller si haut”*.

Het bleek echter spoedig, dat de Prins van dit alles niet gediend was, al sloeg hij het niet bepaald af. De Paltzische afgezant, die verder beweert, dat de Prins hem in dienst had willen nemen, keerde weldra naar de keurvorst terug. Deze toonde zich zeer ontstemd over 's Prinsen „eierzucht”, „eigenbaet” en „geringen yver” voor de religie, die de brave keurvorst, vurig calvinist, zeer na aan het hart lag, terwijl Oranje nooit vaste plannen had maar altijd zei te zullen doen „ce que le temps luy conseilleroit”. Ook Condé was zeer uit zijn humeur en La Huguerye minder dan ooit te spreken over de Prins, die hem, naar hij beweerde, zelfs zijn achterstallig loon uit de dienst bij graaf Lodewijk had onthouden.

Maar er waren juist in dit najaar ernstiger besprekingen aan de

* La Huguerye, I, p. 276 vlg.

II.044 gang. Keizer Maximiliaan had zich, uit vrees voor Engelse of Fransche annexatie en hopen op de aanstelling van een van zijn zoons tot landvoogd, eindelijk weer, onder invloed van Schwendy, laten vinden tot pogingen om tussen de opstandelingen en de Koning te bemiddelen. Deze laatste, door Requesens ingelicht omtrent de geringe kans om de Nederlanden binnen afzienbare tijd met geweld tot rede te brengen, was thans niet ongeneigd dit middel te beproeven, ja reeds in het voorjaar van 1574 bereid bevonden om de weg der toegevendheid in te slaan*. In April, toen er nog onzekerheid heerste over het lot van graaf Lodewijk, was bij de Prins te Bommel namens zijn oude vriend Leoninus**, de Leuvense hoogleraar, de vroegere katholieke Middelburgsche pensionaris Hugo Bonte verschenen, die hem de mogelijkheid van 's Konings „vergiffenis” had laten doorschemeren; maar de Prins had geantwoord, dat van vergiffenis zonder meer geen sprake kon zijn, dat hij gaarne een poging zou doen om de Koning te bewegen tot betere gedachten over hem en zijn medestanders, doch dat hij en de Staten, buiten wie hij niets begeerde te doen, alleen bereid waren tot onderhandeling onder waarborgen

* Fruin, Verspr. Geschr., II, blz. 353 vlg. 44. 68.

** Gachard, III, p. 417 suiv.

Afb. Keizer Maximiliaan II

http://nl.wikipedia.org/wiki/Maximiliaan_II_van_het_Heilige_Roomse_Rijk

-
- II.045 voor de vrijheid, als vóór alles de Spaanse troepen het land zouden verlaten hebben.
- Met dit bescheid van twijfelachtige waarde was de pensionaris teruggekeerd, juist toen de gezonken moed van Requesens door de zege bij Mook enigszins herleefd was; maar de bijeenroeping der Staten-Generaal te Brussel gaf nieuwe teleurstelling, daar zij hoge eisen van zelfstandigheid en terugkeer tot de tijden van Karel V lieten horen. Requesens stelde nu de Koning voor als grondslag bij verdere onderhandeling, door keizer Maximiliaan in te leiden, de Prins aan te bieden het land te verlaten tegen een jaargeld en teruggave van zijn goederen aan zijn zoon Philips Willem. Requesens ging zelfs verder en gaf de vrije hand aan Frédéric Perrenot, na de dood van Jérôme heer van Champagne, broer van Granvelle en lid van de Raad van State, die reeds lang bezig was om de omgeving van de Prins te polsen. Champagne ging naar Utrecht en schreef aan zijn oude vriend Charles de Boisot. Deze was juist in Engeland, maar zijn broer Louis antwoordde, dat hij er over had gesproken met de Prins, die alle neiging tot vrede betoonde, mits de Spanjaarden eerst het land ontruimden. Champagne, niet gauw ontmoedigd, ging verder en zond Bonte thans naar Rotterdam om de Prins en de Staten voor te stellen afgevaardigden te zenden naar een of andere Luikse stad om in dat neutrale gebied met Leoninus en de zijnen te overleggen; doch één voorwaarde moest vast staan: uitsluitende handhaving van het katholieke geloof in alle gewesten, waarvan de Koning nooit zou willen afwijken.
- Oranje antwoordde inderdaad niet geheel ontmoedigend; hij was zelfs bereid bij de beraamde onderhandeling zijn eigen voorwaarden te noemen en de zaak van de godsdienst voorlopig niet aan te roeren, al was hij overtuigd, dat door zijn volgers algehele godsdienstvrijheid geëist zou worden. Requesens was door dit antwoord zeer teleurgesteld, maar liet Champagne en zijn vrienden toch doorgaan. In Juni kwamen naar Rotterdam twee Hollandse glippers uit Utrecht: Jhr. Jan van Mathenesse en de advocaat bij het Hof van Holland Jan van Treslong, die met de Prins en de Staten overlegden en van hen gedaan kregen, dat zij de eersten stap zouden doen door het opstellen van een nieuwe „remonstrantie" aan de Koning met hun voorwaarden en voorstellen, waarbij de Prins echter deed opmerken, dat hijzelf wel

bereid was om het land te verlaten maar dat de Calvinisten dit niet wilden en dat godsdienstvrijheid hun grote eis zou zijn, nu het Calvinisme in Holland onder alle standen in den laatste tijd zo was toegenomen. Marnix, voor wiens deugdelijke terugkeer eindelijk twee gijzelaars bereid bevonden waren om naar Utrecht te gaan, verscheen thans te Rotterdam met een eigen ontwerp voor een „Smeekschrift“, waarin hij, als vroeger, weer het denkbeeld van uitwijking der Calvinisten opnam. Maar daaraan dacht men thans niet meer en de beide glippers gingen naar Utrecht terug met niets dan een vrij hooghartige remonstrantie, die Champagney als te oneerbiedig terugzond. Marnix' ontwerp werd door de Prins en de Staten afgewezen en de laatsten lieten zich slechts met moeite overreden om volgens 's Prinsen wens hun aan Bonte meegegeven stuk nog wat te verzachten. Zo ontstond de „Requeste aen den Coninc“* van de Staten van Juli 1574, die weer in scherpe woorden als vanouds klaagt over Alva's bewind en verwijst naar de vroegere smeekschriften en klachten dienaangaande met de eis tot verwijdering der vreemdelingen allereerst der Spaanse troepen benevens tot onmiddellijk herstel van het verkeer met de andere gewesten. Het laatste gedeelte was volstrekt hetzelfde wat in dezelfde tijd de bijeengeroepen Staten-Generaal te Brussel van Requesens hadden verlangd, zodat het bleek, dat het ganse land eigenlijk ten dezen eens van zin was. Maar Champagney was allesbehalve voldaan en gaf het stuk zonder meer terug aan een der gijzelaars voor Marnix, de beroemde Zeeuwse geleerde en diplomaat jhr. Johan Junius (de Jonge), vroeger gezant van de Paltzische keurvorst, toen als gouverneur van Veere in dienst van de Prins en een van zijn meest vertrouwde helpers. Het rekest werd in 1575 in boekvorm met aantekeningen van Junius namens de Staten uitgegeven onder bijvoeging van de ganse gevoerde correspondentie en tot verdediging van de houding der Staten, die onder leiding van de Prins op meesterlijke wijze hun standpunt hadden weten in te nemen en overtuigend toe te lichten. De pogingen van Champagney en Leoninus, het vervolg op die van Noircarmes, waren daarmede voorlopig ten einde**.

Het ontzet van Leiden veranderde de toestand zeer ten gunste der opstandelingen. Requesens hield niet op bij de Koning op enig toegeven aan te dringen, maar het antwoord uit Spanje bleef uit en in November riep hij in arren moede eindelijk de Raad van State bijeen

* 1574. Bor, I, blz. 534.

** Fruin, II, blz. 371 ; Groen, V, p. 73.

II.047 tot overweging opnieuw van de „Requeste" der rebellen, wier verlangens de meerderheid ook hier verwierven, zodat men besloot Leoninus zelf naar de Prins te zenden om hem opnieuw aan te spreken. Leoninus vond hem niet te Delft maar te Middelburg, waar Oranje juist een aanslag op Antwerpen voorbereidde; hij had te Delft een samenkomst met 's Prinsen Raden en sprak daarna te Middelburg op 31 December en volgende dagen herhaaldelijk met deze zelf. De Prins wees hem weer met nadruk op de eis van godsdienstvrijheid. „Vous nous faictes icy trancher la parolle de Dieu; que voulés vous entre miz en lieu de cela? La sainte Marie et tous les saints?" Ja, antwoordde Leoninus ronduit: „faysant cela tertous auroyent bien". De Staten, tot wie Leoninus zich ten slotte moest richten, antwoordden echter in Januari 1575 geheel in dezelfde geest, die ook hun „Requeste" had gekenmerkt, wederom na enige verzachting in de vorm van hun stuk door de Prins. Het bleek voldoende, dat de godsdienstkwesie steeds de grootste moeilijkheid opleverde : de Koning stond onwrikbaar op uitsluitende handhaving der katholieke leer en vormen; Oranje en de zijnen verlangden thans volle godsdienstvrijheid. Over het overige viel te onderhandelen, over dit punt niet; daarop moest alle onderhandeling onvermijdelijk afstuiten. De kloof viel niet te overbruggen. Ook het denkbeeld van Marnix om de Calvinisten met toestemming des Konings te doen uitwijken naar elders was niet uitvoerbaar, schreef de Prins in September reeds aan zijn broer Johan, die die met zijn zwager Schwartzburg daarover had gehandeld; want de Duitse vorsten, ijverige Lutheranen als zij bijna allen waren, zouden de Calvinisten ook nergens godsdienstvrijheid geven. Utwijken konden zij bovendien altijd nog weer; hun aantal was echter zo toegenomen, dat zij er niet meer over dachten dit nu te doen, en in de ballingschap na 1567 waren zij toch eigenlijk niet meer geweest dan „vagabonds aux pays étrangers", ontvangen met "maigre recueil". Eindelijk, wat is er erger voor de mens dan genoodzaakt te zijn „de quieter et abandonner ce que tant par succession héréditaire que aultrement" hij had bezeten, wat hij voor zijn ganse leven had menen te bezitten? En hoe zou men hun waarborgen, dat zij hun goederen zouden kunnen verkopen? Was er niet altijd het beginsel van Constantz: aan ketters behoeft men zijn woord niet te houden? Dit alles kon Schwartzburg* ook de Keizer overbrengen, als deze nog over bemiddeling dacht.

* Deze werd in Nov. door keizer Maximiliaan naar Oranje gezonden om hem te spreken over wapenstilstand en schikking (Bull. Comm. d'hist., 3^e S., III, p. 253). Vgl. over Schwendy's werkzaamheid in deze richting thans: Eiermann, S. 80/1.

II.048 in deze hele reeks van onderhandelingen komt weer duidelijk uit, dat Oranje, hoewel ten volle met de regering in Holland en Zeeland belast, niets van belang deed zonder de Staten te raadplegen* – een soort van vrijwillig-constitutionele regering, die hij steeds heeft in praktijk gebracht en wel in de vorm van het vragen van „advies" der Staten bij belangrijke maatregelen. Doch geen Statenregering wilde hij. Als hij in December 1573 voor enige tijd naar Zeeland vertrekt, wordt de regering in Holland dan ook niet door de Staten gevoerd, maar door de drie Raden nevens Zijne Excellentie, van wege deze zelf optredend. De Staten hebben in Februari 1574 voor hun eigen, altijd slechts adviserende vergadering een „accoord ende ordonnantie" vastgesteld.

Maar de verhouding tussen Oranje en de Staten was niet altijd zonder bezwaren. Er ontstonden natuurlijk wrijvingen, voortkomend uit onvoldoende aanwijzing der wederzijdse bevoegdheid, uit bemoeiing der Staten met de jurisdictie, met de privilegien van het platteland, dat te tegenover de steden zwak in hun vergadering vertegenwoordigd was, met militaire zaken enz.; de Prins klaagde soms terecht over wanorde in het financieel beheer, over onvoldoende subsidiën, over wantrouwen zelfs. De 20ste October 1574 bood hij de Staten daarom aan, dat zij zelf „het gansche gouvernement haer sullen aennemen", waarop zij (12 Nov.) hem „in aller onderdanigheydt" kwamen bidden, dat haer gelieve syne gelucksalige regeringe te continueren" en de superintendentie, overigheydt ende regeringe onder den naem van gouverneur of regent aen te vaerden, confererende sy beyden tot dien fine aen Sijn Excellentie absolute macht, autoriteyt ende souverain bevel ter directie van alle des gemeene Landts saken, geene uvtgesonder." Hij nam de opdracht 25 November aan, doch eerst nadat hem voldoende gelden voor het onderhoud der troepen waren toegestaan. Ook daarna echter moest de Prins, wegens het uitblijven van de nodige gelden voor de krijg, soms dreigen met zijn vertrek, wat dan wel het gewenste gevolg placht te hebben. Ook de Zeeuwen waren volstrekt niet altijd gezeggelijk; het afgelegen gewest kon moeilijk zo krachtig in bedwang worden gehouden als Holland, al hadden de gouverneurs: Charles de Boisot te Middelburg, Junius te Veere en Van Dorp te Zierikzee, machtige invloed.

De besprekingen met Leoninus leidden in het voorjaar van 1575

* Groen, V, p. 90 suiv.;

II.049 intussen ondanks alles tot werkelijke onderhandelingen, waaraan ook de graaf van Schwartzburg zou deelnemen. Deze kwam eind Januari met de jonge graaf van Hohenlohe en andere Duitse heren naar Dordrecht, waar de Staten vergaderd waren en ook de Prins uit Zeeland was aangekomen. Junius, Charles de Boisot, Paulus Buys, Marnix, die uitgewisseld was tegen Mondragon en thans namens de Prins naar de Paltz was gezonden, de raadsheer Van der Myle, Arend van Dorp en vier andere aanzienlijke Hollanders waren aangewezen in opdracht van een buitengewone vergadering, door de Staten nevens hen uit de steden opgeroepen om over de onderhandelingen de beslissing te nemen. In Februari kwamen zij te Geertruidenberg* om na het aankomen der verlangde gijzelaars zich naar Breda te begeven, dat als plaats voor de onderhandeling was gekozen. Daar waren ook 's Konings vertegenwoordigers: de heer van Rasseghem, gouverneur van Waals-Vlaanderen, graaf de la Roche, tijdelijk stadhouder van Utrecht, Arnold Sasbout, kanselier van Gelderland, de president van Holland Cornelis Suys en Leoninus, aangekomen. Het vredescongres werd 3 Maart 1575 geopend.

De onderhandelingen schoten reeds aanvankelijk weinig op, daar de koninklijke afgevaardigden aarzelden om het door de Prins en de Staten verlangde duidelijk antwoord op het smeekschrift van September te geven. Eindelijk kwamen zij (14 Maart) tot het aanbod om de privileges te herstellen, algemene amnestie te verlenen, alle vonnissen en confiscaties te vernietigen, alle verbeurde goederen terug te geven en alle gevangenen uit te wisselen, mits de rebellen alle sterkten en steden, alle oorlogsschepen en artillerie uitleverden en de katho-

* Groen, V, p. 144; Bor, I, blz. 596 vlg.; Fruin, Verspr. Geschr., II, blz. 372 vlg.

Afb. Elbertus Leoninus

Zie: <http://www.periodata.nl/dataweb/Leoninus.jpg>

II.050 lieke godsdienst uitsluitend gehandhaafd werd met hoogstens en voor éénmaal de vergunning voor andersdenkenden om uit te wijken onder verkoop van hun goederen binnen een bepaalde termijn. Oranje en de Staten verklaarden daarop (20 Maart), dat zij bleven bij de eisen van hun rekest, d, i. allereerst vertrek der vreemdelingen en bijeenroeping der Staten-Generaal. De aangeboden voorwaarden waren over het geheel niet ongunstig geacht maar volstrekt zonder waarborg dan 's Konings woord alleen, waartegenover zij alles zouden moeten overleveren; de eis omtrent de godsdienst en het vertrek der andersdenkenden scheen hun volstrekt onredelijk, hard en onuitvoerbaar, nog erger dan men "esclaves ou bestes brutes" zou stellen*, schreef de Prins aan graaf Johan. De koninklijke afgevaardigden antwoordden (1 April), dat zij bij hun aanbod bleven, dat de Protestanten zelf binnen een half jaar moesten uitwijken en voor de verkoop van hun goederen 8 à 10 jaren konden krijgen, dat de Staten der Nederlandse gewesten, de Keizer en andere vorsten waarborg zouden geven. De Prins en de Staten vroegen nu schorsing voor een maand om in de vroedschappen te laten beraadslagen. Schwartzburg, die telkens heen en weer gereisd was en geschreven had om te bemiddelen, vroeg nu Requesens een wapenschorsing voor zes maanden, die door deze alleen voor twee maanden werd toegestaan onder de onmogelijke voorwaarde, dat de protestantse godsdienst in die tijd in Holland en Zeeland niet zou worden uitgeoefend en de predikanten alvast het land zouden verlaten, wat natuurlijk geweigerd werd. De keizerlijke gezant verliet toen zelf het land: het was hem ten duidelijkste gebleken dat de godsdienstkwestie het overwegende bezwaar voor een vergelijk opleverde.

De besprekingen in de vroedschappen zijn inderdaad gehouden maar leverden niets anders op dan het antwoord, dat te verwachten was en bij de hervatting der onderhandeling te Breda begin Mei ook werd gegeven: verwijdering der Spanjaarden, Staten-Generaal om de geschillen te beslissen, weigering om het land te verlaten. Het ontwijkende antwoord van Leoninus c.s. gaf ook geen nieuw uitzicht, waarop 1 Juni de afgevaardigden der Staten ten slotte aanboden ook het geschil over de godsdienst over te laten aan de Staten-Generaal, bijeen te roepen dadelijk na het vertrek der Spanjaarden, Requesens, het gevaar van een weigering van dit uiterste aanbod inziende, vroeg wederom 12 dagen

* Groen, V, p. 150; Bor, I, blz. 603.

II.051 schorsing om te overleggen met zijn raadslieden. De Raad van State, door hem te Antwerpen bijeengeroepen, adviseerde werkelijk de eis der rebellen toe te staan en een wapenstilstand te sluiten, met vrije godsdienstoefening voor de Rooms en in Holland en Zeeland en terugkeer der uitgewekenen; de Raad meende ook, dat men in ieder geval gewetensvrijheid, zo niet godsdienstvrijheid aan Holland en Zeehand alleen kon toestaan. Requesens' eigen antwoord was echter ontwijkend en onoprecht en de verdere onderhandeling leverde geen nieuwe gezichtspunten op, zodat de Staten de 1ste Juli besloten de nu nutteloos gebleken besprekingen te eindigen; half Juli waren de gijzelaars naar huis gezonden en de Hollandse afgevaardigden uit Breda terug. De Prins schrijft einde Juli aan zijn broer, dat het onmogelijk gebleken was de voorwaarden van de Koning omtrent de godsdienst aan te nemen*. Maar de onderhandeling was toch in zoverre voor Oranje een groot voordeel geweest, omdat het duidelijk gebleken was, dat ook in de andere gewesten grote neiging tot de vrede en sterke afkeer van het Spaanse regeringsstelsel bestond: het begin van een toenadering tussen hen en de opstandelingen in Holland en Zeeland, Oranje's naam zweefde ook in het Zuiden reeds op aller lippen.

Te midden van deze onderhandeling was een zaak beklonken, die de Prins persoonlijk na aan het hart lag: zijn huwelijk met Charlotte de Bourbon.

Reeds begin Januari had Oranje, zoals wij zagen, de pas vrijgelaten Marnix naar Heidelberg gezonden** „pour certaines affaires de conséquens”, die door deze persoonlijk ook aan graaf Johan zouden worden meegedeeld. Deze zaken betroffen zowel de belangen der nieuw in te richten universiteit te Leiden, waarvoor men o. a. in het calvinistische Heidelberg geschikte professoren hoopte te vinden, als die van het te sluiten huwelijk.

Wat de universiteit aangaat, de Prins had aanvankelijk ook aan Middelburg gedacht en Gouda had erom gevraagd haar in deze stad te vestigen, maar de Staten hadden reeds de volgende dag Leiden verkozen en aanstonds maatregelen genomen om gehoor te geven aan de aandrang van de Prins om de zaak spoedig tot stand te brengen vóór het begin der vredesonderhandelingen en dus de vijand, die anders wel moeilijkheden zou maken, voor een voldongen feit te plaatsen. De 8ste Februari 1575 : kon de nieuwe universiteit reeds

* Groen, V, p. 146, 158, 172, 267; Pirenne, IV, S. 79.

** Groen, V, p. 113.

II.052 feestelijk worden geopend, nadat 6 Jan. het octrooi tot de oprichting was uitgevaardigd en wel op naam des Konings, zogenaamd „op advys" van de Prins, het Hof van Holland en de Staten. De Prins heeft geen moeite gespaard om in de loop van het jaar in overleg met Curatoren en de Leidse regering de verdere maatregelen te dezer zake te doen nemen en steeds zijn hartelijke belangstelling in de nieuwe stichting betoond, waarheen hij in 1576 zijn bastaardzoon Justinus ter studie zond*.

De zaak van het huwelijk** had haar eigenaardige bezwaren. Vooreerst leefde Anna van Saksen nog en zou dus het huwelijk met haar vooraf ontbonden moeten worden verklaard; vervolgens moest men zien de toestemming niet alleen van de jonge prinses zelf, waaraan overigens niet te twijfelen viel, maar ook die van het hoofd van het geslacht, koning Hendrik III, en zo mogelijk die van haar vader, de streng-katholieke hertog van Montpensier, te verkrijgen. Hendrik III wilde, „comme estant contre sa religion", officieel met de zaak niet te maken hebben maar gaf ondershands te kennen, dat hij er niets tegen had; Montpensier's toestemming scheen niet bepaald noodzakelijk, omdat „Mademoiselle" meerderjarig was — zij was 27 jaar — en de paltzgraaf, aan wiens toestemming niet getwijfeld kon worden, in deze gaarne „pour père" zou erkennen, mits slechts de verhouding tot prinses

* Molhuysen, 1.1., blz. 5*, 7*.

** Groen, V, p. 165, 191, 193 suiv., 205, 208, 216 suiv., 214, 230, 245, 257, 299, 312; Delaborde, P. 93,

337; Gachard, IV, p. 249; Schotel, Dordrecht, blz. 51 ; Van Vloten, Geschiedzangen, II, blz. 134.

Afb. Inwijding der Leidse universiteit

http://images.google.nl/imgres?imgurl=http://www.dbnl.org/tekst/lind006gesc01_01/lind006gesc01ill11.gif&imgrefurl=http://www.dbnl.org/tekst/lind006gesc01_01/lind006gesc01_01_0005.htm&h=251&w=470&sz=74&hl=nl&start=2&um=1&usq=__45epP2PVJpcUCH02QjOaSZpQFyc=&tbnid=49_x57xcVKj7zM:&tbnh=69&tbnw=129&prev=/images%3Fq%3DInwijding%2Bder%2BLeidse%2Buniversiteit%26um%3D1%26hl%3Dnl%26lr%3D%26sa%3DN%26as_qdr%3Dall

---

II.053 Anna buiten iedere twijfel werd geregeld. Eind Maart zond Zuleger, de Paltzische raad, de Prins deze geruststellende berichten. Ook de financiële belangen der nieuwe gemalin en die van haar eventuele kinderen zouden, hoewel de Prins thans in moeilijke omstandigheden leefde en zijn goederen grotendeels aan zijn vroegere kinderen waren toegezegd, met enige inschikkelijkheid van weerszijden wel verzorgd kunnen worden.

De groote moeilijkheid was in Anna van Saksen gelegen. Men moest de beschuldiging van bigamie vermijden door middel van een werkelijke, zo niet volkomen wettelijke scheiding op grond van hare totnogtoe geheime bekentenis van echtbreuk van vroeger. Maar de verwanten in Hessen en Saksen maakten ernstige bezwaren. Men dacht er van die kant aan haar op te sluiten, te „emmurer" op een eenzame plaats en dan het gerucht van haar dood te verspreiden. De Prins, die daar niet volstrekt tegen was, was echter besloten de zaak ondanks het verzet van haar verwanten door te zetten, had Marnix bevolen zijn eigen „consent" te Heidelberg in te leveren en de prinses, aan wie de geheime bekentenis van Anna en andere documenten door graaf Johan waren overgeleverd, onmiddellijk na haar toestemming, nog in Mei, langs de Rijn en verder over Emden naar Holland te brengen. De landgraaf van Hessen protesteerde tegen deze haast en ook graaf Johan kwam nog in Juni op tegen dit „übermeszig eilen". Maar Oranje zette door, vroeg de mening van de nieuwbenoemde Leidse hoogleraar in de theologie Feugeray en andere theologen, eindelijk van vijf calvinistische predikanten uit zijn omgeving, die (11 Juni) na onderzoek van de ook hun getoonde stukken en getuigenissen omtrent Anna's echtbreuk, verklaarden, dat de Prins op grond daarvan en van het feit, dat niemand had geprotesteerd tegen de driemaal herhaalde afkondiging van het nieuwe huwelijk, zelfs zeven dagen na de laatste niet, was „libre selon le droit divin et humain pour s'allier à une autre par mariage" en haar te nemen tot „sa femme légitime".

De volgenden dag reeds had het huwelijk, ingezegend door haar eigen predikant Jean Taffin, die met haar uit Heidelberg was gekomen, plaats te Brielle, waarheen de bruid door de getrouwe Marnix over Emden veilig bij de Prins was gebracht. Een aardig volksliedje beschrijft, hoe men „haer hiet wellecomen al in des Princen landt", hoe de Prins „seer subijt" haar in Den Briel kwam begroeten als zijn bruid, hoe de Briellenaren vreugde bedreven en later de Dortenaren „de

bruyt verwacht" hebben met „trompetten en clautoenen" bij de intocht van de „princesse verheven" en de „Prins valjant", wien de volksdichter toeriep: "Godt spaertse beyde gesont en wiltse langh laten leven"....

Een aanzienlijke deputatie der Staten van Holland was haar in Den Briel komen begroeten; een huwelijksgeschenk in geld — 6000 pd van 40 grooten — was door die Staten de echtgenoten op heuse wijze aangeboden. Bij het huwelijkscontract werden in het bijzonder de Franse goederen van de Prins, behalve het prinsdom zelf, bestemd om als erfgoed der kinderen uit dit huwelijk te zullen dienen. De gehuwden hielden daarna te Dordrecht hun feestelijke intocht onder het gejuich der bevolking. De rederijkers der stad ontvingen hen met fraaie verzen en vertooningen, o. a. een "spel van sinnen". Op verzoek van de kerkeraad werd er niet gedanst.

Oranje had sedert weer een gezin, een werkelijk hofgezin te Delft om zich, al kon het voornemen om ook zijn kinderen, ten minste Marie en Maurits, uit Dillenburg over te doen komen vooralsnog niet worden uitgevoerd. Maar de ergernis bij de verwanten van Anna was groot; zij werd op het einde van het jaar uit Beilstein, waar men haar nu niet langer wilde laten, naar Dresden overgebracht en stierf daar volslagen krankzinnig 18 Dec. 1577.

Oranje stoorde zich schijnbaar weinig aan al die ergernissen en schreef in Juli fier aan graaf Johan, dat hij altijd gewoon geweest was „de ne se soucier de paroles ny de menasses en chose que je peusse faire avec bonne et entiere conscience et sans faire tort à mon prochain"; hij betreurde alleen, dat men door tegenstand en opspraak de echtbreuk zo openbaar had doen worden. In Duitsland maakte de zaak een zeer slechte indruk; zij vond op de rijksdag te Regensburg algemene afkeuring. Ook in Frankrijk had het huwelijk met de gewezen abdis van vorstelijke bloede opzien verwekt; Montpensier bleef nog lang verzet aantekenen, maar de zuster van de jonge Prinses trad weldra in goede verstandhouding met haar, nog wel terwijl zij zelf thans abdis van Jouarre was. Toch was de jonggehuwde vrouw nog lange tijd niet volkomen gerust op de wettigheid van haar huwelijk.

De oorlog was intussen weer met kracht voortgegaan. Requesens liet door Hierges het beleg slaan voor Oudewater, bemachtigde in Juli De Klundert en het slecht verdedigde Buren en maakte zich gereed om weer in Zeeland te vallen. Oudewater viel in Augustus, daarna ook Schoonhoven, waarop Woerden door Hierges werd belegerd.

Het nieuwe gemeenschappelijke gevaar maakte een nauwere aaneensluiting tusschen Holland en Zeeland dringend noodig. De vredehandel met Requesens had reeds in Februari 1575 de bijeenroeping van een buitengewone gemeenschappelijke vergadering der vertegenwoordigers van de krijgvoerende Staten en steden van Holland en Zeeland nodig gemaakt. Vijf stemmen werden daar op zijn aandrang uitgebracht: een door de edelen en grote steden van Holland, een door de steden van Zeeland, een door de kleine steden van Holland, een door Bommel en Buren, een door hemzelf. De commissie, door deze vergadering voor de onderhandeling te Breda ingesteld, was door hem tevens belast met het ontwerpen van een Unie, welke taak in het bijzonder aan de landsadvocaat Paulus Buys werd opgedragen. Na enig verzet van Zeeland, blijkbaar beducht voor Holland's overwicht, en een onderhandeling, die een paar maanden in beslag nam, over de toekomstige bevoegdheid van de Prins werd op aandringen van hem 4 juni 1575 een Unie* tussen de beide gewesten gesloten en door beide Staten bezegeld, ten einde samen te werken onder leiding van de Prins, als stadhouder en kapitein-generaal des Konings. De Prins had in een brief van 20 Mei geest, dat het gemaakte ontwerp niet alleen door de magistraten en schutterijen maar ook door de gemeenten zelf zou worden goedgekeurd, opdat de zaak niet buiten het volk zou omgaan. Men hoorde echter ten slotte alleen de hoofden der schutterijen en gilden, niet deze zelf.

Zijn macht werd daarna 11 Juli door Holland nader omschreven als die van „souverein ende overhoofd" voor de tijd van de oorlog; de Staten, magistraten, schutterijen en gemeenten zouden hem de eed van gehoorzaamheid doen, terwijl een door de Staten gekozen Landraad, in plaats tredend van de drie bestaande Raden, hem in Holland – Zeeland erkende deze niet - ter zijde zou staart bij de regering. Die in Augustus ingestelde Landraad van 18 leden, die weldra te weinig macht bleek te hebben om zonder de Staten te handelen, werd echter op nieuw verlangen van de Prins, die de Raad niet gewild had, reeds

* Kluit, I, blz. 103 vlg, 315 vlg.; Muller, Staat der Vereen. Nederl., blz. 128 vlg.; Heeringa, in Archief Zeeland

1912, blz. 31 vlg., en 1918: De leiders der Staten van Zeeland.

II.056 in October weer - ten minste zo werd besloten maar het is niet zeker, dat het uitgevoerd werd - vervangen door gedeputeerden ten totale van drie uit de adel, twee uit elke grote stad en een uit elke kleinere, die door de Staten met algehele volmacht werden bekleed en voor een jaar zitting zouden hebben. Hoe toen de regering precies gevoerd is, blijkt niet; het schijnt, dat een commissie uit de Staten, die zelf permanent bijeen waren, de Prins ter zijde heeft gestaan. In Zeeland hebben in November 1575 de steden tegenover de gouverneurs: Louis de Boisot te Vlissingen en Alexandre de Haultain te Veere naast de binnen Zierikzee ingesloten Van Dorp, haar invloed op de zaken aanzienlijk weten te versterken. En de Prins heeft daarin moeten berusten.

Deze weinig geordende regeringsvorm hield stand tot 25 April 1576, toen de Prins in het belang der verdediging en der telkens veel te wensen overlatende eensgezindheid te Delft een nieuwe door hem 11 Maart voorgestelde en ernstig aanbevolen Unie tussen Holland, Zeeland, Bommel en Buren deed sluiten, waarbij deze gezamenlijke landen onder leiding van Oranje zich met elkaar verenigden als "bondgenoten" in de krijg, die wegens het beleg van het door Van Dorp dapper verdedigde Zierikzee door de Spanjaarden nieuwe gevaren begon op te leveren.

De Unie van Delft was de voltooiing van de in Juni 1575 gesloten en van de regeling van 's Prinsen macht in Juli van dat jaar. Opnieuw werd Oranje voor de tijd van de oorlog erkend als „souverain ende overhoofd" van dit bondgenootschap, waar hij het recht zou hebben om de Staten te beschrijven en met „volkomen autoriteit ende macht" in krijgszaken, als plaatsvervanger des Konings „recht en justitie" zou „administreeren" samen met het Hof van Holland en Zeeland, met aanstelling door hem van raadsheren in dat Hof, de Provinciale Raad van vroeger, van alle hoofdofficieren en andere rechtspersonen, met recht van gratie, revisie, respijt en legitimatie, met recht van het geven van octrooien en privileges „bij advis" der Staten, met recht van magistraatsbestelling in de steden, als de nood daartoe drong, mits onder toestemming der meerderheid van de plaatselijke vroedschap. Hij zou overigens de privileges handhaven, de regeerders en hun gezag beschermen, eindelijk, met erkenning der gewetensvrijheid, dus zonder iemand in „geloof of conscientie" te na te komen, handhaven de „gereformeerde evangelische religie" met uit-

---

II.057 sluiting van alle „exercitie" van „andere religien, den Evangelio contrasterende"; de magistraten, schutterijen en gemeenten zouden hem de eed van trouw, onderdanigheid en gehoorzaamheid afleggen gelijk hij de eed zou doen op de handhaving der privileges; de Staten zouden in ieder „kwartier" (Holland, Zeeland, Westfriesland) tot zijn „hulp ende raad" een college van gedeputeerden doen kiezen, ten getale van drie personen. In het bijzonder valt erop te letten, dat dus wel gewetens- maar geen godsdienstvrijheid werd toegezegd. De Prins kon hier tegenover de thans ontwijfelbaar calvinistische meerderheid in de Statenvergadering zijn eigen inzichten niet volkomen doorzetten gelijk hij ook de gruweldaden van Sonoy tegenover de Waterlandse en Westfriese Katholieken niet had kunnen beletten, laat staan bestraffen: de „beul van het Noorderkwartier" was evenmin de Prins in deze dingen onderdanig als vroeger Lumey. Oranje moest in deze omstandigheden veel door de vingers zien van wat bedreven werd door hen, die zijn krachtigste medestanders waren, al ergerde hij zich daaraan nog zo diep.

De Unie van Delft, die de beide gewesten nauwer dan ooit verbond tot één geheel, kern van een reeds mogelijk geacht nieuw staatsverband, droeg hem voor de tijd van de oorlog feitelijk in de calvinistische maar ten minste met gewetensvrijheid begiftigden staat Holland en Zeeland de volle souvereiniteit op, zij het dan in naam des Konings uit te oefenen en onder zekere bij verdrag vastgestelde voorwaarden van constitutionele strekking. Van deze aard is 's Prinsen macht in deze beide gewesten en de bij een nieuw „accoord" aangesloten „geassocieerde" landen Bommel en Buren gebleven tot zijn dood, toen men, sedert Juli 1581 geheel en officieel los van de Koning als landsheer, gereed stond hem de volle grafelijke macht ook onder de grafelijke titel op te dragen. De Zeeuwse instructie van 22 Sept. 1576, het gevolg van de val van Zierikzee, deed in Zeeland ten behoeve van het overleg met Holland twee Hollandse afgevaardigden in het bestuur opnemen, gelijk ook in Holland Zeeuwse afgevaardigden zouden optreden. De Prins vaardigde voor Zeeland op dezelfde dag een nieuwe regeling voor de admiraliteit uit. De langdurige aanwezigheid van de Prins in dit gewest in het najaar maakte echter, dat deze regelingen voorlopig weinig praktisch gevolg hadden. In het vervolg nam hier de vertegenwoordiger van de Eerste Edele — de

---

II.058 Prins als vertegenwoordiger van zijn zoon, den heer van Maartensdijk, later zelf als markies van Veere en Vlissingen — een belangrijke plaats in het bestuur in. De vertegenwoordigers van den Eerste Edele, in deze jaren Arend van Dorp en Pieter de Rycke, waren voortdurend in overleg met de tesorier Manmaker en enkele invloedrijke personen uit de voornaamste eilanden en steden, onder wie de pensionaris der Staten, Christoffel Roels uit Reimerswaal, Jacob Valcke uit Goes, de Zuid-Bevelanders Yeman Claes Yemansen en Blancx, de Middelburgse burgemeester Andries de Jonge de voornaamste waren.

Feitelijk heeft Oranje dus in deze jaren reeds de soevereine macht over de beide gewesten uitgeoefend, zij het dan tijdelijk en, volgens zijn begeerte, als een min of meer constitutioneel geregelde macht. De volle soevereiniteit met de grafelijke titel, die de Staten van Holland hem na het definitief mislukken der onderhandeling met de Koning te Breda in September 1575 hadden willen opdragen, heeft hij niet ernstig begeerd, ook in verband met de toen hangende onderhandelingen met Engeland of Frankrijk of het Duitse Rijk over een mogelijk protectoraat over de beide gewesten, misschien zelfs over de opdracht der soevereiniteit zelf aan een der vorsten van die rijken.

Zou men het inderdaad op den duur buiten hen kunnen stellen? Er waren er — het dappere Gouda vooral liet zich in die geest horen — die van geen vreemde vorst wilden weten maar op zichzelf wilden blijven; er waren enkelen, die nog steeds aan Keizer en Rijk dachten als de natuurlijke beschermers, en inderdaad was aan Schwartzburg beloofd, dat men de steun van deze beschermers op de rijksdag te Regensburg weer zou inroepen; maar er kwam niets van vóór Nov. 1575. Zeer velen, o. a. Paulus Buys en de Boisots, wilden een Engels protectoraat uit vrees voor de onvertrouwbare Fransman; de Prins echter, Marnix en anderen bleven de voorkeur geven aan een door een verdrag beperkt Frans protectoraat.

Het gevaar* van wege de vijand bleef zeer dringend: hij benauwde sedert eind September 1575 Zierikzee, dat Mondragon door een nieuwe meesterlijke overtocht naar Schouwen had weten te bereiken; deze veroverde Bommene, terwijl Hiërges nog steeds Woerden belegerde en zelfs Dordrecht bedreigde.

Holland en Zeeland besloten eindelijk, naar aanleiding van sedert de zomer begonnen onderhandse besprekingen met de Engelse

* *Juste*, p. 177.

II.059 agenten Rogers en Hastings, die, overgekomen met instructie om de Franse intriges tegen te gaan, ook met de Prins herhaaldelijk in betrekking traden en "with most courtesy and favour" door hem werden bejegend. Men wilde met Elizabeth, de "protestant Queen", in onderhandeling* treden over de opdracht der souvereiniteit en in ieder geval over een protectoraat of over hulp tegen onderpand in belangrijke havens en eilanden : Den Briel, Rotterdam, Enkhuizen, Vlissingen, Walcheren.

Nu in het najaar van 1575 de kamp tussen de Hugenoten en de Guises in Frankrijk opnieuw grote moeilijkheden had doen ontstaan, nu Alençon met Condé en hertog Johan Casimir van de Paltz samenspande, het hof had verlaten, ja tegen de Koning was opgestaan en eindelijk een nieuwe burgeroorlog had doen ontbranden, die met een inval van Condé in December zou beginnen en eerst 10 Mei 1576 met de "vrede van Monsieur" eindigde, was aan dergelijke onderhandelingen met Frankrijk** niet te denken. De Hugenoten hadden door La Noue getracht Oranje aan hun zaak te verbinden, maar de Prins had zich, zoals gewoonlijk, niet tegenover Hendrik III willen stellen en zo, alle kans op diens hulp te verbeuren, ja de zwakke Koning misschien geheel in de armen der spaansgezinde partij te drijven.

Oranje, die ermee bekend was, dat de macchiavellistische Engelse Koningin tegelijk geheime onderhandelingen met Requesens had aangeknoopt om ook deze tegen Frankrijk te waarschuwen, wilde thans echter de wens der engelsgezinden niet langer weerstaan. 14 Nov. 1575 benoemden de Staten met zijn toestemming drie afgezanten: Buys en Maelson, pensionaris van Enkhuizen, van de Engelse partij en naast hen Marnix, die 's Prinsen Franse plannen volkomen toegedaan was. Begin Januari 1576 verschenen zij te Londen en hadden herhaaldelijk audiënties en vergaderingen met Elizabeth en haar raadslieden, onder wie Burleigh en haar gunsteling Leicester nog steeds de eerste plaats innamen. Zij zagen er ook Champagney, die iets later uit Brussel overkwam en aanstonds op arrestatie der hollandse missie aandrong, ten minste van Marnix, die zelf intussen met de afgezant van Requesens in relatie trachtte te komen. Elizabeth ontving de hoffelijke Champagney, vertegenwoordiger van zijn machtige vorst, met alle luister, doch hoorde de eenvoudige Hollanders nauwelijks aan. Nog in April waren de Hollandse gezanten, die intussen thuis rapport waren komen doen, niet verder gekomen; zij hadden ook vóór hun defini-

* Kervyn, Huguenots et Gueux, III, P. 571 suiv.; Rel. pol., VII, p. 600, VIII, p. 16, 46, 303; De la Pise, p. 426 suiv.

** Kervyn, Huguenots et Gueux, III, p. 538, 582, 591, 603, 611 suiv.; Groen, V, p. 332.

II.060 lieve terugkeer generlei vaste toezegging ontvangen noch van geld noch van troepen of wat ook; het was Elizabeth alleen te doen geweest om de gevreesde Franse onderhandelingen, die misschien deze gewesten in Franse handen konden brengen, te breken en zij stond alleen aankoop van munitie en troepenlichting toe.

Maar intussen was er iets gebeurd, dat de gevaarlijke toestand geheel ten voordele der opstandelingen veranderde en de toenadering tot de andere gewesten bevorderde. De ziekelijke Requesens was 4 Maart 1576 nog onverwacht gestorven te midden van een toenemende verwarring in de de Koning getrouwe Nederlanden, waar de tijdelijk in zijn plaats getreden Raad van State reeds dadelijk de orde niet bleek te kunnen handhaven en de muitende soldaten niet kon betalen, daar de schatkist leeg was. Wel mislukten aanslagen van Sonoy op Amsterdam, wel viel het tot het einde toe door Van Dorp heldhaftig verdedigde Zierikzee (29 Mei) na de nederlaag en de dood van de dappere Louis de Boisot, wiens broer ook kort te voren was gestorven; maar de onmiddellijk gevolgde muiterij onder de overwinnende Spaanse benden, die Schouwen eigenmachtig verlieten en zich te Aalst opsloegen, deed de kans plotseling keren. De muiterij werd krachtig aangestookt door geheime agenten van Oranje, onder wie de energieke Zuidfranse edelman Jean Théron* zich bijzonder onderscheidde. Overal begonnen de Spaanse garnizoenen te muiten en de Spaanse generaals zelf weigerden de Brusselse Raad van State te gehoorzamen, die op zijn beurt de Waalse en Duitse soldaten tegenover de Spaanse trachtte te stellen.

In de voorzomer verdwenen zo bijna alle Spaanse troepen op eigen gezag uit Holland, Zeeland en Utrecht; de guerrilla daar had een onverwacht einde gevonden en Oranje, die nog in Mei onder de zware zorgen dreigde te bezwijken en nauwelijks „loysir de respirer" had, die kort te voren moet hebben gedacht aan het wanhopige plan om de gehele bevolking, mannen, vrouwen, kinderen, op schepen te plaatsen, de dijken door te steken, het zo verdorven en verdronken land te verlaten en een ander vaderland op te zoeken, zag zich plotseling op bijna wonderdadige wijze gered. Nog in Juli was hij weinig bemoedigd geweest. In September daarentegen is hij vol hoop**, „que les affaires pourront de brieff venir à une bonne et assurée paix". Een nieuwe periode in zijn voortdurend afwisselend bestaan was geopend: de moeilijkste jaren

* Ritter, in *Deutsche Zeitschr. für Geschichtsw.*, III, S. 29. 60. 85.

** Groen, V, p. 360 en 409; Bor, I, blz. 664. De berichtgever bij deze laatste was een lid der Staten.

II.061 schenen voorbij of, zoals hij zich uitdrukte, hij mocht thans hopen, „que le Seigneur Dieu regardera ces povres pays en miséricorde”. God, aan wiens hand hij en de zijnen de herhaalde onverwachte uitredding uit de bittere nood meenden te mogen toeschrijven overeenkomstig het vaste geloof in de rechtvaardigheid van hun zaak, dat hen steeds had bezield, dat hen staande had gehouden en waarvan zij altijd weer hadden getuigd, in de kerken en de binnenkamers zowel als daarbuiten.

Hoe verschillend was de Oranje van 1576 van dien, die hij een groot tiental jaren vroeger was geweest. Toen de rijke schitterende edelman, hoofd van de Nederlandse adel, leidend staatsman van het welvarende Bourgondische gebied, jong en veerkrachtig, prachtlievend en zorgeloos, lichtzinnig zelfs genietend van zijn weelderig leven. Thans „calvas et calvinista”, kaal en calvijns zoals hij zich iets later schertsend noemt, opstandeling tegen zijn vorst aan het hoofd van een volkje van stoere burgers en boeren, ruwe matrozen en vissers, door aanhoudende geldzorgen gekweld, geen ogenblik zeker van zijn lot, van zijn telkens reeds door gehuurde moordenaars bedreigd leven zelfs. Maar, steunend op dat hem vererend volkje van vroeger door hem verachte Calvinisten en Doopsgezinden, gestaald door de beproevingen, die hem hadden getroffen, gesterkt door een wel nooit vurig en verterend maar thans toch innig geloof, door een onwrikbaar Godsvertrouwen, ging hij moedig de toekomst te gemoet. Het droeve ruit lied van 1568 was thans geworden het populaire „liedje van den Prince van Oraison”, dat reeds duizenden had bezield in de nood, dat honderdmaal uitdagend had geschetterd uit de Geuzentrompetten, dat de beroemde en geliefde naam van Wilhelmus van Nassouwen, ook in het Zuiden* reeds in bijna elk huisgezin geprezen, in ieder geval bewonderd ofwel gevreesd, zou doen klinken door gans het Bourgondische land, van Duinkerken tot de Dollard, van de zee tot Maas en IJssel — profetie voor de naaste toekomst, die haar glanzend licht reeds begon vooruit te werpen.

* Pirenne, IV, S. 76; Amelot de la Houssaye, Guillaume de Nassau, p. 239.

II.062

TWAALFDE HOOFDSTUK.

DE PACIFICATIE.

Oranje was niet de man om geen gebruik te maken van de toestand van ontredde, waarin zich de landsregering te Brussel bevond, van de verwarring, die zich in de zomer van 1576 alom in de de Koning getrouwe Nederlanden openbaarde, van de verlegenheid, waarin de Koning zelf zich bevond. Zijn bastaardbroer, don Juan van Oostenrijk, die met ongewone spoed reeds 6 April door hem tot opvolger van Requesens benoemd was, aarzelde met de aanneming der benoeming en deze moest dus in de Nederlanden onbekend blijven. Ook na de aanneming bleef Philips de benoeming* nog geheim houden, zodat eerst op 1 Augustus het bericht daarvan de Raad van State

* Huybers, Don Juan van Oostenrijk, I, blz. 86 vlg., 107, 110.

Afb. Allegorie op Pacificatie van Gent. (In het boek bevindt zich een dergelijke prent van matige kwaliteit toegeschreven aan Pieter Balthasar). Hieronder een van Adriaen Pietersz van de Venne.
http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:Allegorie_Pacificatie_van_Gent.jpg

- II.063 bereikte en eerst in September dit bericht officieel werd bevestigd. Zou die lang ongenoemde opvolger komen met Alva's zwaard of met de palmtak des vredes? In angstige spanning verbeidde men te Brussel de landvoogd, wiens komst zich nog maanden lang liet wachten, ofschoon de nood drong en het land in een chaos van wanorde rondtolde. De weifelende Viglius, de onbetekenende Aerschot, de hebzuchtige Berlaymont waren de enig overgebleven leden van den Raad van State en kozen voorlopig Rasseghem en enige anderen, o. a. Assonleville en Mansfeld, tot hun helpers, met Roda als Spanjaard, de enige, aan wie de Koning zich gelegen liet liggen.
- Oranje zag duidelijk de tekenen der tijden, de symptomen van afval en radeloosheid en hij greep onmiddellijk in, hoewel met de noodige voorzichtigheid, volgens zijn beproefde taktiek de oude plannen niet opgevend, maar tevens nieuwe draden spannend tot bereiking van het grote doel: vereniging van alle Nederlanden als een „patria communis" tegen de gevreesde verspaansing.
- Nadat Elizabeth zich ongeneigd had betoond om Holland en Zeeland in haar bescherming te nemen, vatte hij de nooit geheel afgebroken onderhandeling met Frankrijk aanstonds weer op. Het scheen een gunstig oogenblik, want de „vrede van Monsieur" stond gesloten

Afb. Hertog van Anjou.
<http://www.periodata.nl/dataweb/anjou.jpg>

- II.064 te worden. Oranje was daarbij door zijn hugenootse vrienden niet vergeten en had volgens art. 14 van die vrede al zijn in Frankrijk gelegen verspreide bezittingen teruggekregen benevens de vrije beschikking over zijn prinsdom. Graaf Lodewijk had tijdens zijn verblijf in Frankrijk sedert het laatst van 1569 de regering daar bestuurd, in naam zelfs tot zijn dood; feitelijk echter had zijn gezag of dat van de Prins er tegenover de aanhoudende twisten en woelingen zeer weinig gegolden, hoewel de laatste dat gezag meermalen uit de verte trachtte uit te oefenen te midden van de in het prinsdom nog altijd heersende anarchie; zijn gouverneur, De Barchon, had zich nog steeds min of meer in het kasteel van Oranje weten te handhaven*.
- Maar het lot van het prinsdom was nooit overwegend bij 's Prinsen' staatkundige plannen; het was hoogstens een belangrijke troef in zijn spel. Holland en Zeeland waren voor hem hoofdzaak, zolang de overige Nederlanden zich nog niet bij de opstand hadden aangesloten. In het voorjaar van 1576 hadden de Prins en de Staten deze gewesten eindelijk aan Alençon aangeboden**. Het officiële stuk dienaangaande, door Oranje en enige commissarissen der Staten van Holland en Zeeland — Culemborg, Marnix, Van der Myle, Maelson en De Rycke — getekend, is 6 Mei opgemaakt en biedt Alençon de grafelijke waardigheid aan. Handhaving der privileges, uitsluitende vrije uitoefening van de gereformeerden godsdienst, met gewetensvrijheid voor alle andersdenkenden; ambtenaren alléén uit de verbonden landen; gouverneurs van de steden en forten uit het land zelf; handhaving der militaire tucht; geen wetten of belastingen dan met goedkeuring der Staten; geen gouverneur-generaal dan met hun goedvinden; geen soldaten boven het getal, dat zij nuttig achten; alle domeinen ten behoeve van de vorst, die jaarlijks verder een millioen gulden voor oorlogskosten zou ontvangen; het verdrag van weerskanten plechtig te beëedigen — dit waren de voorwaarden, die men aanbood.
- Met dit document gingen weldra een Hugenoot uit Oranje: De Revert, vergezeld van Junius, de predikant Lieven Calvart en de vertrouwde Franse kolonel La Garde, naar Frankrijk, van waar intussen Condé door middel van La Huguerye de Prins weer nieuwe aanbiedingen*** voor zijn eigen dadelijke hulp met 5 à 600 hugenootse veteranen liet doen en zijn huwelijk met 's Prinsen oudste

* De Pontbriant, p. 119 suiv

** Kervyn, Huguenots et Gueux, IV, p. 44 suiv.

*** La Huguerye, I, p. 424 suiv.; Lacroix, Mél. et Corresp., p. 200.

II.065 dochter weer op het tapijt bracht. De Prins echter hoopte op hulp van de Franse koning zelf met niet minder dan 4000 geoefende haakbuschutters. Maar noch Alençon, die tegelijk in diep geheim met Philips II zelf onderhandelde, noch Hendrik III zelf, die niet betrouwbaarder was dan zijn broer, hadden van hun kant in de zomer van 1576 nog voldoende vertrouwen op Oranje's zaak om verder te gaan dan de gewone „goede woorden". Ook Lumbres' nieuwe pogingen bij hen hadden geen succes en de Franse onderhandeling bleef steken zo goed als vroeger de Engelse. Dit tot groote voldoening van Elisabeth, die "haren agent Rogers reeds weer met uitgebreide volmachten naar de Prins had gezonden. Oranje had in een gesprek* op 15 Juli de Franse onderhandeling ook ronduit bekend aan Rogers, dien hij zeer in zijn vertrouwen nam, en het bleek de agent duidelijk, dat de Prins "has no affection for the English", in tegenstelling met de ijverig gereformeerde Culemborg en Buys, die aanhoudend tegen Fransgezinden als Marnix intrigeerden en telkens weer op de Engelse onderhandeling terugkwamen.

Deze onderhandelingen met vreemde vorsten beletten Oranje niet zijn volle aandacht aan de gebeurtenissen in het Zuiden te wijden en te trachten het voor zijn zaak, voor de zaak der Nederlanden te winnen. Hij begaf zich daartoe begin Juli naar Middelburg, waar hij met Buys, Van Dorp, De Rycke en andere raadslieden overlegde, wat hem ten opzichte van het Zuiden te doen stond.

Daar was het gezag van de Raad van State zo goed als niets geworden en de haat tegen Spanje en de Spanjaarden in laaien gloed uitgebarsten**. Op het eind van Juli was de bevolking van Brussel gewapend te hoop gelopen om een verwachte aanval van Spaanse muitelingen af te weren; het hele volk greep er naar de wapenen. De Raad van State, in zijn eigen paleis ingesloten en standvastig weigerend de Staten-Generaal bijeen te roepen, zag de woningen zijner leden plunderen en moest zich schikken naar de wensen der met hoge eisen komende Staten van Brabant en der op alle Spanjaarden hevig gebeten Brusselse bevolking, die zich onder de leiding stelde van de populaire jonge Brabantse edelman Willem van Hoorne, heer van Heeze, kolonel der infanterie onder Requesens. De 20-jarige Heeze was een petekind van Oranje en tot hem richtte deze laatste de 1ste Augustus*** uit Middelburg een belangrijk

* Kervyn, Rel. pol., VIII, p. 313. 366, 383. 407.

** Pirenne, IV, S. 92 ff.

*** Gachard, III, p. 106; Ritter, in Deutsche Zeitschr. fur Geschichtsw., III, S. 28 ff.

II.066 schrijven, dat hij door de vertrouwde Théron liet overbrengen. Théron had bovendien in last Heeze en zijn omgeving op te wekken tot een aanslag op de Raad van State. Maar in de brief stond daarvan niets. Oranje verheugt er zich zeer in, schrijft hij, dat de Staten van Brabant zich eindelijk aan het ondragelijke Spaanse juk willen onttrekken en Heeze daartoe in dienst hebben genomen. Hij wenst hem daarmee geluk en biedt hem hulp en vriendschap aan ter verkrijging voor het hele land van „une bonne et légitime liberté, accompagnée d'une seure et heureuse paix" zoals alleen te verkrijgen is "par le moiien des armes". Hij wekt Heeze op om zich niet te laten bewegen door bedreiging of verlokking maar standvastig vol te houden*.

Heeze, door de Staten van Brabant tot kolonel benoemd, verzamelde met zijn luitenant De Glymes enige vendels en trad weldra op als gouverneur van Brussel; Roda en Vargas, de Spaanse leden van de Raad van State en de Bloedraad, vluchtten naar het kasteel van Antwerpen, waar Sancho d'Avila het bevel voerde, en de Staten van Brabant, bevreesd voor de Spaanse soldaten, stelden zich onverwijld in betrekking tot Oranje, die hen schriftelijk opwekte „le bien public" met hem te dienen. Ook tot anderen, tot Hiërges, gouverneur van Gelderland, later tot de graaf van Roeulx, gouverneur van Vlaanderen, en Lalaing, die van Henegouwen, wendde Oranje zich met dezelfde opwekking. Ook met de Gentse advocaat De Backere, met de Leuvense abt Jan van der Linden stond hij weldra in betrekking. Naast hem was het vooral Marnix, die met vlugge pen in deze zomer zijn Vlaamse en Brabantse vrienden ieder in het bijzonder opwekte om het Spaanse juk nu voorgoed af te schudden. Er was kans op, dat de Staten van Vlaanderen en Brabant zich zouden verenigen tot een poging om, na bijeenroeping op eigen gezag der Staten-Generaal, de landsvrede te herstellen en de Spanjaarden te verdrijven.

De door Oranje zelf van Middelburg uit voorbereide gevangenneming van de te Brussel gebleven leden van de Raad van State: Viglius, Hessele, Berlaymont, op 4 Sept. door Heeze en de Brusselse volksleider Hendrik de Bloeyere, samenwerkend met de populaire advocaten Liesveld en Van der Straeten en met Jan van der Linden, was de beslissende daad. Théron verscheen 10 September weer in de hoofdstad** met verdere mondelinge en schriftelijke raadgevingen namens de Prins, in het bijzonder over de thans gewenste bijeenroeping***

* Kervyn, Huguenots et Gueux, IV, p. III; Groen, V, P. 395, 415

** Bor, II, blz. 477.

*** Res. Staten-Gen., uitg. Japikse, I, biz. 21 vlg.

der Staten-Generaal, die iets anders moesten zijn dan de vroegere, niet meer raadgevend of hoogstens controlerend maar regerend.

Van het niet veraf gelegen Middelburg uit hield Oranje het wakend oog op deze belangrijke gebeurtenissen, die spoedig leidden tot onderhandelingen tussen hem en de Staten van Holland en Zeeland. Dezen voelden zelf weinig voor het lot der andere gewesten, feitelijk hun vijanden nog, wier voornaamste waterwegen de Schelde en de Merwede zij afsloten; maar zij begonnen onder leiding van Oranje iets te gevoelen voor aansluiting bij die van Brabant, Vlaanderen en Henegouwen, om de gewense vrede te doen sluiten*.

Hier kwam de Prins echter in strijd met het grote euvel, dat hem van nu af tot zijn dood toe steeds in zijn grootse plannen gehinderd heeft, met het particularisme der gewesten. Wilde hij het grootse doel, dat hij zich sedert ongeveer 15 jaren had gesteld, bereiken : de vorming der Nederlanden tot een zichzelf regerende vrije Bourgondische staat, dan moest hij dat particularisme de kop indrukken om te wekken het gevoel voor de steeds door hem genoemde „patria communis, met behoud der privileges van de afzonderlijke gewesten werkend voor het belang van allen te zamen. Daarvoor voelden echter in de gewesten, ook in Holland en Zeeland, betrekkelijk weinigen. Maar hij liet niet af, zelfs met gevaar voor zijn eigen populariteit ook in die beide gewesten, tot het einde voor dat ideaal, het ideaal van de Nederlandse eenheidsstaat, te strijden.

Hij vond krachtige steun bij de Hugenoten, die zich tot hem hadden begeben en in hem de leider zagen in de strijd, die met hun idealen nauw samenhang, de idealen van Duplessis-Mornay's beroemd geschrift „Vindiciae contra Tyrannos"**. Met hen nam Oranje de leiding op zich van de "vrais patriotes", die zich thans onder zijn aanvoering opmaakten voor de verwezenlijking van die idealen, waarvan evenwel ook zij de strekking nauwelijks, zeker niet ten volle begrepen ofwel billijkten. En wijd was die strekking zeker zonder enige twijfel. De nieuwe Staten-Generaal moesten aan hun nieuwe functie worden gewend, ja daarin opgeleid door een ervaren hand. En 's Prinsen hand voldeed aan die behoefte. In twee belangrijke memoriën uit deze tijd, nog vóór half October ingediend, ontwikkelt Oranje zijn denkbeelden omtrent wat er diende te geschieden, omtrent de grondslagen, waarop voortaan de regering der Nederlanden zou moeten berusten en die men met kracht aan de Koning moest opleggen.

* Gachard, III, p. 114 suiv.

** Elkan, Publizistik der Bartholomausnacht.

Te Gent was tot vooral de daarheen teruggekeerde en invloedrijke schepen Jan van Hembyze, een oude medestander, met wien Oranje in overleg trad*; Oranje's troepen onder kolonel van den Tympel, kwamen er 20 September binnen om de hand te bieden bij de belegering van het nog in Spaanse handen zijnde kasteel. Onmiddellijk daarop, zond hij Van Dorp en De Rycke erheen om er de leiding te nemen.

Snel ontwikkelden zich de gebeurtenissen in het Zuiden. Nadat reeds de Statenvergaderingen van de drie grote gewesten aldaar zelf getracht hadden een vergadering der Staten-Generaal bijeen te roepen, geschiedde dit op 20 September eindelijk officieel door Aerschot, Viglius, Havré, Fonck en Sasbout, vrijgebleven of losgelaten leden van de Raad van State. Op het einde der maand kwam de vergadering werkelijk bijeen, ten minste reeds de afgevaardigden der drie genoemde Staten, en vroeg zij volgens de reeds gemaakte afspraken aanstonds de Prins om diens medewerking en die der Staten van Holland en Zeeland „pour entendre à la pacification,” waarvoor zij, optredend als Staten-Generaal, zo spoedig mogelijk afgevaardigden zeiden te verwachten.

Van 's Prinsen zijde liet de gereede toestemming natuurlijk niet op zich wachten. De 3de October stemde hij toe in de zending van afgevaardigden ter Staten-Generaal naar Brussel of nog liever, wegens de afstand, naar Gent. Hij betuigde op hun vraag om enige waarborgen, dat hij niets wilde veranderen in „postre religion ancienne catholique romaine” en de „obéissance deue au Roy, nostre prince naturel”, dat hij „par delà” (d. i. buiten Holland en Zeeland) geen „changement ou innovation” in godsdienstzaken wenste of ooit gewenst had zonder meer in te voeren, maar dat hij deze zaak wilde overlaten aan „une assembleé libre et légitime” der Staten-Generaal; nooit had hij tegen de Koning willen opstaan maar alleen tegen de in diens naam ingestelde „tirannie inique et insupportable”; hij was dadelijk bereid tot een wapenstilstand, die de te zenden gedeputeerden zouden kunnen vaststellen; hij wilde zelfs op hun verlangen zijn troepen uit Gent terugtrekken, wat evenwel op aandrang der Gentse burgerij niet gebeurde. Zelf naar Brussel komen, zoals sommige van zijn aanhangers aldaar begeerden, vond hij nog niet geraden.

Zijn denkbeelden ontwikkelde hij thans uitvoerig.

In de eerste der bovengenoemde memoriën**, tussen 7 en 13 October ingediend, geeft hij de Staten-Generaal ernstige raad, hoe

* Groen, V, p. 413, 421.

** Gachard, III, p. 140; Groen, V, p. 436; Ritter, I.I., S. 39 ff.

II.069 zij moeten doen om een einde te maken aan de willekeurige regering, die totnogtoe was gevoerd en waaraan zij zich hadden onderworpen tot nadeel van de welvaart des lands. Zij moeten de Koning onmiddellijk uitzetten, dat zij de ongerepte handhaving van hun rechten en privileges begeren: „hors de l'insupportable tyrannie des Espagnols", maar met erkenning van 's Konings gezag, door wederzijdse Beden bevestigd; zij moeten hem duidelijk maken, dat hij geen recht heeft om hen met geweld te dwingen „sous un joug de servitude" en moet handelen overeenkomstig de sedert de 14de eeuw plechtig gesloten en bezworen verdragen der vorsten met Vlaanderen en Brabant, Men moet duidelijke taal tot de Koning spreken en alle „masques fardés", waarmede zoveel onheil is gesticht, wegwerpen, niet langer praten met de dienaren maar met de meester zelf. Men moet hem zeggen, dat het land volstrekt niet rustig en tevreden geweest is onder het totnogtoe gevolgde stelsel, maar dat het ganse volk slechts één roep en één wil heeft : weg met de Spanjaarden en het Spaanse regeerstelsel! gelijk het in 1559 eensgezind riep : weg met de Spaanse troepen! De Koning zal dan zien, dat hij staat tegenover een vasten wil. „Een losse bundel roeden is zeer gemakkelijk te breken, maar als hij wel en sterk verbonden is, kan geen arm, hoe sterk ook, den bundel vernielen." Als men maar stand houdt, is de ganse macht van Spanje en Italië niet „bastante pour vous faire mal". Dat hebben Holland en Zeeland langer dan vier jaren bewezen; het grootste kwaad hebben daar niet de Spanjaarden maar de eigen landgenooten: die van Amsterdam en Utrecht, van Middelburg en Zierikzee, aangericht, niet de vijanden „avec toutes leurs bravades" tegen het kleine getal opgestane steden. De lokazen van beloning voor bewezen diensten en van koninklijke gunstbewijzen vermogen niets tegen een aaneengesloten verzet, dat naar behoren wordt voorbereid en georganiseerd. Geen zwakheid maar vaste overtuiging van goed recht en de wil om dat te verdedigen! Ook op Duitsland, Frankrijk, Engeland zal zulk een houding indruk maken en tot hulpverlening opwekken. Een krachtige „déclaration", waarvan hij de tekst aanbiedt, zal veel goeds uitwerken. Die ronde verklaring zal de aarzelenden overhalen, de zwakken sterken en een voorbeeld blijven voor alle „peuples libres" van de toekomst zoals de voorvaderen thans met hun voorbeeld navolging wekken. Zo zal de nakomelingschap verkrijgen „le fondement de leur liberté ferme et

---

II.070 immuable". De Staten-Generaal moeten gevoelen, dat de volksoorlogen bij hen zijn „comme en despost" en dat 's Konings eed zelf recht geeft om thans te handelen „sans aucun déguisement ou dissimulation".

Een tweede memorie van enige dagen later raadt aan "de trouver et établir quelque forme de liaison étroite et indissoluble", een „confédération ou compromis en ample forme", waarbij de gewesten allen te zamen en in het bijzonder en alle edelen zich door eed en ondertekening plechtig verbinden om te handhaven „la conservation et liberté de la patrie contre la tyrannie et oppression des Espagnols" tot de laatste druppel bloed, de laatste ademtocht toe. Ook moet men geld bijeenbrengen voor de waarschijnlijk te wachten oorlog, zorgen voor een vaste weg naar Duitsland en Luik, het door de Spanjaarden bezette Friesland en Groningen afsluiten van Oostfriesland door een verbond met de Graven van dat land. Men moet zorgen voor de levensmiddelen door aanvoer van overzees graan en opslag van koren uit het Luikse en Waalse in de steden van Brabant. Men moet voorraad van kruit en lood opslaan. Aan het hoofd van het land moet men tegenover de te verwachten landvoogd, die zeker alle macht aan de Raad van State zal ontnemen om ze in zijn eigen handen te brengen, van wege de Staten-Generaal een Raad instellen van enige heeren en andere invloedrijke personen om de regering te voeren van wege de Staten-Generaal. En de uitvoering van dat alles zou dadelijk moeten geschieden.

Het bericht, dat don Juan van Oostenrijk, 's Konings bastaardbroer, spoedig als landvoogd zou overkomen, bracht in deze stemming weinig verandering. De 19de October kwamen op het stadhuis van Gent in de zaal van het Arsenal 9 afgevaardigden der „Staten-Generaal", dat wil zeggen feitelijk nog van de drie provinciën, samen met evenveel vertegenwoordigers van Holland, Zeeland en de Prins. Onder de eersten waren Jan van der Linden, ongetwijfeld ijverig katholiek maar zeer anti-Spaans zoals meer hoge geestelijken in Brabant, de gematigde staatslieden Leoninus en Sweveghem; onder de laatsten de invloedrijke Marnix, Van der Myle en Buys.

Over de wapenstilstand was men het spoedig eens, maar de onderhandeling over de Pacificatie zelf had meer voeten in de aarde, met name weer ten opzichte van de netelige godsdienstkwesie en ten gevolge van zeker in verband daarmee nu en dan opkomend weder-

II.071 zijds wantrouwen*. Van enige concessie aan de Calvinisten in de andere provincies toch bleek bij de Staten-Generaal, zoals zij thans bijeen waren, geen sprake te kunnen zijn en ook tegen hun uitsluitend recht op godsdienstoefening in Holland en Zeeland rezen reeds dadelijk ernstige bezwaren van katholieke zijde. Ten slotte kwam men 28 October overeen, dat in de andere provincies de katholieke godsdienst uitsluitend zou worden toegelaten en dat in Holland en Zeeland de bestaande toestand voorlopig zou worden bestendigd, totdat de Staten-Generaal van alle gewesten gezamenlijk dienaangaande zouden beslist hebben. Ook ten opzichte van de gehoorzaamheid aan 's Konings nieuwe landvoogd, van wie Oranje eerst de erkenning der thans vastgestelde vredesvoorwaarden eiste, was men het niet geheel eens. Hij verlangde bovendien, dat niet alleen de Staten maar ook het volk: magistraten, gilden en schutterijen**, in elke stad van alle gewesten het te sluiten verdrag zouden ratificeren gelijk hij dit in hoogst belangrijke zaken ook in Holland en Zeeland placht te begeren zonder daarom een werkelijk democratische regering te wensen.

Te midden van deze besprekingen liet Oranje, vrezend voor een krachtig militair optreden van de oorlogszuchtige en krijgsvaren don Juan met de nog te Antwerpen en elders aanwezige Spanjaarden, de geheime onderhandeling met Alençon*** volstrekt niet los; integendeel, hij deed een beroep op diens steun en op die van koning Hendrik. Hij was niet onbekend met de geheime intriges van de Franse gezant Mondoucet te Brussel, die Heeze en Van der Linden, zelfs Havré en Lalaing bereid vond om desnoods Franse hulp in te roepen voor het verdrijven der Spanjaarden, welke hulp de Franse prins reeds aan de Staten-Generaal aanbood****.

Eerst de plundering van Maastricht en daarna de geweldige Spaanse Furie te Antwerpen op 4 November deed alle aarzeling bij de Staten-Generaal wijken; de volgende dag werd de Pacificatie van Gent getekend, drie dagen later werd zij afgekondigd. Het kasteel van Gent viel een paar dagen later de belegeraars eindelijk in handen. Wel mocht de Prins in een brief aan graaf Johan van 1 November zich dankbaar tonen over het toen reeds te voorzien resultaat, waarvan hij „avecq le temps ung bon et parfaict repos" voor de Nederlanden meende te mogen verwachten*****.

De Pacificatie, die allereerst het vertrek der Spanjaarden vaststelde

* V., Groen, p. 467.

** Groen, V, p. 469.

*** Groen, V, p. 443 suiv.

**** Kervyn, Huguenots et Geuxs, IV, p. 160.

***** . Groen, V, p. 473.

II.072 en de vrede oplegde, erkende hem als stadhouder en admiraal van Holland en Zeeland, Bommel en de „geassocieerde" plaatsen, herstelde hem in het bezit van al zijn Nederlandse goederen, erkende op het gebied van den godsdienst de verplichting der Hollanders en Zeeuwen om de Katholieken binnen hun gewesten gewetensvrijheid toe te staan en daarbuiten hen niet lastig te vallen, herstelde het verkeer, bepaalde de instelling van een algemene munt en liet de zaak der betaling van 's Prinsen zware, op zijn twee grote legertochten van 1568 en 1572 „ten behoeve der gemeenschap" gemaakte schulden over aan de Staten-Generaal.

Maar wie gerekend had op dadelijk herstel van vrede en rust na zovele jaren van bittere strijd, moest bedrogen uitkomen, want noch de Koning noch zijn nieuwe landvoogd begeerden zich bij de Pacificatie neer te leggen.

***

Terzelfder tijd namelijk was don Juan, 18 October eindelijk in snelle vaart uit Spanje over Parijs vertrokken, in Luxemburg aangekomen (3 Nov.). Van dit ogenblik af begon het duel tussen hem en Oranje.

Don Juan was de jonge kruisridder van het katholieke geloof, die zich had voorgesteld als zoon van de populaire keizer Karel in de Nederlanden met geestdrift te zullen worden ontvangen en een gemakkelijke taak te vinden, door enige concessies of desnoods met geweld de opstand in korte tijd neer te slaan om dan een hoger doel in het oog te kunnen vatten : in Engeland Maria Stuart te verlossen, haar te huwen en er het oude geloof te herstellen, dat geloof, waarvoor hij bij Lepanto zo roemrijk had gestreden. Maar hij stond tegenover de eerste staatsman van zijn tijd, die een Granvelle had overwonnen, een Alva met goede uitslag had weerstaan, ervaren als hij was in alle praktijken der toenmalige staatkunde „à l'espagnolle" of „à l'italienne", die hij door jarenlange ondervinding van nabij had leren kennen maar die voor de nieuwe landvoogd allesbehalve bekend terrein waren.

Bij die diplomatieke werkzaamheid maakte Oranje, gelijk hij ook in de voorafgaande jaren aanhoudend heeft gedaan, meesterlijk gebruik van de hulp der drukpers. Geen staatsman van die tijd heeft de betekenis van dit machtig hulpmiddel tot leiding der volksmening

II.073 zo goed voorzien als hij. Niet alleen belangrijke staatsstukken, waarvan de algemene bekendheid hem en zijn plannen zou kunnen dienen, maar ook korte berichten („avis", "neue zeitung", "courante nouvelle") zijn van hem en zijn omgeving uitgegaan om de openbare meening te bewerken, de aandacht te vestigen op gewichtige gebeurtenissen, op onderschepte brieven, alles in de gewone pamfletvorm*. Wie hem daarbij van dienst zijn geweest in deze periode, is niet steeds in bijzondere gevallen uit te maken, maar zeker is het wel, dat Marnix' altijd vaardige pen hier grote diensten heeft bewezen.

Reeds het begin was voor don Juan een teleurstelling. Hij kwam persoonlijk met de beste bedoelingen op zijn wijze voor de

* Zie tekst, blz. 74 vlg. ; Fruin, VII, blz. 99 vlg.

Afb. Don Juan naar een aan Antonio Moro toegeschreven schilderij.
<http://mek.oszk.hu/01200/01267/html/img/nagy/08005.jpg>

II.074 bevrediging der Nederlanden, want van die bevrediging, hoe dan ook verkregen, zou het afhangen, of de verdere zeer geheime plannen, die voor hem hoofdzaak waren - die omtrent Engeland - zouden kunnen volvoerd worden; hij kwam niet het ook door de Koning goedgekeurde plan om de adviezen van de Raad van State en de Staten-Generaal zoveel mogelijk te volgen in overleg met gematigden als Vigilus en Rasseghem. Zijn mondelinge en schriftelijke geheime instructies waren met die bedoelingen niet ten enenmale in strijd. Zij behelsden de "vrais remèdes", opgesteld in overleg met de na het mislukken der gewelddadige onderwerping van de Nederlanden weer veldwinnende Granvelle en de Nederlandse raadsman te Madrid, Hopper. Hij moest de regering inrichten zo als die was in de tijd van Karel V, een algemene amnestie uitvaardigen, waarvan alleen Oranje — en desnoods ook deze niet - zou uitgesloten zijn, de oude benden van ordonnantie als kern van het leger herstellen om verder met enige Waalse, Nederduitse en Spaanse troepen, desnoods zonder deze laatsten, het gezag te handhaven; hij moest de onmiskenbare populariteit van zijn naam en afkomst gebruiken om de gunst van het „zachtaardige volk" te winnen; maar hij moest allereerst zorgen voor de ongerepte handhaving van het katholieke geloof en het koninklijk gezag*.

De Staten-Generaal ontvingen hem al dadelijk met enig wantrouwen, door Oranje, zelf op grond van zijn ondervinding vol wantrouwen tegen alles wat uit Spanje kwam en reeds gewaarschuwd, aanstonds krachtig aangewakkerd. En hij, Oranje, was thans de man, die van Middelburg uit alle draden in handen hield, de populaire volksheld**, naar wiens komst het Brabantse en Vlaamse volk vurig verlangde, de enige Nederlandse staatsman, die autoriteit, wijsheid en ervaring in zich verenigde. Wel was de roomse geestelijkheid bijna overal tegen hem, de Calvinist; wel waren de leiders van de Zuidnederlandse adel***: de Croy's, de Lalaings, als altijd ijverzuchtig op zijn invloed, maar hij verhief zich verre boven allen en zou nijd en tegenstand — „invidetur semper praestanti dignitati", herinnert de Engelse gezant — weten te overwinnen en misschien zichzelf de landvoogdij kunnen laten opdragen, als hij wilde.

Hij kwam echter nog niet naar Brussel, al nodigden de Staten hem dringend uit en liet hij er zijn voorvaderlijk paleis reeds in

* Morel-Fatio, *L'Espagne au 16me' siècle*, p. 139; Huybers, *Don Juan*, I, blz. 124, 141 vlg.

** Wilson's brief van 13 Nov. bij Kervyn, *Rel. pol.*, IX, p. 28 ; *Mémoires de Hollande*, van L. Aubéry Du Maurier, p. 166.

*** Kervyn, *Rel. pol.* IV, p. 219.

II.075 orde brengen*; hij achtte de toestanden in het Zuiden nog niet voldoende gerijpt. Hij ried voorlopig de Staten-Generaal aan toch vooral voorzichtig te zijn met don Juan, hem voorwaarden te stellen, aler hem als landvoogd te erkennen, en zich niet te laten „verabuseren met schoene woerden ofte soete beloften“**. Die voorwaarden zouden moeten zijn: onmiddellijk vertrek der Spaanse troepen en ambtenaren, bevestiging der Pacificatie, bijeenroeping der Staten-Generaal, aan deze wensen zou don Juan zich zonder voorbehoud moeten onderwerpen. Oranje ried verder aan onmiddellijk gebruik te maken van de geringheid van 's landvoogds macht in Luxemburg en zich van zijn persoon te verzekeren, want hij was overtuigd, dat don Juans eigenlijke "desseings" niets beter waren dan die van Alva. Tegelijk ried hij aan niet met Alençon*** te breken doch evenmin met hem al te zeer aan te binden gelijk hij aan de andere kant deze zelf en Mondoucet ondershands aanried voorlopig geduld te oefenen. Hij hield als altijd meer dan een pijl op zijn boog en bleef ook met Elizabeth in betrekking, gebruik makend van de gezindheid van haar gezant te Brussel, de hem bewonderende dr. Wilson. Hij zond de 19de zijn getrouwe Marnix zelf naar Brussel om er de Staten in het goede spoor te houden, terwijl hij hun aanbeval om alvast Duitse troepen onder een bekend aanvoerder — zijn zwager Schwartzburg of de alom geziene Schwendy, als men hem overhalen kon — in dienst te nemen en in correspondentie te treden met de Duitse vorsten. Voor zijn eigen veiligheid****, als hij dan toch naar Brabant zou komen, eiste hij de stad Sluis, want hij waagde zich nog liever niet zonder meer te Brussel, wel wetend, ondanks de aandrang van zijn aanhangers en de dringende wensen der bevolking, dat hij niet op op allen vertrouwen kon. Tevens liet hij van Gent uit kolonel Van den Tempel met 21 Geuzenvendels naar Brussel oprukken, om zich alvast van de stad te verzekeren. Nog vóór het einde der maand waren echter de onderhandelingen tussen de Staten en don Juan in volle gang, ondanks zijn dringende waarschuwingen. Hij gelastte Marnix met zijn vrienden Liesveld en Théron en met de Franse gezant Mondoucet te overleggen, hoe men de Staten het best op die gevaarlijke weg kon tegenhouden, want don Juan's "vaines persuasions et langaige abusitf" konden toch nooit tot iets goeds leiden, meende hij. En het gelukte voorlopig

* Kervyn, Rel. pol., IX, p. 159; Groen, V, p. 507, 516; Res. St.-Gen., uitg. Japikse, I, blz. 23.

** Bondam, Onuitg. Stukken, I, blz. 196 vlg. ; Groen, V, p. 496, 508, 542.

*** Muller-Diegerick, Documents sur les relations du Duc d'Anjou avec les Pays-Bas. I, p. 10 suiv.

**** Groen, V, p. 527, 529, 532., 540.

II.076 werkelijk de Staten-Generaal in de gewenste richting te brengen. Zij stelden de landvoogd dapper de bekende hoofdvoorwaarden voor zijn erkenning, nl. onmiddellijk vertrek der Spanjaarden en onverzwakte handhaving der privileges; zij wilden zelfs geen verlenging van de wapenstilstand toestaan zonder de Prins gehoord te hebben*. En don Juan, bij wie een gezantschap namens de Staten te Luxemburg was verschenen, nam na enige onderhandeling de 8ste December inderdaad de hem gestelde voorwaarden aan, erkende zelfs de Pacificatie, mits de katholieke belangen en het koninklijke gezag niet werden geschaad en mits de Staten ook hun troepen naar huis zonden. Hij zou naar Namen komen om daar de Staten-Generaal te ontmoeten. De vrede scheen voor het grijpen. Het bleek echter reeds duidelijk, dat hij met de Staten-Generaal liever niet te doen wilde hebben, veeleer de Raad van State in het gezag hersteld wilde zien.

Maar de ontdekking van een geheime correspondentie** van Philips II met zijn vertrouwensman Roda, het Spaanse lid van de Raad van State, welke correspondentie, behalve dat zij de Spaanse Furie verheerlijkte, verdenking van bedrog kon wekken en door Oranje met Marnix' hulp handig op die wijze werd uitgelegd; vervolgens het opvangen van enige brieven van dezelfde aard van don Juan zelf aan Roda, door Marnix ontcijferd, waarin hij deze vroeg de Spaanse soldaten gereed te houden, voor het geval de Staten niet in zijn voorstellen traden — dat alles scheen Oranje's waarschuwingen te wettigen. De Staten besloten toen voorlopig niet verder te gaan met don Juan en de Prins, klagend over de langzame voortgang der zaken, gaf hun te kennen, dat de door hem half December te Middelburg bijeengeroepen Staten van Holland en Zeeland geenszins bereid waren om het voorgenomen accoord met don Juan te tekenen, als daarin de uitsluitende heerschappij van het katholieke geloof ook voor die gevesten werd aangenomen.

Een aantal leden der Staten-Generaal vertrokken ten slotte toch naar Namen (21 Dec.), vooral op aandrang van Havré, om er het door de Raad van State reeds goedgekeurde accoord met don Juan te tekenen. Een ander deel bleef te Brussel. Maar nu aarzelde weer don Juan, die tot Marche genaderd was. Intussen kwamen ook Hollandse en Zeeuwse afgevaardigden ter Staten-Generaal naar Brussel, waar de andere afgevaardigden met gelijke rechten als die

* Huybers, II, blz.2 vlg.; Kervyn, Huguenots et Gueux, IV, p. 248.

** Kervyn, I.1., p. 252; I Huybers, II, blz. 36 vlg.

II.077 te Namen waren achtergebleven, en schreven van daar aan de landvoogd, dat zij zijn voorstellen niet aannamen*. Dit deed don Juan's ongeduld groeien, terwijl hij thans begeerde dat de Staten-Generaal uit Namen** in het onzijdige luikse stadje Hoei met hem zouden laten onderhandelen. De aankomst te Hoei van de keizerlijke gezant Gaill en een gezant van de bisschop van Luik ter bemiddeling tussen don Juan en de Nederlanders beloofde enig succes.

Nog voordat de onderhandeling te Hoei zou worden voortgezet, sloten de Brusselse Staten, die met don Juan niet zo dadelijk in nadere aanraking wensten te komen, met de Raad van State de Unie van Brussel van 9 Januari 1577***.

Deze Unie was (29 Dec.) voorgesteld door een achttal leden der Brusselse vergadering, volstrekt niet uitsluitend aanhangers van Oranje, ook de koningsgezinde maar toen tot verzoening met Oranje geneigde edelen Champagney, Lalaing en Willerval naast Van der Linden, Heeze en Berseele, die men als aanhangers van Oranje kon beschouwen. Zij diende intussen, al was zij blijkbaar bedoeld als een middel om de weg tot verzoening te openen, wel degelijk Oranje's plannen, want zij bevestigde de Pacificatie en bepaalde de verdrijving der Spanjaarden, al sprak zij verder uitdrukkelijk van de handhaving van de katholieke godsdienst en der privileges onder het gezag des Konings; zij sloot de ondertekenaars dus aaneen tegenover don Juan, tegen wiens bedoelingen Oranje niet ophield voortdurend te waarschuwen. Maar de laatste bepalingen en vooral de bijgevoegde verklaring der Hollandse en Zeeuwse afgevaardigden toonden aan, dat de Unie niet geheel met zijn wensen en die van Holland en Zeeland strookte: zij was vooral katholiek en vol eerbied voor het koninklijk gezag en die twee dingen waren voor hem en de zijnen allesbehalve begeerlijk. Oranje pogde echter 17 Januari de edelen van het Zuiden door zijn vertrouwelingen De Haultain, thans gouverneur van Zeeland, en De Maulde, uitgeweken Hugenoten, over te halen om hetzij door gevangenneming van don Juan's aanhangers in de Statenvergadering en de Raad van State op de wijze van Sept. 1576 alle rechtstreeks overleg met don Juan zelf te beletten, hetzij anders krachtig de voornaamste voorwaarde — volledige erkenning der Pacificatie — van de landvoogd af te dwingen door bedreiging met dadelijk afbreken der onderhandeling****. Het eerste waagden de Staten niet, maar tot het laatste waren zij bereid: zij lieten Oranje te Middel-

* Groen, V, p. 568.

** Bussemaker, Afscheiding der Waalsche gewesten, I, blz. 124 vlg.; Huybers, II, blz. 64 vlg

*** Huybers, II, biz. 93 vlg. .

**** Gachard, III, p. 181 suiv.

II.078 burg door De Bloeyere weten, dat zij te Hœi* nog slechts vier dagen met don Juan wilden onderhandelen, niet langer, en dat zij hem, Oranje zelf, te Brussel verwachtten, waar zij voor zijn veiligheid zouden zorgen, mits hij er niet zou optreden tegen het katholieke geloof en er het prediken, of welke openbare calvinistische dienst ook, met kracht zou beletten**. Oranje stemde toe, mits hem behalve de beloofde kastelen en steden Gent en Dendermonde ook Hulst werd overgeven om zijn terugweg naar Zeeland open te houden; de Staten-Generaal hadden hem bovendien een garde toegezegd en de voornaamste edelen verbonden hun „laatsten druppel bloeds" om hem te beschermen of, moest het zijn, te wreken.

Don Juan, ziende, dat Oranje zijn spel ging winnen, beloofde nu van allerlei. De meerderheid der Staten, nog geneigd om hem onder zekere vaste waarborgen te steunen, naderde eveneens tot hem onder bemiddeling der keizerlijke gezanten, ofschoon zij, begerig naar de vrede, tevens Oranje zoveel mogelijk wilde tegemoetkomen. Zo kwam onder krachtige medewerking van Engeland, dat hoopte èn Oranje's overwegenden invloed wat te verminderen èn de vrede te herstellen met handhaving der oude rechten en privileges en beperking der vorstelijke macht en der Spaanse heerschappij, maar ook onder invloed van de katholieke geestelijkheid en van de altijd op Oranje's aanzien naijverigen Aerschot, ten slotte het Eeuwig Edict*** van 17 Februari 1577 te Marche tot stand, waarbij don Juan de Pacificatie werkelijk aannam en beloofde haar te zullen bezweren. Ook Oranje zou zich aan het Edict moeten onderwerpen, waarna zijn zoon, wiens loslating telkens door hem geëist was, dadelijk zou worden vrijgelaten.

Het Eeuwig Edict waaromtrent zijn goedkeuring niet van te voren was gevraagd in dat feitelijk tegen hem was gericht, werd door hem en de Staten van Holland en Zeeland in hun uitvoerige verklaring van 16 Februari nog niet onvoorwaardelijk verworpen, al hadden zij ernstige bezwaren vooreerst tegen het op de voorgrond stellen der handhaving van het Catholicisme, dan tegen de vaagheid der toezeggingen van don Juan en het ontbreken van waarborgen tegen de schending van het verdrag door dezen. Zij deden het eindelijk onder voorwaarde van vaststelling van het vertrek der Spanjaarden binnen een bepaalde termijn op straffe van onmiddellijk afbreken met don Juan en verder onder voorwaarde, dat men hem of een andere landvoogd

* Huybers, II, blz. 112 vlg.

** Gachard, III, p. 189 suiv.

*** Huybers, II, blz. 258 vlg. ; Gachard, III, p. 225 suiv.

II.079 niet zou erkennen dan nadat vooraf de privilegien in hun volle omvang zouden hersteld zijn en nieuwe zouden zijn verkregen, met volledige teruggaaf van alle geconfiscerde goederen, ook die van de Prins in Franche Comté. „Swaere clausele“, zei Floris Thin, de bekwame Utrechtse landsadvocaat, hoofdschuddend.

De Staten-Generaal namen de eerste voorwaarde zonder meer aan, maar antwoordden op de tweede met een algemene betuiging van hun gunstige gezindheid*.

Oranje's wantrouwen in don Juan's bedoelingen en die van de Koning was echter volstrekt niet weggenomen. Don Juan poogde hem te overreden door hem, in overleg met Aerschot, zijn oude vriend Leoninus nog eens toe te zenden. Deze kwam inderdaad 11 Maart 1577 te Middelburg met beloften en vermaningen om Oranje te bewegen nu toch toe te geven. De Prins beloofde er met de Staten van Holland en Zeeland, die 25 Maart te Dordrecht bijeen zouden komen, over te zullen spreken maar verklaarde tevens, dat hij daarin weinig heil zag zolang wederom het herstel van de katholieke godsdienst, met uitsluiting van alle andere gevoelens, ook voor Holland en Zeeland geeist zou worden. De toon, waarop dit antwoord aan Leoninus werd gegeven, gaf duidelijk te kennen, dat de verwijzing naar de Staten bij de Prins weer slechts de inleiding zou op een weigering, al was het dan misschien geen absolute. Noch de voorspiegeling van 's Konings vergiffenis en gunst, noch de toespeling op de mogelijkheid van volledig herstel, mits Oranje voortaan in Duitsland zou leven, maakte de gewenste indruk op hem. De welhaast vijf jaren van strijd hadden hem getoond wat de kleine gewesten tegenover Spanje vermochten : hij was desnoods bereid die strijd weer op te vatten, de strijd voor de staatkundige en godsdienstige vrijheid, twee dingen, die Philips - en dat wist hij - nooit zou toestaan, vooral de laatste niet, waarmee de Koning zijn geweten, zijn eer, zijn toekomst hiernamaals gemoeid achtte. Hij wist het: tussen de Koning en hem en zijn Calvinisten was geen brug te leggen, geen vertrouwbare vrede mogelijk. Maar hij kon dit nog niet ronduit zeggen om de "halven" niet af te schrikken.

De staatkunde** van de Prins was er nu vooreerst op gericht om het reeds met don Juan gesloten accord, het Eeuwig Edict, alsnog te doen vernietigen, de landvoogd met de Staten-Generaal in conflict

* La Huguerye, zie tekst, blz. 66.

** Groen, V, p. 634.

II.080 te brengen om de weg vrij te maken voor de voltooiing van het door de Pacificatie van Gent aangevangen werk: de vereniging van alle Nederlanden onder zijn eigen leiding tot het verkrijgen van de uitdrijving der Spanjaarden, de handhaving en uitbreiding der privileges, om zo voorgoed de door Philips en Granvelle beoogde versterking der vorstelijke macht tot een werkelijk monarchale te beletten en eindelijk gewetensvrijheid, zo mogelijk godsdienstvrijheid, door het hele land heen te bewerken. Dat waren de idealen, die hij zich had gesteld. Het volgende jaar zou het antwoord geven op de vraag, of zij ten naasten bij bereikbaar zouden blijken.

***

Om het beoogde doel te bereiken moest Oranje in ieder geval zorgen, dat hijzelf niet brak met de Staten-Generaal. Hij moest daarom toezien, dat don Juan eind Februari te Namen, 3 Maart te Leuven verscheen, dat Mondoucet na de ontdekking van een samenzwering* tegen de persoon van don Juan, waarin Franse agenten en Oranje's agent Théron gemengd bleken, naar Frankrijk moest worden teruggedreven, ja zelfs dat don Juan, nadat werkelijk een begin was gemaakt met de verwijdering der Spanjaarden en deze eind April over Luxemburg het land hadden verlaten, op den 1ste Mei 1577 zijn glorieuse intocht in Brussel deed en door ridderlijke welwillendheid zich daar een zekere populariteit wist te verwerven. Hij moest erbij toezien, dat de landvoogd zich in betrekking begon te stellen met de Engelse uitgeweken Katholieken, met de omgeving van de gevangene Maria Stuart zelf, op wier hand hij reeds vast rekende. Maar don Juan had zich te vroeg verheugd. Het Eeuwig Edict was allesbehalve voor de eeuwigheid bestemd; het bevredigde in het voorjaar van 1577 bijna niemand meer van degenen, die het hadden ondertekend, en don Juan's erkenning als landvoogd door de Staten-Generaal geschiedde 3 Mei slechts met één stem meerderheid**.

Intussen hadden te Haarlem en Amsterdam, de enige steden in Holland, die zich nog niet bij Oranje hadden aangesloten***, en in de in hetzelfde geval verkerende stad Utrecht onderhandelingen**** over die aansluiting plaats gehad. Haarlem sloot 22 Januari reeds zijn „satisfactie" met het beding van handhaving aldaar van de katholieke godsdienst

* Kervyn, *Huguenots et Gueux*, IV, p. 324; Groen, VI, p. 42.

** Kervyn, *Rel. pol.*, IX, p. 211.

*** Aansluiting van steden in Holland. Naarden, Weesp en Muiden in Maart.

**** Brieven van Van Dorp, I, blz. 190.

II.081 tegen inruiming van een kerk aan de Calvinisten drie weken na het vertrek van het Spaanse garnizoen; maar Amsterdam bleef nog halsstarrig onder zijn oude koopliedenregering en te Utrecht was het vooral de hoge geestelijkheid, die zich verzette tegen de hereniging van het gewest met Oranje's gouvernementen volgens het verdrag van 1534 en die Boussu als stadhouder wilde handhaven tegenover de pogingen van Buys en de andere gezanten om er Oranje als zodanig te doen erkennen. Elders werd de vredestand allengs hersteld. Nadat Sancho d'Avila het kasteel van Antwerpen had ontruimd*, trok Oranje, op aandrang van Aerschot, de nieuwe gouverneur, zijn schepen van de Schelde vóór de stad terug.

Oranje had eind Maart Middelburg, waar hij de hele winter met zijn gemalin had doorgebracht, eindelijk verlaten en zich naar Dordrecht begeven, waarheen hij de Staten van Holland en Zeeland had opgeroepen om te beraadslagen over Leoninus' voorstellen en het Eeuwig Edict. Leoninus verscheen er opnieuw de 30ste Maart namens de Staten-Generaal om er te spreken over de lasten, door Holland en Zeeland op het verkeer gelegd, over de muntkwestie, over de geldelijke bijdragen der beide gewesten in de gezamenlijke lasten, maar ook om alsnog persoonlijke toenadering tussen don Juan en Oranje te bewerken. Inderdaad werden enige welwillende woorden gewisseld en beloofde don Juan spoedige teruggave van alle Nassause goederen,

* Groen, VI, p. 21.

Afb. Boussu: <http://www.periodata.nl/dataweb/Boussu.htm>

II.082 loslating van de jonge graaf van Buren, ja een persoonlijke conferentie over de vrede, waartoe hij bereid was naar Holland over te komen. Een vriendelijke brief van Oranje aan don Juan van 6 April, de 25ste door hem in dezelfde toon beantwoord*, scheen de weg in deze richting te zullen openen; de landvoogd liet zich tegenover Wilson, Elizabeth's gezant te Brussel, hoopvol uit, ja verklaarde zelfs, dat hij, als hij de Koning niet kon brengen tot de erkenning van het Eeuwig Edict — Philips had het toen reeds getekend — zich met Oranje tegenover hem zou stellen! Wilson echter, na de landvoogd te hebben aangehoord, waarschuwde** Oranje op zijn hoede te zijn, want — ook hij wist het — er broeide bij de landvoogd iets, zowel tegenover hem als tegenover Engeland.

Een zware koortsaanval in de tweede helft van April hield Oranje te Dordrecht terug**. Toch bleef hij zich bezighouden met de voorbereiding van een conferentie over het definitieve herstel van de vrede, die te Geertruidenberg zou worden gehouden***. Alles scheen zich nog ten goede te zullen schikken. Maar het was slechts schijn.

Oranje zelf verscheen nog vóór half Mei te Geertruidenberg met Marnix, Van der Myle en drie andere afgevaardigden der Staten van Holland en Zeeland. Van de andere zijde kwamen eerst Leoninus en Caspar Schetz, de bekende Antwerpse financier, Oranje's oude kennis, thans tresorier-generaal te Brussel, daarna Aerschot, Hiërges, Willerval, de Brugse pensionaris Adolf van Meetkercke en de keizerlijke gezant Gaill. Er werd te Geertruidenberg druk onderhandeld, zowel voor als achter de schermen; don Juan liet Oranje vooral door Aerschot prachtige aanbiedingen doen, o. a., behalve teruggave van zijn goederen, afstand aan hem van het graafschap Charolais, het oude erfgoed der Bourgondische hertogen; Aerschot liet doorschemeren, dat hij zelfs durfde hopen op de terugkeer van Oranje tot de katholieke Kerk, waarop deze het half schertsende antwoord gaf: „sum calvus et calvinista, en die wil ik sterven.”**** Tegenover de voorstellen der tegenpartij hield hij vast aan de eis tot volledige uitvoering der Pacificatie en waarschuwde Aerschot, Leoninus en Schetz aanhoudend tegen al te groot vertrouwen op Spanje. Hij weigerde de Unie van Brussel te tekenen, omdat zij streed met de gehechtheid van hem en de zijnen aan hun calvinistisch geloof. Hij weigerde op dit punt alle concessies — „vous nous voulés extirper et nous ne voulons point estre

* Briefwisseling van Oranje met don Juan. *Corresp. de Phil. II, V, p. 279, 321* ; Brief van Don Juan aan Oranje

26 Mei 1577 (Aanw. Rijksarchief 1894, n°. 349).

** Groen, VI, p. 81.

*** Gachard, III, p. 447 suiv.

**** Gachard, III, p. LXIII; Kervyn, *Huguenots et Gueux, IV, p. 401* ; Bakhuizen van den Brink, Anna van Saxen, blz. 136.

II.083 extirpés", zei hij kort en bondig, en wees erop, dat de Pacificatie had vastgesteld de godsdienstkwestie op te doen lossen door de Staten-Generaal, maar dat dezen bij het Eeuwig Edict integendeel het uitsluitend recht van de katholieke godsdienst hadden erkend zonder enig overleg met de Staten van Holland en Zeeland en hemzelf en dus de Pacificatie hadden geschonden*. Op don Juan's vriendelijke brief vol „benigne courtoisie" antwoordde** hij de 24ste Mei, dat hij tegenover „le bien, repos et sûreté public" zijn „regard particulier" altijd zou blijven stellen „dessoubz les pieds", gelijk hij zijn hele leven had gedaan, en dat hij don Juan in gemoede aanried, alleen en met alle macht te streven naar „la pacification et quiétude du povre peuple de ce pais", bij welk „oeuvre si sainte et louable" hij van harte zou medewerken. Maar het enige middel om daartoe te komen was, zei hij, „la sincère et réelle manutention et entier accomplissement" der Pacificatie van Gent. Nog vóór 1 Juni gingen de partijen naar huis met de rapporten over het verhandelde en kwam de Prins weder naar Delft, waar thans ook prinses Charlotte, kort na de geboorte van hare tweede dochter**, Elisabeth, uit Zeeland was teruggekeerd.

De naam der jonggeborene wijst ondubbelzinnig op de goede verstandhouding met het Engelse hof in deze tijd. Elisabeth's gunsteling, de graaf van Leicester, met wie de Prins thans in betrekking stond door middel van Rogers en Wilson, was de peetvader van het kind en wij bezitten uit deze tijd hartelijke brieven van weerszijden,

* Bussemaker, I, blz. 155.

** Gachard, III, p. 289.

*** Oranje's dochters. Louise Juliane, geb. te Delft 31 Maart 1576; Elisabeth, geb. te Middelburg 26 Maart 1577
(Delaborde, p. 137).

II.084 waaruit blijkt, dat koningin Elizabeth tot toenadering* bereid was, hoewel de oude klachten van haar kooplieden, over Vlissingse kaperij en verhindering van de handel der „Merchant-adventurers" op Antwerpen en Vlaanderen, volstrekt niet verstomd waren. Zij was zo goed als de Prins ingelicht omtrent don Juan's verstrekkende plannen. Leicester correspondeerde met Oranje sedert Maart zelfs in cijferschrift. Zijn begaafde jonge neef, Philip Sidney, terugkerend van een zending bij keizer Rudolf, de opvolger van Maximiliaan II, bezocht de Prins in Mei te Dordrecht, waar hij den 30ste, de kleine Elizabeth uit naam der Koningin ten doop hield, en had met hem belangwekkende gesprekken over de Engels-Hollandsche staatkunde.

Wij bezitten van Sidney een merkwaardig rapport** dienaangaande. Oranje, zegt het, is thans niet alleen meester in Holland, Zeeland en Utrecht, maar ook in Gelderland, Friesland en Groningerland, die voor hun handel belang hebben bij vrede met de eerste gewesten; zij zijn „whollie bent to embrace the H. and Z. side and to follow Orange", wiens populariteit ook in Brabant en Vlaanderen groot is. Wat de verhouding tot don Juan betreft, Oranje doorziet diens „subtilities" ten volle, al is de landvoogd nog zo vriendelijk en scheutig met beloften. Als Oranje hem vertrouwen kon, was hij wel geneigd — en don Juan scheen daarvan ook niet geheel afkerig -- om deze koning der Nederlanden te maken en hem dus te stellen tegenover Philips, met wie toch geen vaste vrede mogelijk is. Maar dan zou de macht der Staten-Generaal aanzienlijk versterkt moeten worden, zouden dezen de samenstelling van de Raad van State moeten beheersen, zouden ook alle Duitse soldaten moeten verdwijnen en Alva's citadellen en forten moeten geslecht worden, zouden Oranje's zoon en alle goederen moeten worden teruggegeven met herstel zijner oude bende van ordonnantie en betaling door de Staten-Generaal van zijn schulden wegens de twee grote veldtochten. Dit alles was natuurlijk slechts een bedreiging van Oranje tegenover Elizabeth, aan wie duidelijk gemaakt moest worden, dat don Juan's plannen op Engeland, reeds na Lepanto gesmeed, zeer gevaarlijk waren. Daarom zou Elizabeth goed doen nauw met Holland en Zeeland samen te werken en don Juan's geveinsde vriendelijkheid ook tegenover haar evenmin te vertrouwen als de Prins het deed; het door hem voorgespiegelde bezit der Hollandse en Zeeuwse havens en der talrijke schepen zou die gewesten in geval van een oorlog

* Kervyn, Rel. pol., IX, p. 255 suiv.; L'Oyseleur onderhandelaar, ib., p. 9 suiv.

** Kervyn, Rel. pol., IX, p. 309 suiv.

II.085

Afb. Sir Philip Sidney

Naar een miniatuur door Isaac Oliver in het bezit van de Koning van Engeland.

<http://www.luminarium.org/renlit/sidbio.htm>

II.086 met Spanje, samen met Frankrijk misschien, van groot belang voor Engeland maken, dat ook tot de Duitse Hanzesteden toenadering moest zoeken, ried de Prins, liever dan tot de Duitse vorsten met hun besluiteloosheid en hun kleine dynastieke overwegingen.

In dezelfde geest schrijft ook telkens de gezant te Brussel, dr. Wilson, die te Brussel veel met Marnix overlegde en voortdurend wees op Oranje als de aangewezen bondgenoot voor Engeland en als iemand, wiens grote toekomst vaststond : "suche a man cannot but prosper, that loveth virtue and hateth vice". Ook Wilson bracht dergelijke voorstellen als Sidney naar Engeland over en weldra kwam Daniel Rogers daarop antwoorden, zij het dan slechts in voorzichtige termen*.

Het was in deze zomer, dat Oranje met zijn gemalin dat merkwaardige bezoek aan het Hollandse Noorderkwartier** bracht, waarvan Bor ons het verhaal heeft gedaan. In het begin van Juli kwam Oranje over Haarlem naar dat gewest, waar men hem sedert zijn komst in 1572 niet meer had gezien. Het landvolk stroomde van heinde en verre toe om hem, "naast God den eenigen verlosser uit hunne ellende", te aanschouwen; de blijdschap was onbeschrijfelijk, "en noemden hem niet dan Willem-vader, sy spraken en riepen tegen den ander: Willem-vader is gekomen", hem gevende den van vertrouwen en eerbied getuigenden eernaam, dien hij zich door zijn vriendelijkheid en gemoedelijkheid ook tegenover "de minste" wist te verwerven. Hij trok er van stad tot stad, van Haarlem naar Alkmaar, naar Hoorn, naar Enkhuizen, naar Medemblik. Als hij zich op straat vertoonde — zo melden latere berichten — liep hij blootshoofds te midden der begroetingen van een eerbiedig-vertrouwelijke menigte en schroomde niet de huizen, waar twist was, binnen te gaan en er de vrede te herstellen, ja een gemoedelijk glas bier te drinken met de verbolgen huisvader.

Te midden van die feestelijken tocht, schitterende vergoeding voor de vele doorstane beproevingen, liet hij echter de staatszorgen geen ogenblik varen. Rogers verhaalt ons, hoe Oranje hem te Alkmaar 11 Juli ontving, "both his handes full of business". Daar waren afgevaardigden van don Juan en de pauselijke nuntius te Brussel, die hem voorstellen tot toenadering kwamen doen; daar was de raadsheer Sasbout met berichten van de Raad van State ; daar was de Franse condottiere Schomberg met berichten uit Duitsland; daar waren drie Gelderse heren om te spreken over de zaken van dat gewest ; daar

* Kervyn, Rel. pol., IX, p. 40 suiv., p. 344.

** Bor, I, blz. 830; daaruit bij Hooft, Nederl. Hist., blz. 527; Kervyn, Rel. pol., IX, p. 396 suiv.

Hij was 20 Juni te

Haarlem, 28 Juni te Alkmaar (Gachard, III, p. 296), waar hij bleef tot 20 Juli, 27 Juli te Enkhuizen. 2 Aug. te

Medemblik (Groen, VI, p. 125) ; Mémoires de Hollande van Aubery du Maurier, p. 166.

II.087 was de zaak van het nog altijd weerspannige Amsterdam te behandelen. Toch vond Oranje tijd om met Rogers van 11 uur 's morgens tot 9 uur 's avonds, zelfs aan tafel in bijzijn der Prinses, wier liefvalligheid de Engelse agent prijst, te confereren en hem door de ook aanwezige Marnix de door La Noue in Béarn onderschepte en door Marnix ontcijferde brieven van don Juan en diens secretaris Escovedo aan koning Philips te tonen, waaruit meer dan ooit dubbelhartigheid bleek. Oranje en Marnix verzuimden niet Rogers door vergelijking der afschriften met de originele cijferbrieven van de echtheid der stukken en hun getrouwe ontcijfering te overtuigen. Te Hoorn, te Enkhuizen, waar de Prins 27 Juli nog vertoefde, had Rogers gelegenheid herhaaldelijk tussen alles door „quick and pleasant" met hem te praten. Opmerkelijk is daarbij de ijver, waarmede Oranje Elizabeth aanbeveelt zich nauwer te verbinden met de kleine graven in de Wetterau, de oude leden van graaf Lodewijk's en graaf Johan's „Grafeneinigung", liever dan met de slappe landsvorsten.

Van deze reis kwam Oranje, nog 2 Augustus te Medemblik, in het midden der maand naar Haarlem terug. Van Woerden uit bezocht hij, daartoe door de Utrechtse magistraat uitgenodigd, den 18de Augustus eindelijk Utrecht*, waar hij met de in de nog overwegend katholieke bisschopsstad ietwat angstige Prinses en zijn hofgezin, doch zonder enige garde, onversaagd zijn feestelijke intocht hield, wederom door zijn vertrouwelijk en gemoedelijk optreden aller harten winnend en overal hartelijk toegejuicht door de hem vererende bevolking als „alder eeren weerdich, die noyt sijt bevonden bloetgierich noch hoveerdig" zoals de rederijkers in een kunstig „refereyn" hem aan tafel bij de gastvrije domheer van St. Jan kwamen verwelkomen. Maar de „satisfactie" der stad en zijn erkenning als stadhouder van het gewest bleven nog uit, zo goed als die van Amsterdam, al riepen dezelfde rederijkers hem bij zijn afscheid toe: „wil hem Godt haest weder herwaerts leyden".

Intussen had don Juan's dubbelzinnigheid, uit Marnix' aan de Staten-Generaal overgelegde cijferbrieven overduidelijk gebleken, de verhouding van de landvoogd tot de Staten ten enemale bedorven. Hij gevoelde zich niet veilig te Brussel, te midden van de steeds meer oranjegezinde bevolking, door Marnix, Heeze en de hunnen aangezet, aanhoudend beducht voor niet geheel denkbeeldige aanslagen op zijn persoon. Hij verliet de stad 11 Juni voor het veiliger geachte

* Bor, I, blz. 831 ; Pamflet Bibl. Thys., n°. 240.

II.088 Mechelen, waar hij echter na een maand zich niet minder bedreigd achtte, zodat hij zich 14 Juli naar Namen begaf, zogenaamd om de jonge koningin van Navarre, zuster van Hendrik III, de "Bartholomeusbruid", te begroeten, die de baden te Spa kwam gebruiken*. Daar, wederom door vrees voor zijn veiligheid bewogen, maakte hij zich 24 Juli plotseling meester van het sterke kasteel. Wel verklaarde hij zich alsnog tegenover de Staten-Generaal bereid om de Pacificatie, en het Eeuwig Edict uit te voeren, maar hij eiste tevens een sterke garde, de eedsaflegging aan hem van alle gouverneurs en kolonels, de benoeming tot alle vacante posten en de medewerking der Staten, gezuiverd van alle verdachte leden, om Oranje de oorlog aan te doen, als hij nog verder onderhandelingen over het Eeuwig Edict weigerde. Een aanslag op Antwerpen mislukte.

Oranje, blijkbaar niet zeer verrast door don Juan's wanhoopsdaad, maakte van de onvoorzichtige handeling onmiddellijk gebruik en wist de ontstemming der Staten-Generaal tegen de landvoogd handig te vergroten. In zijn brief van 2 Augustus** uit Medemblik herinnert hij aan zijn waarschuwingen tegen don Juan, wiens daden nu zijn onvertrouwbaarheid zonneklaar hadden bewezen, terwijl hijzelf zich kon beroemen steeds te hebben gestreden voor orde en rust gelijk al zijn brieven en vertogen konden uitwijzen. Hij waarschuwde ernstig toch alles te doen om met hem de Pacificatie te handhaven en beval aan zijn houding en daden met die van don Juan te vergelijken. De bringer van deze brief, de tesorier Jacques Taffin, en Marnix zouden hen in dezelfde geest toespreken.

Inderdaad was thans op don Juan's streven een schel licht geworpen, dat Oranjes waarschuwingen recht deed wedervaren; zelfs Aerschot en Havré vluchtten, nu de gegrondheid van die waarschuwingen was gebleken, uit Namen en kwamen naar Brussel terug, waar thans onder leiding van Heeze, Liesveld en Van der Straeten de "Patriotten"*** vrij spel hadden en de Achttienen, de hoofden der gilden, met hun medewerking, alle macht in handen kregen en de Staten-Generaal beheersten. In andere Brabantse en Vlaamse steden, tot in Artois en Henegouwen toe, begonnen de gilden, die meer de bevolking vertegenwoordigden dan de stadspatriciaërs in de regering, hun de hand te reiken. Men drong er hij de Staten-Generaal zelfs op aan Oranje dadelijk tot zich te roepen en hem als landvoogd te erkennen

* Kervyn, Huguenots et Gueux, IV, p. 409 suiv.

** Nijh. Bijdr. N. R., VII, blz. 51.

*** Kervyn, Huguenots et Gueux, IV, p. 470 suiv.

in plaats van de onvertrouwbare don Juan, die hen verraden had.

Oranje toonde zich ditmaal verre van ongeneigd om aan deze verzoeken te voldoen, maar hij handelde met de gewenste voorzichtigheid, want het was hem vanouds zeer wel bekend, dat onder de hoge adel velen naijverig op hem waren en dat de geestelijkheid hem, de Calvinist, niet aan het hoofd des lands begeerde. Op de nieuwe, door de gezant Davison ook namens koningin Elizabeth gesteunde uitnodiging om naar Brussel te komen, antwoordde hij niet dadelijk. Hij herinnerde de Staten-Generaal door zijn gezant Jacques Taffin* aan de dure verplichting tot handhaving der Pacificatie, aan don Juan's oorlogsdrift, die zo verre stond van zijn eigen altijd gebleken vredelievendheid, aan de dreigementen van de Landvoogd en dubbelzinnigheden, gebleken uit de onderschepte brieven, aan zijn plannen, aan hun plicht tegenover het land en zichzelf. En tegelijk deed hij door een gezantschap in Gelderland, waar men ook zeer verontwaardigd was over don Juan's trouweloosheid, wijzen op de noodzakelijkheid van een nauwere vereniging tusse de noordelijke "nabuurlanden". Don Juan van zijn kant, inziende, dat hij te ver gegaan was, toonde plotseling een merkwaardige zelfbeheersing, nog altijd hopen tegenover de Prins het pleit te winnen en de Staten-Generaal tot gehoorzaamheid en onderwerping te bewegen; wat de onderschepte brieven betreft, hij erkende, hun echtheid, maar betwistte de juistheid van Marnix' ontcijfering en uitleg**.

Dat Oranje reden had om voorzichtig te zijn met de hoge adel***, blijkt uit de lang zeer geheim gehouden bijeenkomst van Aerschot, Havré, Lalaing, de jonge Egmond, Boussu, Heeze, Sweveghem en enkele anderen te Brussel op 19 Augustus. Daar werd, nu don Juan zon duidelijk onvertrouwbaar gebleken was, besloten de heer Van Maelstede naar Wenen te zenden om de jongere broer des Keizers, aartshertog Matthias van Oostenrijk, de derde zoon van keizer Maximiliaan, uit te nodigen naar de Nederlanden te komen en er, als achterneef van Karel V en dus werkelijk "van den bloede", in 's Konings naam de landvoogdij op zich te nemen en de verwarde toestanden te regelen, omtrent dit plan was reeds in het vroege voorjaar reeds iets uitgelukt. Schwendy, ook bij keizer Rudolf invloedrijk, was er niet vreemd aan. Maelstede ging aanstonds op weg, vond de jonge aartshertog, die zich in het voorjaar reeds min of meer had aangeboden, bereid en

* Groen, VI, p. 121.

** Groen, VI, p. 128.

*** Groen, VI, p. 143.

II.090 ontvluchtte in de nacht van 2 op 3 October met hem de Wener Hofburg, niet zonder voorkennis van keizer Rudolf zelf, die volgens Schwendy's oude plannen hoopte de Nederlanden ten minste voor het Huis Oostenrijk te behouden, ook met het oog op het feit, dat Philips thans geen zoon had.

Aerschot en de zijnen wachtten er zich wel voor Oranje, die buiten het geheim bleef, af te stoten maar toonden hem een vriendelijk gelaat, terwijl zij don Juan's aanbiedingen en vermaningen koeltjes opnamen; zij zagen in de onbetekenende Matthias een gemakkelijk te hanteren werktuig om Oranje's invloed, die zij niet weren konden, zoveel mogelijk te beperken.

Maar die invloed, thans krachtig gesteund door Davison* namens de Engelse regering, steeg met de dag: de 6de September gaven de Staten-Generaal nogmaals gehoor aan de aandrang** der Brusselse burgerij en nodigden bij meerderheid van stemmen Oranje dringend uit naar Brussel te komen als „lid van den Raad van State“. De uitnodiging werd hem overgebracht door een gezantschap, bestaande uit de abt van St. Geertrui (Van der Linden), Champagney, Leoninus en Liesveld. Oranje, die reeds weer naar zijn nieuwgebouwde woning te Geertruidenberg gekomen was om de gebeurtenissen in het Zuiden van nabij in het oog te houden, ontving de heren daar vriendelijk. Zij vroegen hem nog eens te bevestigen, dat ook hij, evenals de Staten, niet anders wilde dan de uitvoering der Pacificatie en ten bewijze daarvan de vrije uitoefening van de katholieke godsdienst*** ook in Holland en Zeeland toe wilde laten. Hij verklaarde zich nu vol vreugde bereid om naar Brussel te komen, waar zijn vrienden thans alles hadden in te brengen en de democratie hoogtij vierde, mits de te Gouda bijeengeroepen Staten van Holland en Zeeland, met wie hij zo nauw verbonden was, hun „bon advis et agréation" gaven voor zijn vertrek uit hun gewesten en zijn optreden in het Zuiden „au service général de la patrie". Hij betuigde volstrekt van plan te zijn tot volledige handhaving der Pacificatie en met goedkeuring van die Staten te beloven, dat ook zij dit verdrag ten volle zouden uitvoeren en geen aanslag op de katholieke kerken of de uitoefening van de katholieke godsdienst in hun gebied zouden toelaten.

Don Juan trachtte nog door grote toegeefelijkheid de Staten-Generaal op deze weg tegen te houden en werkelijk waren onderhande-

* Kervyn, Rel. poI., IX, p. 436, 439.

** Pirenne, IV, S. 140.

*** Pirenne, S. 138 ff.; Groen, VI, p. 160.

II.091 lingen met hem reeds weer bijna afgesloten, toen de komst van de Prins nog juist tijtjds een nieuwe verzoening met de landvoogd op het laatste ogenblik belette.

De Staten van Holland hadden gearzeld de beminde Prins voor geruime tijd uit de beide gewesten te laten vertrekken; zij deden het „niet sonder grote swarigheid ende difficulteit", gelijk het volk van die gewesten vol bekommering was bij zijn heengaan. Het feit, dat graaf Johan eindelijk gehoor had gegeven aan 's Prinsen herhaalde aandrang en naar de Nederlanden was gekomen om eerlang in Holland te verschijnen, gaf enige vergoeding. Hij, de pleegvader, had 's Prinsen dochters Marie en Anne en de jonge graaf Maurits, die korte tijd te Heidelberg had gestudeerd en van wiens overkomst ook reeds lang sprake was geweest, medegebracht; 's Prinsen secretaris Bruynynck, de ver-

II.092 trouwde dienaar van vele moeilijke jaren, had het vorstelijke gezelschap uit Keulen afgehaald en langs de Rijn naar de Nederlanden gevoerd. Maurits, hersteld van een gezwel aan de rug, vertrok weldra naar het 4 October eindelijk teruggegeven Breda, om er verder te worden opgevoed; de Leidse hogeschool, waarheen de Prins in 1576 zijn bastaardzoon Justinus had gezonden, was voor Maurits nog te machtig.

De 17de September omstreeks 12 uur verliet de Prins Geertruidenberg om de gevaarlijke reis te ondernemen, een eind weegs vergezeld door graaf Johan en de Prinses benevens door zijn hofgezin. Te sloop ging men tot Oudenbosch om van daar onder geleide van ruitery naar Hoogstraten, waar men de nacht doorbracht, en vervolgens naar Antwerpen te reizen*.

Diep was de indruk van zijn terugkeer naar de stad, die hij ruim tien jaren te voren op zo sombere wijze had verlaten. In een eenvoudige reiswagen (chariot à coche) en met klein gevolg aan de poort gekomen, werd hij daar ontvangen door een deputatie der Staten-Generaal en de stadsmagistraat, die hem grote eer bewezen; 8000 gewapende burgers stonden opgesteld om hem naar het ruime klooster St. Michiel** aan de Schelde te begeleiden, waar hij, in het gewone verblijf der landsvorsten, logeren zou. Er was algemene vreugde in de stad en de burgers lieten zich, ondanks het in het belang der orde uitgevaardigde verbod, niet weerhouden om de geliefde volksman te begroeten met een paar daverende salvo's uit hun haakbussen. Velen konden hun tranen niet inhouden, toen zij hem zagen voorbijgaan, hem, dien zij beschouwden als een uit de hemel gezonden engel der redding.

Hij bleef hier enige dagen en vertrok den 21ste naar Brussel. Deze tocht was nog veel indrukwekkender. Des avonds te 8 uur met graaf Johan, Marnix, Villiers, Van Dorp en andere leden van zijn hofgezin van Antwerpen per boot naar Willebroek vertrokken, begeleid ook door Davison en de deputatie uit de Staten-Generaal, rustte hij daar enige uren, welbewaakt door een wacht van Antwerpse burgers, en scheepte zich toen in in een open boot langs het kanaal naar Brussel***. Van sluis tot sluis hadden de Brusselaars daar naar oudbourgondische trant prachtig met tapijten, vlaggen en wapenschilden uitgedoste schuiten gelegd om hem over te brengen, terwijl honderden gewapende burgers langs de fraai beplante oevers van het kanaal de

* Bor, I, blz. 873; Mém. Anonymes, ed. Blaes, II, p. 41 ; Kervyn, Rel. pol., IX, p. 528; Pamflet Thys., n°. 240.

** Messenger des Sciences 1842, p. 109 suiv.

*** Kervyn, Rel. pol., IX, p. 538 suiv. (relaas van Davison); Knuttel, Catal., n°. 320 (van J. B. Houwaert).

II.093 optocht begeleiden*; bij iedere overgang losten zij saluutschoten; de bevolking van het platteland brande vreugdevuren en bestrooide zijn pad met bloemen. Bij de sluis van Vilvoorde waren reeds meer dan 4500 gewapenden uit Brussel aanwezig, die lustig in het rond schoten; met de oranjekleur of wat er op leek kunstig versierde en met wapenschilden, de prinselijke driekleur en blazoenen getooide, als triomfwagens opgemaakte boten, waarop rijkelijk versierde tafels waren aangericht en muzikanten speelden, o. a. het "liedeken van zijn Excellentie", ontvingen hem hier. Op de grootste ervan had Jan Baptist Houwaert, de beroemde Brusselse rederijker en raadsheer, een toepasselijke vertoning wederom op oud-bourgondische wijze ingericht, verbeeldend de geschiedenissen van drie volksmannen uit het Oude Testament : David, Mozes en Jozef. De diep bewogen Prins hoorde de daarbij behorende toespraken aan, waarin gewezen werd op het vertrouwen des lands in zijn redder, die hen zou verlossen gelijk Mozes en Jozef de Joden uit de Egyptische slavernij, gelijk David hen uit de handen der Philistijnen hadden geleid. Kort vóór de poort werd hij ontvangen met een vertonning van Perseus, die het watermonster doodt om de aan een rots geklonken Andromeda te redden, wederom toegepast op de Prins en de benauwde Nederlanden.

Aan de landingsplaats ontving hem de Brabantse adel: Aerschot, Chimay, Lalaing, Boussu en wie er meer in de stad aanwezig waren. Te paard vergezelden zij hem door de met oranjeappels en prinselijke wapens en kleuren getooide erepoorten en langs de stellages met "vertooningen" naar zijn eigen prachtig versierd paleis. Hij reed tussen Aerschot en Davison, voorafgegaan door Egmond, Heeze en andere jonge edelen, gevolgd door de anderen en omstuwd door driehonderd Brusselsche haakschutters, terwijl de gewapende burgerij op de kwistig versierde straten geschaard stond en duizenden op straat, in de huizen, voor de vensters, op de daken hem toejuichten, hun hoeden omhoog wierpen, op de straatstenen knielden, onder het gedonder der haakbussen en het luiden der zware klok van St. Nicolaas. Ook hier zag men velen wenen bij de terugkeer van de grote balling, thans weder "grand, noble et vertueux seigneur et prince", in zijn eigen woning. Schitterend vuurwerk en illuminatie met piktonnen en lantarens in de avond besloot de merkwaardige dag. Het was een onvergetelijk schouwspel voor allen, die het bijwoonden.

* Groen, VI, p. 120 suiv.; Delaborde, p. 145.

Nog dagen lang ging het feestvieren lustig voort. Maar wat moet de balling zelf gevoeld hebben op deze dag der vreugde? Nu kon hij weer verwachten hersteld te worden in het oude aanzien, ja nog hoger te worden verheven, tot loon voor de jarenlange verguizing en vervolging, voor de geleden ellende en ballingschap. Maar de dagelijkse gebeden, op verzoek der Prinses en op last der Staten in Holland ten hemel gezonden voor zijn behoud te midden van zoveel vijanden, toonden duidelijk de bekommering van velen over de afloop van wat zij, ondanks de gezindheid van het Brusselse volk, als een gevaarlijk avontuur beschouwden. De bezorgde Prinses vermaande hem in haar brieven telkens toch voorzichtig te zijn. Men hoopte in Holland vurig op zijn spoedige terugkeer. Wel kwam (7 October) graaf Johan naar Dordrecht en dacht de Prins hem in Holland en Zeeland tijdelijk als zijn plaatsvervanger te doen aannemen; wel prees de Prins hem telkens wegens zijn in Duitsland gebleken beleid, maar de Staten toonden weinig neiging om aan dit verlangen te voldoen, daar graaf Johan, hoe ijverig ook werkzaam voor zijn broeder, hoe vurig Calvinist ook, het gemis van de beminde Prins niet kon vergoeden en wegens zijn bekende anti-Franse zowel als anti-Engelse gezindheid op het ogenblik niet de geschikte persoon scheen om de leiding der beide gewesten op zich te nemen. Prinses Charlotte kwam 11 October naar het pas door 's Prinsen troepen bezette Breda* en bleef daar enige tijd met de haren wonen in de nabijheid van haar echtgenoot, die er niet dan ter loops verscheen. Het trok de aandacht, dat zij haar calvinistische hofprediker niet had medegebracht, aarzelend, of zij daarmee de bedoelingen van haar gemaal wel zou volgen en hem niet in ongelegenheid zou brengen, wat betreft zijn Brusselse verhoudingen.

Het was in deze tijd, dat de Staten-Generaal, ook zij doordrongen van het grote belang om niet alleen de landgenoten maar ook het buitenland te overtuigen van de zuiverheid van hun zaak tegenover don Juan, besloten tot de uitgave in verschillende talen van een „Cort verhael vande gherechte oorsaetken ende redenen**”, die hen hadden gebracht tot hun verdediging tegen de plannen van de jonge landvoogd. In de samenstelling van dit geschrift, dat met Oranje's en der Staten van Holland vroegere geschriften van die aard geheel overeenkomt, ja voor een goed deel, wat de argumenten en beschouwingen

* Roest van Limburg, Kasteel van Breda, blz. 87; Bezold, Briefe Joh. Casimirs, I, p. 326.

** Fruin, VII, blz. 15 vlg.; Knuttel, Catal., n°. 305. Het plan bestond al eind Aug. (Gachard, Actes des Etats Gén., I, p. 233). Het stuk is in Oct. verzonden.

II.095 betreft, daaraan is ontleend, valt de hand van Oranje zowel als de pen van Marnix* te herkennen, al is deze laatste daarbij ten minste voor de vertaling geholpen door de geleerde Bonaventura Vulcanius, zijn secretaris, toen corrector in de drukkerij van Silvius te Antwerpen en weldra hoogleraar te Leiden. Het „Sommier Discours", of "Discours Sommier" zoals het in de Franse uitgave heet, is in tweede vermeerderde en verbeterde uitgaaf volgens Bor in zeven talen verschenen. Ook de onderschepte brieven** zijn eraan toegevoegd als bewijsstukken tegenover don Juan; zij werden ook afzonderlijk gedrukt. Marnix heeft in het voorjaar van 1578, in antwoord op don Juan's „Déclaration", nader nog zijn „Response"*** uitgegeven hij de opvolger van Silvius te Antwerpen, de beroemden Plantijn.

De toestand te Brussel**** werd er intusschen niet beter op.

Wel was de Prins er thans de invloedrijke persoonlijkheid en bleef hij de geliefde volksman, die, overeenkomstig de volksgeest, de hem telkens aangeboden banketten niet begeerde en liever had „la portion ordinaire sans excès', opdat de zaken beter behartigd werden in deze beroerlijke tijden. Maar hij was thans ten volle ingelicht over de aanstaande komst van aartshertog Matthias, het werk zijner benijders, en voelde zich te Brussel weinig op zijn gemak ook tegenover de bedreigingen van don Juan. Ondanks de vertogen en smekingen der gilden besloot hij daarom zich naar Breda of Antwerpen terug te trekken; zijn calvinistisch geloof, dat hij trouwens zelfs te Breda niet openlijk kon belijden, zodat ook daar de mis nog steeds gelezen werd, bracht hem in het katholieke Brussel, waar het hem nog niet geraden was een calvinistische godsdienstoefening te houden, vooral nu zijn niet deelnemen aan de grote processie op St. Michiel (29 Sept.) enig opzien verwekte, in een niet aangename positie en de tegenpartij maakte er gebruik van. Toch ging hij niet zo dadelijk heen. Bij een maaltijd op 13 October, toen hij de Brusselse Achttien aan zijn tafel had genodigd, beloofde hij hen met God's hulp te zullen beschermen tot zijn laatsten droppel bloeds; als een „femme de qualité' zijn knieën omvat om hem te smeken de Nederlanden toch niet in hun groot gevaar te verlaten, laat hij haar dadelijk opstaan met calvinistische eenvoud, "ne demandant telle révérence à luy estre faicte", en verklaarde alles te zullen doen wat hij kon. De volksgunst bleef hem getrouw; dagelijks bewaakten gewapende burgers zijn paleis en volgden hem, waar hij ging; als hij soms wat

* Fruin 1.1.; Van Toorenenbergen, Marnix' Godsd. en kerk. geschr., III, blz. 1 vlg.

** Knuttel, Catal., n°. 313/4.

*** Knuttel, Catal., n°. 340.

**** Mém. Anon., p. 50 suiv.; Kervyn, Huguenots et Gueux, IV, p. 480.

II.096 lang achtereen niet gezien werd, liep het volk te hoop; op straat vielen ook hier de vrouwen voor hem op de knieën en vouwden de handen, tot hem opziende als tot een heilige, tot een godsgezant.

***

De aanstaande komst van Matthias werd 9 October door Aerschot officieel aan de Staten-Generaal medegedeeld en maakte er diepe indruk. Het antwoord der vrienden van Oranje was het voorstel der Achttien in de Staten van Brabant om hem te verheffen tot het oude middeleeuwsche ambt van „rewaert"*, gouverneur, van Brabant, dat hem reeds tijdens Granvelle was toegedacht. Dit voorstel, aanstonds door die van Antwerpen, Leuven en 's Hertogenbosch gesteund en van adel en geestelijkheid na heftige bedreigingen afgedwongen, werd door de Brabantse Staten niet dan bij meerderheid aangenomen: men voerde o. a. aan, dat dit ambt, als hinderlijk voor de te Brussel residerende landsregering, in onbruik was geraakt en zijn bezitter te veel invloed zou geven. Ook in de Staten-Generaal vond het hevige tegenstand bij de adel, maar werd toch 22 Oct. doorgedreven onder voorwaarde van nadere goedkeuring door de gewestelijke Staten afzonderlijk en van het zich onthouden van aanslagen tegen de openbare orde en de katholieke Kerk. Oranje nam het nieuwe ambt, dat hem onder landvoogdes Margaretha ontgaan was, na enige plichtpleging aan en vertrok nu de volgende dag naar Antwerpen**, terwijl de Prinses te Breda wachtte onder bescherming van de jonge graaf Philips van Hohenlo,

* Zie tekst, I, blz. 82 ; Gachard, IV, p. LXVI; Groen, VI, p.208.

** Groen, VI, p. 209.

Afb. Philips hertog van Aerschot. Naar een tekening in de Bibliotheek van Atrecht.
<http://www.periodata.nl/dataweb/DSCN2152.jpg>

II.097 die sedert Februari 1575 onder de Prins was komen dienen. Hij liet er weldra zijn broer Johan en zijn hele hofgezin uit Breda overkomen en vestigde zich voor geruime tijd weer in het klooster van St. Michiel. Te Antwerpen achtte hij zich in ieder geval veiliger dan te Brussel, waar de houding van de adel verdacht begon te schijnen.

Aerschot had op dezelfde dag als Oranje Brussel verlaten om zich te begeven naar Gent, zetel van het gouvernement van Vlaanderen, hem na Roelux' dood opgedragen; hij kwam er te midden der Vlaamse Statenvergadering, die juist bijeen was om hem voor het eerst als stadhouder te begroeten en zich onder zijn invloed aanstonds tegen Oranje's verheffing in Brabant verzette, terwijl zij daarentegen de komst van Matthias toejuichte. Deze laatste besluiten der Vlaamse Staten wekten de ergernis der talrijke aanhangers van Oranje onder de Gentse burgerij. De Gentse schepen Hembyze*, die zich als een nieuwe Artevelde gevoelde en de teruggave der na de opstand van 1540 verloren privileges en der oude gildenmacht eiste, en de ondernemende Vlaamse edelman François de la Kéthulle, heer van Ryhove, beide vurige Calvinisten, van wie de eerste nog te Brussel, de laatste te Antwerpen heimelijk 's Prinsen raad had ingeroepen, besloten thans met zijn medeweten tot een krasse maatregel: de gevangenneming van 's Prinsen voornaamste tegenstanders in de Vlaamse Staten. Ook 's Prinsen vertegenwoordiger te Gent, Arend van Dorp, heeft er alles van geweten. Oranje zelf had zich over het denkbeeld om Aerschot en de zijnen gevangen te nemen schijnbaar niet willen uitlaten en als enig antwoord op Ryhove's voorstel de schouders opgetrokken maar toch door Marnix laten weten, dat Ryhove „sonder meer met den Prince te spreken ende sonder meer woorden soude het stuck te wercke stellen, so hy het hert hadde”. Ryhove vertrok daarop (27 Oct.) naar Gent en bracht daar de reeds door Hembyze aangezette burgerij, begerig naar het herstel van haar aloude privileges, dat haar in uitzicht was gesteld, in de wapenen. Gesteund door het geuzengarnizoen, bezette hij nog in de nacht de markt en nam eerst Aerschot, daarna Rasseghem, Sweveghem, het lid van de Raad van State Hessele, de groot-baljuw Mouscron en de zeer katholieke gezinde bisschoppen van Brugge en Yperen met nog enige andere leden der Staten van Vlaanderen gevangen, allen bekende tegenstrevers van Oranje**. De samenzweerders stelden nu ook hier een college van Achttien, vertegenwoordigers der gilden, samen,

* Brieven van Van Dorp, blz. 194 vlg.; Van Meteren, blz. 127 vlg.

** Groen, VI, p. 219 vlg.

II.098 dat aanstonds door de schepenen werd erkend; Hembyze nam aan hun hoofd de leiding van het stadsbestuur in handen, terzijde gestaan door Ryhove als groot-baljuw en kolonel der burgervendels. Een vertegenwoordiger van de Prins, de heer van Ohain, kwam weldra toezicht op hen houden.

De Gentse revolutie bracht te Brussel grote ontsteltenis te weeg, meer zelfs dan de Prins verwacht had, en wantrouwen bij vele leden der Staten-Generaal tegenover Oranje, wiens hand men daarin niet ten onrechte meende te zien. Champagney schreef hem onthutst uit Aalst, de Staten-Generaal riepen zijn hulp in, verzochten Marnix naar Brussel te komen en zonden eerst een paar afgevaardigden, daarna twee van 's Prinsen aanhangers, de abt van St. Geertrui en Liesveld, naar Gent om de gevangenen te doen slaken. Alleen Aerschot werd toen door Ryhove losgelaten en kwam dadelijk naar Brussel, van nu af de onverzoenlijke vijand van Oranje, die hem, zoals ook hij begreep, aan deze behandeling had blootgesteld; de graaf van Lalaing, opperbevelhebber der Staatse troepen, trok naar Henegouwen, zijn gouvernement, terug.

De onrust werd nog vermeerderd door het bericht, dat op de 28ste aartshertog Matthias over Keulen te Maastricht was aangekomen*, wat hij van daar meldde aan de graaf van Schwartzburg, Oranje's zwager, die naar Antwerpen was vooruitgegaan en als zeer gezien aan het keizerlijke hof hem welbekend was. Maar verder dan Lier waagde de aartshertog zich voorlopig nog niet in Brabant, afwachting wat de Staten-Generaal te zijnen opzichte zouden doen. Hij werd er aanvankelijk alleen officieus begroet door Egmond, Heeze, Leoninus en andere Brabantse heren. Oranje bleef nog te Antwerpen, waar hij met afgevaardigden der Staten-Generaal overlegde over de wijze, waarop men Matthias zou ontvangen. Zo ontstond daar een verdrag van 30 artikelen, waaraan deze zich moest onderwerpen en waarin zijn macht als landvoogd aanzienlijk beperkt werd door die van de Staten-Generaal en de Raad van State. Den 11de November kwam hij eindelijk uit Lier naar Antwerpen, ingehaald door den Prins met een paar duizend ruiters.

Het bleek weldra, dat de jonge vorst gemakkelijk door Oranje geleid zou kunnen worden: klein, mager, weinig bekwaam, kinderlijk, lichtzinnig van optreden, belust op een titel en een rol, links van manieren, overigens vriendelijk en zachtmoedig kwam hij onder de betovering

* Groen, VI, p. 2t3 ; Kervyn, Huguenots et Gueux, IV, p. 510; Kervyn, Rel. pol., X, p. 125.
Over Schwendy's
rol daarbij: Eiermann, S. 85 ff.

-
- II.099 van 's Prinsen machtige persoonlijkheid, die de zijne reeds dadelijk te enenmale overheerste, al wist Oranje handig de schijn te bewaren.
- Op dezelfde dag, toen Matthias te Antwerpen kwam, schreven de Staten-Generaal eindelijk aan don Juan brutaalweg, dat hij zich moest terugtrekken, de wapens moest neerleggen en heengaan. Het duurde echter nog bijna een maand, eer men besloot tot zijn definitieve afzetting en hem de bastaard, op hoogst beledigende toon tot landsvijand verklaarde (7 Dec.) met aanbod tevens, op de gestelde voorwaarden, van de landvoogdij aan Matthias. Een nieuwe Unie van Brussel (10 Dec.)*, evenals de aan de nieuwe landvoogd opgelegde beperkingen het werk van Oranje, legde de nadruk op de welwillende verhouding tussen Katholieken en Calvinisten, die voortaan zou bestaan; niet langer zouden de eersten de uitsluitende uitoefening van hun godsdienst bezitten noch de laatsten in Holland en Zeeland, maar elkander zouden zij tegen allen overlast beschermen, elkaars rechten zouden zij erkennen, geestelijken en leken, met handhaving van de privileges volgens de Pacificatie en onder erkenning van Matthias als landvoogd van de Konings. Oranje's ideaal voor godsdienstvrijheid was daarmee een schrede verder benaderd.
- De samenstelling van de nieuwe Raad van State door de Staten-Generaal geschiedde eerst niet naar zijn zin, maar de eerste stemming (21 Dec.) werd spoedig door een nieuwe gevolgd onder Oranje's invloed en onder krachtige inwerking der Brusselse Achtienmannen, die de gehate Champagney wisten te weren (29 Dec.); daarentegen werden nu Marnix, Liesveld, de prinsgezinde abten van St. Geertrui en Maroilles naast Havré, Boussu, Frésin, Leoninus, Meetkercke, allen hem welgezind, als leden gekozen. Zo kwam er een de Prins toegedane Raad van State, in hoofdzaak uit „goede patriotten" naar zijn smaak samengesteld.
- Nu ontbrak slechts de uitvoering van het reeds lang voorbereide plan om Oranje te maken tot luitenant-generaal, tot algemeen stadhouder van de nieuwe landvoogd en hem daarmee feitelijk de landsregering in handen te geven. Ook dat was zou goed als gereed en een volksbeweging te Brussel werd op touw gezet om het tot stand te brengen door een pertinente eis aan de Staten-Generaal. Vooraf echter moesten de zaken te Gent in orde gebracht worden om te zorgen, dat Hembyze en Ryhove, vurige calvinisten als zij

* Bussemaker, I, biz. 223 vlg.

II.100 waren en tot alles in staat, het spel niet bedierven door al te groten ijver voor hun geloof en al te scherp optreden tegen de gevangenen heren. Het Calvinisme had hier onder de invloed der terugkerende ballingen grote vorderingen gemaakt onder de over het algemeen vrij onverschillige katholieke bevolking. De Gentse leiders hadden de Staten-Generaal de 27ste November reeds verzocht de regering in de stad te doen verzetten door enige heren van aanzien, onder wie Oranje in de eerste plaats genoemd was. Dit was geredelijk toegestaan. Nadat de landsregering op de beschreven wijze naar Oranje's zin geregeld was, kwam hij naar Gent*, waar hij, vergezeld door graaf Johan en graaf Günther van Schwartzburg, van Antwerpen uit over Temse in de avond van 29 December verscheen.

Ook deze feestelijke intocht, de vierde in dit halfjaar, droeg een bijzonder hartelijk karakter. Uit Temse afgehaald door 200 Gentse soldaten onder hun kolonel Croovelde, Hembyze's en Ryhove's medestander, werd hij tegen de avond vóór de stad door de beide leiders aan het hoofd van een stoet van Gentse aanzienlijken en 1000 gewapende burgers plechtig ontvangen. Hij trok Gent binnen, omstuwd door 400 als zijn garde optredende burgers en 54 met flambouwen voorziene gildebreeders, terwijl 54 piktonnen zijn weg van de poort naar zijn logies, het Hof van Wacken, verlichtten. Bij de St. Jacobskerk ver- toonde de rederijderskamer „De Balsem" de geschiedenis van Judas de Macchabeër met toepassing op „Zyne Excellentie strydende voor het vaderlandt"; andere rederijders vertoonden de Pacificatie en 's Prinsen optreden als beschermer der Nederlanden, de Maagd van Gent enz. alles door de dichter-schilder Lucas de Heere met toepasselijke spreuken en verzen verduidelijkt. Aan tafel werd Zijne Excellentie begroet met een toepasselijk welkomstvers, op hem, „die in 's Heeren naam comt als een Vorst van vreden". Ook te Gent zag men talloze bewijzen van eerbied en liefde jegens de man, die men vereerde als de redder, de „Vader des Vaderlands", welke eretitel hem ook hier herhaaldelijk werd gegeven.

Hij bleef er langer dan 14 dagen, bewerkte er samenwerking tussen de Gentse en Brusselse volksleiders en stelde (4 Jan.) overeenkomstig de volkswensen een nieuwe stadsregering in onder leiding van Hembyze en Borluut als eerste schepenen. Maar de gevangenen Statenleden bleven in hechtenis. Eerst de volgende dag

* Pamfl. Thys, n°. 321.

II.101 verliet hij de stad onder het dankbaar gejuich der bevolking, in welker midden hij zich ook hier dikwijls zeer eenvoudig had bewogen. De Heere wijdde hem weer bij het „adieu” een fraai sonnet, de rederijkers lieten de Maagd van Gent klagen over zijn heengaan en betuigden hem, „princelyke vorst, daar wy eeuwich by blyven”, hun eerbied en hun innige genegenheid, de man „eenvoudich ende oprecht, verre van het bedroch, die uselven niet en soect.”

Hij was toen reeds nog hoger gestegen. Onder krachtige druk van de Achttien en de gilden te Brussel, die zich niet ontzagen de vergaderzaal zelf der Staten-Generaal te bedreigen, besloten die Staten (8 Jan.) Oranje aan Matthias, die ongeduldig te Antwerpen wachtte, als diens „luitenant-generaal”* voor te dragen. Eerst na dat besluit wilde het Brusselse volk Matthias in de hoofdstad toelaten. Inderdaad hield deze nu, vergezeld door de Prins, de 18de zijn schetterende intocht binnen Brussel. Zijne Excellentie werd hartelijker begroet dan Zijne Hoogheid zelf en Houwaert deed weer zijn best bij de ontvangst. Na de eedsaflegging van de jonge landvoogd op de 20ste verzocht deze, volgens de gemaakte afspraak, Oranje hem als luitenant-generaal ter zijde te staan en de Prins stemde na enige plichtpleging toe.

Daarmee was hij de eigenlijke landvoogd geworden, want Matthias was weinig meer dan de „griffier” van de Prins. Plaatsvervanger van de jonge landvoogd, ruwaard van Brabant, stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, waar thans ook Amsterdam en de bisschopsstad zich bij satisfactie aan hem hadden onderworpen of op het punt stonden dit te doen, erkend leidsman in Vlaanderen en de noordelijke gewesten, beheerse hij feitelijk de Raad van State en de Staten-Generaal. Gedragen door de volksgunst, — zelfs Granvelle erkent**, dat hij wist “hanter, converser et boyre avec eulx et avec la langue les tyrer à ce qu'il vouloit” — scheen hij de enige, die de verwarring in de Nederlanden zou kunnen bezweren. Hij was niet de man, die van die taak zou kunnen teruggeschrikt kunnen worden door de komeet***, die in dit veelbewogen najaar (Nov. tot Jan. 1578) als vanouds velen de verkondiger toescheen van boze dagen. Maar de grote moeilijkheden ontveinsde hij, kenner van mensen en dingen, zich allerminst.

* Groen, VI, p. 278, 280; Knuttel, Catal., n°. 329.

** Groen, VIII, p. 98.

*** Groen, VI, P. 429; Le Petit, p. 342; Bor, I, blz 910; Knuttel, Catal., n°. 327.

II.102

Dertiende Hoofdstuk Luitenant-Generaal van Matthias.

De nieuwe regering, zogenaamd door de Staten-Generaal maar feitelijk door Oranje aangesteld, zou weldra grote bezwaren ondervinden.

Terwijl don Juan in Luxemburg een aanzienlijke troepenmacht bijeenbracht om thans de oorlog met kracht te gaan voeren, had Oranje slechts zijn Geuzenvendels en vrijwilligers, geholpen door het leger der Staten-Generaal, dat aan de Maas stond, slecht geordend, slecht aangevoerd. De beroemde overwinnaar der Moren, geholpen door zijn neef Alexander van Parma, wiens moeder op raad van Granvelle weer tot landvoogdes zou worden aangesteld, zodra de zege behaald was, dacht een lichte taak te hebben. Don Juan's pas in December teruggekeerde Spanjaarden, zijn ervaren Walen en de hem door de Guises uit Frankrijk toegezonden Franse hulptenden, te zamen 16000 man

goede troepen, waren thans meer dan opgewassen tegen het in aantal sterkere maar zeer gemengde Statenleger van Lalaing en Boussu.

Oranje en de Staten hadden hun uiterste best gedaan om koningin Elizabeth tot krachtige hulpverlening te bewegen en een flink Engels leger over te doen zenden onder bevel van Leicester zelf, die daartoe verre van ongeneigd was. Elizabeth, ook door don Juan van zijn kant aangezocht, aarzelde maar liet zich eindelijk bewegen tot een eerst 7 Januari te Brussel gesloten verdrag met de Staten-Generaal. De sterke aandrang van Oranje, de vertogen van Rogers, Davison en andere Engelse agenten, de smeebeden van de Gentse Calvinisten hadden, mèt haar wantrouwen tegenover don Juan, haar eindelijk gebracht tot de belofte van 5000 man voetvolk, 4000 ruiters en 100000 gulden subsidie tegen het bezit van Vlissingen, Middelburg, Brugge en Grevelingen als pandsteden en mits geen vredesonderhandeling buiten haar om zou worden begonnen. Haar bevelhebber zou de vurig calvinistische hertog Johan Casimir van de Paltz zijn, die zelf de troepen zou bijeenbrengen.

Ook van Alençon, die zich in November, zeer tegen de zin van de Koning, zijn broer, die hem niet vertrouwde, en van Catharina de Medicis, die geen te nauwe verbintenis met de Hugenoten wenste, als „protecteur" der Nederlanden aan de Staten-Generaal had aangeboden en met wie Oranje door de thans naar Brussel teruggekeerde Mondoucet en zijn oude afgezant Lumbres weer in betrekking was getreden, meende men binnenkort hulp te mogen verwachten. Van Johan Casimir en andere Duitse vorsten vroeg men geld en troepen. En inderdaad kwamen er spoedig Schotse, Hugenootse en Duitse vendels toestromen.

Maar don Juan wachtte niet langer, nu de Staten-Generaal opnieuw een laatste aanbod des Konings van Spanje uit om een nieuwe landvoogd te benoemen, mits de regeringsvorm en de godsdienst als in de dagen van Karel V werden gehandhaafd, als strijdig met de Pacificatie hadden verworpen. Met een klein deel van zijn leger viel hij 31 Januari bij Gembloux Lalaing's reeds terugtrekkende benden aan en joeg ze uiteen; duizenden vielen, terwijl don Juan's leger slechts enkele doden en gewonden telde. Brussel lag thans voor hem open en geheel Brabant en Henegouwen zouden hem spoedig kunnen toevallen, wat ook werkelijk reeds begon te geschieden: tot Leuven en Diest toe

II.104 onderwierp de eene stad na de andere zich. Ook Vlaanderen gevoelde zich weldra ernstig bedreigd aan zijn oostgrenzen. Een paniek te Brussel kon door Oranje slechts met moeite worden bedwongen. De landsregering en de Staten-Generaal achtten zich hier niet veilig meer en verplaatsten zich 7 Februari 1578 naar Antwerpen, waar Oranje met zijn gezin thans het niet geheel afgebroken, maar slechts ontmantelde kasteel betrok*, terwijl Matthias en de Staten-Generaal zich in St. Michiel vestigden.

***

Graaf Johan, die herhaaldelijk met name door Holland en Gelderland aangezocht was om hier te lande te blijven, had daarin weinig lust betoond**, daar hij, zoals hij in deze dagen schreef, met de volksaard en de volksgewoonten weinig ophad en de taal niet voldoende kende, terwijl de toenemende verwarring hem tegenstond en hij zijn eigen land en gezin niet gaarne lang achtereen verliet. Hij was, na in Januari nog een opdracht van Matthias in Gelderland te hebben vervuld, tegen half Februari naar Dillenburg teruggekeerd. Hij had zijn oudste zoon Willem Lodewijk bij de Prins achtergelaten en weldra kwam ook zijn zoon Philips bij hem. Beide jongelieden zouden zich later hier te lande met roem bedekken. Ook hun neef, graaf Frederik van den Bergh, was aan Oranje's hof opgenomen, waar graaf Günther van Schwartzburg en zijn gemalin zich geregeld ophielden. Een lief briefje van gravin Marie uit het kille Antwerpsche kasteel aan haar voormalige pleegvader, haar „herzallerlibsten Her Vatter", in de rustige en warme Dillenburg getuigt in haar grappig Hollands-Duits taaltje van de hartelijke toon, die thans in het vorstelijk gezin van prins Willem en prinses Charlotte heerste, van de gelukkige familieverhoudingen, waarin men daar verkeerde; de gedachte aan haar lieve „stüppen" in het oude slot doet de jonge gravin weemoedig aan en zij belooft goed te zullen zorgen voor haar beide neven uit het huis van de oude eerwaardige „frau Mutter" en de jongere „mefrou", dat ook voor haar negen jaar lang als een ouderlijk huis geweest was.

Wij bezitten een korte beschrijving van 's Prinsen hof*** te Antwerpen in 1578. Aan het hoofd worden genoemd de raadsheeren: Aldegonde**** en

* Groen, VI, p. 296.

** Groen, VI. p. 240 suiv., 290.

*** Kon. Huisarchief Willem I. nr 2146, 13; Mém. Anon., passim.

**** Tevens lid van de Raad van State.

II.105 L'Oyseleur de Villiers*, welke laatste met de hofprediker der Prinses, Jean Taffin, ook godsdienstoefeningen in de kasteelkapel hield; dan dr. Josephus Michaëli*, beroemd arts, Arend van Dorp***, de getrouwe jurist Joannes Basius, de oude Nassausche raad Thomas Vlos****, Bruyninck*****,

* Villiers. Uitgeweken uit Frankrijk naar Engeland 1569, sedert 1577 in 's Prinsen dienst, 1576 predikant te

Vlissingen en te Middelburg.

** Fruin, Verspr. Geschr., III, blz. 62.

*** Sedert 1572, vooral voor Zeeuwse zaken. Vgl. Brieven van Van Dorp (ed. De Van der Schueren), passim.

**** Oud dienaar van Oranje.

***** Secretaris van de Prins sinds 1568.

Afb. Marie, gravin van Nassau-Buren.

Naar het schilderij van Paulus Moreelse in het weeshuis te Buren.

<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/mariavannassau>

II.106 Jan van Steelant*, rentmeester-generaal, de griffier Vogelsanck, de rekestmeester dr. Knibbe, de hofmedicus dr. Matthias de Lobel**, beroemd kruidkundige. Er waren verder vier secretarissen: Milander***, de uitnemende jurist, Berlicom, Christiaan Huygens**** en (voor de Prinses) Aernouts. Zij allen vormden een prinselijke raad, welks voornaamste leden dikwijls gebruikt werden voor bijzondere zendingen, terwijl anderen 's Prinsen financiële zaken behartigden en met de rentmeesters voor Oranje en Vlissingen zijn domeinen beheerden; hoofd der financiën was Steelant. Verder had Oranje aan zijn hof als vanouds weer een twaalfstal edellieden: de hofmeesters (maistre d'hôtel) Tondorff en De Virieu*****, de stalmeester (écuyer) Van Liere, de kapiteins van de prinselijke garde Barchon en Duyts; dan de jonge edelen Bemery, Exter, Gerard van Arnhem, Haringa, Rysoir, Fumagières, Ewsum, Schoonhoven, de la Madeleine, Malderée, Van der Aa, de luitenant van de garde Blondeau en de kamerdienaar Jolitemps. De jonge graaf Maurits en zijn bastaardbroer Justinus ("monsieur de Nassau") hadden ieder nog een kleine hofstaat, waarbij ook de jonge graaf Philips van Nassau genoemd wordt.

Dit hof was op verre na niet wat de Prins van Oranje eenmaal te Brussel en Breda om zich heen had gehad, maar het herinnerde er toch aan en het hielp hem weer voor de ogen van het volk optreden als de aanzienlijke edelman, middelpunt der landsregering, die hij had te leiden en die aan deze hofstaat zekere uiterlijke glans moest ontleenen, zonder welke het volk zich geen vorst kon denken. 's Prinsen hofkoets en paarden, zijn feestmalen en bezoekers trokken de aandacht der nieuwsgierige Antwerpenaars in hoge mate. Ondanks de ongeregelde betaling der hem toegekende gelden en de nog altijd wisselvallige ontvangsten uit zijn hem teruggegeven goederen, waarvan in Brabant en Luxemburg nog vrij wat in 's vijands handen bleef, gelukte het hem die hofstaat bijeen te houden en zijn talrijke gasten op enigszins vorstelijke wijze te ontvangen. „Zijn Vorstelijke Genade“, zoals hij in deze tijd meer dan vroeger betiteld werd naast de titel van "Excellentie", die hem als Prins van Oranje gewoonlijk werd gegeven, vormde met zijn hoofse Franse gemalin, met de als hofmaarschalk van aartshertog Matthias dienende Schwartzburg, met de jonge landvoogd en zijn hof zelf, met de vreemde gezanten en agenten in die dagen te Antwerpen een schitterend gezelschap van Nederlandse, Franse, Engelse en Duitse edelen, aanzienlijken

* Oud dienaar van Oranje. Zie tekst, I, blz. 30.

** Biogr. Nat. i. v.; kort te voren uit Oxford overgekomen.

*** Biogr. Nat. i. v.

**** Hij begon hier zijn carrière.

***** Zie Tekst I, blz 23.

II.107 en officieren — een hof, dat ten minste enigszins herinnerde aan het voormalige Bourgondische hof te Brussel, al kon het daarmee niet worden vergeleken. Onder de Franse heren te Antwerpen nam sedert het voorjaar van 1578 Philippe du Plessis-Mornay* een belangrijke plaats in, de nog jonge maar reeds beroemde Hugenoot, theoloog, diplomaat, jurist en auteur tevens, wiens veelzijdige kennis en uitgebreide Franse relaties de Prins bijna vijf jaren lang in zijn op Frankrijk gerichte politiek belangrijke diensten hebben kunnen bewijzen. Hij en zijn vrouw waren de intieme vrienden van de Prins en de Prinses in deze jaren.

's Prinsen particulier vermogen ontving in deze tijd aanzienlijke toevoeging. In de eerste plaats door de schenking van het graafschap Lingen door de Staten-Generaal in 1578 uit het koninklijk domein. Dan later door de aankoop van het markiezaat van Veere en Vlissingen, dat sedert 1558 bij de dood van de laatste markies, Maximiliaan van Bourgondië, was opengevallen en sedert door de curatoren der erfenis — een van de twee was Van Dorp geweest, sedert 1564 stond hij alleen — was beheerd. Koning Philips had in 1567 het markiezaat van de erfgenaam, Boussu's zoon Maximiliaan, gekocht. Sedert de opstand van 1572 was het echter met de beide daarin gelegen steden als koninklijk domein namens de Staten van Zeeland bestuurd. Wegens langdurige niet-uitbetaling der op het markiezaat rustende renten werd nu volgens arrest van het Hof van Holland (22 Juni 1580) het domein in het openbaar verkocht. Maar tegen deze verkoop kwam verzet en nu kocht de Prins het markiezaat**, waarop hij reeds in 1567 het oog had

* Vgl. zijne Mémoires, passim, en zijn Vie.

** Brieven van Van Dorp, blz. 312 vlg.

Afb. Philippe de Mornay, sieur du Plessis. Naar een gravure van Willem Delff.
<http://nl.wikipedia.org/wiki/Afbeelding:Duplessis-Mornay.jpg>

II.108 gehad in verband met de stem, die daaraan in de Staten-vergadering van Zeeland verbonden was en die hem met zijn stem als vertegenwoordiger van zijn zoon, als heer van Maartensdijk Eerste Edele van Zeeland, een overwegende invloed verzekerde. De koopsom was 144.500 pd. De koop geschiedde voor Vlissingen op 20, voor Veere met Sandenburg, Domburg en Sanddijk, waaraan het markiezaat eigenlijk verbonden was, op 28 Juni 1581. De inhuldiging als markies had nog in dit jaar plaats.

Een nieuwe belangrijke aanwinst was het markiezaat van Bergen op Zoom. Dit markiezaat was na de dood van de markies, de in Spanje gestorven Bergen, in 1567 verbeurd verklaard maar later aan diens erfgenaam teruggegeven. Deze erfgenaam, Johan, heer van Berssele, trachtte zich in December 1581 meester te maken van zijn stad, waarin de Staten-Generaal garnizoen hadden gelegd. De aanslag mislukte en hij ging toen openlijk tot Parma over. Daarop verklaarden de Staten-Generaal zijn goederen verbeurd en schonken ze aan de Prins van Oranje, die zijn vertegenwoordiger Arend van Dorp op 17 November 1582 de inhuldiging als markies deed ten uitvoer brengen. Johan van Berssele bevond zich toen nog in het kasteel van Wouw, de hoofdzetel van het markiezaat, welke sterkte eerst in April 1583 door Franse troepen onder Anjou's bevelhebber Biron werd ingenomen, zodat toen ook dit eigendom aan de Prins kwam.

Uit de tijd, toen het hof te Delft was, dagtekent een nauwkeurige opgave omtrent de inkomsten van de Prins uit de hem toegekende traktementen als stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht en Vlaanderen, benevens als ruwaard van Brabant, en omtrent de uitgaven voor zijn hofstaat. Deze opgave is gemaakt door Arend van Dorp, den ervaren en slimme financier, die echter het „absoluut regiment" van 's Prinsen hof had afgeslagen.

Daaruit blijkt, dat de Prins jaarlijks 78600 pd. als traktement* uit deze gewesten ontving, waarvan Vlaanderen 1000, Zeeland 927, Noord-Holland 814, Zuid-Holland 933, Utrecht 660, Brabant 2000 pd. per maand gaf. Men rekende op een ronde som van 75000 pd., waaruit al de onkosten van de hofstaat moesten betaald worden. Maar er kwam altijd te kort, want de uitgaven bedroegen maandelijks 3 of f 4000 meer, wat voor de jaren sedert 1578 neerkwam op een bedrag van 122800 pd. per jaar. Daarbij dient in het oog gehouden te worden, dat steden als Antwerpen en Gent tijdens 's Prinsen verblijf veel onkosten voor

* Brieven van Van Dorp, blz. 288 vlg. Matthias kreeg f 120000, welk traktement evenmin geregeld werd
betaald als dat van Oranje; hij klaagt telkens daarover, de Prins zelden.

II.109 hun rekening namen en dat ook 's Prinsen eigen bezittingen en die van zijn zoon Philips Willem, die hij tijdens diens afwezigheid beheerde, nog vrij wat zullen hebben opgeleverd.

De financiële toestand van de Prins blijkt echter ook in deze jaren niet schitterend geweest te zijn, zodat het niet te verwonderen is, dat na zijn dood zijn gezin in nood verkeerde en eerst vele jaren later prins Maurits de schulden vermocht aan te zuiveren. In Mei 1582 werden de schulden van het ogenblik tot op einde Juni berekend, met inbegrip van 4200 pd., die nog te betalen waren van den tijd vóór 's Prinsen vertrek in 1567, op 68100 pd. aan onbetaalde traktementen en schulden van de huishouding, benevens ruim 50000 pd. aan pensioenen, renten en andere schulden sedert 1567. Daartegenover stond een actief, nog tot op einde Juni te ontvangen, van niet meer dan 3533 pd. Voorziening was dus dringend nodig. Hoog waren anders de traktementen der hofhouding niet. Zij bedroegen voor de gehele hofhouding, met inbegrip van de bedienden, 12000 pd.; Marnix kreeg 800 pd. maar hij at niet aan het hof en kreeg daarvoor nog 400 pd., Villiers 1000 pd., Taffin 500 pd., de beide hofmeesters 400 pd., de stalmeester 300 pd., de gouverneur der jonge graven Maurits en Philips, Melvyll, 300 pd., de edellieden 200 pd., Bruyninck 600 pd., Lobel 300 pd., Huygens 200 pd. Verder waren er nog te betalen 65 kamerdiens, lakeien, hellebaardiers, stalknechts, bakkers, koks, wasvrouwen enz. Merkwaardig is de omvangrijke provisie aan Franse en Rijnwijnen, waarvoor per jaar 10000 pd. was uitgetrokken; verder waren er 9000 pd. bestemd voor onderhoud der 50 paarden. In het oog vallen de 8000 pd. voor jaarlijkse aankoop van ringen, juwelen en meubelen. Zijn Excellentie en de Prinses zelf hadden voor hun persoon 4000 pd. nodig; voor het onderhoud van Maurits en Philips van Nassau waren 3000 pd. bestemd, voor Justinus 2000 pd., voor de vijf jonge dochters van het vorstelijk gezin 2000 pd., waartegenover haar bij haar geboorte door verschillende Staten en steden geschonken renten stonden. Marie had haar eigen inkomen uit de haar toegekende goederen van haar eigen moeder.

Op die voet kon de huishouding onmogelijk worden voortgezet, te minder omdat Vlaanderen en Brabant meer en meer in gebreke begonnen te blijven en langzamerhand zo goed als geheel ophielden te contribueren, terwijl ook 's Prinsen goederen in Brabant, het ene na het andere, weer door de vijand waren of nog werden bemach-

II.110 tigd, Breda reeds in Juli 1581. De Prins stelde dus in overleg met Van Dorp, die zijn medewerking toch verleende, een bezuinigingsplan op,

Afb. Prins Willem op acht-en-veertigjarige leeftijd. Naar een gravure van Hendrik Goltzius.
http://www.rijksmuseum.nl/aria/aria_assets/RP-P-1940-257?lanq=nl&context_space=&context_id=

II.111 waarbij vooral op het personeel en de stallen bezuinigd zou worden en gerekend werd op een normaal inkomen van 75000 pd. Het gehele

Afb. Charlotte de Bourbon op drie-en-dertigjarige leeftijd. Naar een gravure van Hendrik Goltzius.
<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/BVB01:BDH8082PK>

II.112 hof telde na deze bezuiniging, ingevoerd kort na de dood der Prinses in 1582, toch nog 100 personen*, behalve de hofhouding der jonge prinsessen en 's Prinsen tafelbedienden en gardes, samen 143 personen; de stallen werden op 20 paarden berekend. Een iets zuiniger regeling van de tafel en betere verdeling van ieders functies zou ook bezuiniging ten gevolge hebben, terwijl gezorgd werd voor beter toezicht op het verbruik en voor de contrôle op de rekeningen. Deze regeling werd te Delft behouden.

De dagelijkse leiding van het hofleven** was opgedragen aan de hofmeester of hofmaarschalk van dienst, Tondorff of Virieu. Hij had te zorgen, dat „Zijne Excellentie" en „Madame" bij hun opstaan en naar bed gaan werden geholpen door de edellieden en jonkvrouwen van het gevolg; de edellieden moesten onder zijn leiding ook aan tafel dienen zowel aan het diner als aan het souper en konden eerst daarna, evenals de pages, gezamenlijk gaan eten; de edeldames mochten met de kinderen in dezelfde tijd als de Excellenties gezamenlijk eten, vermijdende alle „propos mal séans et non honnestes"; vervolgens aten de bedienden in een afzonderlijke zaal. Niemand kreeg zijn traktement voor de dagen, waarop hij afwezig was; niemand mocht hout, kaarsen of dergelijke buiten het hof brengen. De hofmeester hield het oog op te gebruiken wijnen, bieren en gerechten, de uit te geven kaarsen, turven en hout; hij deed door middel van de „klerk der uitgaven", de hoofdkok en de bottelier de inkopen; een onder hem staande klerk voor de provisiekamer zag toe op de goede bewaring der provisies, waarvan hij de kok het iedere dag benodigde uitdeelde; brood, wijn, kaas en kaarsen werden uitgegeven door de laatste; een der hofdames beheerde de specerijen en de suiker, een andere het linnengoed, een derde het zilveren en tinnen vaatwerk. Geen der bedienden mocht iets meenemen of verkopen van wat er overbleef, zonder vergunning van de hofmeester en contrôle van de klerk. De hofmeester zorgde ook voor de ontvangst van vreemdelingen en voor de spijzen en dranken van zieken volgens voorschrift van de geneesheer. De pages werden onder toezicht der stalmeesters opgevoed „à la vertu, aux bonnes meurs et à toute honnesteté et civilité"; bepaalde uren werden onder een bezoldigde schoolmeester door hen besteed voor het schrijven en het lezen in de „sainte escripture", geschiedenis en andere goede lectuur, en voor „propos necessaires

* Brieven van Van Dorp, blz. 301 vlg.

** Ibid., blz. 304 vlg.

II.113 aulx gentilzhommes", verder voor paardrijden, schermen en andere adellijke lichaamsoefeningen; de stalmeesters hielden natuurlijk ook toezicht op de paarden en de stallen met een hoofdpalfrenier als klerk. Bij twisten besliste Zijne Excellentie, die in het bijzonder aan allen strikte gehoorzaamheid aan de hofmeester voorschrijft. Deze laatste hield in het algemeen toezicht op het gedrag van alle leden der hofhouding.

Uit deze Antwerpse tijd dagtekent het portret van de Antwerpse schilder Adriaan Thomasz Key, dat het Mauritshuis bewaart. De schilder geeft ons niet de schitterende edelman van Moro noch de bevelende krijgsman van Goltzius' gravure, maar den "Vader des Vaderlands", de verstandigen, gematigde staatsman met de rustige ogen, de vriendelijke mond, de ietwat vermoeide trekken, die de bijna vijftigjarige ouder doen schijnen dan hij is, de grijzende baard, het met rimpels doorploegde voorhoofd, de gegroefde wangen, het van onder een kapje te voorschijn komende gedunde haar. Een zware ringkraag, boven een met bont omzoomde opengewerkte, met gouden tressen rijk versierde fluwelen mantel, omlijst het hoofd, dat ons geheel de aard toekent van de man, die het voorstelt en wiens beeltenis een diepe indruk van ernst en vertrouwen wekt zoals hij in werkelijkheid gedaan moet hebben*.

Van zijn liefvallige gemalin, „cuerae socia comesque pericli", bezitten wij uit deze zelfde tijd (1581) de prachtige gravure** van Goltzius met de sierlijke Franse ringkraag en het zwaar gebloemde staatsiekleed met lange mouwen, het beeld gevend van de bevallige drie en dertigjarige, uit wier zachte, ernstige, waardige gelaatstrekken de zorg ons toespreekt, de zorg voor het leven van haar teer beminde gemaal en voor zijn "klein volkje", waarover zij zo aardig pleegt te schrijven.

***

De nederlaag van Gembloux had ten minste dit goede gevolg, dat de Staten-Generaal Oranjes nooit gespaarde raadgevingen en zijn aandrang om toch geld en troepen toe te staan, ernstiger opnamen, ja hem zelfs in het voorjaar ooit een feitelijke dictatuur toestonden, want hij was de enige, die men, als het er op aankwam, vertrouwde. Hij stelde nu op alles orde, leidde met Boussu energiek de versterking

* Portret door Key. Catal. Mauritshuis, n°. 225. Borstbeeld van omstreeks 1580, ook in het Mauritshuis.

** Rijks-Prentenkabinet Amsterdam.

II.114 van Brussel, deed het lot der Gentse gevangenen ten minste verzachten, trachtte in de laatste stad de calvinistische ijver van Dathenus, Moded en andere drijverige predikanten, aan het hoofd van talrijke teruggekeerde calvinistische ballingen opgetreden, in te tomen, de nu op hun beurt zwaar vervolgde Katholieken te beschermen en door voorbereiding van een algemene godsdienstvrede in den lande de verderfelijke kerkelijke tweespalt te doen ophouden. Ook aan de Franse en Engelse betrekkingen wijdde hij zijn aandacht ten einde zich hulp van die zijde te verzekeren.

Het gelukte hem inderdaad in het voorjaar de toestand van het land aanzienlijk te verbeteren*, waarbij de omstandigheid, dat don Juan door geldgebrek en ten gevolge van 's Konings toenemend wantrouwen in zijn eigenlijke bedoelingen niet in staat was krachtig op te treden, zeer te stude kwam. Bergen en westelijk Henegouwen bleven behouden, in Brabant kwam don Juan weinig verder en in Vlaanderen werden overal de aanhangers der Staten-Generaal aan het roer gebracht, al koos de gouverneur van Grevelingen, De la Motte, de zijde van don Juan. De keuze van graaf Johan** (10 Maart 1578) tot stadhouder van Gelderland was een grote triomf voor Oranje's streven, al aarzelde de Nassausche graaf nog wel zich weer bij de Prins „mitten unter den Wölffen" te begeven.

Er kwam zelfs kans op een nauwere aansluiting van dat gewest bij 's Prinsen stadhoudersschappen, waarop deze reeds lang aanstuurde. Bij zijn afwezigheid zou dan graaf Johan misschien ook in Holland en Zeeland het stadhouderlijke ambt, hetzij zelfstandig, hetzij als 's Prinsen luitenant, kunnen waarnemen en daarmee Oranje's taak aanzienlijk kunnen verlichten. Maar tot dit laatste toonden die beide stadhoudersschappen, gehecht aan de persoon van hun vereerde leider, en ook Utrecht geringe neiging; wel tot de bewuste nadere aansluiting of „unie", zoals men placht te zeggen, waarbij dan ook Friesland, Groningerland en Overijssel zouden kunnen worden opgenomen. Er moest „goede correspondentie" tussen de noordelijke gewesten komen onder leiding van graaf Johan namens de Prins. Zij zou zeker diens positie zeer versterken en scheen in het bijzonder voor Holland en Zeeland voordelig, daar deze gewesten zo een goede voormuur tegenover eventuele aanvallen van de vijand zouden verkrijgen, terwijl de andere gewesten uit de steun van de twee welvarendste provincies

* Kervyn, Rel. pol., X, p. 271 ; Groen, VI, p. 298.

** Groen, VI, p. 311, 326 suiv., 349 suiv., 357 suiv.

II.115 grote kracht konden putten. Maar graaf Johan, die, streng Calvinist, voor 's Prinsen verdraagzame gezindheid tegenover het Catholicisme als voor diens Franse sympathieën weinig gevoel had, bleef aarzelen en nog eind April drongen Oranje en Schwartzburg uit Antwerpen erop aan, dat hij toch overkomen zou om met hen te spreken over de door hem geduchte moeilijkheden en de te regelen verhoudingen. Na rijp overleg kwam graaf Johan eindelijk begin Mei langs de Rijn over Nijmegen in Gelderland aan ten einde zijn broer als stadhouder van dat gewest en diens vertegenwoordiger in het Noorden bij te staan in het belang zowel van de godsdienst als van zijn geslacht, welke beide belangen de graaf, bij alle bezwaren, na aan het hart lagen.

En 's Prinsen moeilijkheden waren ernstig, met name thans in Vlaanderen, waar Hembvze en Ryhove van Gent uit een soort van volksbewind hadden ingericht en overal in de Vlaamse steden, tot Kortrijk toe, democratische colleges van achttien of minder leden aan het hoofd der regering deden stellen. Dat volksbewind droeg steeds meer een calvinistisch karakter. Het Calvinisme maakte er dagelijks snelle vorderingen onder de onverschilligen en de Katholieken werden overal bemoeilijkt*, kloosters en kerken geplunderd en verwoest, priesters en monniken mishandeld. Tot in Antwerpen onder 's Prinsen ogen toe herhaalden zich dergelijke tonelen, die natuurlijk grote verbittering onder de Katholieken wekten en bij hen sterke neiging tot don Juan veroorzaakten, van diens kant aangewakkerd door beloften van amnestie en terugkeer tot de toestand onder Karel V. Onder leiding der Gentse volksleiders, die zich voorstelden de tijden van Artevelde te doen herleven en een volstrekt democratische regering in geheel Vlaanderen in te richten, ontstond, ontstond zelfs een "ligue" tussen Brussel en de Vlaamse steden, waarbij men hoopte, dat ook Antwerpen en 's Hertogenbosch zich zouden aansluiten. De door hemzelf opgewekte volksbeweging groeide de Prins dreigend boven het hoofd en het was eind April nodig, dat hijzelf weer naar Vlaanderen ging**, al kon hij ten slotte tegen Hembyze en de zijnen weinig uitrichten. Begin Mei was hij weer te Antwerpen terug, maar op veel succes kon hij ook verder niet bogen, in een Vlaamse Statenvergadering te Dendermonde evenmin.

Ook het buitenland gaf hem veel zorg. Keizer Rudolf had te Worms een rijksdag bijeengeroepen, op welks program de bevrediging

* Pirenne, IV, S. 171 ff.

** Mém. Anon., II, p. 240.

der Nederlanden onder leiding van zijn broer Matthias stond. De Keizer had in December 1577 deze actie ingeleid door een brief aan de Staten-Generaal en de zending daarop van zijn opperhofmaarschalk Otto Heinrich van Schwartzenberg in Januari met aanbod van zijn hulp bij het zo nodige herstel van de vrede en mits de Staten de katholieke godsdienst en het koninklijk gezag zouden erkennen*. De Staten-Generaal hadden hem geantwoord met te wijzen op hun „so salige" Pacificatie en op de scherp vijandige houding van don Juan; zij riepen de tussenkomst van de Keizer bij de Koning in, terwijl Matthias zijn broer verzocht de bisschop van Luik en de Westfaalse kreits, waartoe het merendeel dezer landen sedert het verdrag van Augsburg kon gerekend worden, gewapende hulp te laten verlenen tegen don Juan en zijn aanhangers, die de bezworen Pacificatie hadden geschonden. Naar de Keizer en de Duitse vorsten hadden de Staten-Generaal in Maart de bevriende graaf van Nieuwenaar gezonden; naar de Rijksdag vaardigden zij (begin April) Marnix en de Geldersman Johan van Gent, heer van Oyen, af om hun belangen te behartigen en op steun en hulp aan te dringen, wat ook de Hessische staatsman graaf van Wittgenstein namens Matthias zou doen in overleg met Schwendi, die nog altijd aanstuurde op een tussenkomst van Keizer en Rijk ten einde de rechten van het huis Habsburg in de Nederlanden te redden.

Maar ook het langademige „discours"**) van Marnix te Worms op de 7de Mei werkte weinig anders uit dan het vestigen van een iets betere stemming onder de lutherse vorsten ten opzichte van de Nederlandse zaak. Van Duitsland bleek ten slotte, als altijd, weinig te hopen.

Meer scheen te verwachten van Engeland en Frankrijk***) , wier wederzijdse ijverzucht Oranje trachtte te gebruiken om een van beiden, of zo mogelijk beiden gezamenlijk, tot werkelijke hulpverlening tegen don Juan te bewegen. Het was weer een merkwaardig diplomatiek spel, waarin Oranje, die het feitelijk geheel bestuurde, zijn ongemeen diplomatieke gaven schitterend deed uitkomen. Met de buitengewone Engelse gezanten Cobham en Walsingham, begin juni tot steun en controle van de al te prinsgezinde Davison naar de Nederlanden afgevaardigd; aan de andere kant met Alençon's agenten, onder wie de hugenootse diplomaat Des Pruneaux thans de eerste plaats innam, naast de teruggekeerde Franse gezant te Brussel Mondoucet,

* Bor, I, blz. 935 vlg.; Res. St.-Gen., uitg. Japikse, I, blz. 10; II, blz. 111 vlg.; Eiermann, Schwendi, S. 82 ff.

Schwartzenberg wordt in de stukken dikwijls met Schwartzburg verward.

** Bor, I, blz. 954 vlg. ; Knuttel, Catal., n°. 354 vlg.

*** Bussemaker, Afscheiding, I, blz. 268 vlg.

II.117 bleef Oranje onophoudelijk in onderhandeling, nu eens aanzettend, dan weer tegenhoudend en meesterlijk manoeuvrerend met de onderlinge ijverzucht. De Engelse koningin eiste Sluis en Vlissingen als pandsteden voor te zenden troepen en gelden; Alençon verlangde voor zich een formeel protectoraat. Oranje, niet geneigd om de belangrijkste havens aan Engeland in te ruimen, bood Elizabeth het meer afgelegen Duinkerken met Nieuwpoort en moedigde tevens Alençon door allerlei voorspiegelingen aan. Hij maakte voorzichtig gebruik van de graaf van Lalaing, hoofd der in het Zuiden zo machtige familie, sterke Franse neigingen, door de Staten van Hengouwen gedeeld en bij de Staten-Generaal krachtig gesteund, zowel als van Elizabeth's vrees voor don Juan's plannen op Engeland en haar wantrouwen tegen Alençon, wat haar tegelijk een geheime onderhandeling met beide partijen op touw deed zetten.

Het eerste resultaat van deze ingewikkelde diplomatie was vooreerst de komst van hertog Johan Casimir (begin Juli) met ten dele door middel van het Engelse subsidie verzamelde Duitse en Hugenootse troepen in Gelderland - weinig minder dan 12000 man - waar hij voorlopig te Zutphen resideerde, en iets later, ondanks het verzet van koning Hendrik III en de Koningin-Moeder, die van Alençon zelf te Bergen, echter voorlopig zonder troepen nog, slechts met een klein gevolg. Zijn omgeving, vooral de raad van de avontuurlijke hoveling Bussy d'Amboise had hem tot dit besluit gebracht*.

Terwijl de Engelse onderhandeling niet opschoot ten gevolge der voortdurende aarzelingen en der karigheid van Elisabeth, die ook van haar kant Oranje nooit goed vertrouwde, had die met de ongeduldige Alençon, door Oranje en Marnix handig geleid, tot slot het traktaat van 13 Augustus 1578 tussen de Staten-Generaal, die zich nog een maand voor onderhandeling met don Juan bedongen, en de Franse vorst, reeds lang hertog van Anjou en voortaan meer als zodanig bekend, al wordt hij nog dikwijls bij de vroegere titel genoemd. Dit traktaat verbond hem onder de pompeuse titel van "défenseur de la liberté à Pays-Bas contre la tyrannie des Espagnole et de leurs adhérents" tot hulp met 10000 man voetvolk en 2000 ruiters in verstandhouding met Engeland, Navarre's Hugenoten, Johan Casimir en de Duitse vorsten. Hij kreeg de Henegouwse steden Quesnoy, Landrecies en Bavay als zekerheidsplaatsen in handen en

* Mouton, Bussy d'Amboise, p. 198 ; Groen, VI, p. 435.

II.118 verder word hem toegezegd wat hij in Luxemburg en Franche Comté, welke beide landen altijd buiten de eigenlijke "pays de par deça" hadden gestaan, zou veroveren. Met de regering der Nederlanden zou hij zich niet inlaten, maar de privileges rechten en vrijheden des lands zou hij helpen handhaven, overigens alle militaire hulp bieden. Don 18de daaraanvolgende tekende Anjou nog een bijzondere „promesse"* aan de Prins, waarin hij zich plechtig verbond niets te zullen doen tegen deze of enig aanhanger der „religion réformée à cause de la ditte religion" gelijk Oranje zich van zijn kant verbond niets te zullen doen tegen de Katholieken; als de Staten-Generaal, en quelque provinces"** de gereformeerde godsdienst toelieten, zou Anjou zijn best doen om de andere gewesten met die provincien verbonden te houden; verder beloofde hij alles te zullen doen om de jonge graaf van Buren uit de Spaanse gevangenschap te verlossen.

Het heeft Oranje veel moeite gekost om de onwillige Staten-Generaal***, die Anjou weinig minder wantrouwdan dan Elisabeth zelf deed, tot dit verdrag te brengen, ook omdat zij nog altijd met don Juan onderhandelden; de Staten namen het verdrag slechts aan bij meerderheid van stemmen en de ratificatie kostte nog vrij wat tijd, ook ten gevolge van de tegenstand van Elisabeth en de weerzin van velen tegen een verbond met de onvertrouwbare Fransman. Maar Oranje was en bleef altijd van mening, dat Anjou, die voor de beschermer der Hugenoten in Frankrijk gold en zich ten opzichte van de godsdienst als een gematigd katholiek gedroeg, voor hem en de Nederlanden de aangewezen bondgenoot was. Zijn verbintenis met de Franse vorst had bovendien dit voordeel, dat zij hem onttrok aan de invloed van Lalaing, die Anjou tegenover hem had willen uitspelen gelijk Aerschot en de zijnen vroeger met Matthias hadden willen doen.

Zo was dan toch eindelijk de toezegging van Franse hulp verkregen en mocht Oranje hopen, dat men, met die hulp en die van Johan Casimir, don Juan zou overwinnen, wiens nu onvoldoende troepenmacht bij Rymenam, niet ver van Aerschot, juist door die der Staten, onder wier troepen de Engels en Schotten van Norris zich zeer onderscheidden, waren teruggeslagen. Johan Casimir rukte thans met ruim m 15000 man, waaronder vele Hugenoten en andere Calvinisten, uit Gelderland over Emmerik naar Brabant op. Hij kwam er half Augustus aan en legerde zich bij Mechelen. Hij toonde zich aanstonds een vurig calvinist en mede-

* Muller-Diegerick, Documents, I, p. 429. Een tweede belofte (Kervyn, Huguenots et Gueux, V, p. 192, 607)

bestaat niet: Muller-Diegerick, Docum., p. 426, 477 suiv.

** Holland, Zeeland en misschien Utrecht.

*** Groen, V, p. 444; Pirenne, IV, S. 167.

stander der Vlaamse drijvers, met wie hij heimelijk onderhandelde.

Deze laatsten hadden Oranje in de zomer door hun heftig optreden heel wat last bezorgd. Het ging tot bekommering van alle gematigden „seer rauw" toe in dit gewest*, niettegenstaande de waarschuwingen, mondeling zowel als in de Vlaamse Statenvergadering half Juli te Dendermonde, door de zending naar Gent van predikanten uit zijn omgeving als zijn vertrouwde hofpredikers Villiers en Taffin, door dringende brieven, die de Prins „dien van Gent" deed toekomen en waarin hij hen wees "met corten maer heftigen woorden" en in "hooghe" termen op hun „straffelick" gedrag bij het openlijk doordrijven, tegen de Pacificatie in, van de calvinistische prediking in de kaalgeplunderde kerken en het onbesuisd vervolgen van katholieke burgers en boeren. Diep was de ergernis van de, ondanks de ook in Vlaanderen zeer toenemende calvinistische beweging, nog altijd overgrote katholieke meerderheid, door de adel van het Zuiden aangevuurd, door haar geestelijkheid bemoedigd.

Tegenover deze woelingen, die zelfs konden uitlopen op een godsdienstoorlog, meende Oranje toch eindelijk kans te zien tot het doorzetten van zijn grootse plan om de twisten op godsdienstig gebied voorgoed ten einde te brengen door een voor alle Nederlanden geldige godsdienstvrede op de leest van die van Augsburg voor Duitsland, die daar reeds meer dan 20 jaren gold.

Op de klachten over schending van de Pacificatie door „plusieurs actes scandaleux", waarop de aandacht van de Prins en die van Holland en Zeeland door de Staten-Generaal reeds in April gevestigd was, blijkbaar voornamelijk wegens de calvinistische beweging te Gent, Haarlem en Amsterdam, besloot de Prins in overleg met de Raad van State het thans ten gevolge der calvinistische ontwikkeling in verschillende provincies onhoudbaar geworden godsdienstartikel der Pacificatie te doen wijzigen door nieuwe bepalingen, die door de Staten-Generaal niet eerst na het eindigen van de oorlog maar thans reeds zouden worden vastgesteld. Den 9de Juni dienden hij en de Raad een uitgewerkt voorstel van een „Religievrede"*** in, die de drelgende burgeroorlog moest voorkomen. Het voorstel, dat ongetwijfeld zijn oorsprong vond in de hugenootse omgeving van de Prins — Mornay had in 1576 reeds dergelijke denkbeelden aanbevolen in zijn gedrukte brief aan de Nederlanden —,

* Hessels, Archivum, II, p. 622; Groen, VI, p. 420.

** Bussemaker, I, blz. 316 vlg., 354 vlg. Men zei in die tijd gewoonlijk „Religionsfriedt", wat ook wijst op

Duitse oorsprong. Vgl. Elkan, in Mitteil. Inst. für Oesterr. Geschichtsf., Bd. XXVII, S. 460 ff.; Elkan,

Publizistik, S. 102 ff; Pirenne, IV, S. 183. Brief van Matthias aan Oranje 9 Dec. 1578 (Aanw. Rijksarchief 1896, nr. 342).

II.120 wekte bij de meerderheid der Staten-Generaal echter weinig sympathie: men wilde blijven bij de Pacificatie en haar bepalingen ten dezen, uit vrees voor het Calvinisme, dat meer en meer aanhangers won. Oranje drong persoonlijk nader aan, wijzend op de noodzakelijkheid om zijn geloofsgenoten te gemoet te komen, op de manier, die in Duitsland, Polen en Denemarken reeds met succes gevolgd was. Zijn betoog kon evenwel geen ingang vinden, hoe ernstig hij het voorstel ook aanbeval als het enige middel om rust en orde in het land te waarborgen. Toch werd het niet volstrekt afgewezen maar het definitieve antwoord slechts verdaagd. Een tweetal rekesten van alle bestaande hervormde gemeenten van het land aan Matthias en de Raad verzochten begin Juni om vrijheid van godsdienstoefening tot handhaving der eendracht onder de „patriotten“, wat meer en meer de algemeene naam geworden was voor de aanhangers van de Prins. Ook in deze rekesten had Oranje de hand: zij werden waarschijnlijk in overleg met hem opgesteld door de toenmaals bijeengekomen Dordtse synode en het is vermoedelijk Mornay geweest of misschien de met hem gelijkgezinde hofprediker Villiers ofwel Marnix, die als de opsteller ervan moet worden beschouwd. In ieder geval hebben de denkbeelden van de hugenootse publicisten, van wie Mornay in 1579 het „Discours sur la permission de Religions-vrede au Pais-Bas*“ heeft geschreven, zowel als de daarmee samenhangende „Exhortation“, op Oranje's optreden in deze richting grote invloed gehad.

Reeds 12 jaar geleden was het gebleken, dat het plan tot verzoening van Protestanten en Katholieken door zekere concessies van beide kanten tot mislukking was gedoemd. Evenmin was de Prins er in 1566 in geslaagd Calvinisten en Lutheranen te verzoenen. Thans zou weer een poging worden ondernomen om Calvinisten en Katholieken naast elkaar in eensgezindheid te doen samenwonen en samenwerken, waarbij dan ook Lutheranen, Doopsgezinden en Joden vrijheid van geweten en een zekere mate van vrijheid van godsdienstoefening zouden kunnen genieten. Grootse denkbeelden weer, waarvoor echter de tijd ook nu niet rijp zou blijken te zijn. Ook hier was de Prins met die denkbeelden zijn tijd ver vooruit.

Maar de Staten-Generaal, bij wie deze rekesten werden ingediend, bleven, ondanks het verergeren van de toestand, huiverig voor de beslissing en hielden zich aan het genomen besluit tot uitstel. Een tweede calvinistisch rekest in Juli toonde de ernst van hun begeren

* Elkan, S. 109 ff.

II.121 en ook Oranje, "trobled in mynde" erkende de Engelse gezanten, dat de toestand zeer gevaarlijk was: stond men godsdienstvrijheid toe, zei hij, dan was een scheuring in het land te vrezen; weigerde men die vrijheid, dan zou een nieuwe beeldenstorm te verwachten zijn. Maar hij bleef voor toestaan, het minste der beide kwaden en in de grond toch beter. Het ontwerp van den "Religionsfriedt" werd 12 Juli opnieuw door de Raad van State in de Staten-Generaal voorgelezen en thans werd bij meerderheid, tegen de stemmen van Henegouwen en Doornik, eindelijk besloten het ontwerp door Matthias "op advies der Staten-Generaal" te doen verzenden naar de gewestelijke Staten, te zamen met de calvinistische rekestes, om daarop het gevoelen der afzonderlijke gewesten te vernemen.

Het ontwerp telde 37 artikelen. Het stelde een algemene wederzijdse amnestie vast, gewetensvrijheid tot op de eindbeslissing door een nationaal concilie, openbare godsdienstoefening voor de Katholieken in Holland en Zeeland, waar de meerderheid in kleine plaatsen of minstens 200 gezinnen in de steden erom vroeg; hetzelfde voor de Calvinisten in de andere gewesten; aanwijzing van kerkgebouwen aldaar voor hen door de magistraat; herstel der katholieke geestelijkheid in haar bezittingen en rechten, voor Holland en Zeeland volgens de Pacificatie; alle ambten open voor beide partijen; herstel der gewone justitie en der gewone overheden met afschaffing der colleges van Achttien als plaatselijke overheid; overal vier personen naast de overheid belast met het waken voor de naleving dezer bepalingen, die bij verschil door Matthias en de Staten-Generaal zouden worden uitgelegd en onder waarborg van enige nader te noemen vreemde vorsten zouden staan; in het bijzonder werden sommige steden (Gent enz.) aangemaand zich te houden aan de ordonnanties, plakaten en bevelen van Matthias en de Staten-Generaal, met name betreffende de oorlog en de berechting van gevangenen op de gewone wijze.

Het zeer katholieke Henegouwen weigerde reeds spoedig alle medewerking en ging daarbij heftig te keer tegen de vijanden van het "heilige katholieke geloof". En in de andere provincies was het antwoord evenmin bemoedigend: Waals-Vlaanderen, Utrecht, Gelderland, Artois weigerden reeds in Augustus; Vlaanderen stemde alleen toe, als alle andere gewesten het deden; Holland en Zeeland maakten bezwaren tegen algemene godsdienstvrijheid; Henegouwen protesteerde

---

II.122 nogmaals; in Brabant toonde men weinig neiging erin te treden. En het was spoedig duidelijk, dat ook Matthias en de Katholieken in zijn omgeving beducht waren voor de toeneming van het Calvinisme, als men het plan uitvoerde. Het ontwerp, hoe goed ook bedoeld, veroorzaakte op die wijze heftiger verdeeldheid dan ooit: de Calvinisten drongen erop aan voor Vlaanderen en Brabant, waar zij de minderheid uitmaakten, maar verwierpen het voor Holland en Zeeland, waar zij alle macht in handen hadden; de Katholieken wilden het wel voor de laatste gewesten maar weigerden het elders. Het was ook met de Pacificatie van Gent niet overeen te brengen.

In Vlaanderen gingen de calvinistische vervolgingen tegen de Katholieken voort. Anarchie heerste sinds de zomer in dit gewest, waar Gent onder de fanatieke Hembyze thans alles in handen had en zich noch aan Oranje noch aan Matthias en de Staten-Generaal stoorde, ondanks alle pogingen vooral van de eerste om door vermaning en bedreiging Gent eindelijk tot rede te brengen. De gevangenzetting aldaar van Heeze, Glymes en Champagney, leden van de Raad van Vlaanderen, met de griffier der Staten-Generaal Weellemans op 17 Augustus was een nieuw symptoom van wanorde; Champagney bleef ondanks alle protesten gevangen. Te Gent en van daar uit in geheel Vlaanderen woedde op het eind van Augustus weer een woeste beeldenstorm onder leiding van Dathenus en andere ijveraars, die van de kansel tegen Oranje zelf optraden als een atheïst, een verrader, een eierzuchtige zonder geloof of waarheid en hem verguisden in de heftigste termen. En hertog Johan Casimir, zelf fanatiek Calvinist, steunde openlijk deze beweging van Brabant uit. De Katholieken weten van hun kant aan de, naar zij meenden, almachtige Oranje deze onderdrukking van hun geloof, dit ondragelijke geweld, waaraan hij een einde heette te zullen maken door zijn dubbelzinnigen „Religionsfriedt", waaraan immers de Calvinisten zelf zich niet wilden onderwerpen.

Het resultaat was een wanhopige tweespalt, een werkelijke burgeroorlog, ten minste in Vlaanderen, met godsdienstverschil als oorzaak. Het was werkelijk een geluk voor de zaak van de Staten, dat don Juan nog steeds buiten staat was om van de gunstige gelegenheid gebruik te maken, zodat hij zich moest laten vinden tot nieuwe onderhandeling met de Staten-Generaal, thans te Leuven; hij ontruimde zelfs Diest,

II.123 Sichem en andere Brabantse plaatsen. Tegenover het talrijke leger van hertog Casimir, dat van de Staten-Generaal onder Boussu, 20000 man sterk, en Anjou in Henegouwen, die thans 15000 man tot zijn beschikking had, achtte hij zich niet sterk genoeg en trok zich terug in een kamp bij Bouges aan de samenvloeiing van Sambre en Maas. Daar stierf hij 1 October aan de legerpest*, nadat hij zijn commando had overgegeven aan Alexander van Parma.

De dood van don Juan verlost Oranje van een geducht tegenstander, maar diens plaats werd ingenomen door een geduchter vijand.

Te midden van al deze onrust was Oranje onafgebroken bezig geweest aan het voorzichtig bevorderen der reeds zo lang in staat van wording verkerende unie tussen de noordelijke gewesten.

De voorlopige besprekingen, reeds in het vorige jaar begonnen, kwamen in een verder stadium sedert het optreden van graaf Johan als stadhouder van Gelderland, die intussen persoonlijk niets liever wilde dan alleen de „religionsverwanten und welche es mit dem Vaterlandt treulich und wol meinen" met elkander te verenigen, dus vooral op de godsdienst het oog had en van Anjou niet weten wilde.

Tijdens een zitting van de Gelderse landdag stelde 16 Juni 1578 zijn vertrouwde Jacob van Ommeren, ambtman van Baar, in overleg met zijn secretarissen — hijzelf was naar Antwerpen vertrokken — Andries Kerstens en Everhard van Reydt, aan een kleine vergadering van Gelderse gedeputeerden, met andere uit Utrecht en Overijsel te Arnhem samengekomen, ronduit voor zich met de andere gewesten van het Noorden inniger te verbinden. Kerstens vertrok weldra naar Utrecht en Holland om nadere voorstellen betreffende die verbinding te doen. Hij vond de burgerij der stad Utrecht welgezind, de geestelijkheid en kleine steden aldaar daarentegen niet, terwijl in Holland de steden Delft, Leiden en Gouda het denkbeeld „ontydig" achtten. Toch besloot Holland eind Augustus zulk een Unie** voor te staan en zond 2 Sept. een deputatie naar Arnhem om er met de door graaf Johan in buitengewone zitting opgeroepen Gelderse landdag te raadplegen; ook Utrecht en Overijsel hadden op zijn verzoek afgevaardigden gezonden. Een hevige twist op deze landdag (8 Sept.) dreigde het nauwelijks begonnen werk te verstoren en de heftige toon van de graaf en zijn even driftige medestander Floris van Pallandt, graaf van Culemborg,

* Ook de graaf van Roeulx, stadhouder van Vlaanderen, ende staatsraad Del Rio waren eraan bezweken

(Mém. Anon., III, p. 126).

** Muller, Staat der Ver. Nederl., blz. 194 vlg.; Groen, VI, p. 432 suiv.

II.124 tegenover hen, die de Pacificatie als een beletsel aanvoerden, dreigde alles nog meer te bederven. "Salft en smeert u met de Pacificatie", riep graaf Johan woedend uit, zeker niet tot stichting van zijn broer. Het ter tafel gebrachte, wel van de Prins zelf afkomstige ontwerp der Unie werd wel besproken, maar de katholieke meerderheid bleef nog aan de Pacificatie hangen en vreesde een nauwere verbinding met de Hollandse en Zeeuwse Calvinisten.

De hele zaak maakte ook in het Zuiden een ongunstige indruk op de Katholieken, die er eveneens een inbreuk op de Pacificatie in zagen. Ook de Prins, hoe groot voorstander van de aansluiting, keurde het anti-katholieke en anti-Franse optreden van graaf Johan en de zijnen ten zeerste af: het was volkomen strijdig met zijn inzichten en hoogst gevaarlijk in deze toch reeds kritieke omstandigheden. Zo ging de zaak, ofschoon in Holland en Zeeland het eerste ontwerp onder invloed van de energieke Johan van Oldenbarneveldt, pensionaris van Rotterdam, die ook lid der eerste deputatie naar Arnhem geweest was, ernstig werd onderzocht, overdacht en gewijzigd, slechts langzaam voort. Graaf Johan vertrok omstreeks half October voor een paar weken naar Dillenburg, waar men vreesde voor een aanval van naar de Nederlanden doortrekkende Spaanse troepen. Het was in het najaar van 1578 een zeer bedenkelijke toestand,

Afb. Johan van Oldenbarneveldt. Naar een door Mierevelt geschilderd portret.

http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:Michiel_Jansz_van_Mierevelt_-_Johan_van_Oldenbarneveldt.jpg?uselang=nl

II.125 waarin de Nederlanden verkeerden. Feitelijk had men er vier regeringen: die van Matthias en Oranje te Antwerpen, van Johan Casimir in Brabant, waar hij nog steeds gelegerd was, van Anjou in Henegouwen, van Parma in het Zuid-oosten; vier legers : dat van de Staten onder Boussu met La Noue als veldmaarschalk, dat van Johan Casimir, beide van zeer heterogene samenstelling uit troepen van allerlei nationaliteit en gezindheid, dat van Anjou, dat van Parma. Verschillende gewesten, vooral Vlaanderen en de Waalse provincies, onwillig, anderen, als Gelderland, onmachtig* om de vereiste lasten op te brengen; Holland en Zeeland niet geneigd om iemand anders dan de vereerde Prins te gehoorzamen; Vlaanderen ook hem niet onderdanig; in Waals-Vlaanderen een in macht toenemende en door adellijke „Malcontenten" aangevoerde partij, die in het belang van het katholieke geloof en de openbare orde geen betere oplossing vond dan onderwerping aan het koninklijk gezag; in Henegouwen sterke neiging om zich in de armen van Frankrijk en Anjou te werpen; de stadhouder van het gouvernement Friesland, George de Lalaing, graaf van Rennenberg, steeds bezig om het hardnekkig verdedigde Deventer te belegeren; Matthias verlangend uitzien naar Duitse hulp**; het leger slecht betaald en ontevreden.

Maar Oranje gaf de moed niet op, al had hij „une infinité d'affaires à régir"***. Zoals hij de Staten-Generaal verklaarde: „daer en is geen Prince noch Gouverneur ter werelt soo wijs ofte voorsichtich, die groote dinghen int werck stellen ende voleynden kan, als hem de middelen gebreken". En juist aan die middelen, aan geld, faalde het. Hij kon ten minste rekenen op de hulp van de hem togedane Engelse gezant Davison, al werd deze door zijn regering, die nog zocht te bemiddelen tussen de Staten en don Juan, niet met alle kracht gesteund. Dat ook zijn persoonlijke moeilijkheden groot waren, blijkt hieruit, dat bij gelegenheid van de doop van zijn derde dochter uit het tweede huwelijk, die hij betekenisvol Catherina Belgica noemde en waarvan hij het peetschap aan Anjou en de Staten-Generaal wilde opdragen, de afgevaardigden van Artois, Henegouwen, Rijssel en het Doornikse weigerden zich met deze ketterse plechtigheid in te laten. Het kind, 31 Juli geboren, werd de 21ste plechtig „selon sa religion" gedoopt, ten overstaan van een commissie uit de Staten. Ter gelegenheid van deze doop**** schonken de Staten de Prins uit

* Groen, VI, p. 397.

** Groen, VI, p. 417.

*** Groen, VI, p. 416.

**** Groen, VI, P. 457 suiv.

het koninklijk domein het graafschap Lingen, waaruit hij jaarlijks 3000 gulden aan zijn dochter had uit te keren. Te Antwerpen kon hij niet dan met moeite, en onder bedreiging naar Holland terug te zullen gaan, verkrijgen, dat, terwijl hij zich totnogtoe met de kasteelkapel had moeten vergenoegen, men hem toeliet in het kasteel een behoorlijke kerk in te richten ten behoeve van hemzelf en zijn gezin, waarin vooral zijn vroom calvinistische gemalin steeds op godsdienstoefening aandrong.

Zou in deze chaos, waarin de veel besproken „patria communis” dreigde ten onder te gaan, de orde hersteld moeten worden, dan moest Oranje de man zijn, die het deed, en in de eerste plaats een einde gemaakt worden aan de Vlaamse anarchie. Daarmede heeft Oranje zich in het najaar van 1578 dan ook vooral bezig gehouden, de betekenis van het herstel der orde helderder dan iemand inziende en bereid om al zijn invloed daartoe aan te wenden.

Als luitenant-generaal van Matthias waarschuwde hij de Gentenaren eind September nogmaals in een ernstige officiële brief voor de gevaarlijke uitspattingen tegen de Katholieken, waarvoor hij alle verantwoordelijkheid ver van zich wierp: „den wech dien ghy neemt tot vervoorderinghe van de evangelische religie” — zo roept hij hun toe — „es seer verre gescheiden vander eenvoudicheyt der evangelieleere, die wel een ander macht heeft dan des sweerts ende die herten door andere middelen bekeert”*. Ook een poging der Staten-Generaal (half Oct.) om door een aanzienlijke deputatie de Gentenaren te betomen, van welke deputatie populaire mannen als Marnix, De Bloeyere en Van der Straeten lid waren, werd krachtig door hem, die de Staten tot deze zending had bewogen, gesteund. Maar niets hielp. De moord op twee der nog altijd gevangen raadsheren, Hessele en Visch (4 Oct.), op last van Ryhove, bewees de volstreekte ongezeggenheid der Gentse Calvinisten. De overkomst naar Gent van hertog Johan Casimir (10 Oct.)**, die beweerde er heen te gaan om het land eens te bezichtigen en „frissche lucht te scheppen”, vuurde hun dolzinnigheid nog verder aan, daar hij en zijn raadsheer Beutterich bijna even dweepziek waren als zij zelf, die hem naar Gent hadden geroepen. Marnix' zending had niets uitgewerkt; evenmin die van de Antwerpse burgemeester Van Straelen, en van Van de Warcke, pensionaris van Middelburg, op het einde der maand. Oranje zelf, wiens komst misschien de toe-

* Bussemaker, I, blz. 402 vlg.; Gachard, IV, p. 72 suiv.

** Von Bezold, Briefe Joh. Casimirs, I, S. 315 ff.; Gachard, IV, p. 89 suiv.; Kervyn, Rel. pol., XI, p. 143;

Bussemaker, Afscheiding, II, blz. 3 vlg.

II.127 stand iets had kunnen verbeteren, bepaalde zich vooralsnog tot ernstige brieven aan hertog Johan Casimir zowel als aan Gent en de Staten-Generaal lieten het niet bij de eerste zending, terwijl in het begin van November ook Davison naar de stad kwam om namens zijn regering ernstig op samenwerking met Oranje aan te dringen. Ook een zending van de bij de Calvinisten onverdachte Mornay naar Gent kon de beweging niet intomen.

De Engelse vermaning had werkelijk enige invloed, want men begreep te Gent, dat men koningin Elizabeth te vriend moest houden. Er begon zich onder leiding van Ryhove en Borluut, die met Oranje heimelijk in betrekking traden, een min of meer gematigde partij te vormen tegenover de felsten onder leiding van Hembyze en de predikanten Dathenus en Moded. Onder invloed van de eerste partij besloten de Vlaamse Staten de 17de November zelfs het na Aerschott's afzetting nog niet opnieuw bezette stadhouderschap, waarvoor Hembyze en de zijnen Johan Casimir of Condé hadden willen beschermen, aan Oranje aan te bieden en hem dringend te verzoeken over te komen tot bijlegging der geschillen. Hembyze zelf werd de volgende dag door Ryhove gevangen genomen, al moest hij spoedig weer losgelaten worden.

Oranje, bij deze stemming tot persoonlijk ingrijpen meer geneigd, kwam thans de 22ste werkelijk naar Dendermonde, waar hij ook de Vlaamse Staten weer bijeenriep onder bescherming van zijn garde, die hij te Burgerhout bij Antwerpen had gelegerd, en een 400 gewapende Antwerpse burgers ter vervanging van het Gentse garnizoen in de kleine Vlaamse stad. Daar verschenen thans ook afgevaardigden van zijn vrienden uit Gent om hem te verzoeken binnen die stad te komen. Hij besloot zich daar te wagen, mits men er voor zijn leven en veiligheid instond. Hembyze moest hierin toestemmen op aandrang der als altijd zeer aan Oranje gehechte volksmenigte, die luide om hem riep, en op 2 December hield Oranje met graaf Johan naast zich weer een zegevierende intocht te Gent onder het gejubel der bevolking*. Door Johan Casimir en Hembyze plechtig ontvangen, gaf hij beiden onomwonden zijn ontevredenheid over hun gedrag te kennen. Op een gastmaal bij de eerste liet hij zich — „a thynge very rare with him" — tegen Beutterich, de samensteller van het tegen Oranje gerichte pamflet „Le Patriot", heftig uit als „a villain and sclanderous varlet", een

* Kervyn, Rel. pol., XI, p. 185; Von Bezold, I, S. 328; Mém. anon., III, p. 251, 256, 277.

- II.128 "canaille", omdat deze hem „atheïst" had gescholden. Ook Dathenus kreeg duchtig zijn beurt, van wie gezegd werd, dat hij op de kansel Oranje afgeschilderd had als iemand, die „de religie achtete ende zoo licht veranderde als een omhangsel van een kleedt", dat hij „nog om Godt nog om religie gaf maar van staet en nut zynen afgodt maekte, zoodat, indien hy wiste of dagte, dat zijn hemde iets van religie wiste ofte rieken zoude, dat hy tzelve zoude uittrekken ende in't vier werpen ende verbranden".
- Johan Casimir waagde het niet de machtige volksheld tegen te streven, evenmin als de door diens krachtige houding getroffen volksleiders en predikanten. Oranje greep nu aanstonds in en stelde aan de stadsregering zes artikelen voor, welke ondanks Hembyze's verzet inderdaad werden aangenomen, terwijl Oranje tevens erin slaagde een algemene amnestie en de aanneming van zijn Religievrede te Gent door te zetten. Eind December was alles naar zijn zin geschikt, Gent bevredigd en genoodzaakt om zich ook aan de financiële eisen der Staten-Generaal te onderwerpen; de oude privileges van vóór 1540 werden gewaarborgd, de regering van land en stad werd opnieuw geregeld. Hoe moeilijk echter zijn positie te Gent was, blijkt uit een brief van den 18de aan zijn bezorgde gemalin, waarin hij klaagt over de „diverses humeurs" in de stad en over de verdachtmakingen, waaraan hij voortdurend bloot staat, alsof hij alleen zou willen „remuer tout cest Estat et me faire grant". Hij moest eerder medelijden dan afgunst en nijd opwekken. Maar hij wil niet „se lasser mais continuer constamment de faire son mieulx",
- Nog tot 19 Januari bleef Oranje te Gent, waar ook zijn gemalin hem 7 Januari was komen vergezellen, vertoeven, om nu tevens de verhouding tot de Malcontenten in Waals-Vlaanderen en Henegouwen in orde te brengen en zo de grootste gevaren voor 's lands eendracht uit de weg te ruimen. Tweemaal begaf hij zich daartoe naar Dendermonde, waar de afgevaardigden van deze gewesten en die der Staten-Generaal waren verschenen. Hij kwam 20 Januari met de Prinses over Dendermonde te Antwerpen terug, nadat ook Johan Casimir, hoewel schijnbaar met hem verzoend, reeds de 16de heimelijk de stad verlaten had om over Brugge en Duinkerken naar Engeland te gaan. De Gentse gevangenen waren echter nog niet losgelaten : zij waren gereed geweest om de Prins naar Dendermonde

II.129 te volgen maar werden op het laatste ogenblik door de volksmenigte tegengehouden. Opnieuw was gebleken, dat Oranje's persoonlijk overwicht, de bekoring van zijn gematigde en innemende persoonlijkheid, zijn merkwaardig diplomatiek talent, zijn gave van overtuiging tegenover andersdenkenden de grootste moeilijkheden, voor ieder ander onoplosbaar, tot oplossing konden brengen. Gevreesde tirannen als Hembyze, den „Eerste" van Gent, dweepzieke ijveraars als Dathenus en Moded stonden bedremmeld en verlegen tegenover hem; zwakkere naturen gaven zich over aan zijn leiding; intriganten als Beutterich en La Huguerye*, die wij ook hier weer als raad van Johan Casimir en medestander van Hembyze ontmoeten, waagden zich niet openlijk aan hem; ruwe woestelingen als Ryhove werden door hem getemd; hoger aangelegde geesten als Marnix en Leoninus, als Du Plessis-Mornay, die in deze tijd als ambassadeur van koning Hendrik van Navarre in de Nederlanden was opgetreden, erkenden zijn meerderheid; de volksmenigte bleek als was in zijn handen.

Maar tegenover de katholieke en koningsgezinde Walen, die de anarchie en de onderdrukking door het calvinistische geweld moe waren, aangevoerd door jonge eerezuchtige Malcontenten als Montigny en weldra ook Heeze, gesteund door den ijverzuchtigen hoge adel van het Zuiden, die de Nassau zijn feitelijk dictatorschap niet gunden, faalden ten slotte zijn pogingen tot verzoening, tot herstel der eenheid tegenover de Spaanse heerschappij, die twee jaren te voren door zijn Pacificatie bereikt scheen.

* Zijn Mémoires, II, p. 3 suiv.

Afb. Henndrik IV. Koning van Navarre en Frankrijk.

http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:Henry_IV_of_france_by_pourbous_younger.jpg?uselang=nl
(In het boek gravure van Jacob van Gheyn)

II.130 Maar hij stond thans niet meer tegenover de onbesuisde don Juan. Diens plaats was ingenomen door Alexander van Parma, krijgsman en diplomaat van de eerste rang, voortreffelijk gevormd in de Italiaanse school, ervaren in de grepen der macchiavellistische staatkunde, die de staatkunde van de tijd was. Parma was handig en bedachtzaam, verstandig en energiek, ingewijd in de plannen van zijn oom, de Koning, en door hem, voorzover zijn vertrouwen ging, vertrouwd. Zijn veldheerstalenten waren ongetwijfeld boven die van de Prins te stellen, zijn diplomatieke gaven konden met die van zijn tegenstander in vergelijking komen, zijn welwillendheid en fijne Italiaanse beschaving verzekerden ook hem populariteit. Hij zou spoedig tonen, wat hij waard was: de geduchtste tegenstander, die de Prins nog tegenover zich had gehad en wiens langzame maar zekere voortgang hem nog aan het einde van zijn leven met bekommering heeft vervuld.

***

In het najaar van 1578 had de Malcontenten-beweging, uitgegaan van Montigny en zijn over de ondragelijke Vlaamse tirannie ontevreden Walen, in Waals-Vlaanderen en Artois snel om zich heen gegrepen. De afval van La Motte te Grevelingen had deze partij aanzienlijk versterkt en Parma maakte sedert October handig gebruik van

Afb. Alexander Hertog van Parma.

http://es.wikipedia.org/wiki/Imagen:Vaenius_-_Alexander_Farnese.png
In het boek een gravure naar Crispijn de Passe.

II.131 de toenemende ontevredenheid in Artois, in Waals-Vlaanderen, in Namen en Henegouwen, waar Anjou, "le seigneur des trois villettes", met zijn zwakke macht* op weinig vorderingen kon bogen en te vergeefs op hulp van Elizabeth en koning Hendrik wachtte. De onbesuisdheid der Vlaamse Calvinisten deed het overige. In October kwam aan de democratie van Vlaams maaksel te Atrecht en daarmee aan de heerschappij der "patriotten"** aldaar plotseling een einde. La Motte werd het geheel met Montigny eens: deze zocht en vond toenadering tot zijn familie en vrienden uit de omgeving der Lalaings, die Anjou in de steek lieten; Parma's gezanten deden hun verleidelijkste aanbiedingen. Anjou, wanhopend aan zijn toestand, verliet 26 December, na een mislukte poging om zich verraderlijk van Bergen meester te maken, het tot de vrede neigende Henegouwen en trok zich terug naar Frankrijk. Ondanks Oranje's vermaningen liep alles hier verkeerd en bij de Unie van Atrecht*** (6 Januari 1579) sloten de Staten van Artois zich aan bij Henegouwen en Douai.

Dat beroemde verdrag stelde zich in de eerste plaats op het standpunt, dat het behoud van het katholieke geloof de aaneensluiting van alle welgezinden eiste tot handhaving van de ware zin der Pacificatie van Gent en der Unie van Brussel. Het had de duidelijke strekking om op deze grondslag de verzoening met de Koning te vestigen. Reeds lang stond de handige leider der katholieke beweging in Artois, de prior van Renty, met Parma in nauwe betrekking. De onderwerping van het Walenland was slechts een kwestie van tijd; als een rijpe vrucht zou zij afvallen van de boom. En daarmee ving de ontwikkeling aan, die op de duur de Nederlanden in twee rijken zou scheiden: een katholiek-Spaans en een onafhankelijk calvinistisch-republikeins deel.

Oranje had er nog niet aan gewanhoopt zijn persoonlijke invloed op Montigny en Heeze te herwinnen en slaagde er nog vóór het sluiten der Unie van Atrecht in hen door het verdrag van Commines tijdelijk te stemmen voor een poging tot verzoening met het tot rust gebrachte Vlaanderen; de Malcontenten konden misschien nog tevreden gesteld worden.

Maar wie dachten, dat nu alles spoedig in orde zou komen, hadden buiten Parma gerekend. Op een congres te Atrecht in Februari werd de verbinding der Malcontenten met Henegouwen hersteld, nieuwe

* Mouton, Bussy d'Amboise, p. 200 suiv.

** Bussemaker, I, blz. 431 ; II, blz. 103 vlg.

*** Bussemaker, II, blz. 126 vlg.

II.132 calvinistische aanvallen op de Vlaamse Katholieken deden het wantrouwen herleven en begin April gingen de Malcontenten met hun troepen uit de dienst der Staten-Generaal formeel over in die van de Koning. De vrede van Atrecht (Mei 1579), logisch gevolg van het gebeurde, deed de Waalse gewesten definitief afvallen van de Generale Unie, te Gent gesloten. Hoe groot in deze tijd de gevaren zijn geweest, blijkt wel het best uit de aanval (2 Maart) van Parma op Antwerpen zelf, die door Oranje met een handvol troepen echter gelukkig werd afgeslagen. Er is geen twijfel aan, of de dweepzieke wildheid der Calvinisten in Vlaanderen, die na Oranje's vertrek weer tot uitbarsting was gekomen, is de hoofdoorzaak geweest van de noodlottige afval, die 's Prinsen ideaal van vereniging van alle Nederlanders tegen Spanje ten enenmale deed mislukken. Zijn succes in Vlaanderen was te laat gekomen. Maar een andere oorzaak van die mislukking, naast de tegenzin van de Zuidnederlandse adel en de katholieke geestelijkheid tegen zijn leiding, was zeker ook de in deze zelfde tijd tot stand gekomen Unie van Utrecht*, waarvan de Katholieken een belangrijke versterking der calvinistische macht meenden te moeten vrezen.

Inderdaad had graaf Johan na zijn terugkeer uit Dillenburg op last van de Prins de aaneensluiting der noordelijke gewesten krachtig doorgezet. Half November bij de te Gorkum** verzamelde Staten van Holland gekomen, had hij hier aangedrongen vooreerst op de aanstelling van een gewestelijk hoofd, dat de te Antwerpen residerende Prins kon vervangen en als hoedanig graaf Johan zelf was bedoeld. Oranje's langdurige afwezigheid had zich in zijn stadhouderschappen wel zeer laten gevoelen, maar toch vond de aanstelling van een „luitenant" opnieuw ernstige tegenstand bij steden als Delft, Leiden en Gouda en in het Noorderkwartier. Er was zelfs ontevredenheid in het gewest, dat zich beklaagde over verwaarloozing door Oranje van Holland's bijzondere gewestelijke belangen, over zijn onderhandelingen met de onvertrouwbaren Anjou en zijn welwillendheid tegenover de Katholieken***. Oranje klaagde van zijn kant door een zending van Taffin bij de Staten van Holland, dat er pogingen werden gedaan om „sekere divisie en oneenicheyt" tusschen beiden aan te stoken, waarop echter de Staten aanstonds een deputatie afzonden om hun ongeschokt vertrouwen in hem te betuigen en hartelijk te verklaren,

* Groen, VI, p. 479 suiv.

** Brieven van Van Dorp, blz.158 vlg.; Van Dorp was op reis daarheen opgelicht en te Waalwijk gevangen gezet.

*** Res. Holl. 26 Nov. 1578.

II.133 dat zij zich „vastelijk verbonden" achtten aan Zijne Excellentie en zelfs aan diens nakomelingen. Maar hier en in Zeeland wilde men niet weten van de driftige, willekeurige en streng calvinistische graaf Johan, over wiens beleid zijn Gelderse onderhebbenden reeds vele klachten hadden*. Bij zijn afwezigheid was daar alles in het honderd gelopen en het Calvinisme, met zijn volle instemming, sedert de zomer gewelddadig uitgebreid op het gevaar van een burgeroorlog af, want de meerderheid, de stadsregeringen zelfs bijna uitsluitend, hield er nog ijverig vast aan het katholieke geloof. En matiging, zoals Leoninus de graaf aanbeval, zeker in volkomen overeenstemming met de Prins, stond niet in 's graven beknopt woordenboek. Eind November kwam hij echter aangaande deze dingen nog eens met de Prins te Antwerpen overleggen en van toen af zien wij snelle vordering in de zaak der voorgenomen Unie van de noordelijke gewesten, waartoe Holland zich onder leiding van Oldenbarneveldt en anderen te Gorkum, evenals Zeeland, zeer bereid had betoond.

Na de Prins van Antwerpen uit naar Gent te hebben begeleid, keerde graaf Johan naar het Noorden terug om eerst in Gelderland, daarna in Holland, waar hij in de tweede helft van December te Haarlem met de Staten van Holland en Zeeland onderhandelde, over de Unie te spreken. Ook te Utrecht en in Gelderland werden de besprekingen sedert eind November hervat. Te Utrecht was in December het middelpunt der onderhandeling. De definitieve conferentie begon er 10 Januari, vooralsnog alleen tussen de afgevaardigden van Holland, Zeeland, Utrecht en de Ommelanden. Het verzet van de Utrechtse domkapittels werd gebroken door een gewelddadig optreden tegen hen; dat in Gelderland kon op de landdag van de 7de slechts ten dele worden overwonnen. Graaf Johan verscheen den 12de ook te Utrecht, zodat eindelijk de 23ste de Unie werd getekend door hemzelf als stadhouder van Gelderland, benevens door de afgevaardigden van Holland, Zeeland, Utrecht en de Ommelanden.

Dit beroemde verdrag verenigde de gewesten, „alsof zij maar eene provincie waren", tot behoud der Pacificatie, handhaving der privileges en der gemeenschappelijke verdediging, met erkenning van de Religie-vrede. De toetreding van Gelderland, welks Overkwartier door Parma was aangevallen, geschiedde door de kwartieren achtereenvolgens in het voorjaar; Zutphen echter trad eerst in 1580 toe; Gent in Februari

* Groen, VI, p. 483.

II.134 1579. Friesland volgde in het eerste halfjaar van 1579; iets later Yperen, Antwerpen. Breda, in 1580 Brugge met het Vrije, Lier en Drente; Overijsel sloot zich in Maart 1580 zelfstandig aan zonder het verdrag te tekenen. Graaf Johan werd als Directeur der Unie erkend.

Oranje wachtte lang met de ondertekening*, daar de gehele loop der zaken hem weinig beviel en de blijkbare aarzeling, zelfs weigering van verschillende gewesten of delen daarvan nog minder. Hij vreesde, dat zijn ondertekening op de in het voorjaar van 1579 nog niet geheel afgevallen aangeslotenen bij de Unie van Atrecht en de Katholieken elders een ongunstige invloed zou hebben en dat hij zijn eigen werk, de Pacificatie en de Religievrede, zou omverwerpen en zonder de landvoogd, Matthias**, die bezwaren had geopperd evenals de Staten-Generaal zelf, ten volle van de noodzakelijkheid te hebben overtuigd, wilde hij zijn onderschrift niet geven. Pogingen in het voorjaar gedaan om ook de overige gewesten, met name Brabant en Vlaanderen, in hun geheel in de Unie te brengen en deze dus tot een ‚Generale Unie‘ om te zetten — blijkbaar een plan van Oranje — leidden ten slotte tot niets. Hij heeft eerst 3 Mei 1579 getekend, ruim een maand later gevolgd door de Friese stadhouder Rennenberg, die hem toen nog als leidsman vereerde. De Prins heeft het alleen gedaan, omdat hij inzag, dat deze Unie, al ‚daagde zij niet,‘ zoals hij zich uitliet, in ieder geval beter was dan niets en dat de door hem gewenste nieuwe ‚Generale Unie‘ toch niet te verkrijgen zou zijn.

Toch werd het denkbeeld van een nieuwe Generale Unie in de plaats van Pacificatie en Religievrede nog niet geheel door hem losgelaten. In weerwil van zijn ondertekening der Unie van Utrecht horen wij in Mei 1579 nog van de ‚neeren von dem Ertzherzogen vorgeschlagenen Union‘, die natuurlijk niet buiten Oranje om was voorgeslagen maar in het Noorden weinig instemming vond. Zo is de Unie van Utrecht het enige verbond gebleven, dat de ontwrichte Generale Unie voor een deel des lands ten minste nog in stand hield en waarmede Oranje zich thans tevreden moest stellen. Haar uitbreiding over zoveel mogelijk steden en gewesten moest voorlopig het naaste doel zijn.

***

Terwijl dit alles in de Nederlanden zelf woelde, was een nieuwe

* Groen, VI, blz. 568, 614; Muller, Staat, blz. 220. Vgl. Blok, Oranje en de Unie, in Nijh. Bijdr., 5de R., VII,

blz. I vlg.; Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. XLI (1920), blz. 232 vlg.

** Groen, VI, p. 613 suiv.

II.135 poging van de Keizer om de vrede te bewerkstelligen, aangevangen. Ook van Spaanse zijde en in de de Koning getrouwe Nederlanden was het verlangen naar vrede groot. Paus Gregorius XXIII werkte sedert het voorjaar van 1577 in deze richting en was, in samenwerking met Granvelle, die zich toen te Rome bevond, zelf geneigd om met Oranje in onderhandeling te treden. Zijn nuntii Sega en Portia waren toen met instructies in deze geest naar de Nederlanden gezonden, hoewel de laatste ten slotte van mening bleek, dat aileen met de wapenen een resultaat viel te bereiken. En ook in de Nederlanden scheen de stemming gunstig: talloos velen, ook in Holland en Zeeland, hadden meer dan genoeg van de oorlog en onder de Katholieken heerste grote vrees, dat bij de voortzetting daarvan het Calvinisme steeds meer veld zou winnen. De Keizer hoopte, dat Philips zich ten slotte zou laten vinden om Matthias officieel als landvoogd aan te stellen en zo de Duitse tak van zijn huis in de Nederlanden aan het hoofd der zaken te plaatsen.

In gunstige omstandigheden kon dus de onderhandeling worden begonnen, meenden zowel de Keizer als de Paus in overeenstemming met hun voornaamste raadgevers*.

Reeds in December 1578 was graaf Otto Heinrich von Schwartzenberg, die de Keizer nog als gezant bij zijn broer en de Staten-Generaal vertegenwoordigde en voortdurend met Oranje overlegde, in Parma's kamp hij Visé verschenen om bij hem een wapenstilstand aan te vragen; de ziekte en dood te Antwerpen (21 Dec.) van de Staatse opperbevelhebber Bousso, die tot op het laatst met Oranje bevriend was gebleven, had op de vredelievende stemming ook der Staten ongetwijfeld invloed. Zelfs Oranje scheen thans meer dan ooit tot vrede geneigd, nu de samenwerking tusschen de gewesten zo los bleek te zijn, ja voor een deel ophield, terwijl Parma's leger het belangrijke Maastricht omsingelde en weldra het Overkwartier van Gelderland bedreigde.

Inderdaad zijn 7 Mei 1579 te Keulen ernstige onderhandelingen over de vrede aangevangen**. Daar verschenen met Schwartzenberg de aartsbisschoppen van Keulen en Trier en de bisschop van Würzburg namens de Keizer, de hertog van Terra nova namens Philips, een grote deputatie der Staten-Generaal met Aerschot, Grobbendonck, Van der Myle, Meetkercke, Van der Linden, Albada e, a. als leden; ook de

* Groen, VI, p. 514 suiv.

** Hansen, Der Niederl. Pacificationstag, in Westd. Zeitschr., Bd. XIII, S. 227 ff.

II.136 pauselijke nuntius te Keulen nam er deel aan en Oranje heeft er herhaaldelijk zijn broer Johan heengezonden om zijn standpunt duidelijk te maken en zijn bijzondere belangen voor te staan. Maar dat standpunt lag feitelijk nog altijd ver van dat van de Koning, ook al waren de Spaanse onderhandelaars thans geneigd iets toe te geven en, ten minste tijdelijk, het Calvinisme in Holland en Zeeland, ja zelfs misschien in Antwerpen en Gent toe te laten. Doch de Koning zelf wilde in de grond der zaak daarvan niet weten en bleef, na aanvankelijk zich tot enkele concessies bereid te hebben verklaard, ten slotte onverbiddelijk staan op zijn eis tot onverzwakte handhaving van het katholieke geloof en van zijn eigen gezag. En het aanbod der Spaanse gezanten, om Holland en Zeeland tijdelijk te laten genieten van de bepalingen der Pacificatie (18 Juli), was bij de vorderingen, die het Calvinisme in de andere gewesten had gemaakt, reeds niet voldoende meer. Geheime aanbiedingen* van Terra nova aan Oranje nog vóór het begin der onderhandelingen door middel van Arend van Dorp en Schwartzenberg leidden tot niets, daar deze, die zijn secretaris Bruyninck naar Keulen had gezonden om de voorstellen te vernemen, weigerde zijn belangen van die der Nederlanders te scheiden en een afzonderlijk gezant voor de conferenties af te vaardigen. Door een belangrijk jaargeld en andere geldelijke voordelen „en su particular", door plaatsing van zijn zoon in zijn ambten, mits hijzelf de Nederlanden verliet, was een man als Oranje niet meer te winnen. De hoofdeisen, die hij stelde: teruggave van zijn goederen en ambten, erkenning van het gereformeerde geloof, waar dit reeds gevestigd was, tonen duidelijk aan, dat hij van geen schikking weten wilde op de voorwaarden, die men hem wilde toestaan. Integendeel, hij, van te voren reeds overtuigd, dat ook deze onderhandelingen op niets zouden uitlopen, hield niet op met mond en pen te waarschuwen tegen de listen des vijands. Tal van pamfletten, uit zijn omgeving en uit de calvinistische kringen voortgekomen, trachtten de al te grote verwachtingen te temperen, de al te onstuimige wensen naar vrede en rust te matigen, te wijzen op de onvertrouwbaarheid der tegenstanders en de dubbelzinnigheid van hun voorstellen. Toch meende hij goed te doen met zich niet aan de onderhandeling te onttrekken, opdat men de te wachten mislukking niet ten enenmale aan hemzelf zou kunnen wijten. Het moest allen, zowel aan zijn kant als aan de andere zijde, duidelijk worden, dat, zolang de

* Kervyn, *Huguenots et Gueux*, V, p. 399; Gachard, in *Bull. Acad. Royale*, XX, I, p. 69 suiv.

II.137 Koning op zijn standpunt bleef staan, vrede niet mogelijk was. Dat was het doel van zijn politieke zorgen in deze tijd. En de afloop was een zegepraal voor hem.

De aanvankelijke aanbiedingen der Staten-Generaal (18 Mei): amnestie, religievrede en vrijheid voor Calvinisten en Lutheranen, waar die reeds was toegestaan, ratificatie van Matthias' handelingen, geen ambten voor vreemdelingen, waarborging van nakoming der voorwaarden door Engeland, Frankrijk, de Paus, de Keizer, Anjou als „défenseur" en de aartsbisschoppen van Keulen en Trier — zij schenen Terra nova zelfs een grove belediging toe. Ook van een door de Staten aangeboden bestand wilde Terra nova niet weten. Wel bleek op een en ander nog wel af te dingen, daar de neiging tot vrede op zichzelf algemeen was, maar toen ten slotte over de door de keizerlijke gezanten 18 Juli gedane aanbiedingen de afzonderlijke Staten moesten worden geraadpleegd en Terra nova opnieuw een bestand had afgeslagen, stuitte alles af op de godsdienst-eisen, ook nu weer. Geleid door Oranje, wiens „Sendtbrieff"* van 1 Augustus tegen de Malcontenten en hun verdrag met Parma zijn houding tegenover dezen moest verklaren, weigerden de Staten-Generaal, 25 Aug. te Antwerpen bijeengekomen, eind November de aangeboden voorwaarden en stelden nieuwe van hun kant op. De hertog van Terra nova en de keizerlijke gezanten verlieten nu Keulen zonder zelfs over het namens de Staten-Generaal aan Schwartzenberg overgeleverde antwoord, waarin op het gebied der religie de vroegere aanbiedingen waren herhaald, verder te willen raadplegen.

Daarmede waren de onderhandelingen, die in den lande aanvankelijk grote verwachtingen hadden gewekt en overal diepe indruk hadden gemaakt, voorgoed geëindigd. De mislukking had vele trouwe Katholieken tot de overtuiging gebracht, dat verzoening met de Koning toch de beste oplossing was en zij sloten thans, Aerschot** in de eerste plaats, de een na de ander hun vrede. Maar talloze anderen, in de eerste plaats de Calvinisten, werden erdoor gesterkt in hun besluit om tot het einde door te strijden onder aanvoering van de man, die hen tot hiertoe had geleid. Het viel niet te ontkennen, dat zijn machtige inwerking de Staten had weerhouden in te gaan op de veelszins verleidelijke aanbiedingen der keizerlijke bemiddelaars, gesteund door aanmoedigende brieven van Terra nova en Parma zelf,

* Knuttel, Catal., n°. 476/8; Gachard, IV, p. 167.

** Hij ging naar Venetië en stierf er in 1595.

II.138 die evenwel op 29 Juni midden in de onderhandeling het gewichtige Maastricht had bestormd en vermeersterd. Oranje's inwerking was het geweest, die de pogingen om het volk tegen de Staten in beweging te brengen had weten te verijdelen door het alom doen verspreiden van goed gestelde pamfletten tegen den Keulse vredehandel en tegen de van katholieke zijde geschiede aanprijzing der aangeboden voorwaarden. Hij had als altijd op de bres gestaan, gewaarschuwd voor al te grote verwachtingen, voor de bekende Spaanse praktijken, voor de lichtgelovigheid der Malcontenten, wier afval hij scherp gispte. Hij regeerde thans zo goed als onbeperkt in de Staten-Generaal, waar in Juli 1579 zelfs gedacht werd aan zijn wettig ingestelde dictatuur, met terzijdestelling van de jonge en onervaren aartshertog.

Het is niet verwonderlijk, dat bij de Spaanse regering en haar medestanders het denkbeeld veld won, dat vooral zijn persoon de gewenste bevrediging in de weg stond en dat dus zijn dood de hoofdvoorwaarde moest zijn voor het verkrijgen van die bevrediging*. Terra nova had te Keulen met bandieten overlegd om hem uit de weg te ruimen. Zelfs Schwartzenberg, die bijna twee jaar in Matthias' omgeving met Oranje had samengewerkt en door hem als een „zoon" was behandeld, wendde zich thans teleurgesteld af van de Prins en de abt van St. Geertrui, totnogtoe een van zijn ijverigste aanhangers maar te Keulen door Terra nova gewonnen, zag in zijn dood het enige redmiddel voor de Nederlanden. De aanvallen der pamfletten op zijn persoon werden steeds heftiger en Marnix voelde zich geroepen om in een in November uitgegeven heftig protest, een „Response à un libelle fameux", te antwoorden op die aanvallen, die de Prins voorstelden als een „vassal hérétique, parjure, infame et traistre de son Prince", die „nous a assez long temps pipé" en op wiens persoon alleen wraak viel te nemen voor het ongeluk des lands. Marnix, zelf in zeker „Livret d'un gentilhomme" als een van Oranje's gevaarlijkste „adhérens" gekenmerkt, treedt op tegen de „folies fantasies d'un cerveau mal basti" en tegelijk tegen de Malcontenten, uit wier kring de anonieme schrijver van het „livret" scheen voort te komen; hij verdedigt in gloedvolle woorden zijn vereerde leidsman en meester, zichzelf en de zijnen tegen de aantijgingen van zijn tegenstander, die zelfs zijn afkomst had aangevallen**.

Nog ten tijde van deze belangrijke onderhandelingen hadden de

* Kervyn, Huguenots et Gueux, V, p. 407; Gachard, IV, p. 158.

** Knuttel, Catal. n°. 46819; Kervyn, V, p. 409.

II.139 Gentse zaken zich reeds weer tot een nieuwe crisis ontwikkeld, onder het oog van La Motte en de Malcontenten, die bij Kortrijk en Meenen aanzienlijke vorderingen maakten.

Na het vertrek van de Prins waren Hembyze en Dathenus weldra weer meesters te Gent geworden, thans alleen, want hertog Johan Casimir keerde half Februari uit Engeland*, waar de Koningin hem ondanks alles zeer eervol had ontvangen en zelfs met de orde van de Kousenband had begiftigd, over Zeeland slechts terug om zich naar de Paltz te begeven en liet zich voortaan niet dan uit de verte met de Nederlandse zaken in. Hij had de Prins te Antwerpen, waarheen deze hem had uitgenodigd, niet bezocht en zich o. a. te Utrecht zeer onaangenaam over hem uitgelaten.

Een nieuwe uitbarsting van calvinistische dweepzucht en beeldstormerij hernieuwde in Vlaanderen de tonelen van het vorige jaar en bracht niet weinig toe tot de onderwerping der Malcontenten aan de Koning. Zij sloeg in Mei zelfs naar Antwerpen over, tot diepe ergernis van Matthias, die bij gelegenheid der grote processie** op Hemelvaartsdag (28 Mei) zich persoonlijk bedreigd zag en niet dan door Oranje's persoonlijke tussenkomst met zijn garde bij de woedende en gewapende Calvinisten met moeite zich kon redden uit de kathedraal, waarin hij met veel deelnemers aan de processie gevlucht was. Te Rijssel, Mechelen en elders kwamen dergelijke tonelen voor. De reeds lang aarzelende Philips van Egmond wierp zich onder de indruk van deze gebeurtenissen in Parma's armen, ontsnapte na een mislukte aanslag op de stad met de grootste moeite uit Brussel en bemachtigde voor Parma weldra zuidelijk Brabant; Havré, als Aerschot's broer reeds lang onder verdenking, en zelfs Rennenberg begonnen te wankelen. De vijand, die reeds lang noordelijk Brabant onveilig maakte, waagde zich tot vlak voor de poorten van Antwerpen en plunderde er onder het oog der Statenregering landhuizen en kastelen. De troepen, die hem moesten bestrijden, riepen voortdurend om betaling, maar de financiële achterstand was zo groot, dat zelfs Matthias, de landvoogd, in het voorjaar genoodzaakt was geweest om zijn kleine hofhouding te Antwerpen wegens geldgebrek*** grotendeels op te breken. En Oranje zelf was er niet beter aan toe.

Wilde de Prins bijeenhouden wat er nog bijeen te houden was, dan moest hij te Gent ingrijpen. Hij wist ook te Antwerpen en Brugge

* Von Bezold, Briefe, I, S. 337.

** Mém. Anon., III, p. 126 suiv.; De la Pise, P. 453; Kervyn, Huguenots et Gueux, V, p. 409/10.

*** Res. Holl. 1579, blz. 668.

II.140 de Religievrede eindelijk erkend te krijgen en begon zich nu verder met Gent in te laten.

In de zomer was het daar van kwaad tot erger gelopen. Hembyze en zijn predikanten droomden van Gent als van een nieuw en grootser Genève, middelpunt van een democratische calvinistische republiek, waarin het lagere volk het bestuur zou voeren en de vermogenden hun rijkdom aan de minder vermogenden zouden hebben af te staan. Die republiek, samengesteld uit een aantal kantons, zou haar vertakkingen in de Paltz, aan de Beneden-Rijn, in Oostfriesland en de kuststreken van de Noord- en Oostzee, aan Engeland's zuidoostkust hebben, overal waar Nederlandse ballingen gemeenten hadden gesticht. Hembyze, zoveel als dictator van Gent, voelde zich steeds meer een nieuwe Artevelde, die op diens wegen maar met betere uitslag en gedragen door hogere idealen Vlaanderen tot roem en eer zou brengen. Maar tegenover hem stonden nog altijd de door Oranje gesteunde partijgenooten van Ryhove.

De op aandrang van Oranje naar Dendermonde overgebrachte gevangenen* van Oct. 1577 werden thans opnieuw naar Gent teruggevoerd, ook Champagny. Zij trachtten half Juni te ontsnappen, maar werden achterhaald behalve Rasseghem en Sweveghem, die slaagden in de vlucht en van nu af, samenwerkend met de Malcontenten en Parma, scherp optraden tegen Oranje, „celui qui a meslé les cartes”, en aan wie zij hun langdurige gevangenschap weten, ten minste hun niet-vrijlating tijdens zijn bezoek te Gent. De edele La Noue zelf, die in 1578 met Anjou in Henegouwen was gekomen, sedert Maart thans veldmaarschalk der Staten-Generaal, 's Prinsen onverdachte medestander maar tevens onverdacht Calvinist, die onder Coligny en graaf Lodewijk te velde had gestreden, die honderdmaal zijn leven voor zijn geloof had gewaagd en thans met heldenmoed aan het hoofd van zijn slecht betaalde soldaten de Malcontenten bestreed, werd niet meer door Hembyze vertrouwd. Toen hij** (6 Juli) met klein gevolg Gent bezocht om over de militaire toestand in Zuid-Vlaanderen te spreken, werd hij smadelijk genoodzaakt de stad te verlaten, daar Hembyze hem verdacht met Oranje samen te spannen om het land opnieuw aan Anjou aan te bieden. Hembyze en de zijnen maakten zich reeds weer meester van Oudenaarde en andere plaatsen in Vlaanderen en versterkten Gent tegen mogelijke aanslagen.

* Mém. Anon., III. p. 171. Zie tekst, blz. 129.

** Hauser, La Noue, p. 98 suiv.

II.141 Oranje, die niet had opgehouden door middel van de Staten-Generaal zowel als door boden en brieven de Gentse regering voor de steeds noodlottiger werkende anarchie te waarschuwen, zond nu, rekenend op den hem toegedane Ryhove, den 22ste Juli opnieuw een hoogst ernstige brief* aan Gent. Daarin klaagde hij over het hem getoonde wantrouwen, over de twijfel aan zijn geloof en zijn toewijding aan de gemene zaak, waarvoor hij zijn rang, zijn goederen, zijn leven en dat der zijnen had veil gehad. Nog altijd niet besloten om het hem reeds lang te voren aangeboden gouverneurschap** ook van Vlaanderen aan te nemen, verklaarde hij zich echter bereid om naar Gent te komen ten einde over de gestelde voorwaarden van gedachten te wisselen.

Deze brief maakte de gewenste indruk en de Gentse regering antwoordde***, onder heftig verzet van Hembyze en Dathenus, dat men hem er gaarne zou ontvangen. Vóór zijn komst ontstond er een geweldige worsteling tussen Hembyze en Ryhove, welke laatste in overleg met Oranje de rumoerige volkstribuun gevangen nam, maar hem op de bedreigingen der kleine gilden weer moest loslaten. Hembyze riep toen het hem toegedane deel der Gentse gewapende burgerij,

* Groen, VII, p. 19.

** Zie tekst, blz. 126.

*** Kervyn, Huguenots, V, p. 437 suiv.

Afb. <http://www.museeprotestant.org/Pages/Notices.php?scatid=6&noticeid=767&lev=1&Lget=FR>
(In het boek getekend portret in het Musée Condé Chantilly.)

II.142 dat tegen de Malcontenten streed, terug, sloot de poorten en veranderde met Dathenus de stadsregering, zich gereed makend om de stad gewapenderhand tegen Oranje te verdedigen. Maar Oranje, ook te Antwerpen* zijn gezag voelende dalen en het wantrouwen in de toekomst ziende toenemen, was nu vast besloten tot een einde te komen. Hij bood zich nogmaals te Gent aan en de stadsregering besloot, ondanks de heftige tegenstand van de beide calvinistische volksleiders, hem te ontvangen. Hembyze, zijn invloed gebroken ziende, trachtte nu over Sas van Gent de vlucht te nemen maar werd teruggevoerd. Den 18de Augustus — de dag der geboorte van zijn vierde dochter bij zijn derde gemalin, Charlotte Flandrine** ter ere van Vlaanderen met die laatste naam genoemd — kwam Oranje werkelijk in de nog steeds in hevige gisting verkerende stad, braverend de gewapende menigte, die voor zijn woning samenschoolde en hem onder honende woorden aanmaande de bij velen nog steeds populairen Hembyze te belasten met het bevel over de burgerij. Geholpen door Ryhove en de zijnen, hield Oranje, rekenend op zijn eigen populariteit, stand met gevaar zelfs voor zijn eigen leven, wees Hembyze, die met enige predikanten brutaalweg beloning voor zijn diensten vroeg, openlijk en smadelijk af, veranderde de regering, aan wier hoofd hij Karel van Utenhove stelde, liet alle aanhangers van Hembyze afzetten en noodzaakte deze zelf de 29ste de stad te verlaten. De tribuun week eerst over Zeeland naar Holland uit en weldra van daar naar hertog Johan Casimir, zijn beschermer, die hem en Dathenus vriendelijk in de Nederlandse kolonie te Frankenthal opnam. Omtrent Dathenus bezitten wij uit September een ongenadigen brief*** van de Prins, die niet alleen merkwaardig is om de inhoud maar ook om de vorm, daar hij ons laat zien, hoe de Prins de Hollandse taal schreef en zeker ook sprak. De Prins verwijt de reeds vóór zijn komst gevluchte „Meyster Pieter Datheen" diens onmatige „unwaerachtigen achterclapf ende beschuldige" en zijn „mishandeling", waaromtrent hij de beslissing wil overlaten aan de Kerk, die er uit een zedelijk oogpunt kennis van behoort te nemen, en aan de magistraat, die er „naer die kayserliche ende wereltleiche rechten" over behoort te oordelen.

Van Paltzische hulp was voortaan geen sprake meer voor Oranje, want Johan Casimir was even verbitterd op hem als de Gentse Calvinisten. De vurige Calvinisten in het algemeen achtten hem hun vijand

* Mém. Anon., IV, p. 202 suiv.

** Delaborde, p. 200.

*** Groen, VII, p. 80.

II.143 zo goed als de vurige Katholieken, want 's Prinsen persoonlijk optreden had hem en de hunnen ogenblikkelijk van alle macht beroofd. Opnieuw echter had Oranje zijn macht over de mensen getoond en de gevaarlijke proef met goede uitslag bekrond gezien. Hij bleef in September nog te Gent en Brugge om de toestand in Vlaanderen verder te regelen; hij nam echter het hem opnieuw aangeboden gouverneurschap van Vlaanderen nog niet definitief aan, tevreden met zijn overwegenden invloed aldaar. Hij richtte van hier uit ernstige vertogen aan de Staten-Generaal om voor de zoveelste maal aan te dringen op betere opbrengst der lasten door de verschillende provincies, die — het gewone euvel — in gebreke bleven haar aandeel in die lasten te dragen. De slecht betaalde soldaten, met name die in de thans door Parma zeer bedreigde steden Brussel en 's Hertogenbosch, begonnen hun ontevredenheid duidelijk te toonen en de regeringen van die steden waren allesbehalve gerust. De 3de October was hij te Antwerpen terug en kon hij de daar bijeengeroepen Staten-Generaal en de Raad van State van nabij leiden — een bezigheid, die bijna zijn gehele dag in beslag nam. Aan leiding* bestond er grote behoefte en dat er nog iets van terecht kwam, kon de Prins zichzelf met recht toeschrijven. Hij dacht in deze tijd aan de instelling van drie bestuurscolleges: een voor het Noorden, een voor Brabant, een voor Vlaanderen, maar dit plan vond weinig instemming. Ook aan de verdedigingswerken om de, evenals Brussel, ernstig door de vijand bedreigde stad moest de hand gelegd worden.

Met hoe grote moeilijkheden het landsbestuur gepaard ging, blijkt vooral, als hij 24 November aan de Staten-Generaal een nieuwe ernstige „remonstrance“** aanbiedt. Hij legt daarin de vinger op de begane fouten en de wonde plekken in het landsbestuur: te weinig letten op de belangen der „Généralité“, te veel op die der afzonderlijke gewesten door de respectieve afgevaardigden, die bovendien nooit voldoende volmacht van hun gewesten verkregen en zo onbeschrijfelijke „longueurs“ veroorzaakten. Het scheen inderdaad „ung miracle“, dat men met de gebrekkige financiële middelen de machtige vijand totnogtoe had kunnen weerstaan. De grote fout was de onvoldoend vaste regeling der gewestelijke en stedelijke bijdragen, zodat ieder maar gaf, niet volgens bepaalde regels doch „à sa fantaisie“; daaruit ontstond een voortdurende neiging om elkaar de lasten te laten dragen,

* Groen, VII, p. 93, 107; Mém. Anon., V, passim.

** Gachard, IV, p. 188 suiv. ; Res. St.-Gen., II, blz. 760.

II.144 met alle onenigheid, die ermee samenhing; de muntverwarring en de geldspeculaties dientengevolge beletten de handwerken der „schamele gemeente" zowel als de geregelde handel. Men moest toch bedenken, dat gewesten, die voor het oogenblik niet van de vijand te lijden hadden, verplicht waren de andere te helpen, te meer daar die vijand tegen het voorjaar zeker met alle macht zou aanvallen, zonder dat men nog wist waar, zodat het nodig was overal de vestingen goed te voorzien. Oranje verzocht dus verbetering van de samenwerking en anders zijn ontslag* uit zijn post als luitenant-generaal van Matthias met aanbod om te dienen onder ieder anders, die men zou aanwijzen om de leiding der zaken over te nemen.

Het was niet voor de eerste maal dat hij dit laatste aanbod deed. Reeds in September had hij zijn ontslag aangeboden tegenover de velerlei laster, die tegen hem werd verspreid. Hetzelfde middel was indertijd in Holland meer dan eens door hem gebezigd om er de Staten tot meerdere opofferingen te bewegen, en met goede uitslag, daar hij — dit begrepen de Staten-Generaal ook nu — niet gemist kon worden.

Het resultaat van deze remonstrantie, gesteund door redevoeringen van Matthias en Leoninus over hetzelfde onderwerp, was de grote instructie van 24 December over de geldmiddelen**, welke instructie op dat punt ten minste verbetering kon brengen. Maar het scheen hem toch 9 Jan. 1580 opnieuw nodig de Staten-Generaal, vóór het vertrek der afgevaardigden naar hun provincies, in een krachtige en uitvoerige tweede remonstrantie*** te vermanen tot samenwerking. Nu de Keulse onderhandeling over de vrede mislukt was, bleef voortzetting van de oorlog het enige middel om tot vrede te geraken, en dan was krachtiger organisatie van een centrale regering en betere samenwerking der gewesten een noodzakelijk te vervullen voorwaarde; vervolgens betere regeling der oorlogvoering en der financiën: een goed betaald veldleger van 4000 ruiters en 12000 man voetvolk met 1200 pioniers en voldoende artillerie, naast de nodige garnizoenen, zou genoeg zijn; het bevel zou men, nu de adel grotendeels was afgevallen, kunnen opdragen aan andere „gens d'honneur", die men totnogtoe niet goed behandeld had — hij heeft blijkbaar het oog op bitter klagende Duitse en Franse aanvoerders als Philips van Hohenlo, La Noue e. a. Geen wijdloopige „discoursen" maar zakelijke voorzieningen waren nodig en vooral: het particuliere belang achter te stellen bij het algemene.

* Groen, VII, p. 91.

** Res. St.-Gen., II, blz. 732 vlg.

*** Gachard, IV, p. 196 suiv., 408.

II.145 Hij eindigde zijn vermaning, van dezelfde aard als hij er vroeger zo dikwijls in Holland en Zeeland had laten horen en die altijd weer neerkwamen op waarschuwing voor hetzelfde historische Nederlandse euvel, met een nieuwe betuiging van zijn bereidwilligheid om zijn plicht tot het einde te vervullen en „vivre et mourir avec vous". Bijzondere aandrang bij de provincies om toch ditmaal eens het bijzonder belang op zij te zetten en afgevaardigden met behoorlijke volmacht te zenden vergezeld dit welsprekend betoog.

***

De kracht van de tegenstand lag niet meer in de zuidelijke gewesten. De gewesten der „Nadere Unie" van het Noorden* moesten met Antwerpen — want noch op het ontredderde Vlaanderen, noch op het door de vijand besprongen en reeds half verloren Brabant kon voortaan worden gerekend — feitelijk alleen de kosten van de oorlog te dragen. Het was daarom natuurlijk, dat het bestuur der „Nadere Unie" moest worden geregeld en dat aan dit bestuur onder de Raad van State, die intussen meer en meer een adviserend college van Oranje onder Matthias was geworden, zekere zelfstandigheid moest worden geschonken. Zo ontstond een tweede generaliteit naast die te Antwerpen, die trouwens slechts in naam meer die titel droeg en feitelijk bestond uit enkele afgevaardigden van de nog trouwe gewesten.

Van het directeurschap** van graaf Johan in de Unie is niet veel gekomen. De leiding bleef er berusten bij de gedeputeerden der geunieerde gewesten te Utrecht, wier „College der Nadere Unie" in Augustus definitief georganiseerd werd; Cant en Buys uit Holland, Roorda uit Friesland, Floris Thin uit Utrecht, Jacob Valcke uit Zeeland waren er de invloedrijkste persoonlijkheden en trouwe aanhangers van Oranje. Graaf Johan bleef slechts de stadhouder van Gelderland en het militaire hoofd der Unie. Zijn verhouding tot zijn broer, die tot zijn diepe ergernis nog steeds met Anjou onderhandelde en de Unie niet in de door hem voorgestane richting begeerde te brengen, werd er niet beter op; de dood van zijn gemalin in Nassau tijdens zijn afwezigheid ontmoedigde*** hem, al waren thans drie van zijn zoons aan het hof van de Prins of in het leger en kreeg de oudste, graaf Willem Lodewijk****, in deze tijd zijn eerste regiment in dienst der Staten. Graaf Johan

* Bor, II, blz. 51.

** Muller, Gesch. der regeering van de Unie, blz. 44/5.

*** Groen, VII, p. 16, 35.

**** Groen, VII, p. 66.

II.146 had het in Gelderland zeer moeilijk, leed ellende, koude en gebrek bij gemis aan traktement, zodat de bakker hem soms geen brood meer wilde leveren en brandstof niet te krijgen was. Hij gevoelde in die omstandigheden grote lust om voorgoed heen te gaan: de verwarring werd hem te erg, de persoonlijke ervaring te bitter, de verdeeldheid in het land te machtig voor iemand, die zijn bescheiden talenten niet hoger aansloeg dan zij waard waren; het verraad knaagde aan alle kanten, zelfs zijn en 's Prinsen zwager Van den Bergh ging, fluisterde men, om met de gedachte aan verzoening met de Koning en dergelijke geruchten omtrent Rennenberg deden telkens luider de ronde; zijn moeder, zijn zoon uit Nassau drongen op zijn terugkeer aan, een boerenopstand in de katholieke Achter-hoek dreigde ernstig te worden. Oranje trachtte hem nog tegen te houden en slaagde daarin aanvankelijk, maar zonder hem geheel te overtuigen : de hele winter door overlegde graaf Johan bij zichzelf en met anderen, of hij zou blijven dan wel zou heengaan, hoeveel het hem ook zou kosten zijn broer alleen te laten in de chaos*.

Diens weer aangeknoopte verbinding met Anjou gaf bij de graaf eindelijk de doorslag.

Na Anjou's vertrek uit Henegouwen had zijn gezant Des Pruneaux** te Antwerpen tijdens de Keulse vredehandel de betrekkingen met de Staten-Generaal en Oranje ijverig aangehouden, gesteund door Du Plessis-Mornay, die, hoewel nog ambassadeur van de koning van Navarre, zich evenals de geleerde Languet en La Noue feitelijk in 's Prinsen dienst had gesteld.

Oranje, nog altijd op Frankrijk hopend*** en door zijn hugenootse theologen gesterkt in de mening, dat onderhandeling met een katholiek vorst in deze omstandigheden veroorloofd was, wachtte zich wel die betrekkingen geheel af te breken. Hij volgde oplettend des hertogs kronkelende gangen ook bij diens pogingen om thans het meermalen in uitzicht gestelde huwelijk met koningin Elizabeth tot stand te brengen. Hij hoopte ook daarvan voordeel voor de zaak der Nederlanden, die - hij gevoelde het in deze tijd van afbrokkeling en chaotische verwarring meer dan ooit - alleen gelaten, de strijd tegen Spanje niet lang meer zouden kunnen volhouden. Maar de tegenzin tegen de Franse was nog sterk, vooral in het Gelderse, in Overijsel en zelfs in Utrecht, waar nog het meest van Duitse gezindheid

* Groen, VII, p. 198 suiv., 176, 206.

** Muller, in Bijdr. Vaderl. Gesch., 3d R., VIII, blz. 339 vlg. ; Gruen, VII, p. 262 Suiv.

*** Muller, in Verspr. Geschr., blz. 275 vlg.

II.147 was te bespeuren en graaf Johan zich altijd moeite gaf om de door hem altijd verkozen en aanbevolen weg van toenadering tot het Duitse Rijk te effenen. Anjou's gezant hield op die gezindheid het oog en trachtte het eens te worden met de gewesten der Nadere Unie, waarin ook hij terecht de kracht van het verzet tegen Spanje meer zocht dan bij de Antwerpse Staten-Generaal en de wankelende provincies Brabant en Vlaanderen. Toen nu in November de Keulse vredehandel definitief mislukt was, wendde Anjou* zich op het eind van die maand weer tot de verschillende gewesten en tot de Staten-Generaal met betuiging van zijn onveranderde goede gezindheid. De kans op een verandering van landsheer was door de mislukking der onderhandelingen vergroot en van die kans dacht hij gebruik te maken. Reeds 4 Januari 1580 belastten de Staten-Generaal dan ook Oranje met het ontwerpen van voorwaarden**, waaronder men Anjou als landsheer zou kunnen aannemen. Hij en zijn medewerkers waren spoedig gereed; het definitieve ontwerp werd de 13de door de Staten-Generaal goedgekeurd en onmiddellijk naar de gewesten rondgezonden.

Een uiterst belangrijke memorie*** van de Prins van de 9de had op dat besluit grote invloed gehad. Zij toonde aan, dat men beter deed met Anjou dan met Philips te onderhandelen over de voornaamste eisen: goede regering door inboorlingen, strikte handhaving der privileges en godsdienstvrede, met godsdienstvrijheid voor de Gereformeerden. Was niet Anjou thans in Frankrijk de man, die de godsdienstvrijheid voorstond? Was hij niet te binden door beperkende voorwaarden, die hem zouden beletten zijn vorstelijke macht hier uit te breiden? Gaf zijn eventueel huwelijk met Elizabeth geen goede kans om ook Engeland nauwer aan de Nederlanden te verbinden? Zou hij, Katholiek, niet de tegenzin der Katholieken tegen een samengaan met de Calvinisten kunnen overwinnen? De Pacificatie van Gent was in zijn handen zeker veilig. Men zou van de hulp van Frankrijk zeker zijn en de oorlog dan waarschijnlijk op Frans gebied voortgezet zien, wat de Nederlanden zeer zou ontlasten.

De 27 artikelen**** van het voorgestelde verdrag waren met deze denkbeelden in overeenstemming en geleken veel op die, welke in 1576 door Holland en Zeeland aan Alençon waren aangeboden. Een nauw verbond met Frankrijk; handhaving van de Religievrede overal waar deze thans erkend was, voor Holland en Zeeland van de toestand van

* Muller-Diegerick, Documents, III, p. 162 suiv.

** Res. St.-Gen., III, biz. 46 vlg.; Muller, in Bijdr. 1.1., blz. 355 vlg.

*** Documents, III, p, 143 suiv.

**** Zie tekst, blz. 66.

II.148 het ogenblik; waarborgen voor de benoeming van Nederlanders in de landsposten en in de helft der hofhouding; regering met een raad, waarin elke provincie haar vertegenwoordiging zou kiezen, terwijl ook de stadhouders, hoge ambtenaren en gouverneurs der vestingen moesten gekozen worden uit een door iedere provincie aangeboden nominatie van drie; vaststelling der erfopvolging met absolute scheiding van de Franse kroon; erkenning der verdragen en privileges, der Unie en der nieuwe regelingen onder Matthias; de domeinen aan de hertog met 24 ton gouds voor het krijgsvolk; geen lasten zonder toestemming der Staten; geen buitenlands krijgsvolk zonder die toestemming; minstens eenmaal per jaar een bijeenkomst der Staten-Generaal, die overigens konden bijeenkomen, wanneer zij wilden; eedsaflegging van de hertog aan de Staten-Generaal en de afzonderlijke gewesten; eindelijk zekere geldelijke voldoening aan de aartshertog, die zonder meer werd teruggeschoven en zich dit onder invloed van Oranje, hoewel met enige ergernis, zou laten welgevalen.

De Nederlanden zouden op deze wijze een moderne constitutioneele monarchie worden, waarin, geheel overeenkomstig Oranje's inzichten, de vorst slechts geringe macht zou bezitten. Anjou, ofschoon nog niet in bijzonderheden van dit alles op de hoogte, was verrukt over wat Des Pruneaux hem reeds kon mededelen, in zijn gemoed vertrouwend, dat het in de praktijk wel anders zou worden, als hij maar eenmaal landsheer was. Hij drong zelfs ongeduldig op een spoedige beslissing aan, die trouwens ook door de Staten-Generaal bij de provincies verzocht was.

Maar bij dezen hokte de zaak*. Alleen Gent, thans geheel door Oranje gewonnen, stemde reeds in Februari toe en van het Staatse deel van Vlaanderen was men daarmee zeker. Elders stuitte de behandeling der artikelen op ernstige bezwaren, ook zelfs in Holland, Zeeland en Utrecht, waar men in ieder geval zijn zelfstandigheid wilde bewaren en bij verwisseling van landsheer in de eerste plaats aan Oranje dacht, niet aan de vreemdeling; weinig minder bezwaren hoorde men in de oostelijke gewesten te kennen geven.

Ook om dit verzet te breken of ten minste een overeenkomst te treffen, maar tevens om de bedreigde eensgezindheid tusschen de noordelijke provincies te herstellen, de blijkbaar tot afval neigende Rennenberg nog voor de Nederlandse zaak te redden en graaf Johan

* Muller, in Bijdr. I.I., blz. 363 vlg.

II.149 nader van de noodzakelijkheid der erkenning van Anjou te overtuigen, besloot de Prins Antwerpen tijdelijk te verlaten en de noordelijke gewesten eindelijk weer eens te bezoeken. De Raad van State, door Marnix en Leoninus geleid, zou in zijn afwezigheid de regering voeren. De 29ste Januari 1580 trok hij met Matthias en Heeze naar Breda*, waar hij hen, die hem op zijn reis tot Dordrecht vergezelden zouden, feestelijk onthaalde op zijn voorvaderlijk kasteel - een niet ongevaarlijke reis wegens de nabijheid van Parma's troepen. Van daar kwam hij 1 Februari in Den Haag aan.

Hij was sedert September 1577 niet meer in Holland geweest en werd er met grote vreugde ontvangen. Hij bleef er slechts enkele dagen in onderhandeling met de Staten over een voorgenomen verandering in de justitie en de regeling der financiën en trok toen door naar Utrecht, waar hij graaf Johan ontmoette; vervolgens nog niet naar Amsterdam, waarheen hij 28 Febr. had willen gaan, maar op het ontstellende bericht van Rennenberg's** onrustbarende plannen naar Amersfoort en Elburg, in welke laatste plaats hij de wankelende stadhouder een samenkomst aanbood. Zijn pogingen ten behoeve van het traktaat met Anjou, die intussen weinig succes hadden en ook bij Duitse vrienden als Schwendy*** scherpe afkeuring vonden als „desseings extremes et precipiteux", ook omdat de „grand erreur et faulte" van het beledigend ter zijde schuiven van Matthias zich zou wreken en de verbintenis met Frankrijk nooit tot zijn voordeel kon strekken, werden nu plotseling door andere zorgen afgebroken. Maar Oranje wist zijn tijd af te wachten en gaf die plannen niet op.

De afval van Rennenberg, waaraan hij nauwelijks had kunnen of willen geloven, was verhaast door de sterke calvinistische beweging en de toenemende ongehoorzaamheid in Friesland. Rennenberg had lang gearzeld, maar was door zijn zuster Cornelie de Lalaing, die hem was komen opzoeken, gestijfd in zijn reeds bestaande neiging tot verzoening met de Koning. Terwijl de Prins, die altijd een grote persoonlijke invloed op hem had gehad, ingelicht door de hem toegedane Groninger Popko Ufkens, hem te Elburg afwachtte en nog trachtte hem door deze terug te houden, ging hij, vrezend voor Oranje's komst in het Noorden, misschien wel naar Groningen, waar hij hem niet zou kunnen weren en zijn populariteit duchtte, 3 Maart over tot de aanslag op Groningen, die hem voorgoed tegenover Oranje stelde. Deze

* Bor, II, blz. 160; Mém. Anon., V, p. 95.

** Groen, VII, p. 244; Trosée, Verraad v. Rennenburg ('s Bosch, 1894).

*** Groen, VII, p. 227; Eiermann, S. 90 ff.

II.150 snelde onmiddellijk naar Kampen*, waar hij, weldra het ongelofelijk geachte bevestigd vindend, met de gedeputeerden der Nadere Unie de nodige voorzieningen ten opzichte van Overijssel en Friesland hielp treffen, ook in overleg met de naar Friesland gekomen Sonoy. De toestand te Kampen zelf was allesbehalve veilig: Katholieken en Calvinisten, Spaansgezinden en voorstanders der Unie stonden er gewapend tegenover elkaar en Oranje had er tot zijn bescherming niet anders dan zijn garde van 60 haakschutters en enige gewapende burgers, terwijl het afgezonden kleine geuzengarnizoen van Barthold Entens buiten moest blijven. Het gelukte hem echter dit garnizoen binnen de stad te brengen en er de orde te herstellen. Hij weigerde het aanbod van Rennenberg om thans nog naar Groningen te komen en ging (16 Maart) over Muiden naar Amsterdam**, waar hem de volgende dag een feestelijke intocht wachtte.

Ook hier stroomde de „liefde en jonste" des volks hem overvloedig toe; rijk versierde schuiten hadden hem uit Muiden afgehaald, bij zijn inkomst aan IJ waren vreugdeschoten losgebrand, de Amsterdamse schutterij ontving hem langs de beide oevers van het Water, waar hij afstapte aan de Dam, na enige waterspelen te hebben bezichtigd; dagen achtereen werd hij feestelijk onthaald en alom toegejuicht in de nog zo kort geleden weerspannige handelsstad, waar wederom de volksmenigte hem als haar redder begroette.

Van Amsterdam uit had hij te Utrecht de orde te herstellen, nadat daar op de 7de een hevigen beeldenstorm had gewoed en het ook hier zeer toegenomen Calvinisme der lagere bevolking tegenover de geestelijkheid en de magistraat de overhand had behouden. Hij waagde het niet tegenover deze calvinistische beweging op te treden, maar vermaande de gewapende burgerij tot rust en orde en wees met nadruk op de Religievrede en de binnenkort te Antwerpen te nemen beslissingen der Staten-Generaal ten opzichte der godsdienstverschillen. Uit Amsterdam kwam hij naar Den Haag, waar hij weer met vreugde ontvangen werd en de vergaderde Staten van Holland en Zeeland hem thans, bij acte van 29 Maart, officieel de „hooge overheid"*** over deze gewesten aanboden en daartoe enige der hunnen committeerden. Maar bij de resumptie van deze besluiten op de 31ste vielen „diverse discoursen" en men besloot toen wel bij die besluiten te blijven, maar ze voorlopig nog stipt geheim te houden: de Prins

* Mém. Anon., V, p. 155.

** Bor, II, biz. 170; Hoes, De blijde inkomst van prins Willem (Amst. Jaarb. 1897, biz. 3 vlg.); Coops, Opheffing der Satisfactie, blz. 375.

*** Groen, VII, p. 304 suiv.; Bor, II, blz. 181 vlg.

II.151 vreesde, dat zij op de onderhandeling met Anjou een verkeerde invloed zouden hebben. Ook een gelijk aanbod van de gewestelijke souvereiniteit, hem (28 Maart) vanwege de provincie Utrecht gedaan, werd voorlopig niet beantwoord, al toonde de Prins zich niet ongezend om ook hier op het voorstel in te gaan. Het was eigenlijk de bedoeling hem de grafelijke waardigheid over de drie gewesten aan te bieden op nader overeen te komen voorwaarden. Eerst nadat men zijn bereidwilligheid om deze „later" aan te nemen had vernomen, werd door Holland en Zeeland besloten de onderhandeling met Anjou goed te keuren, want men ging uit van de gedachte, dat verandering van landsheer een „sware saeck" was; en als men ertoe overging, had men liever Oranje dan een Franse vorst. Doch voorlopig wilde Oranje nog niet verder gaan.

Toen keerde hij 21 April uit Zeeland te Antwerpen* terug, waar men hem reeds lang met ongeduld verwachtte, daar de regering in zijn afwezigheid van bijna drie maanden en gedurende het reces der Staten-Generaal min of meer had stilgestaan. Rennenberg's afval, gepaard met Parma's hernieuwde militaire werkzaamheid had grote ongerustheid veroorzaakt, terwijl in de stad zelf de Calvinisten weer hier en daar kruisen en beelden op de openbare weg begonnen te vernielen. De overgang van Meetkercke, de bekwamen commies van financiën Reingoud en andere aanzienlijke ambtenaren tot het Calvinisme had er heel wat opzien gewekt, toen zij op Pasen (3 April) deelnamen aan het Avondmaal, waarbij L'Oyseleur de Villiers, 's Prinsen raad en hofprediker, de voorganger was geweest. Een paar dagen te voren had La Noue de stad Ninove verrast en er Egmond met de zijnen gevangen genomen, een voordeel, weldra gevolgd door de bemachtiging van Mechelen door La Noue en Norris, terwijl Parma Bergen bezette in afwachting van de komst van zijn moeder, door Philips op raad van Granvelle opnieuw met de landvoogdij belast.

***

Voortgaande op de weg der gematigdheid, die hij de Koning van het begin af ten ernstigste had aanbevolen, en thans weer door deze, die de nutteloosheid van het geweld reeds lang had ingezien, in genade aangenomen, zelfs tot 's Koning's leidend minister aangesteld,

* Mém. Anon., V, p. 143. Hij was 7 April 1580 uit Den Haag vertrokken over Zierikzee, Middelburg en Vlissingen, ib., p. 188, 212.

II.152 zaag Granvelle* in de terugkomst van de met hem verzoende Margaretha van Parma naar de Nederlanden sinds lang het voornaamste geneesmiddel. Zij, die het land zo goed kende, zou de regeringstoestanden uit de tijd van Karel V kunnen herstellen; zij zou, met haar bekwame zoon als raadsman en aan het hoofd van het leger, de vrede brengen. Maar tevens had Granvelle, thans alle hoop op een overeenkomst met Oranje opgevend, een ander plan uitgedacht. Zou de nieuwe vredespolitiek kans van slagen hebben, dan moest — de Keulse onderhandeling bewees het — de bekwame en populaire rebel, die nog altijd Nederlanders aanvoerde en bezielde in de strijd, verdwijnen, het kostte wat het wilde. Oranje weigerde heen te gaan op de hem door Philips herhaaldelijk aangeboden voorwaarden; welnu, hij zou uit de weg geruimd worden**. Dit had de sedert vele jaren gevoede persoonlijke haat de kardinaal ingegeven; thans was hij eindelijk in staat om wraak te nemen op de man, die hem in 1564 had doen verjagen uit zijn schitterende positie, en die wraak zou tevens zijn vorst en diens land, zijn godsdienst en staatkunde te stade komen.

Maar Granvelle had de Koning in November 1579 aangeraden, dit niet te doen volbrengen door sluipmoordenaars zoals er reeds dikwijls met voorweten des Konings en zijner landvoogden het leven van Oranje hadden bedreigd, zonder dat men ooit zekerheid kreeg, door wie zij waren afgezonden of omgekocht en waarvoor prinses Charlotte steeds haar gemaal waarschuwde. Het moest op de wijze der macchiavellistische Italiaanse vorsten: door een officiële vogelvrij verklaring, door Oranje als vijand van de staat in de ban te doen. Philips, het denkbeeld niet verwerpend, belastte Parma en de hem omringende leden van de oude Raad van State met het opstellen van de ban. Zij gaven daaraan gevolg, maar rieden toch het plan ernstig af en wilden in ieder geval vooraf de mening der Staten van de thans tot de gehoorzaamheid teruggekeerde gewesten ingewonnen zien. Ook Parma zelf zag niet weinig bezwaar in de zaak, al zond hij het concept over; zijn bezwaar gold niet het denkbeeld op zichzelf maar veeleer de indruk, die het hier te lande zou maken. De Koning echter ging, door Granvelle aangezet, zijn weg, weigerde het aanbevolen raadplegen der Staten en beval tweemaal achtereen, het laatst 18 Mei 1580, dringend aanstonds tot de openbaarmaking van het thans vastgestelde stuk over te gaan. Toen gehoorzaamde Parma en zond

* Philippon, *Ein Ministerium unter Philipp II*, S. 53 ff., 146 ff.

** *Corresp. de Granvelle*, VII, p. 496; *Gachard*, VI, p. 4 suiv., XXII suiv.; *Fruin, Verspr. Geschr.*, III, blz. 69 vlg.

II.153 het half Juni aan de gewestelijke gouverneurs en hoven in de gehoorzame gewesten, waarna hij het in Augustus te Bergen in Henegouwen liet drukken in het Frans en het Nederlands ter algemene verspreiding in en buiten der Nederlanden.

De beruchte „Ban et edict en forme de proscription"*, gedagtekend uit Maastricht 15 Maart 1580, haalt de misdrijven van Oranje tegen het koninklijk gezag in den breedte op en wel in de scherpste termen om te komen tot het besluit, dat om deze „causes justes, raisonnables et juridiques" de Koning op grond van zijn souvereine macht over deze landen Oranje, „luy seul chef, authour et promoteur de ces troubles et principal perturbateur de tout nostre estat, en somme la peste publicque de la republicque chrestienne", verklaart te zijn „trahistre et meschant ennemy de nous et du pays". Daarom verklaart de Koning hem „proscript", stelt hem, de „ennemy du genre humain", buiten de wet, zijn persoon en goederen ter beschikking van ieder, die ze wil nemen; wie hem levend of dood overlevert of hem uit de weg ruimt, krijgt als beloning 25000 gouden schilden in goederen of geld, vergeving voor alle vroegere misdrijven, ja verheffing in de adelstand voor hemzelf en zijn helpers. Ook zij, die Oranje na een maand niet zullen hebben verlaten, zullen beroofd worden van al hun goederen, hun adeldom en hun eer, met toekenning eveneens van al hun bezittingen aan wie ze zal willen nemen.

Dat was de wraak des Konings en die van zijn minister.

Het slachtoffer van de Ban had intussen te Antwerpen zijn bezwaarlijk werk van verzoening en hereniging, van verdediging en organisatie voortgezet. De noodlottige gevangenneming** van de dappere La Noue op 10 Mei 1580 te Ingelmunster was een zware slag voor zijn strijd in Vlaanderen; de dood op 18 Juni van zijn hoogvereerde moeder***, tot wie hij tot op het laatst in de innigste verhouding had gestaan; de moeilijkheden in Frankrijk, die de voortgang der onderhandelingen met Anjou niet minder belemmerden dan de tegenstand in de Nederlanden het deden; het voorlopig nog slechts tijdelijk vertrek**** eindelijk van graaf Johan, die hem in Juni nog, blijkbaar wegens Uniezaken, te Antwerpen had bezocht, uit Gelderland in het begin van Juli naar zijn Nassausche landen, waarheen diens hart sedert lang had getrokken — dat alles had hem naast allerlei lasten van en klachten over zijn bewind, velerlei zorgen en verdriet veroorzaakt. De uitwijking

* Gachard, VI, p. 22, 30, 33; Knuttel, Catal., n°. 527 vlg.; Apologie, éd. Lacroix, p. 5 suiv.; Blok, in Bijdr.

Vaderl. Gesch., 4de R., IV, blz. 270.

** Hauser, La None, p. 119. Hij werd in harde gevangenschap gehouden op het kasteel Limburg tot 1585, stierf in 1591.

*** Groen, VII, p, 366.

**** Mém. Anon., V, p. 213 suiv.; over zijn verblijf te Antwerpen, 6-13 Juni 1580, ib., p. 284.

II.154

Titelblad ban: <http://www.periodata.nl/dataweb/ban.htm>

II.155 van Condé uit Frankrijk om hulp voor de Hugenoten te vragen, eerst naar Engeland, daarna over Gent bij de Staten-Generaal naar Antwerpen, gaf nieuwe beslomming in deze drukke stad, waar toen de prins van Epinoy (Pierre de Melun), de heer van Merode en de Franse heren uit het gevolg van Condé inderdaad een schitterenden hofstoet vormden voor aartshertog Matthias en de Prins, die hen op menig banket zo goed mogelijk ontvingen. Dat alles gebeurde midden tussen de dagelijkse beraadslagingen met de Staten-Generaal in. Daar had „continuel désbat" plaats over de grote kwesties, die hangende waren, met name over die aangaande Anjou, waaromtrent ook met de stad Antwerpen, door haar burgemeester Johan Junius geleid, druk onderhandeld moest worden. Condé verliet Antwerpen eerst omstreeks 20 Juli om over Holland zijn reis naar Duitsland verder voort te zetten, zeer ingenomen met het onthaal, bij zijn nicht Charlotte gevonden, maar blijkbaar minder met het resultaat van zijn zending. Het zwakke protest van Matthias tegen het zich werpen in de armen van „estrangiers", onder herinnering aan de aanspraken van het huis Oostenrijk, „de la quelle je suis membre", maakte weinig indruk, al werd het door Epinoy aan de Staten-Generaal overgebracht. Onophoudelijk zagen de Antwerpenaars 's Prinsen koets door de straten rijden*, van het kasteel naar het stadhuis en de Staten-Generaal, zich verwonderend over de onvermoeibaarheid van de man, die zovele zaken had te beredderen en toch nog tijd vond om zijn hoge gasten te onthalen en met hen goede sier te maken zoals het een groot heer paste. Oranje, onvervaard te midden van alle bezwaren, hield zijn doel vast in het oog en stuurde erop aan, laverend zo het nodig was, dan weer snel vooruitstevend, het naderend meer en meer. Dat doel was : Anjou landsheer onder de bekende beperkende voorwaarden en met grote zelfstandigheid voor Holland en Zeeland. De zending van Marnix aan het hoofd van een statig gezantschap**, dat Anjou namens de Staten-Generaal de soevereiniteit moest aanbieden, was de zegepraal van zijn onvermoeide pogingen: 11 Augustus besloot de meerderheid ertoe; de 24ste deed hijzelf het gezantschap te Vlissingen uitgeleide. Ook de Vlaamse zaken hadden zijn voortdurend toezicht nodig; ofschoon niet officieel stadhouder van Vlaanderen***, wist hij er de leiding in handen te houden en organiseerde een Rekenkamer en een gewestelijk Hof te Gent in overleg met den hem zeer toege-

* Mém. Anon., V, p. 200 suiv.

** Muller, in Bijdr., I.I., blz. 377 vlg.

*** Gachard, IV, p. 236 suiv.

II.156

Titelblad Apologie

<http://www.periodata.nl/dataweb/Apologie.htm>

II.157 dane Gentse pensionaris Jacob van Someren. Eind Augustus kwam hij weer te Gent om er de magistraatsverandering te bewerkstelligen en bleef er geruime tijd, onderwijl ook de Unie van Utrecht en de verdediging van Friesland en Overijsel tegen de afvallige Rennenberg leidend in overleg met Hohenlo en Sonoy, die tegen de voormalige stadhouder een krachtige guerrilla organiseerden, waaraan ook de jonge graaf Willem Lodewijk een levendig aandeel nam. Deze laatste liep er in Aug. 1580 voor Coevorden de gevaarlijke beenwond op, die hem zijn ganse verdere leven zou doen hinken.

Hier te Gent bereikte de Prins een onderschepte brief van Granvelle aan zijn correspondent Morillon, waaruit hij, ongeveer tegelijkertijd met het gedrukte stuk, het plan ten opzichte van den Ban* heeft vernomen. Hij gaf er nog van Gent uit de 5de September kennis van aan de Staten-Generaal te Antwerpen en deelde hun tevens zijn voornemen mede om op het schandelijke stuk te antwoorden en wel liefst in overleg met hen, „aenghemerckt dese saecke sich geheelyck gemeyn is met ulieden". Hij geeft hun de keus tussen een afzonderlijk of een gezamenlijk antwoord en verzoekt een snelle beslissing dienaangaande; ook aan Holland en Zeeland in het bijzonder vraagt hij „advijs ende raedt" in deze. De 7de Sept. keerde hij over Dendermonde naar Antwerpen terug om er tot eind October te verblijven**. De 17de werd zijn vijfde dochter, Charlotte Brabantine, te Antwerpen geboren.

In die tijd, tussen half September en eind October, is door zijn getrouwe Villiers in overleg met hemzelf, met Languet en met Du Plessis-Mornay, de beroemde Apologie samengesteld, het antwoord op 's Konings Ban. De drie mannen waren sedert 1578 nauw met de Prins verbonden en hebben in deze jaren krachtig met hem samengewerkt. Met Marnix vormden zij een soort van „arrière-conseil"***, een geheime raad, waarvan reeds in 1578 gesproken wordt en die op zijn hele politiek van die jaren ongetwijfeld van grote invloed is geweest. Zij hebben hem ter zijde gestaan, Villiers en Marnix tot zijn dood toe, Languet tot zijn sterven te Antwerpen op 30 Sept. 1581, Mornay tot op het eind van 1582, toen hij het verraad van Anjou zag naderen****. Zij hebben hem ook in deze persoonlijke zaak met raad en daad gediend.

Het welsprekend, nu en dan heftig betoog, hoewel op aandrang van Languet en Mornay nog hier en daar verzacht, heeft de vorm van

* Blok, in Bijdr., I.I. biz. 271.

** Groen, VII, p. 388.

*** Cal. of State Papers, Foreign, 1578/9, nr. 443.

**** Blok, in Bijdr. I.I. Maar was Villiers einde Nov. niet in Frankrijk? Groen, VII, p. 444.

Vermoedelijk is

echter hier de Hugenootse edelman Villas bedoeld.

II.158 een (13 Dec.) aan de Staten-Generaal,* die sedert 8 November te Delft door hem waren bijeengeroepen, gerichte verdediging. Het oorspronkelijke Frans is krachtiger en welluidender dan de Nederlandsche vertaling; het geheel, verwant aan de geest van Mornay's anti-monarchaal geschrift, de „Vindiciae contra tyrannos”, bewijst in sterke mate de invloed der hugenootse opvattingen, toen werkzaam in de omgeving van de Prins, in het bijzonder bij de steller, Villiers; de felle toorn, die de Ban bij de vogelvrijverklaarde zelf had gewekt, verleidt hem tot heftige beschuldigingen en hartstochtelijke woorden, heftiger en hartstochtelijker dan in enig ander stuk, dat van hem is uitgegaan. Vooral de smadelijke woorden, waarin de Ban over zijn derde huwelijk en zijn teder beminde vrouw spreekt, hebben de Prins gegriefd en tot bittere tegenweer aangezet, bitterder en scherper dan zelfs zijn eerlijkste medestanders konden goedkeuren. Menige bladzijde, menige zin uit die stemming geboren, draagt een monumentaal karakter, dat de Apologie stempelt tot een der hoogst staande geschriften van die tijd.

Het stuk begint met een hartelijke toespraak tot de Staten, wier zaak hij als de zijne zo lang met opoffering van zijn bezit en met gevaar voor zijn leven en dat der zijnen heeft voorgestaan. Op deze algemene inleiding volgt dan, de beschuldigingen in de Ban een voor een behandelend, een breed historisch overzicht van zijn leven en van de diensten, die zijn Nassausche voorvaderen en hijzelf aan de Bourgondische vorsten, aan Karel V en Philips zelf hebben bewezen; van zijn werkzaamheid in 's Konings dienst, zijn strijd tegen Granvelle en Alva, tegen Requesens en don Juan, werktuigen van een staatkunde, die hij telkens en telkens weer in scherpe woorden veroordeelt gelijk hij sedert 1568 herhaaldelijk reeds in geschrifte had gedaan en gelijk hij in brieven en vertogen ook vóór die tijd met zijn medestanders tot de Koning zelf had gesproken. Daarbij spaart hij 's Konings persoon, die van de "roi trompeur et hypocrite", „incestueus", in genen dele, de door deze tot hemzelf gerichte beschuldigingen beantwoordend met heftige aanklachten van bloedschande, moord op zijn zoon don Carlos, bedrog en valsheid van allerlei aard. Hij verdedigt zijn eigen huwelijksleven, met name zijn gelukkig leven met Charlotte de Bourbon, tegen verdachtmaking en smaad. Hij ontwikkelt dan zijn gevoelens op staatkundig en godsdienstig gebied, nadruk leggend op

* Van Meteren, fol. 178.

II.159 de gematigdheid, die hij in beide opzichten altijd heeft betracht tegenover de felheid der uiterste partijen aan beide kanten. Hij beroept zich op zijn eensgezindheid met de Staten en met het volk zelf, dat zich vrijwillig onder zijn leiding heeft gesteld om te ontkomen aan de ondragelijke tirannie der Spaanse meesters en beulen, „vermine espagnolle”, die de beginselen van een meedogenloze en eerloze staatkunde in toepassing brengen bij een vrij volk, dat prijs stelt op een rustig en bezig leven in het genot der met het goed en het bloed der voorvaderen gekochte privileges. Tegenover die beginselen stelt hij andere, die van recht en wet, van vrijheid van persoon en geweten, van menselijkheid en vrede, van trouw en eer. Hij wekt op tot samenwerking, tot eendracht in die beroemde woorden : „Bewaart uwe Unie wel. Doch siet naerstich toe, mijne Heeren, dat ghy niet alleene met woorden of by geschrifte maar oock met der daet ter executie ende in 't werck stelt tgene dat het bundelken pylon 't samen gecnoopt ende gebonden houdt.” En dat alles zegt hij in welgekozen woorden, die menigmaal spreken tot het hart en zich hoog verheffen boven de gewone taal der staatsstukken van die en van latere tijd. Want een staatsstuk van grote betekenis is de Apologie, geen onpartijdig historisch verhaal van wat er sedert twintig zware jaren in de Nederlanden was voorgevallen, maar een verdediging van zijn hele leven, aangetast door de beweringen, die de Ban van een grondslag hadden moeten voorzien ten opzichte van zijn persoon zowel als van zijn staatkunde gedurende die jaren.

Het gloeiend manifest eindigt met een hartstochtelijke peroratie tot de Staten-Generaal, tot wie hij het geheel richtte, met een opwekking en een belofte, die hij samenvat in het machtige woord : „ce qui sera par vous résolu pour le bien et conservation de vous, vos femmes et enfants, toutes choses saintes et sacrées, Je le Maintiendrai.”

Het stuk werd op last van de Prins in het Nederlands vertaald en de 13de December door hem, vergezeld van Hohenlo „ende andere syne vrienden”, waarschijnlijk in die taal aan de Staten-Generaal aangeboden* en voorgelezen door Van Someren. Van een gezamenlijk geschrift ofwel een afzonderlijke verdediging door de Staten is niets gekomen evenmin als van het drukken der Apologie door of namens de Staten-Generaal zelf. Zij hadden, blijkbaar met het oog op een alleszins mogelijke zegepraal van Parma, te veel bezwaar tegen de

* Blok, I.I., blz. 266 vlg.

II.160 al te scherpe persoonlijke vorm der verdediging om haar op hun naam te laten drukken. Zij stonden echter (17 Dec.) de Prins op diens verlangen gaarne een garde te paard toe ten einde zijn persoonlijke veiligheid beter te verzekeren. Zo is het stuk te Delft in druk* verschenen in Februari 1581 met privilege van de Staten van Holland alleen en bij hun gewonen drukker, de uit Antwerpen naar Leiden verhuisde Charles Sylvius, en op naam van Oranje zelf, die het in die maand, ook in het Latijn en Duits vertaald, aan verschillende vorsten, ook aan graaf Johan te Dillenburg, toezond met een begeleidende brief.

De indruk op de buitenwereld was niet onverdeeld gunstig; men vond het al te fel, ook in de Nederlandse gewesten zelf. Het werd door Parma in April aan Philips toegezonden met woorden van ergernis over 's Prinsen schaamteloosheid, die hem versterkte in de mening, dat de Ban eigenlijk niet had moeten worden uitgesproken. Granvelle was van gevoelen, dat een antwoord op dit „malheureux et deshonté escript" niet wenselijk was**.

Oranje had op de samenstelling en de druk van het geschrift te Antwerpen en Delft het oog gehouden te midden van het gehaspel over de aan Anjou toe te kennen souvereiniteit***, dat met het vertrek van het grote gezantschap naar Frankrijk volstrekt niet was opgehouden. Zelfs zijn goede trouw werd door een verdichte brief van hem aan Anjou weer in verdenking gebracht, ook ten opzichte van het geloof. Gelderland, Overijsel en Utrecht bleven standvastig weigeren zich bij die souvereiniteit neder te leggen en Holland en Zeeland trachtten zoveel mogelijk daaraan te ontsnappen, vooral omdat het aangeboden verdrag inhield, dat deze beide gewesten in zaken van munt, oorlog, contributie en privileges de nieuwe landsheer onderdanig zouden moeten zijn. Holland en Zeeland zagen nog steeds geen betere waarborg tegen Anjou's mogelijke machtsoverschrijding dan de onmiddellijke opdracht der souvereiniteit over die gewesten aan Oranje zelf****; de andere drie noordelijke gewesten toonden zich allesbehalve ongeneigd tot een dergelijke oplossing, waarmee echter Oranje, al besloten zij 1 Oct. hem voorlopig het „overste gouvernement" op te dragen, nog niet voor de dag dorst komen tegenover Anjou, die anders de autonomie van Holland en Zeeland reeds in 1578 had goedgekeurd.

De onderhandelingen met hem, 7 September 1580 te Plessis-lez-

* Knuttel, Catal. n°. 554 vlg.; Blok, 1.1., blz. 261, 265, 279. 280 vlg.

** Blok, in Bijdr., 1.1., blz. 282.

*** Muller, in Bijdr. Vaderl. Gesch., 3de R., VIII, blz. 388 vlg.; Groen, VII, p. 379 suiv.

**** Muller, ib., blz. 405.

II.161 Tours, Anjou's residentie, begonnen, werden reeds de 19de met succes bekroond door de wederzijdse ondertekening van het verdrag, nadat in het concept, dat de gezanten hadden medegenomen, nog gewichtige veranderingen waren gebracht. Vooral belangrijk was de bepaling, dat het verdrag bij voorbaat gesloten werd met de Staten-Generaal der Nederlanden in hun geheel, niet alleen met de reeds overgehaalde gewesten. De nieuwe landsheer, die beloofde zich in het land te zullen vestigen, verbond zich tevens om zijn broer, koning Hendrik III, over te zullen halen hulp en bijstand aan deze landen te verlenen, ja een „eeuwig verbond" met Frankrijk tot stand te zullen brengen, zodra hij hier gevestigd zou zijn; de autonomie van Holland en Zeeland* onder de souvereiniteit van Oranje — de bekende voorwaarde dezer gewesten — werd door Anjou erkend; de godsdienstzaken zouden door ieder gewest naar eigen inzicht worden geregeld, met handhaving der gewetensvrijheid voor allen en de verplichting van de landsheer om alle godsdiensten te beschermen. Het gehele stuk ademde weer den hugenootse geest, die in 's Prinsen omgeving heerste.

Maar Gelderland, waar de Duitse veldoverste Hohensaxen de nog steeds afwezige stadhouder graaf Johan verving, krachtig gesteund door de thans als kanselier van Gelderland opgetreden en voorgoed aan de Prins verbonden Leoninus, benevens Utrecht en Overijsel waren nog volstrekt niet geneigd om de nog nodige ratificatie van het verdrag door de Staten-Generaal, ook namens hen, toe te staan. Die ratificatie werd door deze laatsten voorlopig nog uitgesteld, ook wegens de opnieuw onzekere toestand der zaken in Frankrijk zelf.

In verband met al deze moeilijkheden werd op 's Prinsen aandrang besloten, nu toch het zwaartepunt der Unie in het Noorden lag, de vergadering der Staten-Generaal over te brengen naar Delft**, waarheen de Prins zich eind October 1580 zelf begaf. Een kort bezoek aan zijn voorlopig te Antwerpen gebleven echtgenote***, nog niet volkomen hersteld van haar bevalling van haar vijfde dochter, bracht hem voor enkele dagen daarheen terug. Hij bleef daarna sedert het eind van November, toen de Delftse vergadering der Staten-Generaal**** feitelijk eerst een aanvang nam, de hele winter in Holland, welks betekenis in de Unie meer en meer op de voorgrond trad.

In de eerste plaats had die vergadering over de ratificatie van het

* Muller, blz. 402 vlg.

** Blok, in Bijdr., II., blz. 273.

*** Groen, VII, p. 434; Aanw. Rijksarchief, 1860, B IV, 429 (21 Aug. 1580, financiële bezwaren).

**** Res. St.-Gen. III, blz. 27.

II.162 verdrag met Anjou te handelen*. Terwijl het gezantschap nog in Frankrijk bleef vertoeven en Marnix, die bij de Hugenoten een hoog aanzien genoot, de hertog, die hem steeds beter beviel, op zijn reis naar het Zuiden vergezelde en hem grote diensten bewees bij het regelen der verhouding tussen hem en de Hugenoten zowel als bij het sluiten van de vrede tussen hen en koning Hendrik III te Coutras (5 Jan. 1581), wist Oranje de Staten te bewerken.

Ongeveer tegelijk met deze vrede tekenden de Staten-Generaal, hoewel nog onder protest van Gelderland en terwijl in het verdrag de gezanten alleen werden genoemd als gezanten van de toestemmende provincies, eindelijk de ratificatie, die 2 Januari bezegeld werd. Vooral de medewerking van het door Oranje omtrent de beloofde autonomie geheel gerustgestelde Holland had daarbij invloed. Nog moest Anjou nu het gesloten traktaat plechtig afkondigen, wat de 23ste Januari te Bordeaux** geschiedde met een plechtige acte, waarin hij de soevereiniteit over de Nederlanden aanvaardde en de gezanten hem als landsheer erkenden. Een geheime acte van dezelfde datum behelsde de uitdrukkelijke belofte, dat Anjou de gewesten Holland, Zeeland en Utrecht, volgens het reeds 18 Aug. 1578 vastgestelde, vrij zou laten om Oranje tot hun erfelijk landsheer te kiezen of naar diens wens zich op andere wijze onafhankelijk van de landsregering te besturen***. Deze drie gewesten waren volstrekt ongezind om zich aan den Franse vorst te onderwerpen; zij waren niet anders tot zijn erkenning in naam te bewegen geweest en ook voor Oranje zelf was zijn eigen heerschappij in deze gewesten een geschikte waarborg tegenover mogelijke schending der gesloten verdragen door de nieuwe landsheer.

Oranje heeft zich voor de gewenste oplossing de grootste moeite gegeven. Intussen bleek het op het einde van Maart 1581, toen hij zich te Amsterdam bevond, dat in Friesland, waar men hem na de afval van Rennenberg ook het stadhouderschap had opgedragen, zijn tegenwoordigheid dringend vereist werd. Hij was nooit in die provincie geweest en ging er nu van Amsterdam uit heen (2 April) om er Sonoy en Hohenlo in gerezen moeilijkheden met de Friese Staten bij te staan. Over Harlingen kwam hij te Leeuwarden en werd er weer met grote vreugde en eerbetoon, in de gewone stijl maar wat eenvoudiger dan in het Zuiden, ontvangen****. Hij bracht er ver-

* Muller, I.I., blz. 407 vlg.

** Documents, III, p. 663.

*** Muller, in Verspr. Geschr., blz. 276 vlg.

**** Bor, II, blz. 252.

II.163 schillende zaken in orde en regelde er voorlopig de positie van Sonoy als zijn „luitenant" in het gewest op een de 17de April bijeengekomen Friese landdag, waarna hij naar Amsterdam* vertrok wegens de Statenvergadering van Holland. Daar te Amsterdam riep hij in Mei ook de Staten-Generaal weer heen om de te Delft weinig vooruitgekomen landszaken verder te brengen, met name ten opzichte van de landsregering zoals die onder Anjou zou zijn in te richten, van de contributies en de oorlogsbegroting, de „Staet van oorloghe". Na velerlei besprekingen werd de Statenvergadering op 25 Juni op verlangen van de Prins weer naar 's Gravenhage overgebracht. Het aanbod van het stadhouderschap in Gelderland in plaats van graaf Johan wees hij 10 Juli af.

Er schoot thans alleen over de plechtige afzwering** van de totnogtoe erkende landsheer voor te bereiden, opdat niemand zich tegenover de nieuwe zou kunnen beroepen op de eenmaal aan Philips afgelegde eed en opdat de rechtsvormen, ten minste in zekere zin, zouden worden geëerbiedigd. Deze afzwering of „verlaetinge", over welker rechtmatigheid de aanhangers van koning Philips natuurlijk anders dachten dan de opstandelingen — dezen meenden de gehoorzaamheid met recht te mogen opzeggen aan een vorst, die door de schending der door hem bezworen privileges zijn eed zelf had gebroken — had den 22ste Juli op zeer eenvoudige wijze plaats in de vergadering der Staten-Generaal op het Binnenhof te 's Gravenhage. Daaraan was voorafgegaan de neerlegging*** van het ambt van landvoogd in naam van Philips door aartshertog Matthias, die 15 Mei reeds zijn ontslag als zodanig had ingediend, welk ontslag de 22ste in een audiëntie van Leoninus en twee andere gezanten van de aartshertog, zijn hoveling La Mouillierie en zijn tresorier Asseliers, aan de Staten-Generaal was overgebracht. Den 12de werd te zijnen opzichte de acte van „ontlatinge" door hem getekend; een jaargeld van f 50000 werd hem als schadevergoeding toegezegd. Met deze „ontlatinge", die gepaard ging met een belofte tot betaling der schromelijke achterstanden op zijn traktement, waarover de aartshertog talloze malen maar zonder veel succes had geklaagd en die hem veel last hadden bezorgd van zijne crediteuren, eindigde zijn schijnlandvoogdij; daarmee ook de werkzaamheid van zijn luitenant-generaal, die feitelijk voor hem drie en een half jaar de landsregering had bestuurd. Schwendy

* Res. St.-Gen., III, blz. 195 vlg.; Coops, Opheffing der Satisfactie, blz. 59 vlg.

** Japikse, in Bijdr. Vaderl. Gesch., 5de S., V, blz. 39 vlg.

*** Res. St.-Gen., III, blz. 274, 289 vlg.; Eiermann, Schwendi, S. 90 ff.

en vele anderen in Duitsland waren ten diepste gekrenkt door deze behandeling van een vorst uit het keizerlijke geslacht en wendden zich voorgoed af van Oranje. In die tussentijd regelden de Staten van Holland en Zeeland in overleg met de Prins de definitieve regeringsvorm*, waaronder deze beide provincies voortaan zouden leven, afgezonderd van de andere volgens de met Anjou gemaakte afspraken.

Grondslag van die regeringsvorm was de 5 Juli 1581 — dus reeds vóór de afzwering van Philips — genomen resolutie der Staten van Holland tot hernieuwing der opdracht van 1576**, waarbij de Prins de "hooge overigheid" over het gewest was aangeboden onder zekere beperkende voorwaarden, maar thans met weglating van de tijdsbeperking "gedurende d' oorloge" en van 's Konings naam. De waardigheid van "soverein ende overhoofd" werd hem opnieuw opgedragen en Oranje nam die aan bij een op dezelfde dag gegeven "acte van acceptatie". Den 24ste werden in 's Prinsen "salette in 't Hof" de eden wederzijds gedaan, waarbij de Staten hem trouw en gehoorzaamheid beloofden en hij verklaarde de gestelde voorwaarden te zullen houden. Reeds vóór de afzwering zelf was deze zaak beklonken en eerst daarna, toen de regeringsvorm van Holland hiermede officieel was geregeld, is de Prins naar het Zuiden vertrokken. In de stukken heet hij sedert: "hebbende de Hooge Overheid ende Regering" in Holland en Zeeland. In de loop van de zomer legden de leenmannen, ambtenaren, magistraten, schutterijen en gilden in de Hollandse steden en op het platteland de eed aan de nieuwen sovereign af. Amsterdam heeft daarmede gewacht tot 18 Jan. 1582. In Zeeland***, waar Middelburg herstel van zijn rechten en privileges eiste, bleef de zaak nog onafgedaan gelijk men daar ook de acte van afzwering voorlopig achterwege liet. Ook Utrecht aarzelde nog om het voorbeeld van Holland te volgen.

Zo was dan het landsbestuur en dat der beide gewesten geregeld. De resultaten van het vorige bestuur waren volstrekt niet bevredigend te achten. De godsdienstvrede, die Oranje had gewild, was uitgelopen op iets, dat meer van godsdienstoorlog had en niet dan met de grootste moeite was bedwongen op een wijze, die het Calvinisme ontegenzeggelijk tot groot voordeel strekte en het Catholicisme achteruit had gedrongen. De eenheid des lands, zoals de Pacificatie van Gent en de Unies van

* Kluit, Holl. Staatsreg., I, blz. 203 vlg.

** Zie tekst, blz. 57 vlg. ; Bor, II, blz. 183 vlg.

*** Heeringa, in Archief Zeeland 1912, blz. 45.

II.165 van Brussel die hadden begeerd, was, niet het minst ten gevolge van die godsdiensttwisten, verbroken. Een aanzienlijk deel der gewesten had zich met de Koning verzoend en het overige werd slechts bijeengehouden door de Unie van Utrecht, gedeeltelijke vergoeding voor het te niet gaan der zo gewenste Generale Unie tegen de landsvijand. En Parma en Rennenberg bedreigden met een steeds krachtiger leger ook die Nadere Unie ernstig in Vlaanderen, in Brabant, in het Overkwartier, in de noordoostelijke provincies.

Wat er nog te redden was, had Oranje echter gered. Hij had ten slotte de vrij algemene tegenstand tegen de Franse landsheer met groot beleid weten te overwinnen en hoopte thans met Franse hulp Parma te bestrijden en misschien het verlorene nog eenmaal terug te winnen, de godsdienstvrede en vooral de gewetensvrijheid te herstellen, de Generale Unie weder te doen herleven. Op Frankrijk had hij, hoewel van nature volstrekt niet "franciste"*, d. i. verfranst, al zijn hoop gesteld, want noch van het altijd laverende Engeland, noch van het onder keizer Rudolf steeds meer verzwakkende Duitse Rijk meende hij iets wezenlijks te mogen verwachten. Maar vast stond nu in ieder geval — zo schreef de Prins in December 1580 aan zijn broeder Johan, die hem ronduit geweigerd had terug te keren** — dat de „religie" nooit meer uit de Nederlanden zou verdwijnen. De verwarring waarover de graaf klaagde, kwam van tijd tot tijd in alle staten voor, schreef Oranje, maar hij had goede hoop op de naaste toekomst onder Anjou; en ook, men zou van het huis Nassau, dat reeds zoveel voor de Nederlandse zaak had gedaan, nooit mogen zeggen, dat het die zaak had opgegeven. Hij voor zich zou strijden tot het einde.

* Vgl. Muller, *Verspr. Geschr.: Prins Willem I en Frankrijk* ; Pirenne, IV, S. 236.

** Groen, VII, p. 453 suiv.

II.166

VEERTIENDE HOOFDSTUK. MET ANJOU ALS SOUVEREIN.

De Prins had dan eindelijk zijn doel bereikt en het wachten was nu op de door hem uitgekozen souverein der Nederlanden. Deze zelf haastte zich niet om zich op de nieuwe troon, waarvan het karakter hem weinig aanstond, neer te zetten. Hij liet zich de opgelegde beperkingen schijnbaar welgevallen, hopen op een goede kans voor later om ze van zich af te werpen. Hij kwam wel met een leger aan de Henegouwse grens en het gelukte hem werkelijk nog in Augustus 1581 het door Parma belegerde en dapper verdedigde Kamerijk te ontzetten*; tegen de afspraak maakte hij zich, na zijn intocht aldaar, ook van de citadel meester. Maar zijn succes hield spoedig op en zijn leger, te vergeefs wachtend op het Statenleger in noordelijk Vlaanderen, begon uiteen te lopen, zodat hij begin September, ondanks een dringende zending van Marnix om hem te bewegen in Vlaanderen voort te rukken, weer met het overschot van zijn troepen naar Frankrijk terugkeerde. Een poging van de hertog om langs de zee kust in Vlaanderen door te dringen — Marnix was opnieuw tot hem gezonden om hem daartoe te bewegen — mislukte evenzeer en 24 Oct. stak Anjou uit Boulogne naar Engeland over om er de oude huwelijksplannen ditmaal door te zetten. Marnix, die toen nog in hem geloofde, vergezelde hem daarheen.

Oranje had intussen, volgens de reeds in Juni te Amsterdam door de Staten-Generaal genomen besluiten, met hen voorlopig tot eind Januari de landsregering in handen genomen, ten einde haar dan

* Muller-Diegerick, *Documents*,. IV, p. 145 suiv.

II.167 later aan Anjou zelf over te dragen. Ook de Raad van State had zich, met het oog op de aanstelling van de Landraad, ontbonden. De landsregering berustte dus voor het ogenblik feitelijk weer bij de Prins*. De nieuwe Landraad**, ook wel Raad van State genoemd, verdeeld in een „beoosten” en een „bewesten Maze”, begon, wat de eerste betreft, zijn regering de 27ste Juli te 's Gravenhage, vervangende ook het College der Nadere Unie, dat totnogtoe in het Noorden het bestuur had gevoerd; die „bewesten Maze” kwam 14 Augustus te Gent bijeen onder voorzitterschap van de Prins zelf, die eind Juli 's Gravenhage verlaten had en over Zeeland en zijn nieuwe markiezaat zuidwaarts was gegaan om zich weeer met zijn gezin te Antwerpen te vestigen, waar men Anjou binnenkort verwachtte. De Staten-Generaal gingen 2 Augustus uiteen*** en lieten slechts enige gedeputeerden bij de Prins.

De tweede helft van het jaar 1581 was een tijd van organisatie, nodig voor de nieuwe bestuursinrichting. In het Noorden liet Oranje de zaken over aan de Landraad beoosten Maze en zijn nieuwen luitenant in Friesland, de heer van Merode van Rummen, die er met Willem Lodewijk de verdediging leidde, terwijl de voortreffelijke Leoninus met Hohenlohe en Hohensaxen Gelderland bestuurde. Zij hadden de handen vol aan de verdediging van het Oosten tegen Rennenberg, na wiens dood (23 Juli) de Spaanse veldheer Verdugo er met talent de guerrilla voerde. Eerst 20 November verhieven de Staten-Generaal de nooit volkomen vertrouwde graaf Willem van den Bergh met toestemming van de Prins tot stadhouder van Gelderland.

Oranje zelf had de grootste moeite om in het Zuiden Parma tegen te houden, die 27 Juni door de bemachtiging van Breda****, waar verraad gepleegd werd, hem een gevoelige slag toebracht. Een groot deel der papieren van 's Prinsen domein-archief en zijn particuliere administratie uit de laatste jaren ging daarbij verloren, maar het verlies van zijn aanzienlijkste bezitting — „Nassaviae domus deliciae”, zegt Strada — was zeker wel het ergste en Antwerpen zowel als Brussel werden van deze tijd af weer ernstig bedreigd. Zowel voor Brabant als voor het nog altijd onrustige Vlaanderen was Oranje's tegenwoordigheid in het Zuiden hoognodig, ook omdat de Staten van het laatste gewest het niet konden vinden met zijn in West-Vlaanderen in 1580 aangestelde luitenant, de voormalige Watergeus Bloys van Treslong, sedert 1576

* Res. St.-Gen., III, blz. 278 vlg.

** Muller, *Gesch. der regeering van de Geun. Prov.*, blz. 152, 160.

*** Res. St.-Gen., III, blz. 208.

**** Bor, II, blz. 273; Roest van Limburg, *Het kasteel van Breda*, bz. 89 vlg.

II.168 Boisot's opvolger als admiraal van Zeeland. Maar veilig was hij te Antwerpen allesbehalve, want de vijand loerde op zijn persoon en het verraad grijsde aan alle kanten. Ook Matthias, die, hoewel feitelijk afgetreden, nog steeds met zijn crediteuren haspelde, liep daar groot gevaar; eerst 29 October vertrok hij naar Duitsland*. Wij zien Oranje in dit najaar voortdurend, meestal te Gent en Brugge, met de Landraad bewesten Maze bezig om de veiligheid van het door Van den Tympel zorgvuldig bewaakte Brussel, van Oudenaarde, waar de getrouwe Mansart de Maulde het bevel voerde, van Antwerpen zelf te verzekeren** met de prins van Epinoy, thans bevelhebber van de Staatse troepen. Eerst eind November vinden wij hem weer voorgoed te Antwerpen, waar hij de Staten-Generaal tegen eind Januari 1582 tot ontvangst van Anjou bijeenriep. Voordat dit gebeurde, stelde hij 1 December een nieuwe ernstige brief*** aan de Staten-Generaal op, waarin hij na een overzicht der militaire gebeurtenissen van de laatste tijd — Doornik viel juist de

* Gachard, IV, p. 321.

** Gachard, IV, p. 294 suiv.; Groen, VIII, p. 17 suiv.

*** Gachard, IV, p. 364 suiv.

Afb. Willem Lodewijk, graaf van Nassau.
Naar een ets van Pieter Feddes van Harlingen.
<http://www.periodata.nl/dataweb/lodewijk.mht>

dag te voren in Parma's handen — wederom bittere klachten laat horen over de weinige samenwerking der gewesten ondanks zijn dringende waarschuwingen en vertogen. Men denkt altijd maar, zegt hij, „à son particulier" en geeft er zich geen rekenschap van „que ceste guerre est sa guerre", dat men strijdt voor algemene vrijheid van persoon en geweten. Er is een „cause commune" en de Landraad, die haar moet vertegenwoordigen, heeft geen autoriteit genoeg. Na de val van Doornik was ook voor het lot van Meenen, Duinkerken, Oudenaarde, Ninove te vrezen, terwijl de zaken van Gelderland, met name van het eveneens bedreigde Overkwartier, ernstige bezorgdheid moesten wekken.

Te midden van al deze zorgen werd hem 9 December te Antwerpen Charlotte's zesde dochter Amélie (Emilia) geboren. De kraamvrouw had de voldoening ditmaal een bewijs van belangstelling te mogen ontvangen van haar vader, die zich in Juni eindelijk bij plechtige verklaring met haar en haar gemaal verzoend had door bemiddeling vooral van koning Hendrik van Navarre, de Hugenotenkoning. Haar broer, François de Bourbon, dauphin van Auvergne, was reeds geruime tijd op betere voet met haar en zou weldra met Anjou uit Engeland naar Antwerpen overkomen*. De testamentaire beschikkingen der Prinses, kort voor haar bevalling getroffen, tonen, dat zij zich niet zo krachtig meer gevoelde als te voren. Die beschikkingen zelf getuigen weer van haar teder gemoed, haar eenvoud en hare liefthalligheid.

De nieuwe landsheer liet zich nog steeds wachten, teruggehouden in Engeland, waar koningin Elizabeth er zelfs toe kwam de verlovingsring met hem te wisselen. Zijn uiterlijk was eerder terugstotend dan aantrekkelijk: hij was klein en lelijk maar wist door zijn Franse elegantie en zijn gemakkelijk woord in te nemen. Het bleek echter weldra alles komediespel. Ook Marnix**, ondanks de waarschuwingen van Mornay, die altijd voor Anjou had gewaarschuwd en hem liefst ter zijde had gelaten, van Jean Bodin, de beroemde jurist, die Anjou als raad diende en goed kende, nog persoonlijk zeer met de hertog ingenomen, begon nu ernstig te twijfelen aan de oprechtheid der wederzijdse liefde van het paar en het verzet van het Engelse volk tegen de verbintenis werd hoe langer hoe sterker. Toch bleef Anjou er maanden lang vertoeven, terwijl zijn klein nog bijeengebleven leger onder de graaf De Rochepot van Calais uit eindelijk naar Vlaanderen trok om er alvast deel te nemen aan den strijd.

* Delaborde, p. 255, 271 suiv.

** Documents, IV, p. 258 suiv.; Bulletins de la Comm. Royale, 2me S. XII, p. 463; Kervyn, Huguenots, VI, p.211 suiv.

Een ogenblik had het geschieden alsof het huwelijk werkelijk nog tot stand zou komen. Eind November kwam zelfs bij de Staten van Holland het officiële bericht dienaangaande van de Prins zelf in, naar aanleiding van Marnix' aanvankelijke berichten. De hoop op de hulp, die men voortaan ook van Engeland zou mogen wachten, bracht tot openlijke vreugdebedrijven en zelfs tot de uitschrijving van een dankdag, terwijl men iets meer haast ging maken met de voltooiing van de opdracht der souvereiniteit in het gewest aan de Prins, waarvoor de acten* wel waren opgemaakt en beëdigd maar nog niet overgegeven en, voorzover Holland betrof, nog bij de landsadvocaat Buys berustten. Ook de plechtige en formele opdracht der waardigheid aan Oranje moest nog worden geregeld. Voordat dit alles in orde was gekomen en men het ook met Zeeland en Utrecht ten volle eens was geworden, verscheen eindelijk Anjou**.

Marnix had zijn toenemende vrees ten opzichte van de werkelijke voltrekking van het huwelijk meer en meer gegrond bevonden. Hij begon ook reeds te twifelen aan de voortreffelijkheid van de nieuwe landsheer, wiens besmetting met de „astuce, mensonges et dissimulations" van het macchiavellistische hof der Valois hij begon te doorzien. En Elizabeth zelf handelde weinig minder bedenkelijk dan haar zogenaamde bruidegom: de eisen van koning Hendrik III voor een verbond met Frankrijk schrikten haar af en zij begon weer heimelijk met Parma te onderhandelen***.

Eindelijk begon het de Prins, die begin Januari al te Middelburg was, en de gedeputeerden der Staten-Generaal, die reeds lang te Antwerpen wachtten, duchtig te vervelen. Zij drongen begin Januari aan op Anjou's overkomst, al was het maar voor een paar weken, maar Elizabeth trachtte hem nog tegen te houden, al had zij het huwelijk blijkbaar reeds afgesteld; zij fulmineerde tegen Marnix en de Nederlanders, die zij „schoenmakers, timmerlui en ketters" schold****; ook Leicester, Oranje's vriend, maakte zij uit als helper van die „tiran". Vriendschapsbetuigingen aan haar Franse „grenouille" wisselden met deze buien af. Eindelijk stemde zij toe in diens vertrek en 8 Februari 1582 zeilde hij, door haar tot Canterbury uitgeleid, met een aanzienlijke Engelse vloot onder het bevel van de lords Leicester, Hunsdon en Howard, van Sandwich uit naar Zeeland, waar hij, door Marnix vergezeld, 10 Febr. te Vlissingen aan wal stapte*****. Een schitterend

* Kluit, I, blz. 285.

** Gachard, V, p. 12.

*** Kervyn, Huguenots et Gueux, VI, p. 251 suiv.

**** Kervyn, VI, p. 261.

***** Kervyn, VI, p. 272 suiv.; Knuttel, Catal., n°. 585/7.

II.171 gezelschap van meer dan 100 Engelse edellieden en Franse hovelingen met honderden bedienden en volgelingen was met hem meegekomen.

De Prins wachtte hem reeds een paar weken in de de Zeeuwse havenstad op met de gedeputeerden der Staten van Brabant. Te Middelburg, waar Anjou met de Prins en zijn gezelschap zes dagen bleef, begroetten hem die van Vlaanderen. Eerst de 18de kwam hij naar Vlissingen terug, van waar hij de volgende dag, met 30 oorlogsschepen en andere vaartuigen onder Bloys van Treslong, over de Schelde te Antwerpen aan de kade verscheen, begroet door Oranje, Epinoy en andere hoge edelen en door 20000 gewapende burgers van Antwerpen, die hem op de gewone feestelijke wijze met salvo's, rederijksvertoningen en begroetingsverzen verwelkomden. Daarna verklaarde Zijne Hoogheid de joyeuse Entrée, Brabant's grondwet, te erkennen, waarop hij plechtig met de hertogelijke mantel van Brabant werd bekleed en zijn feestelijke intocht hield langs de als gewoonlijk versierde, met erebogen en toneelvertoningen opgeluisterde straten tot de abdij St. Michiel, waar ook hij weer zijn intrek nam. Eerst de 23ste namen de Engelse heren hun afscheid en gingen langs de Schelde naar Engeland terug. Anjou werd ook daarna nog dagen lang bejubeld en begroet, terwijl de nodige beloften volgens het verdrag van Bordeaux werden afgelegd zowel door hem als door de Staten-Generaal. De Franse "farce", zoals Granvelle het noemde, was begonnen.

Onder de beloften behoorde die ten behoeve van Holland, Zeeland en het thans ook uitdrukkelijk genoemde Utrecht volgens de bijzondere overeenkomsten* met Oranje en volgens de Pacificatie van Gent. De beide gewesten erkenden door hun gedeputeerden ter Staten-Generaal Anjou wel als landsheer en zwoeren hem met de Staten-Generaal gezamenlijk de eed, maar Anjou erkende van zijn kant, dat zij tot niets meer gehouden zouden zijn dan de genoemde overeenkomsten inhielden**. Zij zouden goede "correspondentie" houden met de andere gewesten, hun eigen quoten in de lasten betalen en de gemeenschappelijke munt erkennen met handhaving wederzijds en voor deze gewesten in het bijzonder van de aloude privileges, rechten en instellingen. Eerst den 27ste Maart wisselden vervolgens Anjou en de Staten-Generaal in een plechtige vergadering der laatsten de van landsheer en onderdanen

* Muller-Diegerick, Documents, IV, p. 287 suiv.

** Kervyn, VI, p. 281 suiv.

II.172 gevorderde eden; het waren de Staten van Brabant, Vlaanderen, Holland, Zeeland, Mechelen en Friesland — dezelfde, die het verdrag van Bordeaux hadden gesloten. Utrecht en Gelderland gingen nog niet tot de eedsaflegging over.

Maar reeds waren de moeilijkheden ernstig. De Antwerpse Calvinisten, niet gezind om in hun stad de mis ongehinderd te laten bedienen, lieten Anjou in zijn eigen paleis weldra niet ongemoeid; zij belemmerden zelfs daar de katholieke eredienst, wat hem tot ernstige klachten aanleiding gaf en Oranje, weer in een dubbelzinnige positie geplaatst, alle moeite deed aanwenden om de gerezen bezwaren uit de weg te ruimen. Anjou's Franse omgeving van hovelingen liet reeds dreigende woorden horen en de Staten-Generaal hielden een wakend oog op de verdachte bewegingen van Rochepot's legertje. Een atmosfeer van wantrouwen begon zich te vormen, die Leicester reeds dadelijk had opgemerkt, en de fraaie redevoering, die Anjou de 10de Maart tot de Staten-Generaal hield over de noodzakelijkheid van maatregelen tot vaste inrichting der landsregering, lokte beloften uit tot het ter hand nemen van de definitieve organisatie van regering, rechtsbedeling, financiën en militaire zaken*. Maar voordat deze voortgang kon hebben en terwijl het wederzijdse wantrouwen voortdurend toenam, gebeurde er iets vreselijks: de Ban van Philips had zijn eerste noodlottige succes verkregen.

Het was op Zondag de 18de Maart, Anjou's verjaardag. De Prins had de morgengodsdienstoefening bijgewoond en was van daar naar het kasteel teruggekeerd om er, zoals gewoonlijk, het middagmaal te gebruiken met een aantal Franse en Nederlandse edellieden, waarbij ook Hohenlo, zijn oudste kinderen en de twee zoons van graaf Johan zich hadden gevoegd. Na de maaltijd begaf hij zich met de andere heren naar zijn slaapkamer. Toen hij met de jongen graaf De Laval onderweg een wandtapijt bekeek, schoot een daar geposteed nietig jongman, die al een poging had gedaan om hem met een rekest aan tafel te naderen, maar door de hellebaardiers was teruggewezen, hem met een pistool achter het rechter oor**. De loden kogel ging door het verhemelte en de linker kaak heen en doorboorde de wang. De getroffene, menend, dat het huis boven hem inviel, wankelde maar stortte niet neer en werd op een bed gelegd. Reeds verspreidde zich het gerucht, dat hij gedood was, en een woelende volksmenigte, angstig wachtend,

* Gachard, V, p. 296.

** Gachard, VI, p. XLIX suiv.; Knuttel, Catal, n°. 590 vlg.; Bijdr. Iste S., VI, blz. 47 vlg.; Groen, Supplèm., p. 221; Mornay, bij De Thou, Hist. Univ. (London, 1733), VI, p. 180; Juste, p. 298, over Timmerman's graf.

II.173 verzamelde zich op het kasteelplein onder bedenkelijke uitingen tegen de verdachte Fransen. De wond was wel gevaarlijk maar niet dodelijk en de gewonde kwam spoedig weer geheel bij kennis. Zijn eerste gedachte was aan Anjou : "ah, que son Altesse perd un fidèle serviteur!" Dan aan zijn vrouw en kinderen, die hij aanbeval aan de aanwezige Delftse burgemeester Pieter van Aalst: ook dacht hij aan de moordenaar, die hij niet wilde laten doden. De hofprediker en raad Villiers was toegesneld evenals de hevig ontstelde Prinses met haar vriendin Mornay. Oranje, menende te zullen sterven, sprak op zijn ziekbed over zijn einde en over het vele vergoten bloed, maar Villiers troostte hem met de opmerking, dat hij bij zijn eerste krijgstochten in dienst van Karel V had gestreden en later in de opstand voor "une juste querelle", zodat hem geen schuld kon treffen.

Afb. Aanslag van Jean Jaureguy op de Prins.

Uit Hogenberg's prentwerk

<http://www.geheugenvannederland.nl/?nl/items/LEMU01:7845/&p=1&i=8&st=aanslag&sc=%28%27aanslag%27%20%2A%29%20and%20%28type%20any%20%27image%20video%20audio%20text%27%29/&wst=aanslag>

II.174 "A la miséricorde, mon ami! à la miséricorde, à la miséricorde! c'est là mon recours et n'y en a point d'aultre," riep de Prins uit.

Gelukkig had het schot uit de nabijheid de halsslagader toegegeschroeid en de gewonde, wie het spreken verboden werd, zag zich spoedig in staat om te schrijven. Een der eerste brieven, die hij kon opstellen, was die aan Marnix, van de 26ste of iets vroeger, waarin hij zegt de beide medeplichtigen van de tot zijn spijt reeds dadelijk door de edellieden en de hellebaardiers afgemaakte moordenaar „très volontiers" vergiffenis te schenken en hij de rechters verzoekt hen, als zij gestraft moeten worden, niet "faire souffrir grand tourment et se contenter, s'ils l'ont mérité, d'une courte mort."* Wel een treffend getuigenis van een nobel en gevoelig gemoed, zo zeldzaam te ontdekken in deze harde tijd van hartstocht, haat en geweld.

De dertienjarige graaf Maurits, blijk gevend van grote tegenwoordigheid van geest, had, terwijl Hohenlo het Prinsenhof liet afsluiten, onmiddellijk het nog op de grond liggende lijk van de moordenaar laten onderzoeken en daarbij spoedig de bewijzen gevonden, dat er geen sprake was van enig Frans complot, waaraan velen in de stad Antwerpen gedacht hadden bij het heersende wantrouwen tegen Anjou en de zijnen, die tegen de avond een groot festijn ter ere van de jarige hadden beraamd**. Maurits, door een knecht onder een mantel verborgen, ging met deze op een veilige zolder en zag de papieren na. Het bleek na een onderzoek van Marnix, dat men te doen had gehad met een jeugdige Biscayer, zekeren Jean Jaureguy, in dienst bij een Spaanse koopman te Antwerpen, d'Añastro met een jonge zwakzinnige dweper, die gemeend had door de daad de hemel te verdienen. De aanstichter was d'Añastro zelf geweest of liever degene, die hem, door een failliet bedreigd, had aangespoord en 80000 dukaten had beloofd: de Spanjaard Issunca te Lissabon. D'Añastro had zijn jonge bediende overgehaald en zich bij Parma vervoegd, die het voornemen had geprezen, ja de moordenaar door zijn secretaris laten aanmoedigen. Ook d'Añastro's boekhouder Venero, die eerst door zijn patroon was aangezocht, was medeplichtig en uit Jaureguy's papieren bleek verder, dat deze enkele dagen te voren gebiecht had bij de dominicaan Antonie Timmerman, kapelaan der Spaanse natie te Antwerpen. D'Añastro was reeds vóór de daad gevlucht, maar Venero en Timmerman werden gevat, op de pijnbank

* Groen, VIII, p. 80.

** Kervyn, p. 294 suiv. Ook de beroemde Guicciardini werd verdacht (Gachard, VI, p. CXLIX).

II.175 gelegd, veroordeeld en 28 Maart ter dood gebracht; de monnik had volgens sommige berichten standvastig geweigerd iets uit de gehoorde biecht mee te deelen, maar volgens de gedrukte confessie wel degelijk alles bekend. Intussen was op bevel der Antwerpse overheid in alle kerken voortdurend gebeden voor 's Prinsen herstel; een talloze menigte gaf dagelijks aan dit bevel gehoor en angst en droefheid heerste dagen achtereen in de hele stad.

De wond van de Prins genas niet snel. Omringd door de zorgen van zijn zwakke gemalin, die door haar schoonzuster, de gravin van Schwartzburg, en haar vriendin Mornay bij haar liefdewerk gesteund werd, leed hij zeer door inwendig bloedverlies, dat alleen gestelpt kon worden door de duim op de wond te houden. Zijn lijfarts Josephus Michaeli verliet hem niet. Ook andere geneesheeren kwamen te hulp, o. a. mr. Gillis, chirurgijn te Utrecht. Toch was een bloeduitstorting op de 31ste nog zeer gevaarlijk. Maar deze herhaalde zich gelukkig niet en sedert begin April was de Prins aan de betere hand, hoewel hij nog met groote zorg moest behandeld worden. Een veertien dagen later was hij buiten gevaar, zodat hij 7 Mei zelfs kon deelnemen aan de dankdienst te midden van een diep bewogen menigte. Een rood litteken op de linkerwang bleef de herinnering aan de wonde*. Nog in September geloofde Granvelle vast, dat hij dood was, en maakte men zich gereed om de jonge graaf van Buren in zijns vaders ambten te doen benoemen.

Maar een nieuw diep leed trof Oranje en de zijnen : de 10de Mei overleed** de zeer verzwakte Prinses aan een noodlottige longontsteking; haar lijk werd met grote plechtigheid in de Antwerpse kathedraal bijgezet. De droefheid over de dood der beminnelijke vorstin was algemeen, afgezien van de schimpscheuten van Granvelle en de zijnen op de gestorven "nonnain", die zich de eerbiedige liefde had verworven van ieder, die met haar in aanraking was gekomen, vroom en liefdadig, hartelijk en liefvallig als zij zich steeds had betoond. De oudste dochters van de Prins, Marie en Anne, namen voorlopig de zorg voor de zes jonge kinderen op zich.

Graaf Maurits vertrok in Juli met zijn neef Philips van Nassau naar de Leidse academie ten einde voorbereid te worden voor de taak, die hem door zijn vader in de staat was toegedacht. De Prins zond hem daarheen met een warme aanbeveling, door de Academische

* Groen, VIII, p. 97. De vlekken Op 's Prinsen wang op Mierevelt's portret kunnen niet van de aanslag getuigen (Hoes, in Oud-Holland, 1888, blz. 40).

** Delaborde, p. 311/12, 314.

II.176 Senaat niet minder hartelijk beantwoord*. De Prins had zich niet laten weerhouden door de theologische twisten** aan de jonge academie, die daardoor in deze tijd zeer werd verontrust. Het „libertinisme" van Caspar Coolhaes en de Leidse stadsregering schrikte hem niet af. Hij had sedert 1579 zijn best gedaan om de aanhoudende kerkelijke twisten te Leiden door schikking te doen eindigen en daarbij herhaaldelijk zijn hofprediker Taffin ter bemiddeling gezonden. Beide partijen beriepen zich telkens op hem en Coolhaes wijdde hem zelfs na zijn excommunicatie (1582) een uitvoerige voorrede in zijn „Seeckere pointen", waarin hij een ernstig beroep doet op de Prins als „van partijdigheid bevrijd zijnde". Maar Oranje wilde aan de andere kant ook gaarne rechtzinnige geleerden als Feugeray en Daneau voor de jonge academie behouden zien, opdat de theologie, "prima et summa ratio" der stichting van de academie, zegt hij, er niet zou te gronde gaan. Zijn levendige belangstelling in het lot van zijn stichting bleek telkens en graaf Maurits heeft tot 's Prinsen dood te Leiden gestudeerd waar hij vooral een brede grondslag van wiskundige kennis heeft kunnen leggen. De kosten van zijn verblijf hadden de Staten van Holland voor hun rekening genomen als een bewijs van hun dankbaarheid jegens zijn vader, die dit op hoge prijs stelde.

***

Zo lang de ziekte van de Prins duurde had het werk der inrichting van de nieuwe staatsvorm stilgestaan. Thans kon het weer met kracht worden aangevat, al hadden Utrecht en Overijssel de eed aan Anjou nog niet afgelegd; Gelderland deed het de 3de April, hem erkennend als hertog van Gelderland en graaf van Zutphen. De Landraad van 22 personen moest nu als Raad van State worden georganiseerd onder medewerking van de Staten-Generaal, die zich eind Juli tijdelijk naar Brugge en Gent verplaatsten, waar Anjou als graaf van Vlaanderen (23 Aug.) moest worden gehuldigd. In September kwamen zij weer naar Antwerpen terug.

Bij dat alles was de Prins, zijn droefheid over Charlotte's dood beheersend, weer werkzaam als vanouds, in Juni alleen belemmerd door ernstige koortsaanvallen***. Hij nam in September de benoeming in de nieuwen Raad van State aan „met alsulke qualiteyt ende

* 19 April 1583 ingeschreven (Alb. Acad.) met zijn neef Philips en Philips van Merode benevens hun gouverneur Melville. Brief van de Prins en antwoord. Molhuysen, I, blz. 105.

** Rogge, Coolhaes, 1, blz. 110 vlg; II, 20 vlg.; Molhuysen, I, blz. 65*, 99*; Groen, VIII, p. 114.

*** Fruin, Verspr. Geschr., III, blz. 62.

preeminentie" als hij vóór 1567 daarin had bezeten*. Marnix werd voorzitter van die Raad, waarin hij namens Brabant zitting kreeg. Ook een Raad van Justitie, een van Financien en een Kamer voor de Beden werden ingesteld**; de wederinstelling van een „Secrete Raad" (Conseil privé) werd overwogen maar vond vooralsnog ernstig verzet, vooral bij Anjou zelf, die er nieuwe beperking van zijn macht van vreesde. Maar bij al die zorgen bleef toch het oude gebrek: ongeregelde betaling der gewestelijke quoten, voortwoekeren, zo zelfs dat koningin Elizabeth*** er zich mee bemoeide en de Prins met nadruk onder het oog bracht, dat men niet karig en ondankbaar mocht zijn, nu men Anjou te hulp geroepen had: men zou hem anders wel eens voor de tweede maal kunnen zien heengaan wegens gebrek aan steun. Oranje antwoordde (23 Aug.), dat hij deed wat hij kon, maar dat het land uitgeput was door de langen oorlog, die thans ook in Gelderland woedde, waar de drie zoons van de stadhouder in het najaar lang in Lochem werden belegerd****. Maar noch 's Prinsen vertogen, noch die van Anjou zelf brachten veel verandering in de toestand, al kwam ook op het einde des jaars de jonge prins van Chimay, oudste zoon van Aerschot, zich tot veler verbazing in Vlaanderen bij het verzet aansluiten onder invloed van zijn calvinistische gemalin, Marie de Brimeu, gravin van Megen. De feitelijke regering bleef in handen van Oranje***** en Marnix, welke laatste bij Anjou nog steeds in hoge gunst scheen te staan en die zo goed als alle zaken voor hem afdeed. Anjou zelf hield zich vooral bezig met de organisatie van zijn hof te Antwerpen, waar Epinoy zijn hofmaarschalk werd; Justinus van Nassau***** trad in dienst van de nieuwe bevelhebber der ruitery, De Laval. Het plan om dit hof naar Brussel te verplaatsen werd niet uitgevoerd.

Anjou's onverantwoordelijke lichtzinnigheid trok bij dit alles reeds de aandacht. De confiscatie van een aantal kloosters en abdijen zowel ten behoeve van de aan hem, de Prins en anderen uit te keren traktementen als ten behoeve van de legerkosten bracht ten minste enig geld in. Vooral de reorganisatie van het leger zou veel geld moeten kosten. Oranje berekende in September die kosten op F 320000 per maand voor een leger van omstreeks 30000 man voetvolk en 5000 paarden, dat nodig scheen om Parma met vrucht te weerstaan.

Die financiële moeilijkheden begonnen Anjou duchtig te vervelen.

* Res. St.-Gen., III, Blz. 466.

** ib., blz. 467.

*** Groen, VIII, p, 120, 125.

**** Groen, VIII, p. 128, 137.

***** Kervyn, VI, p. 305.

***** In dit jaar deed de Prins pogingen om hem te laten huwen met Soniy's dochter Emerentia, maar

Sonoy sloeg dit af.

II.178 Hij moest, ook tot zijn ergernis, voortdurend zorgen de Calvinisten niet te zeer te ontstemmen door vertoon van gehechtheid aan het Catholicisme en door zijn meedoen aan processies, waaraan soms ook de calvinistische Oranje zich, als hooggeplaatst regeringslid, tot diepe ergernis van zijn geloofsgenoten moest onderwerpen. Hij verlangde naar een krachtiger heerschappij, een schitterender hof en droeg zijn feitelijke afhankelijkheid van Oranje, die hem zo weinig mogelijk aan zichzelf overliet, met minder gelatenheid dan Matthias. Hij ging in het najaar zelfs tot dreigementen over, als men hem niet onbepaald gehoorzaamde, hem de financiën* niet overliet zo goed als de oorlog, naast handhaving van het Catholicisme. Catharina de Medicis, die nog altijd leefde en woelde en in deze tijd weer veel invloed had op haar zoon, koning Hendrik III, dreigde een ogenblik zelf naar Antwerpen te zullen komen om haar jongste zoon bij te staan. Zij zond ten slotte haar vertrouwde Bellièvre daarheen, eensdeels om het nog altijd uitblijvende maar steeds begeerde huwelijk met Elizabeth toch nog door te drijven, anderdeels om Anjou, die eigenlijk niets liever wilde, aan te zetten zijn macht met geweld te vergroten en zich tot werkelijk beheerser der Nederlanden te maken.

Hij had zich heel wat anders voorgesteld van zijn heerschappij. Een glansrijk mondain hof**, zoals het Bourgondische geweest was, met schilders en dichters ter verheerlijking van de vorst, met letterkundige en wijsgeerige „conférences" van dichtende en hoofs proza schrijvende hovelingen volgens de nieuwe Franse smaak, met heerlijke maaltijden en schitterende feesten, nu en dan een triomftocht tot viering van zijn te wachten zegepralen, omringd door de eerste geslachten en te midden van een talrijke schaar van „mignons" als in Frankrijk — zo had hij zich de toekomst gedacht. In werkelijkheid was hij „l'abbé de St. Michel par la grâce du Prince d'Orange", die hij wel begreep niet te kunnen missen, maar wiens overwegende invloed hij zich niet zo gemakkelijk liet welgevallen als zijn voorganger in de vorstelijke abdij. Vooral de karigheid der Staten was hem een ergernis, daar hij gewoon was aan een weelderige omgeving, en zijn hovelingen stijfden hem daarin; hij wendde zich ook tot koningin Elizabeth om geld en door middel van Catharina de Medicis kreeg hij het van de zuinige Elizabeth toegezonden. De oude vorstin ging verder en beloofde hem met een leger in Noord-Frankrijk te helpen

* Gachard, V, p, 54.

** Kervyn, Huguenots, VI, p. 340 suiv.; Mouton, Bussy d'Amboise, p. 213 suiv.

II.179 tegen Parma en .... tegen binnenlands verzet. Dat leger zou staan onder bevel van de Franse maarschalk De Biron, dezelfde, die vóór 10 jaren de Bloedbruiloft had helpen regelen. Deze kwam naar Antwerpen en had met Anjou intieme besprekingen, die niet nalieten de opmerkzaamheid te trekken van de waakzame Oranje, zonder hem echter nog geheel wakker te schudden, daar hij steeds op zijn eigen persoonlijke invloed bij Anjou vertrouwde. Laval en Montpensier, enigszins op de hoogte van de Franse plannen gebracht, eisten in ieder geval veiligheid van 's Prinsen persoon, als de Fransen zich zouden meester maken van Antwerpen; Anjou beloofde dit, maar verschillende hugenootse leiders trokken zich toch reeds terug, voorzigtiger dan Marnix, die zich weer door Anjou liet verblinden, terwijl deze een aantal vertrouwden om zich heen verzamelde.

Reeds deden onrustbarende geruchten de ronde binnen Antwerpen. De eerlijke Mornay* had de Nederlanden verlaten, de Franse vorstenzoon, voor wie ook hij niet naliet Oranje te waarschuwen, geen ogenblik vertrouwend. Maar Oranje hoopte nog altijd de Valois door welwillende tegemoetkoming te winnen. Mornay bleek spoedig gelijk gehad te hebben, zo goed als Bodin tegenover Marnix en deze laatste thans zelf. In de morgen van de 17de Januari 1583 kwam Anjou bij Oranje op het kasteel om hem te vragen mee te gaan naar een voorgenomen wapenschouwing buiten de Kipdorper poort, waar Biron zich reeds met de voorhanden troepen bevond. Oranje, nog te bed, ontving Anjou desniettemin, doch wendde ongesteldheid voor en ook de Engelse bevelhebber Norris weigerde mee te gaan. Tegen de middag reed Anjou te paard naar buiten met een schitterend gevolg van 3 à 400 edelen, waarvoor de op bevel der voorzichtige stadsregering over de straten gespannen kettingen waren weggenomen. Nadat hij even buiten de poort gekomen was, gaf Rochepot het afgesproken teken; zijn soldaten overmanden de poortwacht en de Fransen stroomden snel de stad binnen onder het wilde geroep : „ville gagnée, vive la messe, tue, tue!" Zij waren weldra tot de Beurs genaderd en achtten zich meester van de, stad, toen plotseling de stormklok weerklonk, de schutterij snel gewapend opkwam en de verbitterde bevolking van alle kanten en met allerlei wapentuig zich op de verraste Fransen begon te werpen. Woeste straatgevechten ontstonden, uit alle huizen, van alle daken werd geschoten en geworpen, het kanon op de wallen brandde los op de

* Vie, p. 64; Mémoires, II, p. 224 ; Juste, p. 327.

II.180 Franse troepen buiten. De ontstelde Marnix vluchtte langs de Schelde naar Zeeland, maar Oranje bleef en trad met beleid op; hij ging naar het stadhuis en leidde daar het herstel der orde, want reeds waren de Fransen zeer in het nauw gebracht, en honderden hunner vonden de dood, een groot aantal edelen en hovelingen onder hen. Hij moest zorgen het niet geheel bij Anjou en Hendrik III te verkerven, meende hij, en de plotseling gebroken keten weer samen te smeden. Hij moest zich nu in St. Michiel vestigen onder bewaking van 4 burgercompagnieën, ten dele voor zijn eigen veiligheid, ten dele, omdat men zelfs dorst beweren, dat hij het kasteel aan de Fransen had willen overgeven. Zo mislukte de „Fransche Furie"* te Antwerpen eerst, dan te Brugge en elders; alleen Duinkerken, Dendermonde en Dixmuiden

* Bull. Comm. Royale, 2me S., XII, p, 460 suiv.

Afb. De Franse Furie te Antwerpen.

http://83.136.195.44/cdm4/item_viewer.php?CISOROOT=/TrLHogeb&CISOPTR=623&CISOBX=1&REC=11

II.181 vielen in handen van Anjou, die, teleurgesteld met het overschot van zijn troepen spoedig naar Berchem in de nabijheid aftrok. Oranje, ofschoon bedroefd en zelf gewantrouwd, verloor ook thans zijn koelbloedige matiging niet. De Raad van State nam aanstonds "bij afwezigheid van Zijne Hoogheid" de landsregering op, en wederom onder zijn leiding. Anjou schreef verontwaardigde brieven over het hem aangedane „onrecht" en beklaagde zich brutaalweg over de laatstelijk ondervonden behandeling. Oranje wist het echter in de Staten-Generaal, inderhaast bijeengekomen, tegenover de heersende verontwaardiging inderdaad zo ver te brengen, dat zij Anjou reeds de 18de een deputatie wilden toezenden ter onderhandeling over een verzoening. Maar er ontstond dadelijk enig verschil over het vrijgeleide, dat de deputatie, de landsheer geen ogenblik ver-

Afb. De vlucht der Fransen uit het Kasteel van Antwerpen.

http://83.136.195.44/cdm4/item_viewer.php?CISOROOT=/TrLHoqeb&CISOPTR=568&CISOBOX=1&REC=8

II.182 trouwend, aan hem vroeg; Anjou, dringend verzoekend om voedsel voor zich en de zijnen, om de vrijlating der gevangenen en de toezending van zijn meubelen uit St. Michiel, trok zich eerst terug naar Vilvoorde, vervolgens naar het veiliger Dendermonde. Oranje had de grootste moeite om de onderhandeling met hem door te zetten en bood aan zelf te gaan; hij wendde zich ook tot Anjou zelf. Hij zag in, dat men goed zou doen zich met de verrader ten minste voor het oog te verzoenen*, ten einde de met zoveel inspanning verkregen steun van Frankrijk en Engeland beide niet op eenmaal te verliezen en de zorgvuldig beraamde nieuwe staatsinrichting niet weer omver te werpen.

Inderdaad gelukte het hem de deputatie, waarvan Meetkercke, Leoninus, De Bloeyere, thans burgemeester van Brussel, Everaerts, pensionaris van Antwerpen, en Tayaert, pensionaris van Gent, deel uitmaakten, te doen voorzien van een verzoenende instructie en, de hertog levensmiddelen te doen toezenden, waaraan hij de grootste behoefte had. Nog te Vilvoorde stelde Anjou enige voorwaarden op, waarover de Prins hem echter een brief schreef, die duidelijk toonde, dat hij het „misérable exploit" van 's hertogs slechte raadslieden ten zeerste misbillijkte en ook deze voorwaarden, „estranges et esloignés de toute équité", afkeurde, de hertog ernstig herinnerend aan het verdrag van Bordeaux en wijzend op zijn bezworen plichten in tegenstelling met de nu ingeslagen weg. Ook Catharina de Medicis schreef de Prins een brief, naar aanleiding der „accidens survenus" zijn hulp inroepend voor haar zoon. En Oranje, ook door koningin Elizabeth aangemaand om de „torts et indignitez", waarover Anjou had geklaagd, niet te veronachtzamen, deed wat hij kon, uit vrees dat een scheiding van de pas verkozen landsheer weer velen van de zaak van het verzet zou doen afvallen.

Hij gaf zich daarbij wel degelijk reden van het gevaar, waaraan hij zijn eigen invloed en gezag in de Nederlanden blootstelde. Graaf Johan schreef hem met enige voldoening over de afloop der altijd door hem afgekeurde nauwe verbintenis met de onvertrouwbare Fransen. Oranje antwoordde de beide vorstinnen voorzichtig, dat ook hij weer teleurgesteld was en bijna niet had kunnen geloven wat hij had moeten zien ten gevolge van de slechte raadgevingen, waaraan de hertog ongelukkig had gehoor gegeven. De overgang

* Muller-Diegerick, Documents, IV, p. 313 suiv.; Groen, VIII, p. 142 suiv.

II.183 van Gebhard Truchsesz*, sedert 1577 aartsbisschop van Keulen, tot de Augsburgsche Confessie en diens huwelijk met zijn geliefde, de stiftsdame Agnes, gravin van Mansfeld, als „protestantsch bisschop" (December 1582) scheen in het Oosten enig licht te geven, al ontstond daar aanstonds krachtig verzet tegen de prelaat, die reeds lang met graaf Johan, Johan Casimir en met de nieuwe graaf van Nieuwenaar en Meurs, graaf Adolf, in nauwe betrekking stond.

's Prinsen lang vertoog** aan de Staten-Generaal van de 26ste Januari woog de voor- en nadelen van een verzoening zorgvuldig tegenover elkaar af. Het viel niet te ontkennen, zo zei de Prins, dat er veel tegen was en dat men zich bij handhaving van Anjou aan nieuwe „accidenten" zou blootstellen, maar Zijne Hoogheid had belangrijke Vlaamse plaatsen in handen, die hij gemakkelijk aan de Spanjaarden kon overleveren, wat Gent, Mechelen en Brussel onmiddellijk aan de vijand zou doen vallen, tot groot nadeel van staat en religie. Men zou verder Frankrijk zeker voorgoed tot vijand krijgen en zich binnenkort aan Spanje moeten onderwerpen. Men had derhalve slechts de keuze tussen onderhandeling met Anjou of onderwerping aan Philips, die trouwens reeds pogingen deed om Anjou te winnen. Deze was nog in ieder geval de erkende vorst en men kon evengoed met hem handelen als de Huguenoten in Frankrijk na 1572 met de hunne hadden gedaan, opdat hij zekere voorwaarden zou aannemen. Hij hield niet op de Staten, Antwerpen, Gent, Yperen een en ander onder het oog te brengen, erkennend, dat men overigens alle reden tot ergernis had.

Een tweede zending van de deputatie der Staten-Generaal naar Anjou was het resultaat en werkelijk toonde deze zich te Dendermonde geneigd om ook van zijn kant iets toe te geven. Hij stemde ten slotte toe in de ontruiming van Dendermonde en Vilvoorde door zijn troepen en zond Laval om dit aan te bieden, mits men hem voortaan in Brussel liet resideren en niet in het calvinistische Antwerpen, waar men zijn godsdienst nauwelijks duldde. De onderhandelingen te Dendermonde stuitten af op allerlei bezwaren; deputaties der Staten-Generaal en uit de omgeving van Anjou bleven echter nog onderhandelen. 18 Maart werd eindelijk een voorlopige overeenkomst getroffen, vooral door bemiddeling van Des Pruneaux, de ervaren hugenootse diplomaat, die de rechtma-

* Loosen, *Der Kölnische Krieg*, passim.

** Muller-Diegerick, *Documents*, 1.1.

II.184 tigheid van het wantrouwen erkende. Anjou hernam de sedert 17 januari niet meer door hem gebruikte titel van landsheer en trok zich voorlopig terug naar Duinkerken, totdat hij zich weer te Brussel of Mechelen zou kunnen vestigen; hij ontruimde de bezette plaatsen en ontbond zijn Frans leger tegen loslating van zijn te Antwerpen gevangen officieren en betaling van 90000 gulden. Wederzijdse eden verzekerden de voorlopige verzoening*, waarover Oranje zich zeer voldaan toonde, verklarend als vroeger bereid te zijn om „faire humble service à Son Altèze". De ziekte van het "corps malade de par deça" scheen geweken te zijn, voorlopig ten minste, maar het wantrouwen in Anjou was allesbehalve geweken en hij zelf allesbehalve tevreden gesteld.

Terwijl deze onderhandelingen werden gevoerd had de Prins een andere belangrijke zaak ten einde gebracht: die van zijn vierde huwelijk, met de dochter van de admiraal de Coligny, de 27-jarige Louise, kinderloze weduwe van de met de admiraal omgekomen graaf de Téligny.

Reeds in het najaar van 1582 had de Prins, met wie haar neef De Laval en de gemalin van de gevangen La Noue, zwager van Téligny, in die dagen veel omgingen, aan deze verbintenis gedacht. Zij zou de betrekkingen tot de aanzienlijke Hugenoten, die reeds door het huwelijk met Charlotte de Bourbon bijzonder nauw geworden waren, opnieuw versterken; zij zou de bij de Prins sedert 14 jaren krachtig sprekende verwachtingen van steun van Franse zijde opnieuw kracht geven. De koning van Frankrijk gaf zijn toestemming.

De verbittering tegen alles wat Frans was in de eerste tijd na Anjou's aanslag leverde ook voor dit huwelijk wel grote bezwaren op, maar de Prins was er de man niet naar om zich daardoor te laten weerhouden van een stap, dien hij wenselijk achtte voor zichzelf, voor de zijnen en voor de algemene gang der zaken.

Louise de Coligny** was inderdaad een der aanzienlijkste hugenootse edelvrouwen en haar beroemde familienaam gaf ook den haar een sympathieke klank. Zij was na de Bloedbruiloft uit Frankrijk naar Savoye geweken en van daar naar Zwitserland gegaan om in 1576 naar haar vaderland terug te keren. Daar leefde zij thans stil op haar kasteel te Lierville in Beauce. Zij aarzelde een ogenblik 's Prinsen aanzoek gunstig te beantwoorden maar gaf weldra haar toestemming te kennen. De Prins deed 17 Maart mededeling van

* Groen, VIII, p. 163.

** Vgl. Delaborde, Louise de Coligny, begin.

II.185 zijn plan aan de Staten-Generaal, dezen verzoekend hem vrijheid te geven naar Middelburg te gaan om er zijn bruid, die daar binnenkort over zee zou aankomen, af te halen. Maar de Staten antwoordden koeltjes, dat de begroeting zowel als de bruiloft even goed te Antwerpen konden plaats hebben; de juist op een einde lopende onderhandelingen met Anjou schenen 's Prinsen afwezigheid niet wenselijk te maken. Toen de bruid 8 April te Vlissingen aan wal stapte, werd zij door haar landgenoten met grote vreugde ontvangen, maar de bevolking, ook die van Antwerpen later, toonde jegens de Franse edelvrouw een opmerkelijke terughouding gelijk ook de Staten-Generaal haar vrij koel complimenteerden. Het huwelijk werd 12 April zonder veel omslag te Antwerpen gesloten en met een bescheiden banket gevierd.

De positie van de Prins en zijn populariteit* waren blijkbaar ernstig geschokt door zijn telkens weer gebleken voorliefde voor Frankrijk en de Fransen. Te Antwerpen heerste een onaangename stemming tegenover hem en zijn nieuwe gemalin, welke stemming zich ondubbelzinnig uitte, zelfs door beledigende uitingen tegen den „inhaler der Franschen"; en de magistraat toonde zich weinig ijverig in het bestraffen van zulke

*De la Pise, p. 540; Groen, VIII, p. 190.

II.186 zaken. Ook in de toon van graaf Maurits' en graaf Philips' brieven aan Jan van Nassau over het huwelijk heerste een onmiskenbare koelheid tegenover de jonge vrouw, die thans aan de haard van het prinselijk gezin was komen zitten om de levensavond van de veel oudere Prins te verhelderen. Louise de Coligny wist echter spoedig door haar beschaafd en lief optreden persoonlijk veler harten te winnen, in het bijzonder die van haar jonge stiefkinderen, haar „peti peuple”, de dochtertjes van Charlotte, waarvoor zij voorbeeldig zorgde.

De zaak van Anjou* was intussen volstrekt nog niet geheel in orde. Integendeel, het wederzijds wantrouwen bleef werkzaam tussen de Staten Generaal en de landsheer in naam en de laatste beklagde zich ernstig over de hem bij voortduring aangedane behandeling zowel als over het niet behoorlijk uitvoeren van het voorlopig accoord; zelfs zijn meubelen en papieren kreeg hij niet eens terug. Ook de benoeming van Biron tot opperbevelhebber van het Staatse leger, dat het belegerde Eindhoven zou ontzetten kon de verschillen niet bezweren; de loslating der Franse gevangenen uit Antwerpen ging ook slechts zeer langzaam voort. Eindhoven viel en Biron klaagde steen en been over de geringe steun van de Staten, vooral op financieel gebied. Oranje drong er van zijn kant op aan, dat men doen zou wat men kon en de hertog zelf zou verzoeken ook van zijn kant het accoord uit te voeren door samenstelling van zijn hof uit ingeborenen, organisatie van de raad van State enz. De aangeboden bemiddeling van koningin Elizabeth hielp niet veel en Marnix, die

* Muller-Diegerick, Documents, V, passim.

II.187 nog steeds te West-Souburg op zijn kasteel Westhoven zat en zijn ontslag* uit 's Prinsen dienst had gevraagd, weigerde herhaaldelijk weer als tussenpersoon op te treden. Hij werd kort daarna ziek. Wel veroverde Biron, na lange voorbereiding in zijn kamp bij Rozendaal, eindelijk in Mei het sterke kasteel van Wouw, maar ook dat succes kon niet veel verbetering brengen in de verhoudingen en reeds gaf Anjou te kennen, dat hij Duinkerken binnenkort zou moeten verlaten wegens een daar heersende pestziekte. In Mei gingen de Staten-Generaal te Antwerpen uiteen, zonder dat nog een definitieve overeenkomst met hem gesloten was. De opheffing van zijn „Conseil Privé” door de Staten-Generaal, zonder hem daarover te horen, verbitterde hem zeer en Biron hield niet op met klagen. Meetkercke ging nog namens de Staten naar Duinkerken om er de verhuizing van de hertog naar Veurne te bespreken. Eindelijk verliet Anjou 29 Juni in arren moede Duinkerken, zogenaamd om Kamerijk te gaan beschermen. Hij trok zich echter naar Noord-Frankrijk terug en ook Biron maakte zich gereed het opperbevel neer te leggen. Drie weken daarna viel Duinkerken de vijand in handen.

Het vertrek van Anjou en diens voortdurend dubbelzinnige houding, waarvan men niet alles wist, maar die terecht kon doen vermoeden, dat hij heimelijk weer met Parma onderhandelde**, had 's Prinsen positie te Antwerpen nog meer ondermijnd. Zelfs zijn persoon en die van zijn gemalin schenen er niet veilig meer. Scheldwoorden en verdachtmakingen, vooral van de zijde der Calvinisten, werden hem niet gespaard. Ook te Gent wilde men thans niet meer van hem horen en dacht men ernstig aan een accord met Parma, naar velen meenden verre te verkiezen boven een met de gehate Fransman.

De Prins besloot daarom Antwerpen te verlaten en trok zich 22 Juli met zijn hofgezin over de Schelde terug naar Middelburg, waar hij een nieuwe vergadering der Staten-Generaal bijeenriep. Zelfs uit Holland waren ernstige vermaningen tot hem gekomen om toch niet langer aan Anjou vast te houden; de bevolking ook in dat gewest toonde zich als altijd volstrekt afkerig van een nauwe verbintenis met de onvertrouwbare koningszoon en de populariteit van de Prins begon zelfs daar merkbaar te dalen. Het was een groot voordeel voor hem, dat de bij de Calvinisten nog in hoog aanzien staande Marnix, die eerst naar Brugge had willen gaan, zich eindelijk liet vinden om als

* Lacroix, *Mél. et Corresp.*, p. 433.

** Kervyn, *Huguenots*, VI, p. 481 suiv.

- II.188 "Eerste burgemeester" aan het hoofd der regering van Antwerpen te treden. De rijke koopstad, die reeds zoveel geleden had, had nu ook het hof en de Staten-Generaal verloren en toonde zich ontevreden, maar Marnix' bekwame hand zou haar kunnen leiden in de goede richting en de ook hier dreigende afval tegen gaan.
- Een en ander gaf de Prins ernstige zorgen. En niet minder deden dat de zaken in het aartsbisdom Keulen, waar de aartsbisschop er niet in slaagde om zijn onderdanen in gehoorzaamheid te houden en zich, ondanks zijn overgang, als keurvorst en aartsbisschop te handhaven. Door de Paus geëxcommuniceerd, moest hij weldra tegenover zijn eigen kapittel de wapenen opnemen.
- Oranje was niet bijzonder gesteld op den Keulse kerkvorst, dien hij sedert de Keulse vredesonderhandeling, waarin deze dubbelzinnig was opgetreden, weinig vertrouwde. Graaf Johan daarentegen spiegelde zijn broer de schoonste vooruitzichten voor: de Wetterauer „Grafeneinigung"* uit graaf Lodewijk's tijd zou weer krachtig opbloeien; in samenhang met Johan Casimir** van de Paltz en de protestantse Zwitsers zou men langs de gehele Rijn een groot protestants verbond, een protestantse Rijnbond, kunnen tot stand brengen, die de Unie de hand kon reiken; de vier protestantse keurvorsten hadden thans de meerderheid in het keurvorstencollege en konden dus zelfs de Keizer de wet stellen. Reeds trok Gebhard troepen bijeen, aangezien het domkapittel de voormalige aartsbisschop, Salentin von Isenburg, thans aartsbisschop van Trier, te hulp riep. Maar de protestantse bondgenoten van aartsbisschop Gebhard zagen voorlopig in een oorlog geen heil, daar het kapittel zeker op Parma's reeds bij Aken oostwaarts oprukkende troepen rekenen kon. Een burgeroorlog, de "Kölner Krieg", ontstond in het aartsbisdom reeds in Januari, terwijl de aartsbisschop op 2 Febr. 1583 in het huwelijk trad***.
- De calvinistische graaf Adolf van Nieuwenaar trad aan het hoofd van zijn troepen, die echter door zijn tegenstanders weldra zeer in het nauw werden gebracht; hijzelf vond slechts krachtige steun in het Westfaalse deel van zijn gebied. Men sprak van nieuwe te wachten bekeringen in de ganse Rijnstreek onder de geestelijke vorsten, ja tot in het zeer katholieke Beieren toe, en deze bekeringen zouden in de richting van het Calvinisme gaan, met name in Straatsburg. Men handelde over een tussenkomst der kreitsen van westelijk Duitsland

* Zie tekst, blz. 25; Ritter, *Deutsche Geschichte*, I, S. 569; Groen, VII, p. 299; VIII, p. 179 suiv.

** Ritter, I.I., S. 605; Von Bezold, *Briefe Joh. Casimirs*, II, S. 155; Groen, VIII, p. 219 suiv.

*** Zie tekst, blz. 186.

- II.189 ten behoeve van de bekeerde Gebhard. Deze zaken kregen door het definitieve vertrek van Anjou nog groter belang, omdat in Nederlandse en Duitse calvinistische kringen weer aan Johan Casimir als diens aangewezen opvolger werd gedacht. Deze verlangde dat de aartsbisschop, die zich steeds minder tegenover zijn vijanden redden kon, hem zijn gebied in handen zou stellen, minstens als pandbezit. Hij trok in de zomer met een belangrijke troepenmacht naar het Keulse en liet door Gebhard Oranje's hulp en die der Staten-Generaal vragen voor het grote doel, dat men zich met de Rijnbond voorstelde. Dit weer optreden van Johan Casimir was des te bedenkelijker, omdat de Calvinisten in Vlaanderen na Anjou's verraderlijk doen weer zeer in macht en invloed hadden gewonnen. Was er niet geschied, wat zij lang te voren hadden

Afb. Gehard von Truchsess. http://images.google.nl/imgres?imgurl=http://www.christen-am-rhein.de/pics/archiv/christenamrhein/images_s/c11_s.jpg&imgrefurl=http://www.christen-am-rhein.de/erzbistum/archiv/christenamrhein/bischoefe/c11_vonwaldsburg.html&h=225&w=197&sz=11&hl=nl&start=10&um=1&usq=__WyphBQ8c6a09gAToQNAO37gajOU=&tbnid=aHaIDddJzNj66M:&tbnh=108&tbnw=95&prev=/images%3Fq%3D%2522qebhard%2BTruchsess%2522%26um%3D1%26hl%3Dnl%26lr%3D%26sa%3DN%26as_qdr%3Dall

en voorspeld? Hembyze, nog in de Paltz vertoevend, was half Augustus weer te Gent tot eerste schepen verkozen en de stadhoudelijke waardigheid in Vlaanderen was enige dagen te voren opgedragen niet aan 's Prinsen kandidaat, Epinoy, maar aan de prins van Chimay, schijnbaar nauw met de Calvinisten verbonden en zeer geneigd om Johan Casimir te steunen, maar als Aerschot's zoon niet boven verdenking verheven. De Vlaamse Staten zelf wendden zich tot de paltsgraaf om hulp tegen Parma.

Oranje stond tegenover dit alles, ondanks graaf Johan's aanbiedingen om de verzoening met Johan Casimir in te leiden, eigenlijk afwijzend. Hij had genoeg gezien van de samenwerking met de Duitse protestantsche vorsten, van wie zich trouwens de machtigste : Saksen, Brandenburg, Hessen, de Brunswijkers, als Lutheranen weer buiten deze dingen hielden. Hij had genoeg ondervonden van de dolheid der Vlaamse Calvinisten, die in 1578 en 1579 de zaak van de eenheid der Nederlandse gewesten door hun dweepzucht en onbezonnenheid voorgoed bedorven hadden. Hij wilde in het bijzonder van een nieuwe poging met de twistzieke Johan Casimir niet weten. Hij bleef van overtuiging, dat ook voor Duitsland alleen van Frankrijk redding te verwachten was gelijk vóór 30 jaren keurvorst Moritz zelf had bewezen. En van Beutterich, Hembyze en Dathenus vooral wilde hij niet horen. De grote confederatie van graaf Johan aan de Rijn leek hem een hersenschim.

Maar zijn positie was thans zo zwak, dat hij, met tijdelijk opgeven van zijn totnogtoe gevolgde politiek, besloot voor het algemene verlangen te wijken en met Johan Casimir te onderhandelen. Hij legde zich neer bij de keuze van Chimay en zelfs bij die van Hembyze. Hij maakte eind Augustus ten behoeve der 23 Aug. te Middelburg bijeengekomen Staten-Generaal een instructie* op voor een gezantschap naar aartsbisschop Gebhard, dat deze een verbond zou aanbieden en de onderhandeling met Johan Casimir zou openen; de Staten-Generaal beloofden f 55000 's maands voor de oorlog in het Keulse en zelfs f 150000, als het door de paltsgraaf verzamelde leger over de Maas naar Brabant zou rukken.

Inderdaad herstelde deze plotselinge omkering in zijn politiek zijn aanzien, zonder dat hij evenwel nog alle hoop op het herstel van Anjou, die 3 September weer met een klein leger te Kamerijk was versche-

* Gachard, V, p. 167 suiv.

II.191   nen, behoefde op te geven. Op dezelfde dag, waarop deze hem zijn terugkomst meldde, boden de Staten-Generaal te Middelburg, hoewel nog onvoltallig aanwezig, Oranje het „gouvernement-generaal" over de „geuniëerde", d. i. door de Unie van Utrecht verbonden, provincies aan, aan het hoofd van een bij gemeen overleg te benoemen Raad van State. Zelfs als Johan Casimir, bestemd om lid te worden van die Raad, kon voldoen aan de uitnodiging om hulp te komen bieden, zou hij, Oranje, toch het hoofd der landsregering zijn, thans weer zonder aanwezig landsheer, in afwachting van de loop der onderhandelingen met Anjou.

Hij antwoordde de 6de met een lang en gewichtig vertoog*, waarin hij zijn voorwaarden stelde. Vooreerst moesten de Staten-Generaal voltallig aanwezig zijn, voordat hij zou kunnen besluiten. Hij bedankte voor het uit de opdracht blijkende vertrouwen en waarschuwde bescheidenlijk voor zijn „zwakke krachten", die hij totnogtoe ten nutte des lands had kunnen gebruiken, maar die bij zijn klimmende jaren — hij had nu de vijftig bereikt — niet waren toegenomen. Hij beklagde zich over de vrijmoedigheid, waarmee men aan zijn persoon en zijn raad in de laatsten tijd alle geleden nadelen had geweten. Hij waarschuwde tegen de afgunst, die een dergelijke macht, hem opgedragen, weer zou verwekken, tegen het nemen van besluiten door een onvoltallige vergadering, tegen mogelijke mislukking van de plannen met Johan Casimir's leger, die men hemzelf nooit zou mogen wijten. Hij verlangde in ieder geval „ghemeen consentement" over de opdracht, in het bijzonder van de hoofdsteden en na raadpleging der „ghemeenten" in die steden. Deze gemeenten moesten worden onderricht van de oorzaak der ontevredenheid onder het krijgsvolk, gevolg van „faulte van betalinghe", die alleen te vermijden was door geregelde begroting der onkosten daarvan en vaste regeling der contributies. Een „ghemeyne ende generaele borse" — een staatskas — zou daarvoor nodig zijn, niet langer overlaten der betaling aan de provincie, waarin het krijgsvolk gelegerd was; dan zou tevens allerlei twist over de betaling vermeden worden, mits men ook middelen aanwees om onwilligen door executie te dwingen tot betaling. Pioniers, paarden, leeftocht en munitie moesten in behoorlijke voorraad steeds aanwezig zijn, ook reeds ten behoeve van Johan Casimir's leger; vaste ervaren legerhoofden moesten worden aangesteld, vijf of zes in getal; de spionnage, zo nodig in den oorlog, moest beter worden betaald; de

* Res Holland, 1583, blz, 343; Muller-Diegerick, Documents, V, p. 357 suiv.

discipline moest krachtig worden gehandhaafd met vaste regeling van eventuele cassatie, die niet meer door de gewesten maar door de landsregering zelfe moest geschieden. Hij verlangde nog een bepaalde acte van aanstelling tot gouverneur-generaal, waarop hij zich zou kunnen beroepen, overigens zich weer gaarne bereid verklarend om onder een ander te dienen. Een lang verzoeg* aan de Staten van Holland, op dezelfde dag verzonden, verdedigde bij deze zijn staatkunde tegenover Anjou en drong aan op samenwerking met de overige gewesten.

De Staten-Generaal ontvingen de brief met blijken van instemming en begonnen alvast met de samenstelling der instructie voor de nieuw te benoemen Landraad of Raad van State, welks regering zou gevoerd worden op deze titel: „De prince van Orangien ende d'andere van den Raede van State der gheunieerde Nederlanden", ten einde alle afgunst op Zijne Excellentie als hoofd der regering te vermijden. De 11de werd deze instructie reeds aangenomen. De Raad zou bestaan uit de Prins en de stadhouders van Gelderland en Vlaanderen, met 16 leden uit de provincies gekozen. Enige dagen later werd een op te brengen som van 100000 pd. door Zijne Excellentie verdeeld over de 8 verschillende provincies: Brabant, Gelderland, Vlaanderen, Holland en Zeeland, Utrecht, Mechelen, Friesland en Overijssel. Op de tegen half November te Dordrecht uitgeschreven nieuwe vergadering der Staten-Generaal zou men de antwoorden uit de provincies kunnen overzien. Maar die antwoorden waren zeer onvolledig, want de provincies konden het niet eens worden, ondanks 's Prinsen aanhoudende aanzoeken en vertogen. Het resultaat was, dat de Prins de regering** voorlopig bleef voeren in overleg met de beide andere stadhouders en met de gedeputeerden der Staten-Generaal, benevens met de nog steeds voortlevende beide Landraden uit de tijd van Anjou's verblijf, welker autoriteit echter alles behalve vast stond. Van de zo zeer door hem gewenste organisatie van een vaste landsregering is niets gekomen, ook in verband met de nog lang voortslepene onderhandelingen met Anjou.

De vergadering der Staten-Generaal te Dordrecht ging 29 November uiteen om in Januari 1584 weer bijeen te komen in Den Haag, van waar zij in Februari naar Delft, toen weer 's Prinsen verblijfplaats, werd overgebracht. De overbrenging van 's Prinsen gezin naar deze laatste stad had in December plaats en de jonge Prinses, in blijde verwachting, verbaasde zich over de bolderwagen, waarop zij van Rotterdam naar

* Gachard, V, p. 173 suiv.

** Muller, Regeering der Geun. Prov., blz. 243.

II.193 Delft, al schokkend op een dwarsplank werd overgebracht bij wijze van koets. Het gezin vestigde zich weer in het oude klooster van St. Aagten, thans Prinsenhof genoemd.

Intussen was de vaste regeling van het bestuur in Holland, Zeeland en Utrecht en van 's Prinsen bevoegdheden aldaar verder gekomen.

Het „werk van de Hooge Overheid“* in die gewesten was tegen de tijd van Anjou's komst in Februari 1582 voortgezet. Maar snel ging het niet. Er was in het najaar van 1581 voortdurend daarover gehandeld in de Hollandse Statenvergadering, met name over de kwestie der voormalige koninklijke domeinen en hun bezit door de Prins. Toen Anjou werkelijk gekomen was, bleek duidelijk de gezindheid der Staten van Holland en Zeeland zowel als van die van Utrecht om thans, ten einde Anjou's positie tegenover hen duidelijk te maken, de Prins met de grafelijke waardigheid over die gewesten te bekleden. Als Anjou zich veroorlooft op zijn brieven ook het wapen van Holland in zijn „cachet“ te gebruiken, protesteren de Staten, dat zij niet onder hem maar onder „Zijne Excellentie“ staan, ten minste niet onmiddellijk onder de landsheer, al deden de gedeputeerden van het gewest ook hem de eed. Het voorbehoud van het te Bordeaux omtrent Holland en Zeeland bepaalde werd daarbij telkens uitdrukkelijk vermeld, al voerde Anjou soms de titel ook van deze gewesten naast die van die, waar men hem reeds als landsheer gehuldigd had. En Anjou erkende dit herhaaldelijk. Men wist in Holland zeer goed, dat, mocht de Prins door Jaureguy gedood zijn geworden, „hier aller doot“ had kunnen volgen. Die aanslag deed meer voortgang maken met de zaak van de grafelijke titel en zo tekende Oranje dan ook 14 Aug. 1582 de acte van acceptatie** der grafelijkheid in Holland. In Zeeland*** bood men hem het graafschap, afzonderlijk van Holland en onder een vijftiental voorwaarden, „in eigendom“, d. i. als landsheer, eerst aan op 20 September 1583. Al deze dingen geschieden in diep geheim gelijk Holland ook, soms in overleg met Zeeland, „in stilte“ voortdurend met de toen nog te Antwerpen vertoevende Prins onderhandelde over de voorwaarden, de plechtigheid der inhuldiging enz. Het bedankte 26 Nov. de Prins voor de overlevering der acte en maakte nu de nodige „wederbrieven ende renversalen“ gereed om op het door Zijne Excellentie aangewezen ogenblik de bezegeling door de vroedschappen en gemeenten te doen plaats hebben en dan tot de inhuldiging**** over te

* Kluit, I, blz. 283 vlg.

** Bor, II, blz. 200 vlg.

*** Kluit, I, Blz. 415; Heeringa, in Archief Zeeland, 1912.

**** Kluit, 1, blz. 297 vlg.

II.194 gaan. Den 14de December kwamen de Hollandse gedeputeerde uit Antwerpen terug met 's Prinsen antwoord.

Het was in deze zelfde tijd, dat Oranje de grondslag legde voor een andere belangrijke zaak : de organisatie der Gereformeerde Kerk in Holland.

Reeds lang had hij zich laten gelden in de synoden, waar van zulke organisaties sprake was geweest. De „eerste nationale synode" te Emden van 1571 was niet dan in overleg met hem gehouden en ook de latere provinciale synoden waren niet buiten hem omgegaan. De nationale synode te Dordrecht, in de zomer van 1578 gehouden, evenmin. Hij trachtte er voortdurend de eisen der „precysen" te matigen en een ruime opvatting der organiserende bepalingen door te zetten, wat hem slechts weinig gelukte tegenover de onverzoenlijke houding der tegenpartij, maar ten slotte bij de uitvoering dier bepalingen wel degelijk invloed had, daar hij, als in het bezit der „hooge overheid", daarin de hand wel moest hebben. Dit bleek ook op de nationale synode te Middelburg in 1581, waar de meerderheid wel een „precyse" kerkorde* ontwierp, maar deze door de Staten ter zijde werd gelegd.

Dezen zelf hadden reeds op raad van de Prins in 1576 het plan gevormd om „goede ordre te stellen" op de religie. Dit plan werd tijdens de toenmalige grote verandering in de loop der landszaken niet doorgezet maar weer opgevat in het voorjaar van 1582, blijkbaar naar aanleiding van het drijven der Middelburgse synode van het vorige jaar en in verband met de plannen tot verheffing van de Prins. Een commissie, waarin naast de zeer calvinistische Willem van Zuylen van Nyevelt ook Oldenbarnevelt, pensionaris van Rotterdam, zitting had, die geheel met 's Prinsen gevoelens instemde en voortdurend met hem overlegde, werd 18 Maart door de Staten van Holland ingesteld. Zij ontwierp weldra onder persoonlijke invloed van de Prins een "kerckelyke ende polityque ordre", die geheel overeenkwam met zijn mening, dat de Staten daarop overwegende invloed moest hebben, in afwijking van de mening der "precysen", die van die invloed in kerkelijke zaken niet wilden weten. De tegenstand van deze laatsten, ofschoon zoveel mogelijk aan hun bezwaren te gemoet was gekomen, belette vooralsnog de invoering dezer "staatskerkorde" van wege de „hooge overheid" en de zaak bleef onafgedaan. Het is verre van

* Reitsma, *Gesch. van de Hervorming en de Herv. Kerk*, 3de druk, blz, 324 vlg.; Kist en Royaards, *Archief*, XIV, blz. 305 vlg.

II.195 onwaarschijnlijk, dat de Prins haar opzettelijk heeft laten rusten, totdat die van zijn verheffing tot graaf zou zijn afgelopen.

Inderdaad begon het erop te gelijken, dat die spoedig zou kunnen plaats hebben.

Thans toch bleven slechts over de ondertekening en bezegeling van de renversalen, de overlevering daarvan wederzijds, de vaststelling der voorwaarden en eindelijk de inhuldiging zelf.

De eerste drie zaken zijn inderdaad in het voorjaar van 1584 verwezenlijkt, al heeft Anjou's aanslag en de daarop gevolgde onzekerheid veel oponthoud veroorzaakt. Van Anjou willen de Staten, in overeenstemming met het algemeen gevoelen der "gemeente", niets meer weten en zij gaven dit de Prins te kennen in hun „remonstrantie" van Augustus, die zij hem door gecommitteerden, onder wie weer de thans zeer op de voorgrond tredende Oldenbarnevelt, te Middelburg aanboden. De Prins antwoordde "genadiglijk", dat hij hun dankbaar was, verdedigde zijn staatkunde ten opzichte van Anjou nogmaals met nadruk en betuigde zijn onveranderde gezindheid, blijkend uit zijn beloften en acten, ten opzichte van de plannen met de grafelijkheid*.

Maar er waren nieuwe moeilijkheden gerezen. Reeds was het in Maart 1583 door Holland vastgestelde renversaal door een commissie uit de Staten aangeboden aan de stedelijke regeringen en door deze bezegeld, toen Amsterdam in Mei plotseling den eis opwierp, dat de overlevering daarvan niet zou plaats hebben, alvorens Zeeland en Utrecht zich er ten volle bij hadden aangesloten, de Staten-Generaal de zaak hadden goedgekeurd, de burgerijen erover waren gehoord en de Prins zelf in Holland zou gekomen zijn. De gezegelde renversalen werden nu voorlopig weer opgeborgen ten einde de blijkbare tegenwerking van Amsterdam, dat overigens de Prins gaarne gouverneur-generaal van alle gewesten wilde maken, te overwinnen. De tegenwerking hing samen met vrees voor nadeel van de Amsterdamse handel, als Holland definitief een nieuwe heer aannam en daardoor nog scherper zou komen te staan tegenover Spanje en de nog altijd machtige invloed van dat land in Europa. Philips zou gemakkelijk de bloeiende clandestiene handel op zijn gebied kunnen verhinderen, als hij wilde.

De Staten-Generaal verklaarden spoedig geen bezwaar te hebben; het overleg met Zeeland, waar Middelburg weer zijn voorwaarden stelde

* Kluit, I, II.

II.196 en men op Holland naijverig was, en met het nog aarzelende Utrecht hield de zaak nog tot diep in het najaar op. Ook in Holland ontstonden, buiten de tijdrovende raadpleging der burgerijen, nog telkens bezwaren. Den Briel wilde zijn oude afzonderlijke positie als deel van het middeleeuwsche burggraafschap Voorne erkend zien; Amsterdam, dat voortdurend tegenstribbelde, en Gouda wilden niets doen zonder Zeeland en weigerden nog in November toestemming tot overgifte van het renversaal* aan de Prins. Gedeputeerden van Zeeland en Utrecht kwamen toen in Den Haag, betuigden, overeenkomstig de oude verdragen met die gewesten, met Holland verenigd te willen blijven en keurden eindelijk, doch slechts voorloopig, alles goed, zodat de 9de December de Prins „in zijn slaapkamer" te Delft het met 28 zegels voorziene renversaal van Holland kon worden overgegeven door een grote Hollandse deputatie, waarbij verscheidene leden van de ridderschap, de landsadvocaat Buys en alle stedelijke gedeputeerden behalve die van Amsterdam en Gouda, die bezwaren opperden tegen de voorwaarden en de vorm der inhuldiging. Die van Amsterdam kwamen nog weer met een negental punten voor de dag en verzochten de Prins alsnog de zaak te willen „supersederen".

Dit sloeg vooral op de nu vast te stellen voorwaarden, waarop de Prins bij „capitulatie" graaf zou worden, met de „sovereine opperhoogheid". Daarbij kwam ook nog ter sprake de aloude verhouding tot het Duitse Rijk, die men intussen al zo goed als verbroken beschouwde, en de erkenning door de nieuwe soeverein van de aloude volksrechten en privileges, waaronder het recht van belastingheffing op de voorgrond stond. Amsterdam, dat blijkbaar altijd uitvluchten zocht, verlangde thans over de „capitulatie", de staatkundige voorwaarden, de beide gewestelijke Raden en de Rekenkamer gehoord te zien en toen deze gehoord waren, maakte het alweer bezwaren tegen de antwoorden der Raden. Na de overgifte van het Hollandse renversaal werden de onderhandelingen over de capitulatie door de Staten voortgezet. Daarmede was men 30 December 1583 gereed, waarna de vastgestelde voorwaarden nog door de vroedschappen zouden moeten goedgekeurd worden na onderzoek door de Hoge Raad en het gewestelijke Hof in Den Haag.

De 49 punten der capitulatie beperkten de nieuwe grafelijke macht over Holland en Zeeland zeer. De graaf mocht zonder de Staten geen

* Res. Holl. 1583, blz. 486.

II.197 verbonden sluiten, geen oorlog voeren, geen nieuwe privileges geven of oude vernieuwen, de landsgrenzen niet wijzigen, geen nieuwe tollën instellen, de munt niet veranderen, geen lasten opleggen. Hij moest „de ware christelijke gereformeerde religie alleen handhaven" en daarop eerstdaags in overleg met de Raden en onder goedkeuring der Staten een „algemeen reglement" maken; hij moest de justitie handhaven naar oud gebruik en mocht de voorname ambten alleen bezetten uit een nominatie van 3 personen, door de gewestelijke Staten op te maken. De Staten mochten op eigen gezag vergaderen; ieder jaar op 1 Mei moest de graaf ze bijeenroepen; zij mochten zelf hun oude „omslagen" doen en hun contributies heffen. De officiële taal zou de „nederduitsche" zijn. De graaf zou zeevaart, handel en haringvisserij moeten beschermen evenals de neringen, het admiraalschap op de oude wijze uitoefenen, met recht der steden om schepen uit te rusten tegen zeeroverij; hij had de stromen te beveiligen en de zeer ontredderde „wildernis" te regelen. Met de Staten zou hij een Raad van Twaalven, als Raad van State voor de drie gewesten, instellen, waarbij hij nog twee leden zou mogen voegen. Zijn hof, bestaande in meerderheid uit inboorlingen, zou binnen de gewesten moeten resideren; hij zou de domeinen op de oude wijze genieten. Als hij niet volgens deze voorwaarden handelde, zouden Staten en ambtenaren ontslagen zijn van de eed aan hem; een van zijn wettige zoons zou na zijn dood door de Staten erkend worden als opvolger in het graafschap. Deze voorwaarden beperkten de grafelijke macht overeenkomstig de ook door de Prins zelf altijd verkondigde beginselen, die hij tegenover de Koning had willen doorzetten reeds sedert 1565 en ook tegenover Anjou had willen handhaven. Daarbij waren de oude Brabantse rechten volgens de Joyeuse Entrée tot model genomen, gewijzigd naar de behoeften van plaats en tijd.

Maar nog was er allerlei te regelen met de nog altijd moeilijkheden opwerpende provincies Zeeland en Utrecht, alvorens de inhuldiging kon plaats hebben. Een poging van de Prins in November 1583 om de drie provincies met elkaar te verenigen door een bijzondere Unie had evenmin voortgang. In het voorjaar, in Maart en April 1584, keurden een aantal Hollandse vroedschappen de capitulatie goed en tekenden ze, dertien* in getal, waarna het stuk dienaangaande 6 Juni aan de Prins werd overgegeven; Rotterdam voegde zich nu

* Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Enkhuizen, Schiedam, Edam, Monnikendam, Den Briel, Gorkum,

Schoonhoven, Medemblik, Hoorn. Vgl. Groen, VIII, p. 410 subiv.

II.198 daarbij, maar Amsterdam en Gouda nog altijd niet, terwijl Alkmaar, Purmerend en Schoonhoven nog niet zo spoedig gereed waren. Gouda gaf 6 Juli toe, mits Zeeland ook zou toegeven. Amsterdam daarentegen bleef zich onder leiding van vroedschap Hoofd verzetten onder allerlei voorwendzels en bezwaren, o. a. dat de „gemeente,, (d. i. hier de koopmansstand en de daarvan afhankelijke burgerij) aldaar er niet voor was, ondanks alle persoonlijke gehechtheid aan de Prins. Men maakte zich in Holland gereed om desnietteenstaande binnenkort tot de inhuldiging over te gaan, toen de moord op de Prins de uitvoering van het voornemen plotseling verhinderde.

***

Te midden van al deze zwaarwichtige en moeilijke onderhandelingen waren de grote buitenlandse zaken voortgegaan en had Parma zijn gestadig opdringen in Brabant, Vlaanderen en Gelderland met beleid en geduld voortgezet, terwijl Verdugo en De Tassis in het noordoosten de guerrilla tegen Hohenlo, Norris en de jonge Willem Lodewijk met afwisselend geluk voerden. Biron had met het overschot der Franse troepen (eind Aug. 1583) Bergen op Zoom verlaten en zich naar Calais ingescheept*. Maar Des Pruneaux was als gezant van Anjou te Middelburg hij de Prins gebleven. De Keulse zaak nam het verloop, dat de Prins wel verwacht had, wetend, wat er van de Duitse vorsten te hopen was. In September was, na hevig verzet van de prinsgezinden Gentse burgemeester Casembroot, de predikant Jan Haren door Chimay en de Staten van Vlaanderen naar Johan Casimir afgezonden om diens hulp in te roepen en het ernstig bedreigde Yperen nog te redden. Maar de Prins wees er Vlaanderen met buitengewone nadruk op, dat dit gewest, als het zelf geen financiële toezeggingen deed, die hulp nooit zou krijgen en dat het de welmenende voorstellen van de Staten-Generaal en hemzelf veeleer op onverantwoordelijke wijze belemmerde. Toen 24 October Hembyze weer te Gent aankwam, werd de houding van Vlaanderen er niet beter op, al begon hij met een aantal Spaansgezinden te vatten en trad hij in overleg met de Prins, vooral na het verlies van Aalst in November aan Parma. Oranje onttrok zich niet aan dat overleg, integendeel**.

* Muller-Diegerick, Documents, V, p. 331 suiv.

** Groen, VIII, p. 244 suiv.

II.199 De Keulse zaken gingen slecht. Johan Casimir, die in het najaar in het Keulse was verschenen, had zijn grootse voornemens om daar Gebhard te herstellen, de Rijnbond te stichten en vervolgens naar de Nederlanden te gaan in November plotseling opgegeven wegens de dood van de keurvorst van de Paltz, zijn broer; hij had zijn troepen plotseling afgedankt en was naar de Paltz teruggekeerd. Daarmede was de zaak van de aartsbisschop en van de Rijnbond verloren; zelfs Dillenburg werd weer door de zegevierende vijand bedreigd* en graaf Johan was er allesbehalve op zijn gemak, zodat hij zich op een beleg van het stamslot voorbereidde en zijn zoon Willem Lodewijk aanzocht een leger tot ontzet aan te voeren. Aartsbisschop Gebhard, afgezet door de Prins, door de Keizer geheel losgelaten, die zijn oude mededinger Ernst van Beieren, de gekozen plaatsvervanger, erkende, en nu ook door Johan Casimir verlaten, kon zich weldra niet meer handhaven; zijn veldheer, graaf Adolf van Nieuwenaar, trok meer en meer naar de Nederlandsche grenzen terug, waar Gebhard door de vijand werd achtervolgd en 31 Maart bij Terborg werd verslagen. De kerkvorst vluchtte op Staats gebied en leefde voortaan als aanzienlijk uitgewekene met zijn vrouw te Delft, hoofdzakelijk op kosten van de Staten en de Prins.

Daar was toen, in enigszins andere conditie, ook de stadhouder van Gelderland, graaf Willem van den Bergh, aangekomen. Zijn houding had reeds meermalen aanleiding gegeven tot gegronde verdenking, ook bij de Prins, die zich door de verontschuldigende vertogen van zijn zuster, graaf Willem's gemalin, nooit geheel had laten overtuigen en dan ook in de verheffing van zijn zwager tot stadhouder niet zonder aarzeling had toegestemd. Van diens geheime betrekkingen tot Parma was wel eens iets uitgelekt maar werkelijke bewijzen had men nog niet, totdat in November 1583 niet langer te twijfelen viel**. Men was reeds een half jaar te voren te Arnhem ernstig gewaarschuwd. Het bleek thans uit bij 's graven kamerdienaar gevonden brieven, dat de graaf reeds in Mei 1581 aan Parma gemeld had, dat men hem als stadhouder begeerde, maar dat hij die post alleen wilde aannemen met Parma's voorweten en met het plan om bij de eerste gelegenheid het hertogdom Gelderland aan hem over te leveren, mits hij het stadhouderschap van wege de Koning zou behouden. Een tweede brief van April 1583 nodigde Parma uit het Overkwartier onverwijd aan te vallen, opdat dan de

* Groen, VIII, p. 284 suiv.

** Van Reydt, blz. 48 vlg; Groen, VIII, p. 289; Bijdr. Vaderl. Gesch., 2de R., blz, 49 vlg. Vgl. Tadema, Willem van den Bergh.

graaf het overige Gelderland zou kunnen bewegen tot hem over te gaan; een derde brief beloofde Zutphen over te leveren, zodra Parma het zou komen belegeren. Toen nu Parma werkelijk oprukte, nam de van dit alles onderrichte Leoninus met het Hof en de regering van Arnhem, thans volledig ingelicht, de stadhouder met zijn gemalin (5 Nov.) gevangen. De verrader bekende weldra, ofschoon hij de volgenden dag deze bekenenis herriep en de correspondentie met Parma als een krijgslist voorstelde. De 8ste werd hij op bevel van de Prins en de Staten-Generaal naar Holland opgezonden en daar te Delfshaven met zijn gemalin, dochter en jongste zoon in verzekerde bewaring gesteld; zijn oudste zoon, graaf Frederik, bleef nog gouverneur van Venlo, de andere drie werden voorlopig te Arnhem vastgehouden maar kort daarop, als onschuldig, aan 's Prinsen hof opgenomen en door hem vaderlijk behandeld. In Maart 1584 werd Van den Bergh als stadhouder vervangen door de hierheen gevluchte Adolf van Nieuwenaar, die zich thans voorgoed in Staatse dienst stelde, nu de zaak van Keulen verloren was. Ongeveer tegelijk deed de Prins het luitenant-gouverneurschap in Friesland, het ambt van de gestorven Merode, opdragen aan graaf Johan's oudste zoon, Willem Lodewijk, die zich als veldoverste de genegenheid en het vertrouwen der Friezen had weten te verwerven.

Het was echter duidelijk, dat de zaak der Nederlanden en van de Prins niet vooruitging. De geboorte van Frederik Hendrik, zo genoemd naar de koning van Denemarken en die van Navarre, te Delft op 29 Januari 1581 mocht in 's Prinsen door het verraad van zijn zwager geschokt gezin enige vreugde verwekken, de algemene toestand was verre van bevredigend.

In deze omstandigheden zag de Prins toch nog kans om zijn Franse politiek weer door de Staten-Generaal te doen opnemen.

Hij had haar sedert September 1583 zorgvuldig en met matiging voortgezet, ook nadat Anjou in October Kamerijk weer had verlaten, klagend over de eeuwige „longueurs" der Staten, met wie hij nog steeds wilde onderhandelen over de uitvoering van het verdrag van Dendermonde. Ook ging de Prins ermee voort, nadat Anjou weer lang in Frankrijk terug was. Ook zelfs nadat deze de Staten en de Prins te kennen had gegeven, dat hij met Parma's agenten over „vrede" in besprek getreden was*. Des Pruneaux bleef zijn vorst eerst te Middel-

* Muller-Diegerick, Documents, V, p. 402, 431.

II.201 burg, daarna te Dordrecht, eindelijk te Delft bij de Staten-Generaal vertegenwoordigen en droeg telkens mondeling of schriftelijk de bezwaren en belangen van zijn meester voor, altijd gesteund door de Prins.

Zo gelukte het hem inderdaad in November de onderhandelingen over een verzoening weer door de Staten-Generaal officieel te doen aanvangen op de grondslag van het verdrag van Bordeaux. Anjou zelf toonde zich immers steeds tot een verzoening bereid, latende uitkomen, dat zonder hem van de zo nodige Franse hulp geen sprake zou kunnen zijn, zich schikkende naar de reeds genomen bestuursmaatregelen en zelfs geneigd om voor zijn afwezigheid een luitenant-generaal — natuurlijk Oranje — naar de wens der Staten aan te stellen. De Staten-Generaal besloten half November de landsheer weer een deputatie te zenden, hoewel zij angstvallig vermeden hem vooralsnog weer als landsheer te betitelen. Die deputatie, bestaande uit Antoine de Lalaing, heer van La Mouillerie, en de griffier Asseliers, vertrok eind November naar Château-Thierry, waar Anjou zijn verblijf had genomen voor de winter. Zij bleef tot diep in het voorjaar met hem onderhandelen tot voorbereiding der werkzaamheid van een grotere deputatie, waarvan Marnix weer het hoofd zou zijn en die een nieuw, thans definitief verdrag met hem zou moeten sluiten.

Maar snel ging de onderhandeling niet. Zij sleepte voort en intussen namen de zaken in Vlaanderen een zeer ongunstige loop*, daar Yperen nog steeds door Parma belegerd werd en de aanbiedingen en verlokkingen van de vijand velen deden wankelen, zodat in Maart wederom een afgevaardigde der Staten-Generaal, ditmaal Mansart de Maulde, naar Château-Thierry vertrok om dringend Franse hulp voor het wegzinkende Vlaanderen te vragen.

Daar was vooral Gent onder Hembvze weer zeer onrustig en onwillig. In December reeds had Oranje de volksman moeten vermanen toch met Ryhove, die nog steeds te Dendermonde gouverneur was, vrede te houden; de katholieken-vervolging begon er ook weer. Hembyze, thans bijna 70 jaar, regeerde er als vanouds en de vijandige gezindheid tegenover Oranje werd ook weer de oude, vooral wegens de onderhandelingen met Anjou en de Fransen. De toestand van Gent begon zeer bedenkelijk te worden en deze stad en Brugge lieten zich begin Maart zelfs officieel in met onderhandeling met Parma; Hembyze en de ook weer to Gent gekomen Dathenus werden echter

* Kervyn, *Huguenots et Gueux*, VI, p. 463/4; Groen, VIII, p. 385 suiv.

II.202 spoedig door de Gentse Calvinisten niet meer ten volle vertrouwd wegens hun verdachte uitingen over behoefte aan vrede. De laatste wilde de „particulieren” vrede, waartoe Hembyze thans zeer geneigd was, in ieder geval niet doch alleen de „generalen” vrede, waarvoor hij en zijn ambtgenoot Kimmedonck zelfs voorwaarden opstelden. Hembyze daarentegen speelde thans de verrader evenals de gouverneur Chimay dit te Brugge deed, beiden heimelijk met Parma onderhandelend. De 23ste Maart verscheen plotseling een Spaanse bende voor Gent en Hembyze, gereed om zijn slag te slaan, bezette reeds het stadhuis, toen een der schepenen van daar ontsnapte en de burgerij tegen de Spaansgezinden te wapen riep. Hembyze werd overweldigd, gevangen gezet en vervangen door Karel van Utenhove, bekend als trouw Calvinist maar verstandig en betrouwbaar. De vijand trok weer af. Een Spaanse aanslag op Dendermonde mislukte evenzeer door de waakzaamheid van Ryhove. Een nieuwe poging van katholieke Gentenaars in Juni om de stad aan Parma over leveren mislukte ook en Hembyze's proces bracht allerlei aan het licht. Hij werd 4 Augustus te Gent onthoofd.

Ook de houding van de jonge Chimay werd spoedig duidelijk. Na een poging van Oranje om Brugge gelijk Gent vóór de afval weer terug te winnen, veranderde Chimay er de regering en wierp de oude bestuurders in de gevangenis. De val van Yperen op 9 April besliste het lot ook van Brugge, dat zich 22 Mei met het Vrije en Damme aan Parma onderwierp. Chimay en zijn medestander, de predikant Haren, gingen thans over tot de katholieke Kerk; Chimay's gemalin echter verliet hem en vluchtte naar Den Haag, waar zij voortaan verblijf hield in nauwe verbinding met het hof te Delft.

Uit een en ander blijkt wel, dat de zaak der opstandelingen in het voorjaar van 1584 allerminst een bevredigend verloop nam. Niet alleen Vlaanderen maar ook Brabant en Gelderland stonden zeer gevaarlijk, terwijl de oostelijke en noordelijke provincies in volle guerrilla verkeerden; alleen Holland, Zeeland en Utrecht waren vooralsnog veilig. Van Frankrijk slechts viel hulp te verwachten, maar die hulp was zonder een verzoening met Anjou niet te verkrijgen. Dat zag men ook in Holland thans in en zelfs mannen als de zeer antifransgezinde Buys, de landsadvocaat, die veel liever op Engeland gesteund had, hadden thans toegegeven; Amsterdam bleef nog weer-

II.203 barstig uit vrees voor zijn handel op Spanje en de halsstarrige Hooft en de zijnen wilden niets weten van een vergelijk met Anjou*.

De stemming van de Prins in dit voorjaar blijkt overvloedig uit zijn intieme briefwisseling met zijn vertrouwde broer, wie hij zijn diepste gedachten blootlegt. Op diens nog altijd herhaalde vertogen, waarin graaf Johan ernstig wijst op God's wraak, die te wachten zou zijn bij een „onchristelijk” verbond met een katholieke mogendheid en de erkenning van een katholieke landsheer, antwoordt hij voortdurend met de oude argumenten: van Duitsland en Engeland is niets te hopen; Frankrijk kan en moet onder God's help redding brengen, want alleen kan men de strijd niet volhouden en men mag de door God geboden kansen niet versmaden. Hij wanhoopt nog volstrekt niet, al staan de zaken steeds slechter en klaagt hij over de Vlaamse verraders en kortzichtigen, die eerst voor zichzelf, dan „vor uns alle die Stropf bereiten.” „Op sijn salicheyt” verklaarde hij ook in de Staten-Generaal, dat er geen keus meer overbleef. In een lange brief van 18 Maart aan zijn broer, de enige, wien hij zonder schroom zijn gemoed kon luchten, betoogt hij nogmaals hetzelfde: „On me dict que je me doy deffier du parti de France. Les dangers qu'il y a de ce costé ne me sont incogneus, ains peult estre mieux cogneues qu'à ceuls qui en parlent, et me touchent de plus près qu'à nul aultre: à qui doncq veult-on que je me fie?” Andere kans op hulp is er niet. Hij verdedigt zijn persoonlijk optreden tegen „l'ingratitude qui est aux hommes et le désir effréné de mal parler.” Wie heeft meer voor het land gedaan, wie zichzelf meer opgeofferd dan hij? Wie heeft ooit de plannen van de vijand beter doorzien dan hij? Zijn vijanden weten niet, wat zij doen, als zij hem en zijn staatkunde niet vertrouwen.

Ook tegenover Engeland, waarheen hij in Maart de getrouwe veldoverste Norris zendt, die reeds zovele jaren de Nederlanden had helpen verdedigen, verdedigt hij uitvoerig zijn Franse politiek in een lange instructie voor deze afgezant aan de Engelse koningin en haar Raad. Hij houdt vol, dat een vrede met Spanje, waaraan men in Engeland nog steeds denkt, onmogelijk is; de enige weg is de oorlog en deze is niet langer vol te houden zonder Frankrijk; het is ook Engeland's belang thans krachtadig te helpen.

Maar een nieuwe moeilijkheid deed zich op. In Februari werd

* Groen, VIII, p. 303 suiv.; Muller-Diegerick, Documents, V, p. 628 suiv., Groen, VIII, p. 405 suiv.

II.204 Anjou, die nooit zeer sterk geweest was, door een ernstige bloedspuwing overvallen. Hij herstelde aanvankelijk wel en deed zijn best om door dr. Johan Junius, in de laatste tijd 's Prinsen gezant te Wenen, die uit Duitsland naar Parijs gekomen was om er bij de Koning te werken en Anjou te Château-Thierry bezocht had, de Gentenaren en andere Vlamingen tot betere gedachten te brengen. Hij drong bij de Staten-Generaal telkens aan op hun definitieve beslissing, waarover Des Pruneaux te Delft en hij met hun gezanten in zijn residentie nog steeds handelde. En de Staten van hun kant vroegen dringend hulp en nog eens hulp, tegemoet komend aan zo goed als al zijn wensen en eisen. Begin April gingen de Staatse gezanten met Anjou's voorstellen naar huis terug. Het was zijn ultimatum, een uitvoerig stuk, waarin hij op grond van het verdrag van Bordeaux de inderdaad aannemelijke voorwaarden opstelt, waaronder hij de heerschappij weer zou kunnen aanvaarden met Oranje als zijn luitenant-generaal, die hem bij afwezigheid geheel zou vervangen. Des Pruneaux zou ze te Delft krachtig aanbevelen in samenwerking met Oranje; hij zelf beloofde aan de gouverneurs van Brussel, Mechelen en Dendermonde, die ook al begonnen te wanhopen en zich op eigen gezag tot hem hadden gewend, spoedige hulp met het leger van 17000 man, dat hij bij goedkeuring van zijn voorstellen had toegezegd.

Inderdaad kwamen de Staten-Generaal te Delft in de uiterste nood, waarin Vlaanderen en Brabant verkeerden en onder voortdurende aandrang van Oranje thans spoedig tot een besluit : het concept van 25 April, dat grotendeels beantwoordde aan Anjou's eisen maar eerst nog door de afzonderlijke gewesten moest worden goedgekeurd. Dit concept stemde zelfs toe in Anjou's verlangen, dat bij zijn dood zonder wettige nakomelingen zijn rechten op de Franse kroon zelf zouden overgaan, zodat „les dicts païs seront et demeureront perpétuellement uniz et annexez à la couronne de France", op dezelfde voorwaarden als thans met Anjou zouden gemaakt worden.

Nog voordat het bericht van deze dingen hem kon bereiken, had een tweede bloedspuwing Anjou zeer aangeprepen. Reeds ging het gerucht van zijn dood te Delft rond en had men zich gereed gemaakt voor verdere onderhandeling met de Franse koning zelf : zo zeer was men thans onder de indruk van de dreigende gevaren. In Vlaanderen en Brabant slaakten de militaire bevelhebbers, zelfs de

II.205 onversaagde Van den Tympel te Brussel, steeds scherper noodkreten. Maar er kwamen spoedig geruststellende berichten, ook van Anjou zelf, die zijn tevredenheid uitsprak over de tegemoetkomende gezindheid der Staten-Generaal en snelle hulp beloofde, mits men nu ook haast maakte met de beslissing.

Anjou was inderdaad in Mei schijnbaar wat beter en de ene provincie na de andere liet de Prins weten, dat zij thans de noodzakelijkheid van een verdrag in diens geest inzag; Friesland, Brabant en vooral Vlaanderen hadden nog bezwaren, maar zij schenen niet onoverkomelijk meer. De afsluiting van het verdrag was spoedig te wachten, al werden begin Juni de berichten omtrent Anjou weer ongunstiger.

De 10de Juni is hij te Château-Thierry overleden. In zijn testament had hij zijn broer, de Koning, al zijn rechten op de Nederlanden overgedragen. De terugzending van La Mouillerie en Asseliers met zijn laatste boodschap van de Staten-Generaal over de definitieve aanneming van zijn voorstellen kwam te laat; ook de wisseling van de nodige stukken met Des Pruneaux, hoewel door Oranje met voortvarendheid geregeld, had geen voortgang meer, nadat het bericht van Anjou's dood de 23ste te Delft was ontvangen. Op het laatste ogenblik had dit sterfgeval 's Prinsen bijna geslaagde plannen verijdeld. Onmiddellijk dreef de Prins nu aan tot onderhandeling met koning Hendrik III, volgens de reeds gemaakte afspraken en Anjou's testament thans in de rechten van zijjn broer getreden. Reeds de volgende dag schreef hij aan de Franse Koning en de nog altijd invloedrijke Catharina de Medicis daarover, tegelijk met zijn rouwbeklag.

De lange onderhandelingen over 's Prinsen erkenning en inhuldiging als graaf van Holland en Zeeland begonnen intussen ten einde te lopen*; de 4de Juni hadden de Staten van Holland besloten bij verder verzet van Amsterdam en Gouda de zaak door te zetten zonder deze steden. Maar nieuwe moeilijkheden deden zich voor en begin Juli herinnerde Oranje, thans met het oog op de Franse onderhandeling tot bespoediging der zaak geneigd, de Staten in een korte memorie nog eens aan alles, wat sedert Maart 1580 over zijn verheffing was voorgevallen, terwijl zij nog altijd maar werd uitgesteld. Dit strekte, merkte hij op, zeer tot vergroting der verwarring en der onzekerheid in den lande, zodat de Prins verzocht eindelijk „van dese sake een eynde te willen maken" door de „solemnele inauguratie" te bespoedigen,

* Res. Holland, 4 juni 1584; Groen, VIII, p. 428 suiv.

II.206 vooral tot verzekering van goede justitie en richtig beheer der domeinen.

Onder de laatste uitingen van de Prins, die wij bezitten, behalve die over de onderhandelingen met Anjou en over de kwesties bij zijn verheffing, zijn die over de Franse politiek, die hem zo aan

Afb. Prins Willem van Oranje.

<http://www.rijksmuseum.nl/collectie/zoeken/asset.jsp?id=SK-A-253&lang=nl>

II.207 het hart ging, en over de verdediging van Antwerpen*. Bij gelegenheid van de doop** van de jonge Frederik Hendrik te Delft op de 12de Juni, waarbij Marnix, uit Antwerpen, de koning van Navarre en graaf Maurits, uit Leiden overgekomen, die van Denemarken — de beide peters — vertegenwoordigden, had de Prins met Marnix en de griffier van Antwerpen, Martini, gesproken over Parma's plannen tegen de stad. Hij wijdde Marnix ditmaal dieper dan ooit en ten volle in in de beginselen van zijn Franse politiek en sprak met hem uitvoerig over een belangrijke zending naar Hendrik van Navarre. Marnix roemt zijn openhartigheid en vertrouwelijke houding. Hij zegt, dat hij toen „caresse, priveauté et confiance" had ondervonden van 's Prinsen zijde meer dan „qu'il n'avait oncques fait de sa vie ni à moi ni à aulcun sien conseiller ou serviteur". Wel mocht hij trots zijn op deze onderscheiding, de laatste, die de Prins hem kon doen geworden. Oranje beloofde binnen twee maanden troepen te zullen zenden, daar Parma wel zou trachten de Schelde beneden de stad door forten te blokkeren en zo alle hulp onmogelijk te maken. Marnix beroemde er zich op, dat de stad voor een jaar van leeftocht goed voorzien was, maar de Prins was niet zo optimistisch gestemd en had verklaard, dat hij zich zou haasten.

Zo toonde hij nog in zijn laatste dagen het „wijs en voorsichtig beleyd", dat hem altijd had gekenmerkt maar niet altijd door anderen was erkend, dikwijls — zoals in dit geval — niet dan te laat. Want wat was er overgebleven van de „patria ommunis"? Wat van de spreuk „Eendracht maakt Macht", die hij zo dikwijls de gewesten had voorgehouden? Het ogenblik was nabij, waarop wederom van het fel besprongen Holland en Zeeland uit de verdediging van de laatste schansen zou geleid moeten worden. Maar hijzelf was ouder geworden en tegenover hem stonden niet meer Alva en Requesens, maar stond Parma.

Doch de 10de Juli had de vreselijke gebeurtenis plaats, die al deze onderhandelingen en bespiegelingen over de laatste maatregelen voor het slot: de inhuldiging als graaf, die hem de oppermacht in deze beide gewesten zou verzekeren, plotseling verstoorde, en voor altijd.

* Bor, II, bit. 466 vlg.

** Lacroix, Mél. et Corresp. de Marnix, p. 433.

VIJFTIENDE HOOFDSTUK.
DE MOORD.

In de zomer van 1584 stond de zaak der opgestane Nederlanden hoogst bedenkelijk. Parma maakte dagelijks vorderingen in Brabant en Vlaanderen, ten dele door langzaam voortschuiven van zijn troepen, ten dele door verlokkende voorstellen en onderhandelingen; snel naderde het ogenblik, waarop die beide voornaamste provincies van het land zich aan de Koning zouden moeten onderwerpen; de gezindheid tot afval greep als een pestilentie om zich heen. In het Oosten en Noorden werd de hete strijd tussen Verdugo en Tassis aan de Spaanse, Hohenlo en Willem Lodewijk aan den Staatse kant met afwisselend geluk gevoerd. De Prins had thans de zetel der landsregering en die van de Staten-Generaal uit het onveilige Antwerpen en het afgelegen Middelburg voorgoed weer verplaatst naar Holland, want dit gewest, welks welvaart door handel en nijverheid zich in weinige jaren schitterend had hersteld, zou binnen afzienbare termijn weer, als in Alva's tijd, de voornaamste toevlucht worden van hen, die de strijd tot het einde wilden voortzetten.

Daar zou opnieuw het middelpunt zijn van de bittere krijg, die de Prins, weldra als landsheer van dit en de beide nauw daarmee verbonden buurgewesten Zeeland en Utrecht, wederom zou hebben te leiden. Hij wist het wel, dat hij in die strijd tot het uiterste, desnoods met opoffering van leven en goederen, onvoorwaardelijk slechts te rekenen had op „le plus petit nombre”*, dat hem ook in Holland gedurende de jaren na 1572 in de grootste moeilijkheden niet had verlaten. Want

* Groen, VIII, p. 344, 315, 358.

II.209 de overgrote meerderheid in den lande — zo schreef hij in Maart aan graaf Johan — „ne sont pas de la religion réformée, vous le sçavez bien et en cognoissez le nombre”. Zelfs de meerderheid der Calvinisten was niet onbepaald te vertrouwen, zoals nog onlangs te Nieuwpoort aan de Vlaamse kust was gebleken; de 3000 leden tellende gemeente aldaar had, ondanks alle grote woorden, de Staatse soldaten de stad helpen uitdrijven en zich smadelijk overgegeven met opoffering zelfs van hun predikanten, die alleen hun leven hadden kunnen redden door zich heimelijk onder het aftrekkende garnizoen te steken. Wat kon men met zulke lieden doen? En het verschil van mening over Anjou en Frankrijk had nog velen onzeker gemaakt; allerlei bijbelplaatsen waren gebruikt om hen van Frankrijk afkerig te maken, plaatsen, die — zegt de Prins terecht — op andere „circonstances des lieux et des personnes” sloegen. Toch was besloten om vol te houden, „delibéré”, zoals hij gelijk in 1572 zei, „de finir mes jours et de n'appoincter jamais avec l'Espagnol”, omdat zulk een overeenkomst de ondergang der Kerk hier en elders, de zegepraal der tirannie en de vernietiging van zijn geslacht zou betekenen*.

Groot was 's Konings macht — hij wist het beter dan iemand —

*Groen, VIII, p. 350, 351, 363.

II.210 maar zijn strijd in Holland had bewezen, dat Spanje's kracht niet onoverwinnelijk was. Als men hem niet in de steek had gelaten, had hij de Spaanse troepen, „à deux doigts prez d'estre entièrement deffaites et chassées honteusement hors du païs", ook uit alle andere gewesten verdreven. Hij had eenmaal met zwakke macht Alva's 20000 man verslagen; welnu, zijn macht thans „n'est pas si petite qu'elle a esté par cy-devant" en God zou hem ook nu niet verlaten. „Je prens pour principal fondement la garde souveraine et universelle de Dieu, qui a rendu jusques à présent ma foiblesse forte" en hij dacht gebruik te maken van alle middelen, die God hem in de hand gaf. Van hemzelf was nooit „misérable désertion" te wachten. Al vertrouwden niet allen hem, wie, die in hoogheid stond, had geen „abondance d'ennemis"? Mozes, David, Jeremia, Paulus hadden hun vijanden gehad, maar zij hadden hun taak niet opgegeven, wetend dat God en niet de mensen hen zouden belonen. Hijzelf had geen andere hoop, vertrouwend op God, die, „par quelque moiens que ce soit", hem nooit zou begeven „en une si juste et si nécessaire querelle", namelijk die voor de godsdienst, voor het recht, voor de vrijheid.

Zo klonk zijn woord voor de laatste maal, fier en vol vertrouwen op de toekomst, al woedden de stormen om hem, nog altijd „saevis tranquillus in undis". Hij was thans 51 jaar en, uiterlijk vóór zijn tijd verouderd, nog steeds krachtig van lichaam en geest, al mocht hij soms klagen over het klimmen zijner dagen en de geen ogenblik aflatende zorgen van allerlei aard, die hem plaagden in zijn eenvoudige werkkamer* op het Prinsenhof, waar hij met het uitzicht op de Delftse kerk zijn dagelijkse rustelozen arbeid verrichtte.

Maar steeds zweefde het zwaard van Damocles boven zijn hoofd, „ceste teste qu' ils cherchent, laquelle avecq tel pris et si grande somme d'argent ils ont vouée et déterminée à la mort," zegt hij in zijn Apologie van 1581. Het zou eindelijk gelukken de draad, waaraan dat zwaard hing, door te snijden en het te laten vallen.

Na de aanslag van Jaureguy had de Spanjaard Salcedo te Brugge, tijdens Anjou's huldiging aldaar, met plannen tegen Anjou en Oranje beiden rondgelopen, maar hij was gevat en te Parijs gevierendeeld. In het begin van 1583 was zekere Ordoño te Antwerpen gevat wegens moordplannen tegen de Prins en 3 Maart ter dood gebracht; zekere

* Versl. Gesch. en Kunst, X, blz. 219 vlg.

II.211 Hans Hansen had in hetzelfde voorjaar een helse machine uitgedacht om Oranje te doden, maar ook hij werd gevat en 13 April 1583 te Vlissingen onthoofd. Daarna begonnen enige Spaanse officieren in Staatse dienst, o. a. hopman Paredis, een samenzwering tegen Oranje en Marnix op touw te zetten, die echter geen voortgang had, al was de dag der uitvoering (30 Nov.) al bepaald en was het plan zeer gevaarlijk. In April 1584 was een gevangen Frans hopman in Staatse dienst, Get, zogenaamd met Parma over een moordaanslag door vergiftiging in betrekking getreden, maar hij had het gehele plan aan de Prins verraden. Telkens en telkens weer hoorde men van dergelijke plannen*. Een ander, reeds lang voorgenomen opzet zou beter gelukken. Zekere Balthasar Gérard**, een omstreeks 1557 geboren Bourgondiër uit het dorp Vuillefans bij Dôle, had reeds lang de Prins, de aartsrebel, willen doden. Hij was de zoon van de dorpsrechter en kasteelbewoner aldaar, een opgewonden en dweepziek maar slim en behendig jongmens, die na de Ban het heilloze voornemen nog krachtiger in zich voelde opkomen en in Februari 1582 naar de Nederlanden, naar Luxemburg reisde om over de uitvoering te spreken. De aanslag van Jaureguy had hem hoop gegeven, dat hij zichzelf niet langer behoefde te wagen en hij was in dienst getreden bij zijn neef, secretaris van de gouverneur van Luxemburg, de oude Mansfeld. 's Prinsen herstel had hem echter zijn plan weer doen opnemen, waartoe hij buiten weten van zijn neef met een cachet van Mansfeld een aantal blanco-vellen met diens naam tekende. Hij volgde Mansfeld op zijn reis naar Parma (eind 1582) en zon op middelen tot uitvoering van zijn plan, maar keerde in het voorjaar met zijn meester aanvankelijk naar Luxemburg terug.

Na enig oponthoud van allerlei aard ging hij eindelijk in Maart 1584 naar Parma zelf op weg. Te Trier biechtte hij eerst zijn voornemen aan een Jezuïet, die hem aanmoedigde, hem zelfs het martelaarschap als hemelse beloning toezegde, als hij vallen mocht, en hem aanried met Parma in overleg te treden; alleen tegen het bedrog met de zegels had de biechtvader ernstig bezwaar. Maar Gérard liet zich daardoor niet weerhouden. Hij reisde nu naar Doornik, waar hij 21 Maart Parma zijn voornemen openbaarde en door hem, die evenwel weinig vertrouwen had in de kleine en ongelijke jongman, tot

* Gachard, VI, p. LXXII suiv.

** In Nederl. stukken vertaald in Gerards.

nadere informatie naar de raadsheer Assonleville werd verwezen.

Assonleville kreeg een betere indruk van Gérard's geschiktheid voor het beoogde doel en hoorde met belangstelling naar zijn uiteenzettingen, waaruit 's mans motieven: het heil der Kerk en het herstel van 's Konings gezag, duidelijk bleken. De dweepzieke Bourgondiër was volstrekt overtuigd van de juistheid en heiligheid van deze motieven en bereid om desnoods zijn leven op te offeren, zich een werktuig in God's hand gevoelend. Parma kwam na Assonleville's rapport van zijn ongunstige mening terug en liet de raadsheer Gérard aanmoedigen met belofte van uitkering der in de Ban genoemde beloningen aan hemzelf of, als hij viel, aan zijn erfgenamen. Assonleville beloofde hem 's Konings gunst en zelfs een onsterfelijken naam. Hij en Parma lieten hem in het bezit der blanco-zegels*, tegen het gebruik ervan door de vijand de nodige maatregelen werden genomen.

Vóór zijn vertrek uit Doornik biechtte Gérard nogmaals bij een cordelier aldaar, Jean Ghéry, die na eerst te hebben afgeraden, omdat er geen vonnis was, later, omtrent den Ban beter ingelicht, het plan goedkeurde, hem zegende en beloofde hem in zijn gebeden te zullen gedenken. Over Antwerpen kwam hij toen naar Delft, waar hij begin Mei aankwam. Hij vervoegde zich met een brief aan de Prins en de zegels bij 's Prinsen vertrouwde raad Villiers, die ze gaarne aannam. Gérard noemde zich hier François Guyon uit Besançon, stelde zich voor als zoon van een om het geloof gedode Hugenoot en betuigde zijn oprechte gezindheid aan Oranje, de machtige edelman, burggraaf van Besançon, van wie hij ook in zijn land zoveel gehoord had, te dienen; hij wist Villiers inderdaad gunstig voor zich te stemmen door een zeer slim opgezet verhaal over zijn reis naar de Nederlanden en over zijn diefstal bij Mansfeld. Ook Oranje, door Villiers ingelicht, toonde zich wel geneigd van de zegels gebruik te maken. „Guyon”, die een paar weken op kosten van de Prins te Delft rondliep, zou daartoe Noël de Caron, heer van Schoonewal, die op het punt stond als gezant der Staten-Generaal naar Frankrijk te gaan, vergezellen. Dit geschiedde inderdaad en Gérard toog met Schoonewal naar Anjou, wiens dood hij nog afwachtte, terwijl hij het in Caron's huis zo bont maakte, dat deze hem spoedig moede werd – wat ook zijn doel was. Caron zond hem na die gebeurtenis dan ook 12 Juni met enige brieven voor Oranje en de Staten-Generaal over het voorgevallene naar Delft terug.

* Fruin, I.I. blz. 81/2

II.213 Gérard bracht die brieven naar het Prinsenhof en werd tot zijn verrassing dadelijk toegelaten bij de Prins, die nog te bed lag. Hij zei later betreurd te hebben, dat hij daarop niet gerekend had en zelfs geen mes bij zich gehad te hebben om de Prins in bed te doden, wat hem zeker gemakkelijk gevallen zou zijn. Sedert bleef hij weer op kosten der hofhouding een paar weken te Delft hangen, bezocht ijverig de kerk en toonde zich vurig Calvinist, ja hartstochtelijk kerkbezoeker en bijbellezer. Zo viel hij zeer in de smaak van 's Prinsen bedienden, met name van de portier van het Prinsenhof en de hellebaardierswacht. Eindelijk kreeg hij opdracht om met depêches naar Caron terug to gaan. Hij wees Villiers op zijn slechte kleding en schoenen, waarvoor deze hem (8 Juli) enig geld liet geven. Voor dit geld kocht hij de volgende dag een pistool van een soldaat van de wacht, maar toen dit ondeugdelijk bleek, van een sergeant twee andere en betere met enige kogels. Zijn poging om een soldaat te bewegen die kogels te splijten en daardoor gevaarlijker te maken mislukte.

De volgende morgen (Dinsdag 10 Juli) ging hij naar het Prinsenhof, wachtte de Prins tegen etenstijd beneden aan de nog aanwezige trap af, toen deze voor het middagmaal in de eetzaal beneden kwam, en verzocht hem om een paspoort ten behoeve van zijn reis naar Frankrijk. De Prinses, die de Prins vergezelde, zag hem aan en vroeg haar gemaal, wie hij was; hij had door zijn ongunstig donker uiterlijk en zijn enigszins beverige stem haar opmerkzaamheid getrokken. De Prins stelde zijn gemalin met een paar woorden gerust, beloofde hem het paspoort en ging in de eetzaal. Gérard, zeker van zijn kans, besloot toen dadelijk zijn pistolen te gaan halen, laadde ze in zijn herberg („de Diamant”) en posteerde zich vervolgens bij de deur van de eetzaal, leunend tegen de balustrade van de trap, de mantel over zijn rechterschouder latende afhangen om de bewegingen van de rechterhand te verbergen, de beide pistolen links onder de mantel in de gordel. Alles was slim overdacht, met volkomen vertrouwen op de afloop, die hem òf rijkdom en eer òf een hemelse beloning zou schenken, naar hij vast overtuigd was. Als het mogelijk was, wilde hij na de daad ontsnappen door snel weg te lopen en met behulp van een paar varkensblazen over de stadsgracht te zwemmen.

De Prins had intussen met zijn gewone opgewektheid gemiddagmaald. Aan tafel waren de Prinses, de gravin van Schwartzburg, drie

II.214 zijner dochters: Marie, Anne en de kleine Amélie, benevens de Leeuwarder burgemeester Rombert Ulenburgh, die namens de Friese steden de Prins was komen spreken en tegenover hem zat, al pratend over Friese zaken. Bij het opstaan van tafel, nadat de aanzittenden de handen hadden gewassen, kwam de Engelse kolonel Morgan met enige andere officieren binnen. De Prins sprak nog even met Ulenburgh, wisselde een paar woorden met Morgan en verliet toen de eetzaal om langs de trap naar boven, naar zijn werkkamer, te gaan, waar de Engelse bevelhebber Roger Williams hem nog even wilde spreken. Het was toen tegen twee uur. Hij had de voet reeds op de eerste trede gezet.

Plotseling trad Gérard van achter een pilaar vooruit en schoot onmiddellijk zijn met drie kogels geladen pistool van dichtbij af tegen*

* Gachard, VI, p. XC. suiv.; Fruin, Verspr. Geschr. III, blz. 80 vlg.

Stukken in de bundel : De Moord van 1584 ('s Grav. 1884 en bij Knuttel, Catal. nr. 638 vlg.; Amelot de la Houssaye, p. 243.

II.215 's Prinsen linkerzijde. De Prins viel neer onder de uitroep: „Mon Dieu, aie pitié de mon âme et de ce pauvre peuple". De beide laatste woorden* kon hij, reeds stervend, niet dan moeilijk uitbrengen. Zijn stalmeester Malderé, die vlak achter hem liep, ving hem op en legde hem op de trap neer. De gravin van Schwartzburg vroeg hem nog in het Duits, of hij zijn ziel in Christus' handen neerlegde; hij antwoordde flauwtjes „ja", en sprak niet meer, maar richtte zijn brekend oog vol diepe droefheid op de Prinses. Men vleide hem op een bed in de eetzaal, waar hij enige ogenblikken later, omringd door de zijnen, stierf**. Het noodlottige schot had hem vlak onder de tepel van de linkerborst geraakt zoals de lijkschouwing*** aantoonde, die op last der Staten-Generaal door de Delftse geneesheeren Pieter van Foreest en Cornelis Busen werd gehouden. De kogels hadden de long, het middenrif en de maag doorboord om tussen de zevende en achtste rib aan de linkerzijde bij de ruggewervel het lichaam te verlaten.

De moordenaar trachtte, zoals zijn plan was, door een achterdeur te ontvluchten, bereikte de stallen en door deze heen de Schoolstraat achter het Prinsenhof om naar de wal te komen. Hij had die reeds bereikt, nog even opgehouden door een val over een mesthoop, toen hij door een lakei en een hellebaardier werd gegrepen. Hij werd met moeite tegen de woede der achtervolgers beschermd en naar het Prinsenhof teruggevoerd; hij beriep zich al dadelijk op de Ban van de Koning, zijn meester, en toonde levendige teleurstelling, toen men hem zei, dat de Prins niet gedood was. De Delftse magistraat ondervroeg hem dadelijk in tegenwoordigheid van de secretaris Bruyninck, de hofmeester Van der Aa, dr. Basius en anderen in de portierskamer, waar hij bewaakt werd; hij verzocht om papier en inkt en schreef zijn „Confessie"**** op, die hij eindigde met het uitdrukken van zijn spijt, dat hij ook zijn tweede pistool niet had kunnen lossen, en met enige heftige woorden tegen de Prins, „un si meschant et malheureux homme", wiens dood een zegen zou zijn voor de wereld.

Ook bij zijn verhoor op 10 tot 13 Juli toonde hij geen zweem van berouw, ook niet onder de zware pijniging, waaraan de rechters hem deden onderwerpen en die hij met merkwaardige standvastigheid doorstond; zijn mondelinge bekentenissen voegden aan de schriftelijke slechts weinig toe en geen kreet bijna ontsnapte hem te midden der vreselijkste kwellingen, waartoe de toenmalige rechtspleging in staat was*****.

* Vgl. Fruin, Verspr. Geschr. III, blz. 84.

** Vooral de brief van de Leeuwarder burgemeester, in Bijdr. Vaderl. Gesch. 1e R. II, blz. 120. De gravin van Schwartzburg was weduwe sedert 1583, toen haar man (25 Mei te Antwerpen was gestorven (Juste., p. 316).

*** De Moord van 1584, blz. 119

**** De Moord, blz. 26 vlg.

***** Onder de pijniging heeft Gérard eindelijk eenmaal bekend, dat het hem te doen was geweest was

„pour se faire riche", Maar dit is in strijd met zijn verdere houding in deze uren.

Dezelfde houding bleef hij aannemen bij de voltrekking van het vonnis, dat de 14de over hem werd geveld door een commissie uit de Hoge Raad, het Hof van Holland en de stedelijke rechtbank van Delft, welk vonnis zeker niet getuigde van de geest van hem, die genadige behandeling van Jaureguy's medeplichtigen had verlangd. Het werd dezelfde dag op het schavot vóór het Delftse stadhuis voltrokken. De rechterhand werd hem met een gloeiend wafelijzer afgeschroeid, zesmalen werd zijn vlees met gloeiende tangen uitgebrand en afgeknepen; nog levend werd hij gevierendeeld en zijn buik opengesneden, waarna het hart hem in het gelaat werd gesmeten en het hoofd werd afgehouden; de vier delen werden op vier poorten op de bolwerken tentoongesteld, het hoofd op een staak op de Schooltoren achter 's Prinsen woning. Hij heeft bij dat alles met een standvastigheid, die getuigt van zijn onverzettelijk geloof in de rechtmatigheid, de heiligheid zelfs van zijn noodlottige daad, geen woord geuit. Men zag slechts zijn lippen bewegen als in gebed*.

Zijn bloedverwanten ontvingen, namens de Koning, de toewijzing van de uitgeloofde som uit de goederen van de Prins in Bourgondië wegens zijn „acte de valeur" en in 1589 werden zijn broers en zusters met hun nakomelingen door koning Philips in de adelstand verheven. De latere apostolische vicaris Sasbout Vosmeer, die zijn hoofd had weten machtig te worden en het naar Keulen in veiligheid had gebracht, wenste de „constans athleta" zalig verklaard te zien en had te Keulen reeds een „officium" voor deze „zalige" opgesteld**. Hij heeft de zaak ijverig ter hand genomen en zich met een verzoek om zaligverklaring van Gérard tot Rome gewend; kardinaal Baronius heeft in 1605 daarop geantwoord, dat het hem door de vicaris toegezonden „officium" voor de man, die Oranje met standvastigheid had gedood, daarna onder „oneindige smarten" was terechtgesteld en „pro orthodoxa religione" gestorven was, zou opgenomen worden in een „bij gelegenheid" op te maken „officium" voor een aantal „dergelijke gelukzaligen"***. Daarvan is echter verder niets gekomen en tegen 1618 heeft, niettegenstaande het protest van Vosmeer's opvolger, Jacobus de la Torre, „politicus quidam" te Keulen, waar het hoofd toen nog in het seminarie voor Nederlandse geestelijken bewaard werd, dit overblijfsel van de moordenaar smadelijk weggeworpen en het handschrift van de te zijner eer in te stellen kerkdienst in het vuur vernietigd. Maar het

* De Moord, blz. 90 vlg. ; Le Petit (ooggetuige van de executie), p. 496.

** De Moord, blz. 100 vlg.

*** Historie van den neerslach, in De Moord, blz. 81 vlg. Vgl. Fruin, I.I. blz 87 vlg.; Bor, II, blz. 432.

II.217 voornemen heeft bestaan en getuigt van de bittere haat der toenmalige geestelijkheid tegen de gedode vorst, die zij na vele jaren nog steeds bleef beschouwen als de hoofdoorzaak van de afval van zovelen. Zij vergat of wilde niet weten, dat het juist de gesmade en gehate Prins van Oranje was geweest, die de Katholieken zoveel mogelijk tegen de uiterste Calvinisten had beschermd, die de Religie-vrede, met verzekering van godsdienstvrijheid voor allen, had gewild. Zij kon hem evenmin begrijpen als de uiterste Calvinisten dit konden doen, hem, de voorstander vanouds van een algemene gewetensvrijheid, later van een algemeene godsdienstvrijheid, die niet was van zijn tijd. Voor haar was hij het hoofd der verfoeilijke calvinistische ketterij, der ongehoorzaamheid aan de Koning en daarom haatte zij hem, de „tiran“, met blinde haat, daarom vereerde zij zijn moordenaar, de „vromen Balthazar“, als een martelaar voor het katholieke geloof, als een werktuig Gods. Daarom vierden de Bossche kanunniken dadelijk na de moord het bedrijf met een Te Deum.

Het lijk van het slachtoffer bleef nog tot Vrijdag de 3de Augustus na balseming boven aarde te midden der hartstochtelijke jammerklachten van de zijnen en van het zwaar getroffen volk, dat zich aan zijn leiding had toevertrouwd. De droge resoluties der Staten-Generaal en der Staten van Holland, na den noen bijeengekomen, spreken van de „clachelycke moort“ in bewogen termen*. Een dreigende paniek, die velen uit Den Haag deed vluchten, was aanstonds door de kordate houding van de Staten-Generaal en die van Holland bezworen. De droefheid, de verontwaardiging was diep en welgemeend door het ganse gebied der nog in opstand zijnde provincies heen; zelfs 's Konings soldaten in de schans voor Zutphen vervloekten het „schelms feyt“, de bedrijver en de aanrader, „al waert sijn Coninck selve“; in vele steden van het katholieke Zuiden weigerde de bevolking de moord als een feest te vieren.

Het lijk werd door honderden aan het eenvoudige bed, waarop het gelegd was, bezocht en „vele duizende tranen“ beweenden het grote ongeluk, dat allen had getroffen. Een jonge Delvenaar tekende, ondanks het uitgevaardigde verbod, een schets van 's Prinsen hoofd zoals het daar nederlag**.

De Staten-Generaal gaven reeds de 19de Villiers de opdracht een officieel verhaal van het gebeurde op te stellen met hulp van Meetkercke,

* Huizinga, in Bijdr. Vaderl. Gesch., 4de R, VI, blz. 361 vlg.

** Moes, in Oud-Holland, 1889, blz. 261.

- II.218 president van Vlaanderen, en Sille, pensionaris van Amsterdam, en tevens de Confessie van de moordenaar te laten drukken.
- Zo ontstond het „Discours du meurtre“*, als „Verhaal van de Moort“ in het Hollands vertaald, ten einde de reeds dadelijk verspreide onnauwkeurige verhalen te vervangen. Onder deze is ook te noemen het latijnse verhaal** van een ongenoemd Katholiek, vermoedelijk Sasbout Vosmeer zelf, dat in verscheiden talen werd overgezet, en andere katholiek gezinde verhalen, waarin de moordenaar werd geprezen en zijn „cruels et horribles torments“ werden beschreven met bewondering voor zijn houding, opgevat als een „glorieuse en triomphante martelisation“.
- De Prins had altijd begeerd, dat men hem zou begraven „sonder grote kosteljkheid en staet“***. Maar de Staten van zijn vier stadhouderschappen dachten er anders over en wensten een „heerlyke begravinge“ overeenkomstig zijn diensten en „sijnder vromigheid ende hoogheid waardig ende betamelijk“. De aanvankelijk op 27 Juli gestelde begrafenis**** werd nog uitgesteld tot een week later.
- Duizenden waren die 3de Augustus naar Delft gestroomd, naar de Nieuwe Kerk. Een schitterende stoet van 's Prinsen dienaren, voorafgegaan door de in rouwkleiding gedoste Delftse schutterij, was samengesteld. Acht paarden, geleid door zijn edellieden, met de wapens en banieren van 's Prinsen bezittingen, zijn wapenschilden, zijn wapen-
- * Fruin, I.I., blz. 75 vlg.
** Fruin, I.I., blz. 87 vlg.
*** Archives, VIII, p. 448, 457.
**** Bor, II, blz. 434 vlg. Plaat bij Muller, Cat. van historieprenten i. d.; Elsevier's Maandschrift, XIX, blz. 152 vlg.

- II.219 rusting, zijn zwaard en prinselijke kroon, daarna zijn drie hofmeesters met witte staven in de hand openen de eigenlijke rouwstoet; daarop volgde de door 12 in slevende rouwmantels geklede edelen gedragen en met 's Prinsen wapenschilden getooide lijkstaf. Daarachter schreed graaf Maurits voort, eveneens gehuld in een lange rouwmantel, tussen keurvorst Gebhard en de graaf van Hohenlo, als familieleden, vervolgens de graven Willem Lodewijk en Philips van Nassau benevens de graaf van Solms. Achter hen liepen de leden van de Staten-Generaal en de Raad van State, van de Staten van Holland, de Hoge Raad, het Hof van Holland en de Rekenkamer; dan de regering van Delft, de predikanten en een lange stoet van officieren, gevolgd door een klagende en wenende menigte. De predikant Arend Cornelisz hield in de kerk een korte lijkrede* op de tekst : „Salich syn de dooden, die in den Heere sterven. De gheest seyt, dat zy rusten van haren arbeyt ende hare wercken volghen hen na“. De moord scheen hem een soort van straf, velen tot troost en vermaning. Hij ging uit van het denkbeeld, dat God het alzo had gewild wegens „sorgheloose versuymenisse, ja verachtinghe des wterlicken Godsdienst“, waarom God de „bloedighe lanckduerighe oorloghen“ over het land had gezonden en de vijand „hoe langer hoe dieper“ liet „inbreken“, waarom God ook de Prins had weggenomen, „van wiens lof beter is te swyghen

* Knuttel, Catal., n°. 698.

Afb. Lijkstaf van de Prins.

<http://www.rijksmuseum.nl/zoeken/search.jsp?lang=nl&focus=all&query=lijkstaf>

II.220 dan wevnich te spreken", hem noemend een treffelick instrument Godts, door twelcke de Heere in desen Lande vele goedts ghewrocht", door wiens wegneming Hij „syne gramschap teghen ons bewesen heeft". De predikant, blijkbaar een „preciese", die met de „libertijnsche" overheid weinig ingenomen was, eindigde met een ernstige vermaning tot bekering tot de ware beginselen en de werkelijk gemeente uitoefening van de godsdienst. Daarna keerde de diepbewogen menigte naar huis.

De dadelijk aangebrachte eenvoudige houten „graftempel", eigenlijk meer katafalk, boven het graf in de Nieuwe kerk werd eerst tijdens het Twaalfjarig Bestand, toen 's Prinsen werk eindelijk met goede uitslag bekrond scheen, volgens besluit der Staten-Generaal vervangen door een prachtig praalgraf*, waartoe in 1613 door de Staten-Generaal besloten werd en waarbij een commissie van hunnentwege de oprichting zou leiden. 14 November van dat jaar werd het plan der oprichting voorgoed vastgesteld, in overleg met Louise de Coligny en prins Maurits: de eerste had in Januari 1614 officieel om een „eerlycke sepulture" verzocht, de laatste raadpleegde over de uitvoering met de commissie en de „excellenter" Amsterdamse „meester" Hendrik de Keyser, die met de leiding belast werd.

De kunstenaar overhaastte zich niet, ondanks allen aandrang op hem uitgeoefend. Men diende trouwens te erkennen, dat de bewerking van het uit marmer en toetssteen gehouwen en met bronzen figuren versierde monument uitteraard lange tijd vereiste. Het zittende beeld van de Prins en de daartegenover staande Faam behoren met het liggende beeld tot de beste voortbrengselen der Nederlandse renaissance-kunst. De Keyser stierf in 1621 vóór de voltooiing, die in het volgende jaar door zijn bekwame zoon werd beëindigd. De beeldhouwer van het liggende beeld en de eigenlijke tombe was David Harmensz. Constantijn Huygens stelde het in gouden letters aangebrachte grafschrift**, dat in plechtig Latijn uitdrukking gaf aan de diepgevoelde dankbaarheid van het toen reeds op de weg der staatkundige zelfstandigheid ver voortgeschreden volk jegens de man, die het tot op de huidige dag vereert als de „Vader des Vaderlands", de grondlegger van de Nederlandse staat. Tot op de dag van heden eert dat volk in de nakomelingen uit de stam van Oranje-Nassau de groten, de edele stichter van zijn volksbestaan, de man, die zijn ganse werkzaamheid,

* Elsevier's Maandschrift, XIX, I.I.

** Oorspronkelijk opgedragen aan Daniel Heinsius, maar noch zijn vers noch dat van Hugo de Groot

goedgekeurd. Vgl. Navorscher, LII (1902), blz. 547.

II.221 ten slotte zijn leven zelf gaf voor de zelfstandigheid, de vrijheid van het volk, waaraan hij zich eenmaal had verbonden.

En niet alleen het Nederlandse volk, maar zo goed als de ganse beschaafde wereld erkent in hem de grote strijder voor staatkundige en godsdienstige vrijheid, hem, die door zijn taaie volharding, zijn volkomen toewijding, zijn buitengemene talenten, zijn onbekrompen geloofsovertuiging de mensheid heeft helpen opvoeren tot hoger staatkundige en godsdienstige ontwikkeling.

Zo is Willem van Oranje niet alleen de vereerde held geworden van zijn eigen volk maar tevens die van de miljoenen, die in de loop van meer dan drie eeuwen voor staatkundige en godsdienstige vrijheid hebben geleden en gestreden, gelijk van de vele miljoenen, die na ons zullen komen en hem als zodanig zullen blijven eren.

Zo sprak reeds van hem zijn trouwe dienaar Marnix van St. Aldegonde, als hij getuigt van „la fleur des princes de la Chrestienté et le vrai père de nostre patrie, la mémoire duquel sera en souëfve (suave) odeur à toutes générations à jamais entre les giens de bien"*. Zo zal hij voortleven in de herinnering der mensheid.

* Lacroix, Mél. et Corresp., de Marnix, p. 415.

's PRINSEN NALATENSCHAP.*

De Prins liet zijn financiën na in een toestand, die in de eerste plaats getuigt van dezelfde ongeregeldeheid, die van het begin af in zijn financiële aangelegenheden valt op te merken. De oorzaken daarvan moeten eensdeels gezocht worden in den toestand der nalatenschap van prins René**, anderdeels in 's Prinsen blijkbaar gering inzicht in dingen van financieel beheer, echter ook in de ongunstige omstandigheden, waarin zijn goederen zich sedert 1567 hadden bevonden. Daarbij komt dan nog als belangrijke factor de onzekerheid, waarin de zware strijd tegen Spanje voortdurend de regering der opstandelingen deed verkeren en de daarmee samenhangende verwarring in de lands- en gewestelijke financiën zelf, waaronder natuurlijk ook de uitbetaling van 's Prinsen traktementen, enz. moest lijden. De redenen, die de bekwame financier Van Dorp van de hem door de Prins aangeboden leiding van 's Prinsen financieel beheer *** deden afzien, hebben tot het einde toe gegolden.

Wij kennen de werkelijke toestand van 's Prinsen nalatenschap niet alleen door de treurige klachten van Louise de Coligny zelf

* Vgl. daarover: Dönges, Wilhelm der Schweiger, S. 102 ff, 208 ff.; Groen, VIII, laatste brieven, p. 437 suiv.; Gachard, VI, p. 201 suiv.; de stukken in het Kon. Huisarchief, Archief Willem I, no. 2173.

** Zie dl. I, blz. 17.

*** Zie boven blz. 111 vlg.

II.223 over haar armoede in de eerste jaren na 's Prinsen dood, zodat zij genoodzaakt was de financiële steun der Staten voor zichzelf, haar jongste zoon, 's Prinsen dochters en haar zeer beperkte hofstaat in te roepen, maar ook uit de door graaf Johan, die een zeer goed financier was, op de nalatenschap gedane vorderingen.

De toestand der Prinses onmiddellijk na de moord was inderdaad allesbehalve rooskleurig. Zij en de haren waren natuurlijk diep verslagen door de plotselinge schok; de brieven van de Prinses en haar kinderen zijn vol van de treffendste betuigingen van smart en hulpeloosheid; Louise de Coligny, Marie, Louise Juliane, Anne smeken graaf Johan om hulp en steun, de laatsten roepen hem als hun vader aan, nu zij „semptelich van onser alderliepsten Her Vatter berapt sein und auff erden keinne trost mer haben“. Getrouwe dienaren als Bruyninck bejammeren de moord in niet minder wanhopige termen. Maar er was meer: er was blijkbaar geen geld voorhanden en de Prinses kon nog eind October, als zij nog te Delft vertoeft, maar geen zekerheid krijgen over de stand van 's Prinsen zaken; zij laat „quelques moyens“ uit Frankrijk komen maar ziet daarvan het einde en vraagt graaf Johan om over te komen, daar zij misschien gedwongen zal zijn om het land te verlaten. Nog in December, als zij zich metterwoon is gaan vestigen in het Prinsenhof te Leiden, dat de Staten van Holland en de stad haar hadden aangeboden om er met de haren bescheiden te leven, is zij wanhopig, want met de kleine jongen en vier van haar stiefdochters bij zich had zij nog „un grand train“, terwijl zij in vijf maanden geen penning uit eigen inkomsten „de la mayson“ had gezien; zij hoopte echter, nu zij het noodlottige Delft had verlaten, in het stille Leiden rust te vinden, al klaagde zij „en tous lyeus je porte mon affliction et la porteré toute ma vye“. Françoise de Bourbon, hertogin van Bouillon, zuster van prinses Charlotte, wil wel voor Charlotte zorgen, die al bij haar is; koningin Elizabeth biedt aan de twee of drie oudste meisjes bij zich op te nemen; de gravin van Schwartzburg en de keurvorstin van de Paltz willen haar peetekinderen Catharine en Louise Juliane tot zich nemen; de abdis van Paracllet wil Flandrine bij zich houden; de graaf de Coligny beveelt Louise en haar zoon krachtig aan bij de Staten-Generaal; de hertog van Montpensier vraagt hetzelfde, ook voor de dochters van Charlotte. De Staten-Generaal en die van Holland doen hun best; de laatsten beloven 8000 gulden 's jaars

voor de Prinses benevens 2000 als hun aandeel in de jaarrente voor de kinderen van Charlotte en 3000 voor Frederik Hendrik, terwijl zij reeds allerlei dagelijkse schulden betalen. Maar er is veel, nog veel meer te doen, ook met betrekking tot de vorderingen van het Huis van Nassau op 's Prinses nalatenschap.

De laatste beliepen volgens een berekening van 1592, naar graaf Johan meende te mogen beweren, niet minder dan 1 milj. 455000 carolusguldens, wegens op de voor 's Prinses veldtochten van 1568 en 1572 voorgeschoten gelden, deels wegens de ook in andere jaren gedane voorschotten ten behoeve van 's Prinses gezin enz., met zorgvuldige berekening van interest. In overleg met de curator van 's Prinses inboedel, Nicolaas Pijl, ter zijde gestaan door de prinselijke tesorier Casper van Kinschot, werd eindelijk 31 Juli 1594 door Staten-Generaal en der gewestelijke Staten met graaf Johan — na zeer pijnlijke onderhandelingen, waarbij de graaf niet naliet een uitvoerige opgave te doen van de onwaardeerbare diensten, door het Huis van Nassau bewezen, en de Staten van hun kant lieten horen, wat zij voor dat Huis hadden gedaan — een accord getroffen, waarbij de te betalen schuld werd teruggebracht tot 645000 carolusguldens en de afbetaling werd geregeld bij termijnen, die in 1631 nog niet geheel betaald waren, al hadden zij reeds in 1603 moeten aflopen. Deze afbetaling zou echter niet geschieden door de erven van prins Willem zelf, wier gezamenlijk bezit daartoe volstrekt onvoldoende scheen, maar door de Staten-Generaal, die de schuld als hun schuld beschouwden. Reeds de Prins had meer dan eens getracht de Staten-Generaal ervan te overtuigen, dat de vorderingen, die het Huis van Nassau op hem had, in hoofdzaak gelden betroffen, die hij besteed had ten behoeve van zijn beide grote veldtochten. Die veldtochten nu waren door hem niet maar ondernomen in zijn eigen belang doch in dat des lands en de daarvoor opgenomen gelden behoorden dus door het land te worden betaald. Deze opvatting is, na lang gehaspel, bij het accord van 1594, toen de toestand des lands veel verbeterd was, ook door de Staten gehuldigd geworden, zodat 's Prinses nalatenschap voorgoed van dat aanzienlijke bedrag werd ontlast en alleen de gewone schulden op haar rekening bleven staan voorzover ook zij niet reeds, door de Staten van Holland in het bijzonder, voor hun rekening waren genomen.

Deze regeling ging natuurlijk geheel om buiten de door de Prins zelf gemaakte schikkingen betreffende zijn eigenlijke nalatenschap. Deze was behandeld in zijn testamenten, maar dat die blijkbaar niet dan onder ernstige bezwaren waren samengesteld, ligt voor de hand.

Wij kennen uit de jaren na 1572 twee testamenten van de Prins. Het eerste dagtekent van vóór het huwelijk met prinses Charlotte, dus vóór 1575, en stelt de verdeling der toenmaals te verwachten nalatenschap vast tussen de kinderen uit het eerste en het tweede huwelijk. Philips Willem zou, als universeel erfgenaam van zijn eigen moeder, de rijke goederen van Anna van Egmond erven benevens alles wat uit de nalatenschap van prins René als prins van Oranje was gekomen, dus in de eerste plaats het prinsdom zelf; zijn zuster Marie zou daaruit een „legitime portie" van 5000 carolusguldens jaarlijks ontvangen en verder zijn erfgenaam zijn, als hij kinderloos mocht sterven. Volgens de overeenkomsten bij het huwelijk met Anna van Saksen gesloten*, zou Maurits dan, behalve de erfenis van zij eigen moeder, de Luxemburgse en Bourgondische goederen met het in 1560 verkregen Grave en Kuik erven; hij had daaruit 2500 carolus-guldens per jaar uit te keren aan zijn volle zusters Anne en Emilie. Stierven Philips Willem en Marie, dan zou Maurits universeel erfgenaam zijn. Een nadere bepaling van 18 Maart 1582 wees aan prinses Charlotte een jaargeld van 6000 carolusguldens, aan de bastaardzoon Justinus 1000 guldens per jaar toe.

Eerst in het voorjaar van 1584 heeft de Prins maatregelen genomen om een nieuw testament samen te stellen. Hij heeft toen besprekingen gehouden met de vertrouwde L'Oyseleur de Villiers, de juridische raadslieden Basius en Knibbius, leden van zijn Raad, en zijn tresoriergeneraal Van Steelant, in het algemeen met „quelques honorables personnages et aultres de son conseil domesticq" of zoals Bruyninck zegt, „divers personnages de sçavoir et d'entendement". Deze omstreeks Pasen (1 April) begonnen besprekingen, waarbij de Prins zijn wensen schriftelijk maar zeer kort had te kennen gegeven, werden in Juni voortgezet; eind Juni waren zij zover gevorderd, dat aan de definitieve samenstelling van een officieel testament kon worden begonnen. Voordat dit echter was tot stand gekomen, heeft de moord plaats gehad, zodat

* Zie boven, I, blz. 56, 59.

de weduwe, die reeds in haar eerste brief aan haar zwager (26 Juli) zijn hulp en steun dringend had ingeroepen, daar „ceste pauvre famille n'avons en ce monde aultre père que vous", geen raad wist. Ook de secretaris Bruyninck moest getuigen, dat het testament, „achevé quelques semaines devant son trespas", werkelijk was „demeuré imparfait".

Uit de aantekeningen van de Prins en die van zijn raadslieden, met name uit een in het Latijn door deze laatste opgesteld en aan hem aangeboden concept viel op te maken, dat hij, met volledig behoud der vroegere bepalingen omtrent de goederen van Anna van Egmond en het prinsdom Oranje, gewenst had, dat Maurits thans Veere en Vlissingen, het tijdens zijn derde huwelijk verkregen Zeeuwse markiezaat, benevens de nieuw ontgonnen gronden in de heerlijkheden Niervaart en La Leck, voorts de Luxemburgse en de helft der Bourgondische bezittingen zou erven; aan zijn beide eigen zusters zou Maurits 1000 carolusguldens uit zijn aandeel moeten geven of wel 800 per jaar als rente. De dochters van prinses Charlotte zouden met dergelijke jaargelden worden voorzien

---

II.227 ter aanvulling van hare door de verschillende Statenvergaderingen bij haar geboorte geschonken renten. Frederik Hendrik zou het markiezaat van Bergen op Zoom met de nieuw ontgonnen gronden in De Klundert, het daarbij gelegen Bloemendaal en de Moerdijk, voorts de wederhelft der Bourgondische bezittingen en enige in Dauphiné, eindelijk pretenties op de Franse heerlijkheid Etampes uit de goederen van het prinsdom Oranje als zijn deel krijgen. Louise de Coligny zelf zou als douairie ontvangen f 8000 uit de visserijen van Geertruidenberg met de nieuw gebouwde vorstelijke woning aldaar en die te Veere, verder de meubelen uit Delft en uit de andere huizen van de Prins.

De beide afgezanten van graaf Johan — hijzelf kwam niet over — dr. Andreae en Philipp Gengels, stelden in overleg met 's Prinsen raden een en ander vast als het meest overeenkomende met 's Prinsen gebleken begeerte. Een „prothocollum" werd dienaangaande 18 Aug. 1584 opgemaakt als grondslag voor verdere besprekingen. Volgens dit protocol is dan ook in het algemeen de eigenlijke nalatenschap van 's Prinsen goederen geregeld, al heeft het nog lang geduurd, eer men het daarover geheel eens was; vooral met betrekking tot de bovengenoemde vorderingen van graaf Johan, die eerst in 1594 werden geregeld buiten de nalatenschap om.

Voorlopig nam, volgens zijns vaders wensen, Maurits de regering over het prinsdom Oranje voor zijn broeder Philips Willem op zich. Het bezit der Luxemburgse en Bourgondische goederen en dat der in de door Parma bemachtigde gewesten gelegen goederen van Anna van Egmond bleef natuurlijk voorlopig denkbeeldig, terwijl dat van wat in Frankrijk zelf, in Dauphiné en elders, gelegen was als precair beschouwd moest worden. Alleen op de in Gelderland, Utrecht, Holland en Zeeland gelegen goederen van het „Huis van (Nassau-) Breda" kon door de nagelaten familie gerekend worden benevens op de door de Staten-Generaal en die van Holland en Zeeland besproken jaargelden voor 's Prinsen dochters uit het derde huwelijk en voor Frederik Hendrik en zijn moeder.

II.228

Aanhangsel B. De kinderen van de Prins.

<http://www.periodata.nl/dataweb/aanhangselb.JPG>

BRONNEN EN LITERATUUR.

Er zijn weinig persoonlijkheden in onze geschiedenis, van en over wie wij zoveel bescheiden bezitten als van en over prins Willem den Eerste.

De door GROEN VAN PRINSTERER uitgegeven *Archives de la Maison d' Orange-Nassau* (le serie, 8 tomes, met *Supplément* en *Régistre*, Leide, 1835-47) en de door GACHARD bijeengebrachte stukken der *Correspondance de Guillaume le Taciturne* (6 vol., Bruxelles, 1847-66) vormen een verzameling van ruim 1700 brieven van en aan hem, memoriën, officieele stukken betreffende hem of van hem uitgegaan. De teksten bij Gachard zijn nauwkeuriger afgedrukt dan die bij Groen van Prinsterer, die blijkbaar niet altijd goed voorbereide afschrijvers heeft gebruikt. Daarentegen zijn de voortreffelijke, de stukken verbindende en toelichtende aantekeningen van Groen van Prinsterer van hoger waarde dan de korte noten van Gachard, terwijl wederom de in hoofdzaak biografische inleidingen van Groen vóór ieder deel minder belangrijk zijn dan die van Gachard. Alles samengenomen vullen de beide verzamelingen elkander op zeer gewenste wijze aan. Groen van Prinsterer putte voornamelijk uit de door koning Willem I met ruimen blik¹ geheel tot zijn beschikking gestelde archieven van het Huis van Oranje-Nassau zelf, te 's Gravenhage, uit die van het Huis van Nassau, te Wiesbaden bijeengebracht en bewaard, benevens

¹ Vgl. de prachtige opdracht van Groen.

II.230 uit de toen te Kassel, thans te Marburg a/d Lahn bewaarde Hessische archieven en te Parijs en te Besançon bewaarde stukken; Gachard zocht ijverig rond in de staatsarchieven te Brussel en andere Belgische archieven en bibliotheken benevens in die te Simancas, te Parijs en ook te Besançon. Op Groen's arbeid gaf VAN SOMEREN een *Supplement* in zijn *Correspondance de Guillaume d'Orange avec Jacques de Wesembeke* (Utrecht, 1896). Beide omvangrijke verzamelingen vormen zo de voornaamste bronnen voor de kennis van 's Prinsen werkzaamheid in de ruimsten zin des woords, van zijn persoonlijkheid en die van zijn medestanders zowel als van sommige zijner tegenstanders.

Maar er zijn belangrijke aanvullingen op deze groote verzamelingen te noemen. Daaronder behooren de *Nassau-Oranische Correspondenzen*, uitgegeven door O. MEINARDUS (2 Bde, Wiesbaden, 1899-1902), van belang vooral voor de periode van 's Prinsen jeugd, zijn opvoeding en voor zijne verhouding tot de bijzondere belangen van de Nassausche familie vóór 1560; de archieven te Wiesbaden en te Marburg leverden in hoofdzaak de stof voor, deze uitstekend bewerkte uitgave. Tal van losse brieven van en aan de Prins zijn verder te vinden in de publicatiën van het Historisch Genootschap te Utrecht, in de *Bulletins* en *Compte-rendus* der Académie royale de Belgique en der Commission d'histoire, in Nederlandse en Belgische geschied- en letterkundige tijdschriften¹, in verzamelingen als die van KERVYN DE LETTENHOVE : *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II* (10 vol., Bruxelles, 1882-92), voornamelijk uit het British Museum en het Public Record Office te Londen; als die van MULLER en DIEGERICK, *Documents concernant les relations entre le Duc d'Anjou et les Pays-Bas* (5 vol., Utrecht en 's Gravenhage, 1889-99), uit Nederlandse, Belgische, Franse en Engelse archieven; BLOK, *Correspondentie van en betreffende Lodewijk van Nassau* (Utrecht, 1887), enz. In het bijzonder mogen hier nog genoemd worden de stukken, gepubliceerd door C. DONGES, conservator van de Wilhelmsturm te Dillenburg, voornamelijk in zijn *Wilhelm der Schweiger und Nassau-Dillenburg* (Leipzig, 1909). Brede uittreksels uit toen nog ongedrukte stukken gaf MOTLEY in zijn *Rise of the Dutch Republic* (3 vol., London, 1856

¹ Vgl. daarover Petit's Repertorium van artikelen over geschiedenis des Vaderlands (2 dln. Leiden, 1907-13).

II.231 en 1858, Amst., 1857/8). Bovendien bevinden zich in tal van Nederlandse en Belgische archieven en bibliotheken, ook in buitenlandse, met name Engelse en Duitse verzamelingen in staats- en particulier bezit, dan in particuliere verzamelingen hier te lande, hetzij familiearchieven, hetzij autographen-verzamelingen en dergelijke, zeer vele ongedrukte, van de Prins zelf uitgegane of op hem en zijn tijd betrekking hebbende brieven. Het is wel niet te ruim gerekend, als men 's Prinsen ' eigen tot ons gekomen brieven en memoriën op 1000 stelt, terwijl de overige boven aangewezen documenten zeker enige duizenden talrijk zijn*.

De brieven, die wij van, aan en over de Prins bezitten, zijn natuurlijk lang niet alle van gelijke waarde of zelfs van enige waarde voor de kennis van zijn drijfveren, voor de beoordeeling van zijn daden. Er zijn er, die hij schreef of liet schrijven als officieel persoon, brieven, die hij als soeverein van Oranje, als stadhouder van zijn gewesten, als lid van de Raad van State, als bestuurder van Holland, Zeeland enz., als luitenant-generaal van aartshertog Matthias, als tijdelijk landvoogd voor Anjou heeft geschreven en waaruit men — zoals van katholieke en van protestantse zijde desniettemin dikwijls geschied is — volstrekt niet mag besluiten, dat hij het met de daarin vervatte denkbeelden of bevelen persoonlijk eens is geweest. Het is ermede als met de door hem of op zijn naam uitgevaardigde plakaten en publicaties van allerlei aard, die krachtens de bovengenoemde ambten werden gegeven hetzij in het belang der onderdanen hetzij op bevel of aanwijzing des Konings, der Landvoogdes, der Staten-Generaal, der gewestelijke Staten. Zijn persoonlijk gevoelen staat daar meestal buiten. Dit geldt b.v. van verscheidene plakaten en verdere bevelen op het stuk van de godsdienst uit de dagen vóór 1567, ook zelfs voor die uit Oranje in dezelfde periode.

Met zorgvuldige kritiek moet, ook in zijn particuliere brieven, worden gewerkt, zoals wel voor de hand ligt maar toch bij het gebruik van die brieven dikwijls, gewoonlijk in alle onschuld, is vergeten. Er zijn nog te veel geschiedkundigen of van hen, die daarvoor willen doorgaan, die zweren bij het adagium : „het staat geschreven", en zo, willens blind, zich op een dwaalspoor laten leiden. Natuurlijk moet er ook onderscheid gemaakt worden tusschen brieven, geschreven aan ten volle vertrouwde familieleden (graaf Lodewijk, graaf Johan) of trouwe vrienden en medewerkers (Marnix, Duplessis-Mornay), en brieven aan

* *Vgl. de digitale uitgave der brieven* <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO>

halve vrienden of vijanden gericht: de Prins was diplomaat genoeg om zijn missives niet te laten uitgaan zonder te bedenken, aan wie en onder welke omstandigheden hij ze schreef ! Daarbij moet nog worden bedacht, dat de overgrote menigte van zijn brieven niet door hemzelf eigenhandig geschreven is maar door zijn secretarissen opgesteld en geschreven en door hem slechts ondertekend, zodat het dikwijls gevaarlijk is uit een bepaalde uitdrukking daarin eenigszins ver strekkende conclusies te trekken.

In het kort, voortdurend is scherpe kritiek van een in dergelijke dingen geoefende geest nodig om de brieven op de juiste wijze te kunnen gebruiken; enig gezond verstand en enige kennis van de behandelde zaken is daarbij volstrekt niet genoeg, wat door vele hele of halve dilettanten op het gebied van historisch onderzoek ten enenmale pleegt vergeten te worden.

Anders weer is het gelegen met de memoriën, die de Prins over voorgevallen of verwachte gebeurtenissen hetzij voor zichzelf, hetzij ten gebruike van anderen heeft opgesteld en die vooral in Groen's werk te vinden zijn; zij behoren tot de beste bronnen, waarover wij kunnen beschikken. Maar ook bij de laatste rubriek van deze categorie is behoedzaamheid in het gebruik aan te bevelen, daar de memoriën of instructies, voor anderen bestemd, rekening moesten houden met de persoonlijke talenten of eigenaardigheden van degenen, voor wie ze bestemd waren, zoowel als met de omstandigheden, waarvoor zij moesten dienen.

Bij al die brieven en memoriën mogen dan nog gerekend worden de van de Prins zelf uitgegane en op zijn last of aanwijzing bewerkte boekjes als de *Justificatie* van 1568 (éd. Lacroix, in diens *Apologie de Guill. de Nassau*, Brux. et Leipzig, 1858), de grote *Apologie* van 1581 (ib.), de talrijke manifesten van 1568 en volgende jaren, de pamfletten van Wesenbeke, Marnix en andere auteurs, wier arbeid te zijnen dienste hij inspireerde of wel toeliet.¹ Ook deze geschriften, hoewel met het nodige voorbehoud als geschiedkundige bronnen te gebruiken, daar zij in de regel als zodanig erkende verdedigings- of strijdschriften zijn of als van diezelfde aard

¹ Vgl. in het algemeen Knuttel's *Catalogus van pamfletten*, I ('s Gravenh. 1888) en Fruin, *Verspreide Geschriften*, VII, blz. 12, 85, 99.

II.233 dienen te worden aangemerkt, ook deze geschriften behoren in het bijzonder genoemd te worden. Zij geven getuigenis van 's Prinsen inzicht in de grote betekenis der pers voor het vormen der publieke opinie, in de grote betekenis ook der publieke opinie zelf¹. Het zou moeilijk zijn in de tweede helft der 16de eeuw enig publiek persoon te noemen, die in dit opzicht met de Prins zou kunnen worden vergeleken. De pennen, die hij tot zijn beschikking had, behoorden tot de beste van zijn tijd: Hubert Languet, Marnix van St. Aidegonde, Jacob van Wesenbeke, Junius mogen hier in de eerste plaats genoemd worden als auteurs in deze langdurige perscampagne, die niet alleen in de Nederlandsche gewesten maar geheel Europa door heeft bijgedragen tot de vestiging van een ongunstige „communis opinio" over de middelen en de resultaten van het Spaanse regeringsstelsel en tot het wekken van krachtige sympathie voor de opstandelingen en hun talentvollen leider.

Naast al deze van de Prins zelf of zijn medestanders uitgegane stukken dienen te worden vermeld de talrijke *Memoires* van de tijd, waarin van de Prins op welwillende ofwel vijandelijke wijze wordt gesproken, van de *Memoires anonymes* (5 vol., ed. Blaes et Henne, Brux. 1859), die zijn verblijf te Antwerpen 1577-83) op zo aardige wijze illustreren, en de gelijkgezinde *Ghendtsche Geschiedenissen* van De Jonghe (2 dln., Ghendt, 1772), die zijn optreden te Gent in dezelfde tijd laten zien, tot die van Champagney, Granvelle's broer, van Renon de France, Frans Dusseldorp, Pontus Payen, Del Rio en wie er meer in zijn tijd in de Nederlanden mémoire-literatuur hebben geschreven. Dan de brieven, vervat in GACHARD'S *Correspondance de Marguérite d'Autriche avec Phil. II* (3 vol., Brux. 1867-87), in GACHARD'S *Correspondance de Philippe II* (5 vol., Brux. 1848-62), in WEISS' *Papiers d'Etat de Granvelle* (9 vol., Paris, 1841-52) en PIOT'S *Correspondance de Granvelle* (12 vol., Brux. 1878-97). Welke indruk Oranje op zijn voornaamste tegenstanders maakte en wat zij tegenover hem wensten te bereiken, wordt vooral uit die brieven en stukken duidelijk; zij kunnen dus dienen om het beeld, dat wij ons van hem kunnen vormen, op gewenste wijze af te ronden. De brieven en verdere geschriften van Marnix van

¹Zie boven, blz. 74 vlg.

II.234 St. Aldegonde (uitg. Van Toorenenbergen, 3 dln., ,s Gravenhage 1871-91; Lacroix, *Corresp. et mélanges*, Brux. 1860) en die van Arend van Dorp (uitg. De Van der Schueren, 2 dln, Utrecht, 1887-88) uit 's Prinsen eigen omgeving kunnen als tegenhangers daarvan dienen.

Eindelijk dient hier met een enkel woord te worden gesproken van algemene bronnen voor de kennis van de eerste periode van de tachtigjarige oorlog en het "voorspel" daarvan, waarvan het aantal niet onevenredig is aan haar belang, Werken als die van BOR, VAN MEETEREN, LE PETIT, die na 1577 de Prins "in domestieken dienst" diende¹, moeten hiergenoemd worden naast die van VAN DER HAER, BURGUNDIUS, PONTUS HEUTERUS, STRADA, wiens boek „De Bello Belgico" (2 vol., Romae, 1640-7) veel aan het archief der Farnese's ontleent en nog vroeg genoeg na Oranje's dood is bewerkt om mededelingen van particuliere aard omtrent hem te bevatten zo goed als die van onze HOOFTS en DE GROOTS. Vooral op BOR's droog maar rijk gedocumenteerd standaardwerk mag hier in de eerste plaats de aandacht worden gevestigd als een onwaardeerbare bron voor de kennis van 's Prinsen leven en werken in deze voor de geschiedenis der Nederlandse gewesten zo buitengemeen gewichtige tijd, die het merkteken draagt van Oranje's persoonlijkheid. Zo goed als alles, wat in die gewesten in deze heldentijd gebeurt, staat tot hem min of meer in betrekking. Hij is de hoofdpersoon in het grootse drama, dat voorafging aan de geboorte van de staat der Verenigde Nederlanden.

***

Dat drama zelf en die hoofdpersoon hebben dan ook aanleiding gegeven tot het schrijven van menig werk van meer of mindere betekenis. Het is ondoenlijk en ook onnodig hier een bibliographie te geven over de geschiedenis van de eerste periode van den 80jarige oorlog, waarover zo bijzonder veel geschreven is ook met betrekking tot de Prins zelf en zijn daden. Anders is het gelegen met de

¹ Hij was tot 1577 dienstdoend griffier van Béthune, ging toen over tot het Calvinisme en kwam bij de Prins te Antwerpen. Hij was een fel voorstander van Anjou en schreef 1579—1583 verscheidene pamfletten, verzen enz. te zijner ere. Noch de Prins noch later graaf Maurits wilden veel van hem weten. Na de Franse Furie verliet hij de dienst van de Prins. Hij leefde zeker nog tot in 1614 (vgl. *Bibl. Belgica*, i.v.).

eigenlijke biografieën van de Prins, die hier besproken moeten worden.

Het eerste werk van dien aard, dat wij bezitten - als men de Apologio van 1581 niet als autobiografie wil laten gelden - is wel het heldendicht van de veelbelovende uit Haarlem afkomstige Leidse student in de theologie, GEORGE BENEDICTI VAN WERTLOO¹ die 1 April 1588 te Heidelberg stierf, geliefd leerling van Lipsius en Junius, vriend van de beide geleerde Van der Doesen; het gedicht is getiteld: *De rebus gestis illustrissimi Principis Guillelmi comitis Nassovii* (L. B. 1586, met bijgevoegde epigrammata en epitaphia), en in twee boeken verdeeld. Het geeft in Vergiliaanse hexameters een beschrijving van 's Prinsen leven, met name van zijn strijd tegen Spanje en zijn voornaamste daden. Janus Dousa de oude schreef er een lofdicht voor; de jonge behoorde tot zijn commilitones.

Dertig jaren later gaf de bekende Leidse drukker, boekhandelaar, vroedschap en later burgemeester JAN ORLERS zijn *Généalogie des illustres comtes de Nassau* (Leyde, 1615), in het volgende jaar in het Latijn en het Hollands vertaald. Daarin, gelijk in zijn vroeger werk *Der Nassauschen Laurencrans* (Leyden, 1610), in het Frans *Les Lauriers de Nassau* (Leyde, 1612, 2de uitg. Amst. 1624), komen korte maar ook weinig nieuws gevende levensbeschrijvingen van Prins Willem voor. In 1650 werd het boek te Amsterdam nagedrukt onder de titel: *Wilhelm en Maurits van Nassau, princen van Orangien, haer leven en bedrijf*.

Even weinig nieuws opleverend is het boek van den Leidse hoogleraar J. MEURSIUS, *Gulielmus Auriacus sive de rebus toto Belgio tam ab eo quam ejus tempore gestis I* (L. B. 1621, 2de uitg. Amst. 1638). Het loopt in één deel tot de dood van Requesens en is weinig anders dan een kroniekmatig verhaal, hier en daar zeer verward en de jaren dooreenhaspelend.

Belangrijker is het boek van J. DE LA PISE, *Tableau de l'histoire des princes et principauté d'Orange* (La Haye, 1639 en 1640), waarin een beschrijving van 's Prinsen leven en werken voorkomt (p. 261 suiv.).

¹ Zo is zijn naam (zijn familie dus uit Wertlau in Anhalt ?) blijktens de Leidse „vrijdomlijst" van 1587 (Senaatsarchief). Hij heeft tweemaal te Leiden gestudeerd (1580-83 en 1586-87), woonde er eerst in het paedagogium van Volkert Westerwolt, de tweede maal bij prof. Saravia (pedelsrollen) en staat alleen 30 Juni 1586 in het Album ingeschreven. Vgl. over hem: Burman, Epist. sel. I, p. 408-9. De regering van Delft liet hem studeren.

De schrijver, zoon van een ambtenaar in Oranje en zelf prinselijk ambtenaar, heeft voor zijn werk, dat overigens in hoofdzaak de geschiedenis van het prinsdom behandelt, blijkbaar gebruik kunnen maken van schriftelijke en mondelinge berichten uit de omgeving van prins Willem en geeft herhaaldelijk kleine toevoegingen aan zijn levensbeeld, die men nergens anders vindt. Zijn werk staat ook als letterkundig produkt hoog. Het is de beste oude biografie, die wij bezitten ; zij werd door latere auteurs veel gebruikt.

Het boek van de Amsterdamse geschiedschrijver J. COMMELIN, *Wilhelm en Maurits van Nassau* (Amst. 1651) levert weinig anders dan een uittreksel uit Bor en Orlers, vooral betreffende 's Prinsen krijgsondernemingen. Van niet meer belang, immers van dezelfde aard, zijn de werken van A. MONTANUS (VAN BERGEN), *Wilhelmus en Mauritius van Nassouw* (Amst. 1662), eigenlijk niet meer dan een verzameling schooloraties, gehouden in de Bartholomeuskerk te Schoonhoven onder zijn toezicht en medewerking door zijn leerlingen : hij was predikant te Schellingwoude geweest en was sedert 1661 predikant en rector te Schoonhoven. Verder schreef hij een latijnsch werk: *Auraico-Nassovia domus* (Amst. 1663, Holl. vert. ib. 1664), van weinig meer betekenis. Ook het geschrift van NEUVILLE (ps. voor de bekende Franse letterkundige Baillet), *Histoire de Guillaume I, prince d'Orange* (Amst. 1689) en boeken als de *Histoire des princes d' Orange de la maison de Nassau* (Amst. 1692), bezitten weinig waarde, daar zij de bekende feiten alleen enigszins anders groepeeren en slechts voor het grote publiek bestemd zijn als leerzame en aangename historische lectuur zonder wetenschappelijke pretentie.

Belangrijker is het bekende boek van L. F. DE BEAUFORT, de staatsgezinde auteur uit de Zeeuwse regentenkring : *Het Leven van Willem den Eerste* (3 dl, Leiden en Middelburg, 1732, twee drukken, de eerste anoniem verschenen). Hij wil blijkens zijn voorrede, met alle eerbied voor 's Prinsen grootheid, „een vrye taal in een vry land" spreken en diens „loffelyke daden met de vereischte vrymoedigheid en oprechtheit beschryven sonder gunst daervoor te verwagten nog afgunst te ontsien en sulks geheel en al sonder partyschap voor of tegen het Huys van Oranje" (voorr. blz. XII). Een „gedurige lofreden" wil hij allermint geven, veeleer een „waerachtige Historie" zoals hij die eerst mogelijk achtte in de „gelukzaligen" tijd van staatkundige

„vryheit" (de regententijd), waarin hij leefde. Hij trok de stof voor zijn eerste deel (tot 1568) uit allerlei geschriften (blz. XXII) en bewerkte het tweede en derde uit Bor, tenminste in hoofdzaak. Hij wil een eigenlijke biografie geven zoals er vóór hem nog niet bestond, geen geschiedenis van 's Prinsen tijd (ib. blz. XXXIX), „met alles wat syn persoon en leven bysonder is raekende". Hij schrijft niet als geleerde, als wetenschappelijk onderzoeker, maar als staatsman en tot onderrichting van toekomstige staatslieden (blz. LXXII vlg.), de jonge regenten van zijn tijd.

Het belang van zijn werk is dus niet te zoeken in nieuwe totnogtoe onbekende feiten, uit totnogtoe verscholen documenten opgedolven, maar veeleer in zijn „vrymoedige" beschouwingen over die feiten. Die beschouwingen wijzen, onder volle erkenning van 's Prinsen „grootheit", op diens „listigheid", zijn „staatszucht", zijn „(hoog)moedigheid op syn Geslagt", zijn neiging tot een weelderig leven, wat alles de staatsgezinde moest hinderen en een ongunstiger indruk bij hem moest wekken; maar zij verdedigen hem ook krachtig op het gebied van de godsdienst en in zijn anti-monarchale strijd tegen Granvelle en koning Philips; zij wijzen met nadruk op hem als God's werktuig bij de vestiging van de Nederlandse staat. Eerlijk streven tenminste naar onpartijdigheid, al kon hij die niet in voldoende mate bereiken, is op tal van plaatsen in zijn boek op te merken. Het staat dan ook ver boven alles, wat tot in zijn tijd over de Prins was geschreven, ook boven dat van De la Pise, die, als zovelen, onophoudelijk de loftrompet steekt; het is in vele opzichten een uitstekend boek, dat, als eerlijk en verstandig, op goede gegevens steunend, zonder vrees voor de waarheid, veeleer overhellend naar hyperkritiek dan naar zelfs de schijn van vleizucht en toch 's Prinsen voortreffelijkheid ten volle erkennend, een gunstige uitzondering vormt op de loftuitende ofwel nederhalende beschouwingen van de 16de, 17de en 18de eeuw, ja van de 19de, over de grondlegger van onze staat. De „vrijheid" onder de wat al te mooi gemaakte regentenheerschappij van zijn dagen is voor De Beaufort het bereikte ideaal der „burgervrijheid", terwijl hij de wat al te donker getekende „slavernij" onder de eerste Prinsen van Oranje als een voorbijgegane toestand van minderwaardigheid verafschuwt.

Zijn werk wekte veel opzien en gaf aanleiding tot meer dan een

II.238 tegenschrift. Het voornaamste daarvan¹ is wel dat van J. F. DE LA FARGUE, *Geslachtsschetse van den doorlugten huize en vorstendomme van Nassau* ('s Gravenhage, 1740). Deze orangistische journalist en pamfletschrijver, sterk voorstander van de verheffing van prins Willem IV, waarvoor hij zich in 1747 veel moeite heeft gegeven, komt vooral op tegen de beschuldiging van "staetzucht" en richt zich in het algemeen tegen De Beaufort maar niet met diens talent noch met diens onpartijdigheid of zelfs met diens kennis van zaken. Eenige jaren later verscheen op naam van den bekenden Franschen publicist Amelot de la Houssaye (1634-1706) als posthume uitgave een *Histoire de Guillaume de Nassau et Philippe Guillaume* (2 t, London, 1754). Dit merkwaardige boekje is echter niet van Amelot, die alleen verantwoordelijk is voor de „notes" van weinig belang, die hij eraan toevoegde. Het is van de bekende staatsman en letterkundige *Louis Aubéry du Maurier* (1610²—'87), zoon van de ambassadeur van Frankrijk bij de Republiek Benjamin Aubéry du Maurier, die van 1613 tot 1624 als zodanig hier vertoefde. Louis Aubéry is ook de bewerker van de *Mémoires pour servir à l'histoire de la Hollande* (Paris, 1687 en 1711), die van zoveel belang zijn voor de geschiedenis van de ambassade van zijn vader. Zijn eigen boekje, dat, behalve de in de titel genoemde biografieën, in het tweede deel ook die van Maurits en Frederik Hendrik, van Oldenbarnevelt, Aerssens en De Groot omvat, is begonnen in de eerste tijd van Frederik Hendrik³ en voortgezet in den tijd tot na 1672⁴ 4) (door Amelot?), nog tot na 1688. Het is voor een zeer groot deel ontleend, dikwijls letterlijk, aan De la Pise en heeft de pretentie niet te zijn een „panégyrique", zoals „la plupart des Histoires"⁵ maar een werk van ernstige studie en „loisir" op het buitengoed, waarheen de schrijver zich na staatkundige werkzaamheid aan het hof van Anne d'Autriche, moeder van Lodewijk XIV, en na grote reizen buitenslands omstreeks 1648 had teruggetrokken. Het eerste deel is geheel een biografie van prins Willem, waarin hij

¹ Vgl. Knuttel, *Catalogus*, no. 17055 vgl., 17191.

² Hij was (p. 106) als 12jarige jongen in 1622 in de kost bij prof. J. G. Vossius te Leiden.

³ p. 238: „qui a fait déjà beaucoup parler de lui".

⁴ p. 108 suiv. over Van Beuningen. Vgl. p. 215 over Karel Lodewijk „l'electeur Palatin d'aujourd'hui" (d. i. 1649-80)

⁵ *Préf.*, p. VII.

II.239 gebruik maakt van enkele mededelingen, die zijn vader aan het hof van prins Maurits had opgevangen¹. Op dit werk volgt een lange tijd, waarin geen afzonderlijke biografieën van de Prins zijn verschenen. Het dichtwerk van J. NOMSZ, *Willem de Eerste* (Amst. 1779), is wederom niet meer dan een lofrede. De Patriottentijd en de Franse periode gaven weinig aanleiding om bijzonder op prins Willem te letten. Dan komt eerst omstreeks 1850 weer een serie van biografieën, uitgelokt door de voltooiing van GROEN'S eerste serie en later van MOTLEY'S *Rise*. Een onbekende, wellicht de handige samensteller van historische school- en huisliteratuur W. A. ELBERTS, die in 1862 de tweede druk bezorgde, drukte bij Fuhri te 's Gravenhage een populair leesboek, *Leven van Willem I* (1847). De Franse letterkundige ABELENS gaf een *Guillaume le Taciturne* (Paris, 1852), de Duitse schrijvers KLOSE (Leipzig, 1864)² VON BELLE (Leipzig, 1867), LEDDERHOSE (Eisleben, 1874). SCHUPP (Wiesbaden, 1875) schreven evenzeer populair gehouden boekjes over *Wilhelm von Oranien*.

Het eerste boek van werkelijk wetenschappelijke waarde, zij het dan eigenlijk meer van compilerische aard evenals de meeste geschriften van deze vruchtbare auteur, is dan dat van TH. JUSTE, *Guillaume le Taciturne* (La Haye, 1873), bewerkt naar Groen en Gachard en met de resultaten van eigen archiefstudie gebruik makend van de toenmaals reeds begonnen stroom van Nederlandse en Belgische publicaties over de 80jarigen oorlog. Het is een vrij soliede bewerkt en gematigd geschreven boek, dat onder de goede biografieën van de Prins nog steeds verdient genoemd te worden, al hebben de talrijke bronnen-publicaties van de latere tijd het aanmerkelijk doen verouderen³.

MOTLEY'S *Rise of the Dutch Republic* vooral vestigde in Amerika en Engeland weer in sterke mate de aandacht op de vorst, die het middelpunt was van het grootse drama der stichting van de Neder-

¹ Met name p. 129, waar de bekende plaats over 's Prinsen populaire wijze van optreden, ook in de *Mémoires*, p. 166. (Eng. vertaling. London, 1693). Van de *Mémoires* een Holl. vertaling door Roukema (Amst. 1704).

² Door Wuttke uitgegeven uit diens "Nachlass".

³ Veel minder is het populaire hoek van mgr. A. Naméche, *Guillaume le Taciturne* (2 t., Louvain, 1898), een katholiek-belgisch betoog.

II.240 landse staat. Motley's Rise is zelfs voor een groot deel feitelijk de biografie van Oranje, die hij hoog vereert als de heldhaftige strijder voor staatkundige en godsdienstige vrijheid, welker idealen in Motley's tijd schenen bereikt te zijn of spoedig te zullen worden. Met al de kracht van zijn meesterlijke stijl weet hij het beeld van "William the Silent" duidelijk te doen uitkomen tegen de achtergrond der geweldige gebeurtenissen, waaraan deze een zo groot aandeel had. Zijn dood vooral geeft de schrijver aanleiding tot een schildering van de persoonlijkheid van zijn vereerde held, de hoge figuur, die hem tot zijn boek inspireerde.

Uit Motley's boek vooral is de fraaie „essay" getrokken, die de positivistische Engelse wijsgeer en letterkundige FREDERIC HARRISON in de serie „Foreign Statesmen" wijdde aan *William the Silent* (London, 1897)¹, een wijsgerig-staatkundige proeve, die de betekenis van prins Willem ook voor onze tijd op welsprekende wijze toelicht. Tot op onze tijd mag dit boek geacht worden onder het beste te zijn, dat over de Prins is verschenen, al is zowel bronnenstudie als gebruikte literatuur onvoldoende te achten.

Op Motley is ook terug te brengen de *William the Silent, Prince of Orange* van RUTH PUTNAM.² De eerste uitgave van dit met rijke illustratie voorziene werk is zwak van opzet zowel als van bewerking. De bijtitel: „the moderate man of the sixteenth century", toont reeds, dat wij met dit boek ons in de sfeer van Motley bevinden; de schrijfster zelf zegt dan ook ronduit, dat „through the labyrinth of partisan opinion Mr. Motley has been my guide". Het is een smaakvol uitgegeven en goed geschreven boek, samengesteld met ruim gebruik ook van de door Motley aangegeven bronnen - vooral Gachard en Groen - en van de voornaamste literatuur; de illustratie is ruim maar niet methodisch gekozen; de aanhangsels zijn vrij willekeurig uitgezocht. Wat er echter in de eerste plaats aan ontbreekt, is de historische kritiek, die op tal van bladzijden onvoldoende is geweest; ook de bewerking is ongelijk : minder belangrijke zaken zijn breed uitgesponnen, belangrijke kort behandeld. Zo is het beeld van den Prins, dat wij

¹ Nederl. vertaling 's Gravenhage, 1898. Vgl. mijn voorrede daar.

² 2 vol., New-York and London, 1895. Voor Nederl. bewerkt door D. C. Nijhoff, 2 dl., 's Gravenhage, 1897. Nijhoff zelf had te voren een populair boekje gewijd aan *Willem van Oranje, de Bevrijder en stichter van onzen staat* (Zutphen, 1891).

ten slotte uit dit boek verkrijgen, scheef getekend en ook niet krachtig naar voren gebracht uit de lijst der gebeurtenissen van de tijd. De schrijfster gaf later¹ een nieuw boek over de Prins, onder de titel *William the Silent, Prince of Orange, and the revolt of the Netherlands*, in de Amerikaanse serie „Heroes of the Nations“. Zij heeft in dit "entirely rewritten" boek getracht het eerste te verbeteren, in het bijzonder door het gebruik van bronnen in handschrift op ruimer schaal. Inderdaad heeft het boek bij die nadere behandeling gewonnen maar de gehele opzet is over het algemeen gebleven zoals hij was en de historische kritiek is wederom niet de sterkste kant van het boek gebleken. Met dat al heeft het werk, aantrekkelijk populair geschreven en met tal van aanhalingen uit de bronnen doorspekt, veel lezers gevonden en verdiend.

Het is in ieder geval te stellen boven J. C. SQUIRE'S *William the Silent*.² Reeds de uiting aan het slot der voorrede van diens boek: „I have dealt most fully with the middle period of William's life; one reason being that I find it more interesting“, bewijst, dat de schrijver zich niet bewust is, wat van een biograaf geest mag worden. Hij maakte vooral een ruim gebruik van de uitgegeven Engelse bronnen, met name van de Engelsche *Calendars of State Papers* en natuurlijk weder van Motley.

Naast de geschriften van Harrison en Putnam mag ook Duits werk van betekenis uit de laatste tijd genoemd worden. Als zoodanig mag niet op de voorgrond worden gesteld het boek van ED. HEYCK, *Wilhelm von Oranien und die Entstehung der freien Niederlande*³, Bd. XXVIII van de *Monographien zur Weltgeschichte*, een goed en smaakvol geschreven populair overzicht van 's Prinsen leven, met een aantal goed uitgevoerde illustraties voorzien, maar niet meer.

De voorrang komt onbetwist hier toe aan het grote maar nog altijd onvoltooide boek van FELIX RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand*⁴. Dit voor de geschiedenis van prins Willem hoogst belangrijke boek is eigenlijk geen biografie maar een uitgebreide geschiedenis van de Opstand met de Prins als middel-

¹ New York and London, 1911.

² London, 1912.

³ Bielefeld und Leipzig, 1908

⁴ 2 Bde, Halle, 1906-8.

II.242 punt. Het is met grote nauwkeurigheid, met scherpzinnige bronnenkritiek, met uitgebreide kennis van de archivale en litteraire bronnen en van de oude en nieuwe literatuur, met de hoge wetenschappelijke zin van een geschoold historicus bewerkt maar ... het is geen boek, veeleer een rijk voorzien magazijn van informatie over de opstand, die het eigenlijke onderwerp van de schrijver uitmaakt. Hij toch wil volgens eigen getuigenis „den gesamten Verlauf des Aufstandes" geven, niet een levensbeschrijving van de Prins, en nog wel als „eines der bedeutsamsten und zugleich betrübsten Stücke deutscher Geschichte". Dit wijst op het feit, dat de figuur van de Prins („deutscher Mann") zich in dit boek wederom niet duidelijk uit de lijst der gebeurtenissen heeft kunnen losmaken; het gevolg is geweest, dat die figuur onder de gebeurtenissen om hem heen schuil is gegaan. De schrijver ziet de gebeurtenissen te veel uit een Duits oogpunt, vergetend dat hij te doen heeft met een Bourgondische (Nederlandse) staat en een Bourgondische (Nederlandse) staatsman. Het is bij de reusachtige omvang der omtrent den Opstand uitgegeven en nog in handschrift aanwezige, van alle kanten onderzochte bronnen en bij de niet minder overweldigende massa der zorgvuldig gebruikte literatuur niet verwonderlijk, dat de schrijver tot nog toe zijn arbeid nog niet voor de helft heeft kunnen volbrengen: de beide, eigenlijk gezegd reeds drie zware deelen, hebben het werk niet verder gebracht dan tot de vlucht van de Prins naar Duitsland in 1567; de Opstand is dan feitelijk nog niet eens aangevangen en 's Prinsen belangrijkste levensperiode is evenzo nog niet eens begonnen: de „Jahre des Kampfes" moeten nog komen. Wij mogen nauwelijks onderstellen, dat op de voltooiing van het werk thans nog valt te rekenen, al hebben wij alle reden om dit te betreuren, omdat het reeds geleverde een aantal nieuwe feiten en gezichtspunten tot onze kennis heeft gebracht, die ook voor het thans uitgegeven werk van groot nut zijn geweest.